„JURNALUL JURIDIC NAȚIONAL: TEORIE ȘI PRACTICĂ” S.R.L.
Publicație științifico-practică de drept
„НАЦИОНАЛЬНЫЙ ЮРИДИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ: ТЕОРИЯ И ПРАКТИКА” О.О.О.
Научно-практическое правовое издание
„NATIONAL LAW JOURNAL: TEORY AND PRACTICE” L.L.C.
Scientific and practical Publication in law

Certificat de înregistrare nr.1013600031111 din 30.09.2013
eliberat de Camera Înregistrării de Stat

ISSN 2345-1130

Revistă inclusă în Registrul Național al revistelor științifice de profil prin hotărîrea comună nr. 158 din 26.11.2017 a Consiliului Suprem pentru Știință și Dezvoltare Tehnologică și a Consiliului Suprem pentru Acreditare și Atestare al AȘM

Categoria C

Журнал включен в Национальный реестр профильных научных журналов совместным решением № 158 от 26.11.2017 Высшего совета по науке и технологическому развитию и Высшего Совета по аккредитации и аттестации Академии наук Молдовы

The magazine included in the national register of scientific magazines profile of joint decision nr. 158 of 26.11.2017 of the Supreme Council for science and technological development and the Supreme Council for accreditation and attestation of Academy of Sciences of Moldova

Журнал включен в международную наукометрическую базу Index Copernicus International (Республика Польша)

Fondatori:

Instituția Privată de Învățămînt
Institutul de Științe Penale și Criminologie Aplicată
Întreprinderea cu capital străin «Demsta» S.R.L.

Se editează din martie 2013

Nr. 1-1 (29) 2018

Redactor-șef L. Arsene

Redactor științific O. Bejan, doctor în drept

Colegiul de redacție:

G. Alecu, doctor în drept, prof. univ., (Constanța, România); *P. Biriukov,* doctor în științe juridice, profesor (Voronej, Federația Rusă); *V. Bujor,* doctor în drept, prof. univ.; *G. Costachi,* doctor habilitat în drept, prof. univ.; *N. Egorova,* doctor în științe juridice, profesor (Volgograd, Federația Rusă); *I. Guceac,* doctor habilitat în drept, prof. univ., membru corespondent al AȘM; *V. Guțuleac,* doctor în drept, prof. univ.; *I. Iațenko,* doctor în științe juridice, profesor, academician (Moscova, Federația Rusă); *E. Haritonov,* doctor în științe juridice, profesor, membru corespondent al AȘ din Ucraina (Odesa, Ucraina); *V. Șepitko,* doctor în științe juridice, profesor, membru corespondent al AȘ din Ucraina (Harkov, Ucraina).

Adresa redacției: Casa Presei et. 5, of. 512,
str. Pușkin 22, mun. Chișinău, MD-2012, Republica Moldova
Tel.: 022-233790
E-mail: jurnaljuridic@mail.ru
Pagina Web: jurnaljuridic.md

СОДЕРЖАНИЕ

ТЕОРИЯ И ИСТОРИЯ ГОСУДАРСТВА И ПРАВА, ФИЛОСОФИЯ ПРАВА

Василь ДОВГАНИЧ. Консервативна правова ідеологія в програмах і діяльності політичних партій Галичини кінця XIX – початку XX століть..... 5

Лідія КАЛЄНІЧЕНКО. Система форм державно-правового примусу..... 10

Лариса НАЛИВАЙКО, Максим РОМАНОВ. Політичні права внутрішньо переміщених осіб в Україні: реалії та проблемні аспекти..... 15

В’ячеслав ПОЛІТАНСЬКИЙ. Правові погляди на український досвід упровадження електронного урядування..... 19

Альона РОМАНОВА, Олена ЧОРНОБАЙ. Трансцендентальна природа права..... 25

Ірина СКОВРОНСЬКА. Етос, логос, пафос як базові модуси судової риторики античних часів..... 29

Дмитро СКОВРОНСЬКИЙ. Давньогрецький період становлення судової риторики..... 33

Оксана ТОПЧІЙ. Інформаційно-ювенальна превентологія: теоретичні підстави запровадження..... 38

Володимир ФЕДОРЕНКО. Форми буттєвості права та їх вплив на морально-правове регулювання поведінки військовослужбовців Збройних Сил України..... 42

КОНСТИТУЦИОННОЕ И МУНИЦИПАЛЬНОЕ ПРАВО

Анастасия БАРАН. Теоретический анализ понятия «конституция»..... 46

Олександр ЗОЗУЛЯ. Особливості конституційно-правового регулювання статусу комісій Верховної Ради Української Радянської Соціалістичної Республіки..... 50

Юрій ШВЕЦЬ. Особливості захисту права на охорону здоров’я в Європейському суді з прав людини..... 56

АДМИНИСТРАТИВНОЕ ПРАВО И ПРОЦЕСС

Євгенія ДУЛІБА. Фіскальна функція держави: окремі методи та форми здійснення..... 59

Богдана МЕЛЬНИЧЕНКО. Адаптація європейських стандартів публічного управління в соціально-культурній сфері в Україні..... 63

Володимир КУРИЛО, Анна ПАХОМОВА. Деякі питання вдосконалення структури адміністративно-правового регулювання наукової діяльності в аграрній сфері України..... 67

Culegere și paginare computerizată. Bun de tipar 28.02.2018. Formatul 60x84-1/8. Tipar ofset.
Coli tipar conv. 20,46. Tiraj-1020 ex. Imprimat la „Tipocart Print” SRL, mun. Chișnău

Ганна ПИСАРЕНКО. Шляхи підвищення ефективності нормативно-правового регулювання юридичної відповідальності в інформаційній сфері в Україні……71

Оксана САВЧУК. Понятие и виды административно-правовых средств регулирования трудовой миграции……75

Oleksandra SHYNKARUK, Filip IVANOV. Concept and features of administrative coercion measures in administrative and delict relations in the sphere of natural resources use and conservation……80

Євгеній ШУЛЬГА. Теоретико-правові аспекти стадій адміністративно-деліктних відносин……84

ФИНАНСОВОЕ И НАЛОГОВОЕ ПРАВО

Альона ГРОМОВА. Окремі питання недійсності кредитного зобов'язання……87

ГРАЖДАНСКОЕ ПРАВО И ПРОЦЕСС

Надія ВОРОНІНА. Окремі питання цивільно-правової відповідальності за договором страхування……91

Наталія КОСТОВА. Підходи до вдосконалення професійних факторів студентів – майбутніх юристів……95

Олег КУЗЬМИЧ. Правові положення щодо участі третіх осіб під час надання згоди на вчинення правочину……99

Олег ЛОВ'ЯК, Тетяна ЛОЗОВА. Окремі аспекти обігу криптовалюти в Україні (цивільно-правовий аспект)……104

Оксана МАКАРЕВИЧ. Ліквідація юридичних осіб і її види за цивільним законодавством України……109

Вадим ЦЮРА. Законне представництво як підстава виникнення цивільних правовідносин……113

ТРУДОВОЕ ПРАВО, ПРАВО СОЦИАЛЬНОГО ОБЕСПЕЧЕНИЯ

Лариса ВЕЛИЧКО. Сфера дії трудового права України та кодифікаційна діяльність……118

Марина МИЦАЙ. Понятие, признаки и система источников пенсионного права в условиях настоящего: научно-теоретический аспект……123

Іван СЕРВЕЦЬКИЙ, Олена НАЗАРЕНКО. Соціальна адаптація співробітників (працівників) оперативних підрозділів Служби безпеки України після звільнення……128

УГОЛОВНОЕ ПРАВО, УГОЛОВНО-ИСПОЛНИТЕЛЬНОЕ ПРАВО

Ігор АЛЕКСЄЄВ. Шляхи вдосконалення правового регулювання пробації в Україні……133

Andrii BOROVYK. Comparative-legal characteristic exemption from criminal liability for corruption crimes under the criminal law of Ukraine and under the norms of other countries……137

Юлия МЕЛИХОВА. Особенности гарантии адвокатской деятельности, устанавливающей запрет на отождествление адвоката с клиентом……142

Олександр ПУСТОВИЙ. Соціально-психологічні чинники дитячої бездоглядності та безпритульності в Україні……146

КРИМИНОЛОГИЯ

Олена ЗАЇЧКО. Основні риси та класифікація осіб, які вчиняють незаконну порубку лісу……150

Олександр ОЛІШЕВСЬКИЙ. Заходи протидії пропаганді війни в Україні……155

Юлія ТАРАСЕНКО. Ставлення українського соціуму в містах концентрації внутрішньо переміщених осіб (переселенців) до проблеми злочинності внутрішньо переміщених осіб (переселенців) в Україні……161

УГОЛОВНЫЙ ПРОЦЕСС, КРИМИНАЛИСТИКА

Василь БІЛОУС. Повне фіксування судового процесу технічними засобами: стан упровадження та шляхи удосконалення……168

МЕЖДУНАРОДНОЕ ПРАВО

Mikele SHCHURBA. The development of macro-prudential supervision after the global financial crisis……174

ТЕОРИЯ И ИСТОРИЯ ГОСУДАРСТВА И ПРАВА, ФИЛОСОФИЯ ПРАВА

УДК 340.12(477.83/.86)

КОНСЕРВАТИВНА ПРАВОВА ІДЕОЛОГІЯ В ПРОГРАМАХ І ДІЯЛЬНОСТІ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ ГАЛИЧИНИ КІНЦЯ XIX – ПОЧАТКУ XX СТОЛІТЬ

Василь ДОВГАНИЧ,
аспірант кафедри теорії та історії держави і права
Університету Короля Данила

АНОТАЦІЯ

Проаналізовано роль політичних партій Галичини у формуванні основних постулатів консервативної правової ідеології. Встановлено, що головним ідеологом і творцем консервативної правової ідеології став політичний і громадський діяч О. Барвінський. Виявлено особливості галицького консерватизму, з виокремленням його основоположних цінностей та принципів, визначено його соціальну базу, обґрунтовано тісний взаємозв'язок із національною ідеєю. Показано форми та методи діяльності суспільно-політичних інститутів християнсько-консервативного спрямування.

Ключові слова: правова ідеологія, О. Барвінський, Католицький русько-народний союз, Східна Галичина.

CONSERVATIVE LEGAL IDEOLOGY IN THE PROGRAMS AND ACTIVITIES OF THE POLITICAL PARTIES OF THE GALICHYNY OF THE END OF THE XIX – THE BEGINNING OF XX CENTURIES

Vasyl DOVHANYCH,
Postgraduate Student at the Department
of Theory and History of State and Law
of King Danilo University

SUMMARY

The article analyzes the role of political parties in Galicia in shaping the basic postulates of conservative legal ideology. It was established that the main ideologue and creator of conservative legal ideology was political and public figure O. Barvinsky. The features of the Galician conservatism are revealed, its main values and principles are outlined, its social base is determined, the close connection with the national idea is substantiated. Shows the forms and methods of activity of political and political institutions of Christian-conservative orientation.

Key words: legal ideology, O. Barvinsky, Catholic Russo-People's Union, Eastern Galicia.

REZUMAT

Este analizat rolul partidelor politice din Galicia în formarea postulatelor de bază ale ideologiei juridice conservatoare. Se stabilește că ideologul principal și creatorul ideologiei juridice conservatoare a fost reprezentantul politic și public O. Barvinsky. Particularitățile conservatorismului din Galicia sunt dezvăluite, cu identificarea valorilor și principiilor de bază, a bazei sale sociale determinate, este relativ apropiată de relația cu ideea națională. Sunt prezentate formele și metodele de activitate ale instituțiilor socio-politice ale tendinței conservatoare creștine.

Cuvinte cheie: ideologie juridică, O. Barvinsky, Uniunea Catolică a Poporului rus, Galicia de Est.

Постановка проблеми. Сучасна політична і правова ситуація в Україні характеризується низкою суперечностей, що проявляється в політичній нестабільності, соціальній напруженості, проблемах із дотриманням законності та правовпорядку. На нашу думку, причиною цього є відсутність чітко сформованої правової ідеології, адже правова ідеологія є важливим компонентом правової системи і відображає рівень її сформованості та водночас віддзеркалює національні особливості.

Актуальність теми дослідження. Виразником правової ідеології має бути держава, однак за умов її відсутності правову ідеологію формують різні соціальні суб'єкти, які, виражаючи певні суспільні інтереси, можуть формувати альтернативні ідеологічні концепції, часто суперечні одна одній. Водночас трансформація правової і політичної систем можлива тільки в умовах змін суспільної свідомості, основним знаряддям чого є правова ідеологія. Елементи правової ідеології є відображенням певних суспільних умов і результатом тривалого генезису. Тому видозміна будь-якого елемента правової ідеології потребує детального розгляду його походження.

Стан дослідження. Сьогодні в багатьох працях, присвячених правовій ідеології, розглядаються теоретико-методологічні проблеми, пов'язані з її визначенням, встановленням структури та функцій, класифікацією. Серед них можна виділити праці М. Кельмана, В. Костицького, М. Недюхи. Значна кількість досліджень присвячена різноманітним аспектам консерватизму: у регіональному роз-

різі, щодо персоналій, аналізу ідейних основ. Найбільший внесок у розроблення проблеми зробили А. Кліш, Т. Антошевський, Б. Сохацький. Попри це, сьогодні недостатньо висвітлена ідейно-теоретична основа консервативної правової ідеології Галичини кінця XIX – початку XX ст., специфічні принципи і цінності; не визначено її влив на політичний і правовий розвиток Галичини.

Мета і завдання статті – розгляд консервативної правової ідеології Галичини кінця XIX – початку XX ст. крізь призму програмних документів і організаційних принципів функціонування суспільно-політичних інститутів християнсько-консервативного спрямування.

Виклад основного матеріалу. Можна виділити такі головні принципи галицької консервативної правової ідеології кінця XIX – початку XX ст.:

– суспільство – це система норм, звичаїв, традицій, інститутів, що сягають корінням в історію;

– наявні правовий і політичний інститути кращі за будь-яку теоретичну схему;

– збереження національних традицій, мови, освіти, закону, прагнення єдності українського народу як пріоритетні орієнтири в суспільно-політичному житті українства;

– орієнтація на державний авторитет, а у даному разі на Австро-Угорську монархію, що відобразилося у виробленні концепції «органічної праці»;

– орієнтація на поступову реалізацію поставлених завдань шляхом здобуття та захисту прав у всіх галузях суспільно-політичного життя;

– приватна власність – гарант особистої свободи і соціального порядку.

Консервативні принципи були притаманні ще політичній діяльності першої української політичної організації Галичини – Головній Руській Раді. Це проявлялося в прагненні до автономії Східної Галичини в межах Австро-Угорщини, що стало елементом протидії намаганням польської шляхти відновити Річ Посполиту, до якої входили б і галицькі землі. Водночас консерватизм галицької інтелігенції порівняно з наддніпрянською був відкритішим для сприйняття нових ідей і вирізнявся національним спрямуванням, що було пов'язано із західноєвропейськими впливами і правовою системою Австро-Угорщини.

Консервативна ідеологія ґрунтувалася на засадах українського історичного легітимізму, визнанні пріоритету державних інтересів над суспільними. Водночас правова ідеологія християнсько-консервативного напряму відображала потреби й інтереси українського селянства, яке було найбільшим соціальним прошарком у Галичині кінця XIX – початку XX ст.

Християнсько-консервативний рух у Галичині кінця XIX ст. – початку XX ст. був не суто галицьким явищем, а українською формою загальноєвропейського християнсько-суспільного руху, зі своїми характерними особливостями. Як і решта схожих рухів в Європі, він ґрунтувався на соціальній доктрині католицької церкви, енцикліки папи Лева XIII. А його суто галицькою особливістю був яскраво виражений національний характер. Другою особливістю була малочисельність українського християнсько-консервативного руху порівняно з іншими подібними національними рухами. У Галичині з низки причин він не набув значної популярності [7].

Організаційне оформлення християнсько-консервативної течії Галичини відбулося в другій половині 1890-х рр. з ініціативи кардинала Сильвестра Сембратовича. 14 жовтня 1896 р. на довірочних зборах у Львові митрополит разом з Олександром Барвінським і Анатолем Вахнянином, заснували нову політичну структуру Католицький русько-народний союз (далі – КРНС). У параграфі другому її статуту говорилося: «Ціллю товариства є дбати про релігійно-моральні, народні, політичні і економічні справи руського народу в Галичині, іменно же про справи руських селян і міщан на основах католицьких» [20, с. 493]. Статут Католицького союзу намісництво затвердило 2 грудня 1896 р. Головою обрали крилошанина о. Івана Чапельського. У «Споминах» О. Барівнського повністю наводиться статут партії, згідно з яким КРНС мав: «1) розбуджувати і піддержувати свідомість народну, ширити пізнанє і почутє прав горожаньских, поучувати про горожаньскі права взагалї як і про законні способи оборони в случаях нарушеня або перепони в свобіднім виконуваню сих прав; 2) ширити почутє справедливости, взаїмної помочи і потреби стоваришень яко найважнїйших способів до піднесеня добробуту і усуненя визиску; 3) дбати о зменшенє публичних тягарів; 4) дбати о переведенє в законодавстві справедливого розкладу податків і тягарів публичних; 5) дбати о улекшенє набуваня, побільшуваня, упорядкованя і взагалї піднесеня селяньских і міщаньских господарств, ремесла і промислу» [11, с. 57]. Досягти цього планувалося підвищенням освітнього рівня суспільства, його правової свідомості, проведенням віч і зборів щодо поточних політичних і економічних питань. Окремим параграфом у статуті йшлося про створення і поширення часопису [11, с. 57]. Пресовим органом КРНС став часопис «Руслан».

В основі пропонованої С. Сембратовичем концепції співвідношення релігії, політики і національності лежало переконання, що українська нація повинна формуватися не як етнічна спільнота, а як спільнота конфесійна, греко-католицька [6, с. 113], що за умов збігу етнічної та релігійної ідентифікації було фактичним визнанням потреби в окремому розвитку української спільноти Галичини. Другий співзасновник союзу, Олександр Барвінський, відомий політик, прихильник поміркованої тактики, поєднав погляди С. Сембратовича з ідеєю соборної української нації та концепцією «органічної праці», основу якої становила орієнтація на західноєвропейські цивілізаційні зразки: сім'я, церква, раціоналізм, підприємливість, приватна власність, національна солідарність, тобто традиційні для консервативної ідеології постулати. Головними принципами ідеології О. Барвінського були засади реальних дій, праці для добра народу, відповідальність за свої дії, християнська солідарність громадян [2].

Аналізуючи суспільну діяльність галицько-української християнсько-консервативної течії кінця XIX – початку XX ст., особливо у сферах економіки, освіти, можна простежити її подібність із християнсько-соціальними та християнсько-демократичними партіями Західної Європи. 90-ті роки XIX ст. стали часом утвердження християнсько-демократичної доктрини.

Орган течії «Руслан» неодноразово звертався до практичних статей лідерів австрійської християнсько-соціальної партії. Українська християнсько-консервативна течія в Галичині на межі XIX – XX ст. та її організації були спрямовані на будівництво українських суспільних відносин на християнських засадах [25].

Саме група О. Барвінського залишилася єдиною, яка намагалася максимально наголошувати на лояльності української сторони до Відня. На межі 1880–1890-х рр. О. Барвінський сформував українську концепцію «органічної праці». Вона передбачала одночасний розвиток економічної, культурної та політичної сфер, формування національно й громадянсько свідомого українського суспільства, спроможного використати право на політичну самостійність за сприятливих зовнішньополітичних умов. Прихильники концепції вважали, що українське суспільство потребувало різносторонніх реформ, а не революційно-радикальної пропаганди, націленої на руйнацію суспільного устрою [1].

У реалізації програми «органічної праці» особлива роль відводилася навіть найменшому елементу, який

би зміцнював національне життя – заснуванню шкіл, фінансуванню національних інституцій, отриманню посад відданими національній справі людьми тощо. Концепція «органічної праці» не акцентувала уваги на стратегічних цілях українського руху – національній державності, які, однак, не втрачалися з поля зору [4, с. 57, 58]. Згідно із програмовими документами КРНС, політика повинна бути реальною і практичною, опертою на власні сили і наближена до народу. На передній план мала вийти сформована на християнських основах, конкретна, ясна, дієва, національна економічна, культурно-просвітницька і політична програма дій українців, на базі якої мало відбутися поєднання всіх національних сил на користь народу і на зміцнення держави [18].

Основні правові ідеї О. Барвінського і його соратників можна охарактеризувати так:

– використовуючи всі можливі легальні методи, відстоювати національно-політичні, соціально-економічні і духовно-культурні інтереси народу, налагоджувати нормальні умови для його повноцінного розвитку, аж до створення окремої автономної національно-територіальної одиниці в межах імперії;

– вірнопідданість Габсбургзькому цісарському дому, лояльність до австрійського уряду, а також захист інтересів держави як гаранта розвитку націй, які входять до її складу [7].

Переплетення інтересів народу і держави добре виражено в праці О. Барвінського «Значінє україньско-руского народу для Австро-Угорщини»: «Пособлюванє народному і культурному розвиткови руского народу в Австриї, є не лише з засади рівноправности конечне, але також зі становища державного розуму». Далі він вказує, що «кожда держава, котра хоче придбати для своєї могучости так потрібну прихильність своїх народів, повинна упорядкувати відносини і змаганя тих народів в повнім їх задоволенню; бо в противнім случаю прихильність тих народностий зверне ся в ту сторону, де они відчують свобіднїйше житє» [3]. Отже, національне рівноправ'я, а також всебічний розвиток народу в межах держави стали пріоритетами течії [12, с. 161].

1867 р. австрійський рейхсрат (парламент) ухвалив нову конституцію, яка перетворила Австрійську імперію на Австро-Угорську монархію та діяла до розвалу останньої в жовтні 1918 р. Конституція не розв'язала проблеми реорганізації форми австрійської держави, але вона надала всім народам в імперії можливості для боротьби за владу в державі. Принцип національної рівноправності став тією основою, на якій також розвивалося національне життя підавстрійської України. Законом про загальні права населення та постановою центрального уряду від 21 грудня 1867 р. (ст. 19) було визнано рівноправність усіх народів імперії, право кожного народу зберігати і плекати свої мову, звичаї, традиції, релігію. Засвідчувалося визнання державою рівноправності всіх крайових мов у школі, державних установах і громадському житті.

КРНС відстоював необхідність дотримання конституції Австро-Угорщини, гарантованих нею національних прав і закликав виборців підтримати тільки тих українців, які визнають свою національність і признають себе католиками [23, арк. 23].

Саме на захисті цих прав, передбачених австрійським законодавством, зосередилися представники консервативної ідеології. Ставши послами віденського парламенту в 1897 р., О. Барвінський і його прихильники стали співзасновниками посольського клубу «Слов'янський християнсько-народний союз» (далі – СХНС) у Державній раді каденції 1897–1900 рр., до якого також увійшли хорватські, словенські, українські та сербські посли [24, арк. 67–68]. Основою програми СХНС стало архієрейське послання католицького єпископату Австро-Угорщини напередодні виборів до Віденського парламенту. В основі цього послання архієреїв – низка вимог до виборців, а також програма необхідних реформ у державі. Єпископи закликали до національного рівноправ'я і взаємної поваги між народами монархії. Програма СХНС так окреслювала свої завдання: «Змагати до уладження публичного життя в релїгійнім, культурнім, соціяльнім і економічнім взглядї на позитивно-християньскій основі і буде відстоювати з всякою рішучостию за безусловно рівноправностию славяньских народів на основі національних прав і християньскої справедливости, як і за повну свободу Церкви». Діяльність консервативної течії в австрійському парламенті зосереджувалася на вирішенні економічних питанньо. На зборах обрано трьох співголів СХНС – О. Барвінського, К. Булата, І. Шуштершіча. Виступаючи на зборах, А. Вахнянин зазначав, що СХНС має стати першим кроком до перетворення монархії Габсбургів на слов'янську федерацію [9, с. 170], таким чином не відкидаючи і питання зміни правового статусу українських земель.

Реалізувати свої національні та соціально-економічні програмні засади представники СХНС намагалися шляхом активної участі в консервативній парламентській більшості, яка сформувалася після виборів 1897 р. Зокрема, фракція наполягала на запровадженні національної рівноправності в суспільному житті, школі та владі, зменшенні видатків на владні інституції, підтримці селянства. 16 грудня 1899 р. СХНС вніс до парламенту законопроект про народності, що передбачав вирішення проблеми національної рівноправності в монархії [5], але і це не дало результату. Головними засадами нового об'єднання були вірність монархії та християнські засади, а основною метою – захист національних і релігійних прав та інтересів репрезентованих народів [9, с. 170, 172–173].

Парламентську діяльність О. Барвінський розглядав як важливий засіб реалізації програми «органічної праці». Він відстоював курс на неухильне піднесення авторитету українських депутатів серед власного суспільства, прищеплення йому поваги до законно обраної влади [4, с. 58]. У вищезгаданій праці О. Барвінський пише: «Наша монархія повинна отже свої внутрішні відносини так уложити, щоби словянські народности в ній так могли жити, як у своїй власній хаті» [3].

Відмінним від інших політичних сил було ставлення групи на чолі з О. Барвінським до питання української національної автономії. 1897 р. пресовий орган КРНС «Руслан» передрукував статтю о. С. Качали від 1870 р., в якій він доводив, що поділ Галичини не принесе одразу бажаного результату, оскільки влада й надалі залишиться в руках поляків, поки українці не сформують своєї, здатної керувати краєм, еліти. А це може статися лише внаслідок загальної національно-політичної просвіти народу [21, с. 8].

Цієї думки християнські консерватори дотримувалися до початку XX ст., коли в «Руслані» з'являються статті, в яких висувається ідея створення національних громад у Східній Галичині, самоуправних у деяких питаннях, наприклад, шкільництві. Далі формується пропозиція вирішення крайових національних конфліктів через передання крайовими властями національним радам права вирішувати деякі справи.

Важливим напрямом діяльності представників християнсько-консервативної течії стала підтримка українського селянина в умовах малоземельності. Насамперед вони намагалися заблокувати законопроекти, невигідні для українських селян. Українські посли в сеймі скасували проект закону про селянський майорат. Цей проект ніби мав захистити малоземельні господарства від розділу між нащадками, але він не передбачав захист тих нащадків, які залишалися без наділу, чим творив соціально загрозливу

ситуацію, викликав наплив у міста нового сільського пролетаріату без професійної освіти. Тому християнські консерватисти вимагали, щоб спочатку були створені нові робочі місця в сільській місцевості, проведено індустріалізацію краю, а вже тоді можна було ухвалювати закони про неподільність дрібних селянських господарств. Також порушувалося питання про створення мережі професійних шкіл [10, с. 92]. Для кращого розуміння правової ідеології напряму можемо звернути увагу на проекти, які в сеймі висували представники течії.

На початку 1901 р. християнські консерватори звернулися до крайових властей із пропозицією підтримки східногалицьких селян, щоб віддати їм у користування пустуючі землі. Було запропоновано створити при сеймі спеціальну комісію, яка мала б проводити парцеляцію з максимальним урахуванням інтересів місцевих селян [17, с. 2]. 17 лютого 1901 р. у Відні О. Барвінський порушив це питання на зустрічі із цісарем Францом-Йосифом. Також українські посли із християнсько-консервативного табору неодноразово ставили на порядок денний сейму справу із заборгованістю селянських господарств, яка тягнулася ще із часів скасування панщини. О. Барвінський запропонував уряду викупити селянські борги в землевласників, а кошти для цього він радив отримати від податків із пропінації (монопольне право на виробництво та продаж горілки), які надходили із країв до державного скарбу. Проте спочатку необхідно було визначити ті господарства, які ще можуть вийти із кризи і які варто викупити, та в яких заборгованість вже досягла їх собівартості і котрі фактично зруйновані [22].

Акцент саме на вирішенні економічних проблем був пов'язаний із тим, що характер, темп розвитку економіки В. Барвінський розглядав у зв'язку з рівнем демократії, участі мас у політичному процесі Галичини.

Формально Католицький руссько-народний союз проіснував до 1901 р., однак реально його діяльність була згорнута одразу після парламентських виборів 1897 р. [4, с. 60]. Його політична діяльність мала позитивні сторони, але не була сприйнята серед загалу українського населення Галичини.

На початку XX ст. О. Барвінський спробував надати християнсько-суспільній течії нової організаційної форми. Наслідком стало утворення 1901 р. політичного товариства «Руська громада», головою якого був обраний О. Барвінський. Однак нове об'єднання не дістало підтримки в громадськості, а саме товариство було нездатним конкурувати з Націонал-демократичною партією.

Напередодні парламентських виборів 1911 р. О. Барвінський вирішив утворити нове політичне об'єднання, статут якого укладався за зразком статуту австрійської Християнсько-суспільної партії. 10 червня 1911 р. члени-засновники Християнсько-суспільного союзу (далі – ХСС) підписали проект його статуту. На установчих зборах 29 червня 1911 р. О. Барвінський був обраний головою Союзу. Ідеологія організації ґрунтувалася на тезі про те, що вихід із «морального занепаду» народу потрібно шукати на шляху поєднання базових християнських і національних цінностей, а завдання політичної сили – дбати про розвиток усіх сфер життя народу на ґрунті австрійської державності [4, с. 63]. Лідери ХСС, насамперед О. Барвінський, вважали, що державницькі інтереси українців Галичини потрібно розглядати крізь призму австрійської державності. На відміну від інших тогочасних українських партій, ХСС не включав до своїх програмних засад тези щодо будівництва в майбутньому незалежної української держави, наголосивши на необхідності становлення національної свідомості й економічного зміцнення народу, щоб відігравати вагому роль між Австрією та Росією [13, с. 57–58]. Основні програмні засади новоствореної партії були опубліковані на сторінках періодичного видання ХСС – часопису «Руслан», де зазначалося, що партія визнає лише легальні, парламентські методи боротьби за національно-культурні та громадянські права в державі, вимагає реформ у всіх сферах життя суспільства й буде «добиватися повної рівноправності українців з усіма народами Австрійської держави на всіх полях прилюдного і державного життя» [16, с. 2].

Реальна діяльність ХСС зводилася до партійної полеміки з УНДП. Як і попередні організаційні утворення християнсько-суспільного напряму, ХСС залишився партією однієї особи – О. Барвінського. 26 грудня 1911 р. на других довірочних зборах ухвалено низку резолюцій, що свідчили про основні напрями діяльності партії: захист прав українського народу в Галичині, необхідність проведення виборчої реформи галицького сейму на засадах рівноправності й одномандатності, протест проти діяльності москвофілів, якомога швидше відкриття українського університету у Львові, модернізація крайового освітнього законодавства, заснування достатньої кількості українських шкіл і гімназій, підвищення рівня життя вчителів і молодшого духовенства. ХСС проголошував себе консервативною партією, а консерватизм розумівся як збереження того давнього для народу, що було корисним, насамперед церкви та її морально-духовних устоїв. У політичній сфері ХСС вважав корисною підтримку нормальних взаємин із поміркованими польськими політиками та досягнення рівноправності з іншими українськими політичними партіями, щоб спільно активізувати суспільну діяльність і боротися за належні права для українців. Представники ХСС вважали галичан частиною великого українського народу. Єдину різницю між галичанами та наддніпрянцями вони бачили в конфесійності. Оскільки ГКЦ зберегла національну ідентичність, а православна церква в Росії була інструментом русифікації, ХСС пропонував перехід усіх українців у греко-католицизм. Під час Першої світової війни ХСС фактично припинив діяльність, а активізувався 1918 р., підтримавши українські національно-визвольні змагання [13, с. 58–59].

Критику створення КРНС і ХСС «Діло» обґрунтовувало співвідношенням понять «віра» і «народ». На його думку, партійні ідеологи на перше місце поставили віру, що по суті стало підтримкою ворожої ідеології, яка прагнула представляти українців не як окремий народ, а як «окремий обряд». Опосередковано таке бачення підтвердила публікація в часописі "Słowo polskie", де висловлювалися сподівання, що нова українська політична інституція буде співпрацювати з поляками для підтримання «спільних національних інтересів». Отже, християнсько-консервативна течія не тільки не мала значної підтримки галицько-українських політичних діячів, а й зазнала критики як угодова, пропольська, зрадницька. Найбільшим ударом по амбіціях лідерів масових УНДП і РУРП було те, що невелика група на чолі з О. Барвінським своєю діяльністю, методами «органічної праці» досягала більшого результату, ніж вони своєю «грою в опозицію». Опоненти називали ці здобутки дріб'язковими [14].

Висновки. Отже, кінець XIX ст. став періодом організаційного оформлення засадницьких положень консервативної правової ідеології. Програми консервативних партій Галичини сформовані в межах загальноєвропейських ідей і значною мірою запозичали їхні положення. Їхньою головною особливістю було прагнення поєднання ідеї «органічної праці», традиційних для консерватизму постулатів і цінностей з національною ідеєю. Рух був орієнтований на захист інтересів і прав селян шляхом поступового розвитку громадянської та національної свідомості. Правова ідеологія консервативної течії українського руху не набула ши-

рокої популярності в Галичині, що обумовлювалося традиційними для цього напряму постулатами лояльності до чинної правової системи, легальності, зосередженості на соціально-економічних і культурних питаннях. За умов модернізаційних процесів, що були притаманні кінцю XIX – початку XX ст., вона не відображала потреби суспільства.

Список використаної літератури:

1. Агітация чи реальна робота? Руслан. 3 липня 1897.
2. Антошевський Т. Олександр Барвінський – засновник першої християнсько-демократичної партії України. URL: http://sd.net.ua/2009/07/06/stornki_stor_oleksandr_barvnskijj.html
3. Барвінський О. Значінє україньско-руского народу для Австро-Угорщини: переклад розвідки "Österreichische Rundschau". 1 травня 1912 р. Перепечатка з часопису «Руслан». Львів, 1912.
4. Західно-Українська Народна Республіка, 1918–1923 рр.: уряди, постаті / упорядники: Микола Литвин, Іван Патер, Ігор Соляр. Львів: Інститут українознавства імені І. Крип'якевича НАН України, 2009. 348 с.
5. Значущі події. 1899. Ч. 275. 8 (20) грудня.
6. Іван Франко у спогадах сучасників. Львів, 1956. С. 113.
7. Ідеологічні засади християнсько-консервативної течії в Галичині кінця XIX – початку XX ст. URL: http://sd.net.ua/2017/03/25/deologchn-zasadi-hristiyansko-konservativnoyi-techyi-v-galichin-kncya-xix-pochatku-xx-st.html
8. Клерикалізм чи християнська демократія? Арка. 13 квітня 2005.
9. Кліш А., Лехнюк Р. Співпраця слов`янських депутатів християнсько-суспільного напряму в австрійській Державній раді наприкінці XIX – на початку XX ст. (за українськими джерелами). Проблеми слов'янознавства. 2016. Вип. 65. С. 167–177.
10. Кліш А. Економічні та освітні аспекти діяльності християнсько-консервативного руху в Східній Галичині наприкінці XIX – на початку XX ст. Наукові записки. Серія «Історичне релігієзнавство». 2011. Вип. 4. С. 88–98.
11. Кліш А. Заснування Католицького русько-народного союзу в «Споминах з мого життя» Олександра Барвінського. Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія «Історія». 2016. Вип. 2 (3). С. 56–59.
12. Кліш А. Реалізація О. Барвінським ідей українського суспільно-християнського руху наприкінці XIX – на початку XX ст. Українознавчий альманах. 2015. Вип. 18. С. 160–164.
13. Кліш А. Християнсько-суспільний союз: інституалізація та діяльність. Етнічна історія народів Європи. 2015. Вип. 47. С. 55–62.
14. Курилишин К. Галичина 1895–1899 рр. – очима «Діла». URL: https://zbruc.eu/node/67383
15. Наша теперішна дїяльність чи бездїяльність? Руслан. 29 квітня 1897.
16. Основи, задачі і змагання «Християнсько-суспільного сторонництва». Руслан. 23 лют. (7 берез.) 1912. С. 1–2.
17. Парцеляция. Руслан. 12 лютого 1901.
18. По вічу. Руслан. 6 листопада 1897.
19. Сохацький Б. Ідеї національного відродження у публіцистиці О. Барвінського. Вісник Львівського університету. Серія журналістики. 2004. Вип. 25. С. 274–285.
20. Статут політичного товариства під назвою «Католицький русько-народний союз». Правда. 1896. Ч. 41. С. 493–495.
21. Християнський консерватизм. Національно-політичні постулати: ч. 2. URL: http://sd.net.ua/2017/03/25/hristiyanskiy-konservatizm-naconalno-poltichn-postulati-chastina-2.html
22. Християнський консерватизм. Соціально-економічні постулати: ч. 3. URL: http://sd.net.ua/2017/03/30/hristiyanskiy-konservatizm-socalno-ekonomchn-postulati-ch-3.html
23. Центральний державний історичний архів України. м. Львів. Ф. 382. Оп. 1. Спр. 26. Арк. 23.
24. Центральний державний історичний архів України. м. Львів. Ф. 818. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 67–68.
25. Kubasik A. Arcybiskupa Andrzeja Szeptyckiego wizja ukraicskiego narodu, pacstwa i Cerkwi.– Lwyw –Krakyw,1999.

ДОВІДКА ПРО АВТОРА

Довганич Василь Антонович – аспірант кафедри теорії та історії держави і права Університету Короля Данила

INFORMATION ABOUT THE AUTHOR

Dovhanych Vasyl Antonovych – Postgraduate Student at the Department of Theory and History of State and Law of King Danilo University

lm.ilyn@gmail.com

УДК 340.0; 340.1

СИСТЕМА ФОРМ ДЕРЖАВНО-ПРАВОВОГО ПРИМУСУ

Лідія КАЛЄНІЧЕНКО,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри теорії та історії держави і права факультету № 1
Харківського національного університету внутрішніх справ

АНОТАЦІЯ

У статті автор удосконалює погляди щодо одиниці класифікації державно-правового примусу, виокремлює та аналізує основні види державно-правового примусу.

Автором запропоновано класифікувати державно-правовий примус за такими критеріями: 1) за формою здійснення; 2) залежно від ступеня участі держави й особи в правовідносинах (за сферою врегулювання суспільних відносин); 3) за юридичним критерієм; 4) залежно від заходів безпосереднього здійснення державно-правового примусу; 5) залежно від способу впливу на правосвідомість і вид юридично значущої поведінки особи і суспільства; 6) залежно від предмета правового регулювання.

Ключові слова: державно-правовий примус, державний примус, правовий примус, примус.

SYSTEM OF FORMS OF THE STATE-LAW COERCION

Lidiia KALIENICHENKO,
Candidate of Law, Associate Professor,
Associate Professor at the Department of Theory and History of State and Law of the Faculty № 1
of Kharkov National University of Internal Affairs

SUMMARY

In the article the author improves the views on the unit of classification of state-legal coercion, allocates and analyzes the main types of state-legal coercion.

The author proposes to classify state-legal coercion according to the following criteria: 1) in the form of implementation; 2) depending on the degree of participation of the state and the person in legal relations (in the sphere of regulation of social relations); 3) by legal criterion; 4) depending on the measures of direct implementation of state-legal coercion; 5) depending on the way of influencing the legal consciousness and the kind of legally significant behavior of the individual and society; 6) depending on the subject of legal regulation.

Key words: state-legal coercion, state coercion, legal coercion, coercion.

REZUMAT

În articol, autorul își îmbunătățește viziunile asupra unității de clasificare a constrângerii juridice de stat, identifică și analizează principalele tipuri de coerciție de stat-juridică.

Autorul propune clasificarea constrângerii juridice de stat conform următoarelor criterii: 1) prin forma de implementare; 2) în funcție de gradul de participare a statului și a individului la relațiile juridice (în domeniul reglementării relațiilor publice); 3) pe criterii juridice; 4) în funcție de măsurile de aplicare directă a coerciției de stat; 5) în funcție de modul de influență asupra simțului justiției și a tipului de comportament juridic semnificativ al individului și al societății; 6) în funcție de obiectul reglementării legale.

Cuvinte cheie: constrângere de stat, coerciție de stat, coerciție juridică, coerciție.

Постановка проблеми. На сучасному етапі розвитку людства в розвиненому демократичному правовому суспільстві держава як найвища форма організації суспільства є способом забезпечення загального блага, своєрідним агентом надання суспільству позитивних послуг (соціальної допомоги, безпеки, виховання, освіти тощо). Одним з основних завдань сучасних держав є забезпечення злагоди та правопорядку в суспільстві.

Актуальність теми дослідження. Формальне вираження на нормативно-правовому рівні основних загальнообов'язкових правил поведінки певною мірою забезпечує упорядкування суспільних відносин у державі. Проте не всі суб'єкти права абсолютно, систематично, добровільно виконують встановлені нормативно-правові вимоги. У зв'язку із чим наявна потреба в закріплені на державно-правовому рівні примусових засобів.

Державно-правовий примус є методом впливу держави на особу та суспільство для забезпечення належної реалізації норм права, який здійснюється через правозастосовну діяльність незалежно від волі та бажання юридично зобов'язаних суб'єктів [1, с. 29].

Як відносно відокремлене самостійне правове явище державно-правовий примус має державно-правовий характер; є методом здійснення державної влади і засобом правового впливу на суспільні відносини; є методом правового регулювання, що застосовується не лише у зв'язку з неправомірною поведінкою, а й для попередження, запобігання порушенням вимог норм права, для відновлення порушених прав і свобод; застосовується з метою захисту прав і законних інтересів особи, суспільства, держави в чітко визначених законодавством випадках (за наявності відповідної фактичної підстави), тільки в таких формі, порядку й умовах, які передбачені чинною системою нормативно-правових приписів держави; реалізується через правозастосовну діяльність держави [1, с. 29].

Стан дослідження. Державно-правовий примус є багатоаспектним правовим явищем і його сутність неоднора-

зово була в центрі уваги В.Б. Авер'янова, С.С. Алексєєва, Ю.П. Битяка, М.В. Вітрука, М.І. Коркунова, А.Т. Комзюка, С.В. Медведєвої, О.С. Попкової, С.В. Серьогіної та ін. Проте і дотепер в юридичній науковій літературі немає єдності в поглядах учених стосовно критеріїв класифікації та основних видів даного правового явища.

Мета та завдання статті. Автор поставив за мету удосконалити погляди щодо одиниці класифікації державно-правового примусу, виокремити та проаналізувати основні види даного правового явища, запропоновувати власну його класифікацію.

Виклад основного матеріалу. Аналіз юридичної наукової літератури свідчить про *відсутність єдності в поглядах учених-правознавців стосовно одиниці класифікації державно-правового примусу.* Одні вчені виокремлюють *форми державно-правового примусу,* інші – *види даного правового явища*. Є думка, згідно з якою державно-правовий примус поділяють на *групи заходів*.

Наприклад, М.І. Козюбра залежно від спеціальної мети поділяє державно-правовий примус на *форми*: юридичну відповідальність, припинення, примусове припинення (забезпечення) і безпосереднє здійснення права [2, с. 103–104].

Б.Т. Базилєв пропонує розрізняти *правові форми фізичного примусу* (правові відносини) і *правові форми психічного примусу* (нормативно-правовий акт, акт застосування правових норм) [3, с. 176–195]. Правові форми здійснення фізичного державного примусу Б.Т. Базилєв розуміє як конкретні правові відносини, у межах яких державні органи та їх посадові особи застосовують передбачені нормами права заходи примусового впливу до суб'єктів права з метою виконання конкретних, покладених на них функцій держави [3, с. 186]. Залежно від мети застосування примусових заходів впливу автор виокремлює такі правові форми державного примусу: юридична відповідальність, поновлення порушеного права, процесуальне забезпечення матеріальних відносин, адміністративне попередження правопорушень, адміністративне припинення правопорушень, надзвичайна адміністративна охорона [3, с. 187].

В.В. Серьогіна вважає, що до числа *правових форм* державного примусу відносяться: по-перше, примусові заходи (попередження, або превенція, припинення, поновлення, або міри захисту); по-друге, юридична відповідальність [4, с. 83].

О.С. Попкова до числа правових форм державного примусу відносить такі групи заходів: заходи юридичної відповідальності, заходи захисту суб'єктивних прав і виконання юридичних обов'язків, превентивні заходи. Водночас автор правову форму державного примусу розуміє як відносно самостійну групу примусових заходів, які мають спільну мету, фактичну та юридичну підстави застосування, що обумовлюють спосіб примусового впливу, а також характерні для цієї групи заходів види правових наслідків (їх наявність чи відсутність) [5, с. 42–43].

Т.О. Коломоєць пропонує поділяти *державно-правовий примус на види за такими критеріями:*

– залежно від терміну дії – на постійно діючий та тимчасовий;

– за суб'єктом, щодо якого здійснюється застосування, – примус, що застосовується щодо фізичних осіб; такий, що застосовується до юридичних осіб; змішаний;

– за метою застосування – попереджувальний, припиняючий, карально-виховний;

– за підсумковим оформленням – такий, що потребує відповідного документального оформлення; такий, що не потребує оформлення;

– залежно від підстав застосування – такий, що застосовується як реакція на протиправне діяння; примус, не пов'язаний із протиправним діянням;

– за характером відносин між особою застосування примусу й особою, щодо якої застосування відбувається, – такий, що передбачає службову підлеглість; такий, що не передбачає підлеглості;

– за потребою здійснення процесуальних дій щодо застосування – такий, що потребує здійснення певних процесуальних дій; і примус, який не потребує відповідних дій;

– за наявністю матеріальних витрат, пов'язаних із застосуванням, – економний, матеріально затратний (ресурсозатратний);

– за юридичним критерієм – легітимний і нелегітимний, правовий і неправовий (насильство);

– залежно від правової сфери фіксації – примус у публічно-правовій і приватноправовій сферах [6, с. 92–93].

На думку Д.М. Бахраха, за характером впливу варто розрізняти державний примус позаекономічний і економічний (майновий). У свою чергу, за об'єктом впливу – психічний, матеріальний, фізичний, організаційний примуси [7, с. 197].

Е.А. Сатіна пропонує виокремлювати такі види державного примусу: 1) за характером – фізичний, психічний, ідеологічний, майновий, організаційний; 2) за способом забезпечення правопорядку і залежно від функціонального значення заходів (той, що здійснюється примусовими заходами, заходами припинення, поновлюючими заходами, забезпечувальними заходами, юридичною відповідальністю); 3) за суб'єктом застосування (той, що застосовується судовими органами; такий, який застосовується несудовими органами); 4) залежно від предметної підстави державно-владного впливу (державно-правовий, цивільно-правовий, кримінально-правовий, адміністративно-правовий тощо); 5) за правовим значенням впливу (той, що надає підсумкову оцінку; той, що не містить підсумкової оцінки); 6) залежно від фактичних підстав (той, що застосовується у зв'язку із правопорушенням; той, що застосовується у зв'язку із правовими аномаліями) [8, с. 75–76].

У контексті аналізу вищезазначених поглядів щодо класифікації державно-правового примусу вважаємо за доцільне зауважии, що всі вони так чи інакше є справедливими й такими, що збагачують наші знання про дане правове явище, характеризують його сутність із різних боків.

Проте, на нашу думку, зазначені позиції потребують удосконалення, узгодження їх в єдину систему.

Зміст етимологічного значення слів «форма», «вид», «заходи» дає підстави стверджувати, що вид є «підрозділом в семантиці, різновидом, типом» [9, с. 77]; форма являє собою «вид, тип, засіб, структуру, зовнішнє вираження чого-небудь, яке обумовлене змістом» [9, с. 842]; захід є «засобом для здійснення чого-небудь» [9, с. 337].

З огляду на зазначене, вважаємо за доцільне підкреслити, що терміни «вид державно-правового примусу» і «форма державно-правового примусу» є близькими за значеннями, у зв'язку із чим в юридичній літературі деякі вчені-правознавці не шукають різниці між ними. Термін «заходи державно-правового примусу» є відносно самостійною за етимологічним значенням дефініцією, яка за змістом не є близькою до понять «форма державно-правового примусу», «вид державно-правового примусу».

Зв'язок між термінами «форма державно-правового примусу», «вид державно-правового примусу» та «заходи державно-правового примусу» має характер родово-видового. Будь-яка форма (вид) державно-правового примусу в структурному плані складається з певних заходів державно-правового примусу.

Наприклад, такий вид (форма) державно-правового примусу, як адміністративно-правовий примус здійснюється через систему таких заходів: адміністративно-запобіжні заходи, заходи адміністративного припинення, заходи адміністративного стягнення [10, с. 56–57].

Види (форми) державно-правового примусу, які застосовуються компетентними органами державної влади з метою забезпечення законності, правопорядку та дисципліни в державі та суспільстві, є різноманітними. Проте всю їх сукупність можна згрупувати за тим чи іншим показником (критерієм) і репрезентувати у вигляді певної класифікованої системи.

Так, наприклад, *за формою здійснення*, на нашу думку, види державно-правового примусу поділяються на: 1) *правові форми* здійснення державно-правового примусу; 2) *організаційні форми* здійснення державно-правового примусу.

Для правових форм здійснення державно-правового примусу характерні: по-перше, загальна мета – охорона правопорядку, гарантування суспільної безпеки, захист прав і свобод людини і громадянина; по-друге, підстави для застосування (являють собою сукупність заходів, юридично значущих дій і операцій, що виконуються відповідними державними органами в межах їхньої компетенції та нормативно-правових приписів чинного законодавства); по-третє, юридичні наслідки (на відміну від організаційних форм здійснення державно-правового примусу, правові форми його здійснення зазвичай спричиняють юридичні наслідки) [5, с. 42].

До правових форм здійснення державно-правового примусу, на наш погляд, варто віднести: 1) заходи покарання (стягнення, відповідальності); 2) заходи припинення; 3) заходи поновлення; 4) заходи попереджувального впливу (превентивні заходи).

Що стосується *організаційних (неправових) форм* здійснення державно-правового примусу, то в загальному вигляді вони являють собою групу відносно самостійних заходів, які полягають у виконанні фактичних дій, спрямованих на забезпечення юридично значущих дій (заходів державно-правового примусу), виконуваних у межах правових форм здійснення державно-правового примусу, що не спричиняють юридичні наслідки.

Інакше кажучи, організаційні (неправові) форми здійснення державно-правового примусу покликані забезпечити реалізацію правових форм даного правового явища.

Залежно від ступеня участі держави й особи в правовідносинах (за сферою врегулювання суспільних відносин) можна розрізняти державно-правовий примус, який застосовується *у сфері публічного права, у сфері приватного права.*

У сфері дії публічного права зміст примусу є дещо вужчим, ніж у приватному праві [6, с. 94]. Такий стан речей пов'язаний з особливостями даних підсистем системи права.

Особливості «приватних» засобів примусу полягають в тому, що вони застосовуються в результаті домовленості між особами, внаслідок дії звичаїв, норм моралі, релігійних норм тощо [11, с. 71]. Тобто до системи «приватних» засобів примусу входять, з одного боку, засоби примусу, передбачені на законодавчому рівні, а також засоби примусу, передбачені домовленістю осіб приватно-правових відносин.

Що стосується державно-правових засобів сфери публічного права, то соціальне призначення публічно-правового примусу, виражене в санкціях правових норм, хоча і не тільки, полягає в ліквідації аномалій, пов'язаних із поведінкою людини і не пов'язаних із такою. Засоби державно-правового примусу у сфері публічного права здійснюються в межах правоохоронних відносин і є реакцією держави на неправомірну поведінку чи надзвичайні обставини, хоча можуть мати місце і щодо правомірної поведінки з метою превенції протиправної [6, с. 94–95]. Отже, система засобів державно-правового примусу у сфері публічного права чітко визначена на законодавчому рівні, і, на відміну від засобів примусу приватної сфери суспільних відносин, не може бути розширена за домовленості суб'єктів відповідних правових відносин.

За юридичним критерієм, на нашу думку, серед видів (форм) державно-правового примусу *є легітимний та нелегітимний і правовий та неправовий примус (насильство).*

Звернімо окремо увагу на те, що зазначені правові категорії («легітимний примус», «нелегітимний примус», «правовий примус», «неправовий примус») є відносно самостійними і ставити знак рівності між ними, на наш погляд, не можна.

У галузі приватного права поняття правового примусу є набагато ширшим і охоплює як державний (легітимний), так і недержавний (але правовий) примус. У галузі публічного права поняття правового і легітимного примусу збігаються, а це означає, що державний примус обов'язково є легітимним, а крім того, має бути (в ідеальному варіанті) правовим. Хоча остання вимога виконується не завжди, але кожна держава, яка претендує на визначення її як «правової», повинна прагнути дотримуватися цього принципу [11, с. 72].

Така ситуація у сфері приватного права, на наш погляд, тісно пов'язана з особливостями ієрархічної структури системи законодавства. Одним із рівнів ієрархічної, субординаційної (вертикальної) системи законодавства є цивільно-правові договори, які укладаються у сфері приватних відносин із метою їх врегулювання. Виходячи із соціальної природи та сутності примусу у приватній сфері суспільних відносин, сторони конкретного цивільно-правового договору можуть у його змісті закріпити відповідні заходи примусу, які будуть діяти в межах зазначеного виду відносин. Тобто суб'єкти конкретних правовідносин, закріплюючи на підзаконному нормативно-правовому рівні (цивільно-правовий договір) відповідні засоби примусу, надають їм статусу правових. Хоча на державному рівні дані засоби примусу і не є легітимними.

У сфері публічних відносин державно-правовий примус може бути не правовим, і нелегітимним. Наприклад, зловживання державними органами, посадовими особами своїми повноваженнями, або ухвалення нормативно-правового акта, зміст якого суперечить основним принципам охорони та захисту прав людини, принципам права.

Залежно від заходів безпосереднього здійснення державно-правового примусу: на державно-правовий примус, який здійснюється заходами попереджувального впливу (превентивними заходами); заходами припинення; заходами поновлення; заходами покарання (стягнення, відповідальності).

У даному контексті вважаємо за доцільне надати змістовну характеристику кожному з виокремлених видів державно-правового примусу, звертаючи особливу увагу на сутнісну різницю між заходами, якими вони здійснюються.

Заходи попереджувального впливу – це врегульовані нормами права певні владні дії спеціально уповноважених державних органів, які застосовуються за умови відсутності протиправної поведінки з метою попередження можливих правопорушень та інших обставин, що погрожують державі та суспільству [12, с. 288].

Основною специфічною рисою державно-правового примусу, який здійснюється *заходами попереджувального впливу (превентивними заходами), є* те, що він може застосовуватися до всіх без винятку суб'єктів права. Тобто заходи попереджувального впливу застосовуються як до осіб, що скоїли правопорушення, так і до осіб, які діють правомірно. Наприклад, перевірка документів як превентивний захід проводиться щодо всіх категорій осіб, не залежно від факту наявності інформації про вид їхньої юридично значущої поведінки.

На відміну від державного примусу, який здійснюється заходами попереджувального впливу, *державний примус, що здійснюється заходами припинення,* спрямований на припинення протиправних діянь (дій або бездіяльності) суб'єктів права.

Особливостями заходів державного припинення є те, що вони: по-перше, спрямовані на припинення протиправної поведінки; по-друге, здійснюються лише в період скоєння правопорушення (заходи, які застосовуються після скоєння правопорушення, не можуть досягти мети припинення і за своїм характером є забезпечувальними, процесуальними заходами [13, с. 13]); по-третє, заходи припинення застосовуються незалежно від встановлення факту наявності вини суб'єкта протиправної поведінки; по-четверте, заходи припинення застосовуються на підставі чинного законодавства, тобто вид, міра, спосіб, порядок застосування заходів припинення врегульовані чинною національною системою правових норм.

Заходи поновлення – це відносно самостійний вид заходів державно-правового примусу, який має на меті компенсацію заподіяної правопорушенням шкоди, поновлення порушеного правового становища суб'єкта права, мінімізацію негативних наслідків від невиконання покладених на суб'єкта права обов'язків [12, с. 290].

З огляду на зазначене, маємо підстави зауважити, що специфічними рисами заходів поновлення є те, що вони: застосовуються з метою відшкодування заподіяних протиправною поведінкою збитків і поновлення порушеного права постраждалої сторони (тобто спрямовані на усунення наслідків правопорушення); застосовуються щодо суб'єктів права, які добровільно не виконують обов'язки, які покладені на них системою чинного законодавства; врегульовані нормами права.

Державно-правовий примус, який здійснюється заходами поновлення, широко використовується в галузях адміністративного права, трудового права, конституційного права, цивільного права тощо.

Наприклад, у цивільному праві за допомогою заходів поновлення одна сторона примусово зобов'язується виконати обов'язки, покладені на неї відповідною нормою права, що, своєю чергою, забезпечує реалізацію суб'єктивного права іншої сторони. Окремо варто зауважити, що в цивільному праві в разі неделіктоздатності суб'єкта права, який вчинив протиправне діяння, заходи поновлення можуть покладатися на інших, визначених законом осіб. Наприклад, якщо особа, що не досягла 16 років, розбила вітрину магазину у вихідний день, державно-примусові заходи поновлення відповідними органами державної влади будуть покладені на батьків неповнолітньої особи.

У конституційному праві прикладом заходів поновлення є визнання виборів недійсними у зв'язку з порушенням норм виборчого права, скасування Конституційним Судом дії нормативно-правового акта в разі визнання його неконституційності.

Заходи покарання (стягнення, відповідальності), на відміну від всіх вищезазначених заходів державно-правового примусу, застосовуються зазвичай за умови наявності складу правопорушення в протиправних діях чи бездіяльності суб'єкта права. У результаті застосування конкретного виду покарання держава, з одного боку, виражає свій осуд щодо протиправної поведінки винної особи, а з іншого – має на меті не лише покарати винну особу, а й здійснити заходи виховного впливу як щодо неї, так і стосовно суспільства.

Отже, заходи покарання, відповідальності можуть застосовуватися лише до винної особи, яка вчинила протиправне діяння, що на рівні чинного законодавства характеризується як правопорушення (злочин, проступок). Водночас заходи покарання, відповідальності здійснюються (у загальному вигляді) з метою покарання винної особи та попередження скоєння інших правопорушень як винною особою, так і суспільством загалом.

Залежно від способу впливу на правосвідомість і вид юридично значущої поведінки особи та суспільства (або за змістом) варто розрізняти психічний та фізичний державно-правовий примус.

Фізичний примус являє собою найбільш жорстку форму державно-правового примусу. Він обмежує свободу дій або ж цілком позбавляє людей свободи, спричиняє моральні або фізичні страждання [14, с. 170]. Фізичний примус звернений до фізичного (особистого, матеріального) боку існування суб'єкта права, він завжди має індивідуальний характер, тобто стосується фізичного життя конкретного суб'єкта права.

Фізичний державно-правовий примус здійснюється у формі фізичного впливу на суспільне становище особи (наприклад, позбавлення волі), її майно (наприклад, конфіскація), грошові кошти (наприклад, відшкодування завданих збитків). Впливаючи на дані об'єкти фізичного буття суб'єкта права, можна вплинути на правову свідомість особи. Тобто сформувати мотиви на відповідний вид необхідної суспільству та державі юридично значущої поведінки в конкретного суб'єкта права.

Психічний державно-правовий примус спрямований на психічний бік життя. Об'єктом психічного державно-правового примусу є психіка як окремої людини (індивіда), так і суспільства загалом.

Психіка людини (суспільства) має складну структуру, складається з раціональної, емоційної та вольової сфери. У межах здійснення психічного примусу держава правовими засобами впливає на розум, почуття, волю людини (суспільства), формулюючи в її (його) свідомості необхідні правові настанови на правомірну юридично значущу поведінку. Водночас особа виконує вимоги норм права в межах застосування психічного примусу зазвичай через страх перед настанням несприятливих наслідків, передбачених системою правових норм.

Залежно від предмета правового регулювання державно-правовий примус можна поділити на: державно-правовий примус конституційного права, державно-правовий примус адміністративного права, державно-правовий примус цивільного права, державно-правовий примус кримінального права тощо.

Зауважимо, що специфіка зазначених видів державно-правового примусу буде обумовлена особливостями відповідних галузей права, системою норм права, що врегульовують суспільні відносини в їхніх межах.

Висновки. Отже, сукупність видів (форм) державно-правового примусу може бути репрезентована у вигляді такої класифікованої системи:

1. За формою здійснення: 1) правові форми здійснення державно-правового примусу (заходи покарання (стягнення, відповідальності); заходи припинення; заходи поновлення; заходи попереджувального впливу (превентивні заходи)); 2) організаційні форми здійснення державно-правового примусу.

2. Залежно від ступеня участі держави й особи в правовідносинах (за сферою врегулювання суспільних відносин): державно-правовий примус, який застосовується у сфері публічного права; державно-правовий примус, який застосовується у сфері приватного права.

3. За юридичним критерієм: легітимний та нелегітимний і правовий та неправовий примус (насильство).

4. Залежно від заходів безпосереднього здійснення державно-правового примусу: державно-правовий примус, який здійснюється заходами попереджувального впливу (превентивними

заходами); заходами припинення; заходами поновлення; заходами покарання (стягнення, відповідальності).

5. Залежно від способу впливу на правосвідомість і вид юридично значущої поведінки особи і суспільства: психічний, фізичний державно-правовий примус.

6. Залежно від предмета правового регулювання: державно-правовий примус конституційного права, державно-правовий примус адміністративного права, державно-правовий примус цивільного права, державно-правовий примус кримінального права тощо.

Список використаної літератури:

1. Калєніченко Л.І. Поняття та ознаки державно-правового примусу. Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ. 2017. № 3(78). С. 21–30.

2. Козюбра Н.И. Убеждение и принуждение в советском праве на современном этапе коммунистического строительства: дисс. … канд. юрид. наук: 12.00.01. Свердловск, 1986. 167 с.

3. Базылев Б.Т. Государственное принуждение и правовые формы его осуществления в советском обществе: дисс. … канд. юрид. наук. Киев, 1968. 225 с.

4. Серегина В.В. Государственное принуждение по советскому праву. Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 1991. 120 с.

5. Попкова Е.С. Юридическая ответственность и ее соотношение с иными формами государственного принуждения: дисс. … канд. юрид. наук: 12.00.01. М., 2001. 185 с.

6. Коломоєць Т.О. Адміністративний примус у публічному праві України: теорія, досвід та практика реалізації: дис. … д. юрид. наук: 12.00.07. Запоріжжя, 2015. 455 с.

7. Бахрах Д.Н. Административная ответственность. М.: Юриспруденция, 1999. 110 с.

8. Сатина Э.А. Понятие и виды государственного принуждения. Вестник ТГУ. Выпуск 2 (30). 2003. С. 72–76.

9. Ожегов С.И. Словарь русского языка. Издание 7-е, стереотипное. М.: Советская энциклопедия, 1968. 900 с.

10. Комзюк А.Т. Адміністративний примус в правоохоронній діяльності міліції в Україні: дис. … д. юрид. наук: 12.00.07. Харків, 2002. 408 с.

11. Шевчук О.М. Засоби державного примусу у правовій системі України: дис. … канд. юрид. наук: 12.00.01. Одеса, 2003. 187 с.

12. Цыганкова Е.А. Классификация мер государственного принуждения по целевой направленности. Общество и право. 2009. № 4 (26). С. 287–292.

13. Кисин В.Р. Меры административно-процессуального принуждения, применяемые милицией: учебное пособие. М.: Изд-во МВШМ МВД СССР, 1987. 59 с.

14. Тихомиров Ю.А. Публичное право: учебник. М.: Издательство БЕК, 1995. 496 с.

ДОВІДКАПРОАВТОРА

Калєніченко Лідія Іванівна – кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри теорії та історії держави і права факультету № 1 Харківського національного університету внутрішніх справ

INFORMATION ABOUT THE AUTHOR

Kalienichenko Lidiia Ivanivna – Candidate of Law, Associate Professor, Associate Professor at the Department of Theory and History of State and Law of the Faculty № 1 of Kharkov National University of Internal Affairs

Kalenichenkolida@gmail.com

УДК 342.2

ПОЛІТИЧНІ ПРАВА ВНУТРІШНЬО ПЕРЕМІЩЕНИХ ОСІБ В УКРАЇНІ: РЕАЛІЇ ТА ПРОБЛЕМНІ АСПЕКТИ

Лариса НАЛИВАЙКО,
доктор юридичних наук, професор, заслужений юрист України,
академік Академії наук вищої освіти України, проректор
Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ

Максим РОМАНОВ,
студент V курсу заочного факультету № 1
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого,
член Всеукраїнської громадської організації
«Асоціація українських правників»

АНОТАЦІЯ

У статті проаналізовано поняття політичних прав, спираючись на національне законодавство, та акцентовано на їх різноманітності, з огляду на Основний Закон. На підставі наукових поглядів, положень чинного національного й міжнародного законодавства, а також ураховуючи результати авторського соціологічного дослідження окреслено їх значення на прикладі права громадян України обирати і бути обраними.

Ключові слова: внутрішньо переміщена особа, право обирати і бути обраним, політичні права і свободи, право брати участь в управлінні державними справами, соціологічне дослідження, забезпечення прав внутрішньо переміщеної особи.

POLITICAL RIGHTS OF INTERNAL LEGISLATION IN UKRAINE: REALITIES AND PROBLEM ASPECTS

Larysa NALYVAIKO,
Doctor of Law, Professor, Honored Lawyer of Ukraine
Academician of the Academy of Sciences of Higher Education of Ukraine,
Vice-Rector of Dnipropetrovsk State University of Internal Affairs

Maksym ROMANOV,
5th year student, correspondence faculty № 1
of Yaroslav Mudryi National Law University,
member of All-Ukrainian Public Organization
"Association of Ukrainian Lawyers"

SUMMARY

The article analyzes the concept of political rights based on national legislation and focuses on their diversity, based on the Basic Law. On the basis of scientific opinions, the provisions of the current national and international legislation, and also taking into account the results of the author's sociological research, their significance is outlined, on the example of the right of citizens of Ukraine to elect and to be elected.

Key words: internally displaced person, right to dwell and be false, political rights and freedom, the right to participate in the management of state affairs, sociological research, and ensuring the rights of internally displaced persons.

REZUMAT

Articolul analizează conceptul de drepturi politice, bazându-se pe legislația națională și se axează pe diversitatea lor, bazându-se pe Legea fundamentală. Pe baza viziunilor științifice, a prevederilor actualei legislații naționale și internaționale, precum și a rezultatelor studiului sociologic al autorului, semnificația acestora este evidențiată prin exemplul dreptului cetățenilor Ucrainei de a alege și de a fi aleși.

Cuvinte cheie: persoana a fost mutată în interiorul, dreptul de a alege și a fi aleasă, drepturile și libertățile politice, dreptul de a participa la gestionarea afacerilor publice, cercetarea sociologică și protecția drepturilor persoanei strămutate intern.

Постановка проблеми. Сучасна світова спільнота ставить перед Україною низку завдань, без використання яких існування нашої держави як правового та демократичного формування було б не можливим.

Актуальність теми дослідження. Належить також акцентувати увагу на тому, що декілька років тому перед Україною постав серйозний виклик – збройна агресія Російської Федерації, що спровокувала масове внутрішнє переміщення осіб, а останнє, у свою чергу, – необхідність створення дієвих механізмів захисту прав і свобод осіб, що мають спеціальний статус – внутрішньо переміщеної особи.

Оскільки до вказаного моменту українське законодавство не володіло необхідними механізмами забезпечення прав внутрішньо переміщених осіб, це питання сьогодні постало досить гостро. Серед переліку прав і свобод, забезпечення якими потребують указані особи, на думку авторів, належить детально дослідити групу політичних прав.

Саме тому анонсована авторами тематика є надзвичайно актуальною в умовах формування в Україні правової держави та обраного європейського шляху розвитку.

Стан дослідження. Проблеми забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб неодноразово ставали об'єктом наукових розвідок як вітчизняних, так і зарубіжних правників, серед яких – М. Байматуров, І. Гожій, Я. Грабова, І. Козинець, О. Кхасрві, М. Малиха, А. Монаєнко, Ю. Мартинюк, Б. Піроцький, М. Сірант, Н. Тищенко, Л. Шестак, а також багато інших.

Метою й завданням статті є аналіз поняття політичних прав і з'ясування їх переліку, що визначений Конституцією України; на підставі чинних нормативно-правових актів як національного, так і міжнародного рівня, поглядів науковців, а також, керуючись результатами авторського соціологічного опитування, дійти теоретичних висновків і розробити практичні рекомендації щодо механізму забезпечення реалізації права громадян України обирати і бути обраними.

Поставлена мета зумовила необхідність розв'язання низки дослідницьких завдань, серед яких, зокрема, аналіз поняття політичних прав і з'ясування їх переліку, що визначений Конституцією України, а також, керуючись результатами авторського соціологічного дослідження, дійти теоретичних висновків і розробити практичні рекомендації щодо механізму забезпечення реалізації права громадян України обирати і бути обраними.

Об'єктом дослідження є суспільні відносини у сфері забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб в Україні.

Предметом дослідження є механізм забезпечення політичних прав внутрішньо переміщених осіб як гарантія утвердження демократії та розбудови правової держави в Україні.

Виклад основного матеріалу. Для сьогоденної України належним чином забезпечений конституційно-правовий статус внутрішньо переміщеної особи є одним із об'єктивних факторів, що відображають демократичність і цивілізованість нашої країни.

Таке явище має місце у зв'язку з переселенням з тимчасово окупованих територій Луганської та Донецької областей, а також Автономної Республіки Крим громадян України й інших осіб, що перебувають на території нашої держави на законних підставах і проживали в указаних адміністративних одиницях.

Особливої гостроти та актуальності проблемі надає кількість невирішених проблем внутрішньо переміщених осіб в Україні й кількість таких осіб, яка станом на лютий 2017 року сягнула позначки в 1 мільйон 628 тисяч осіб [1].

Україна, проголосивши себе правовою та соціальною державою, зобов'язана реалізовувати повний комплекс заходів щодо утвердження й розвитку регламентованих положень. Зважаючи на те що за допомогою системи прав реалізуються фактично всі функції держави, цей комплекс проблем у світлі останніх подій потребує негайного вирішення.

За загальним правилом, політичними правами є права людини та громадянина брати участь у політичному житті своєї країни, зокрема у здійсненні безпосередньої демократії, державної влади, місцевого самоврядування тощо [2, с. 510].

Окрім цього, Основний Закон надає певний перелік політичних прав, якими володіють громадяни України. До них, зокрема, належать права: на свободу об'єднання в політичні, партії та громадянські організації для здійснення й захисту своїх прав і свобод і задоволення політичних, економічних, соціальних, культурних та інших інтересів (ст. 36); брати участь в управлінні державними справами, у всеукраїнському й місцевих референдумах, вільно обирати і бути обраними до органів державної влади та органів місцевого самоврядування (ст. 38); збиратися мирно, без зброї і проводити збори, мітинги, походи й демонстрації (ст. 39); направляти індивідуальні чи колективні письмові звернення або особисто звертатися до органів державної влади, органів місцевого самоврядування та посадових і службових осіб цих органів, які зобов'язані розглянути звернення й дати обґрунтовану відповідь у встановлений законом строк (ст. 40); на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань, право вільно збирати, зберігати, використовувати та поширювати інформацію усно, письмово або в інший спосіб – на свій вибір (ст. 34), а також декілька інших прав [3].

Але, за інформацією вчених і практиків, на парламентських виборах у жовтні 2014 року всі внутрішньо переміщені особи (близько 500 000 осіб станом на жовтень 2014 року) не реалізували своє конституційне право обирати депутата Верховної Ради України в мажоритарному окрузі за новим місцем проживання. У жовтні 2015 року на місцевих виборах близько 1 мільйона 345 тисяч переселенців узагалі не брали участі в виборах і не змогли обрати депутатів місцевих рад, незважаючи на те що Конституція України та міжнародні стандарти визначають рівність прав усіх громадян, зокрема, в питаннях виборчого права [4].

Такий прецедент надає право стверджувати про неналежний рівень забезпеченості політичних прав внутрішньо переміщених осіб і свідчить про нагальну необхідність постійного моніторингу ситуації, що складається під час реалізації вказаними особами відповідних прав і вчасного й ефективного реагування на проблеми, що утворились.

Разом із тим 15 червня 2016 року відбулась конференція «Політичні права внутрішньо переміщених осіб в Україні», яка була організована Міжнародною фундацією виборчих систем в Україні (IFES), Донецькою обласною організацією «Комітет виборців України» та Громадянською мережею ОПОРА. У рамках указаного заходу акцентовано на необхідності забезпечення на законних підставах реалізації політичних прав внутрішньо переміщених осіб на повноцінну участь у голосуванні на парламентських і місцевих виборах; запровадження практично здійсненого способу реєстрації та голосування з метою створення для таких осіб усіх можливостей для участі у виборах, захищаючи при цьому й цілісність виборчого процесу; надання можливості особисто обирати, в якому виборчому окрузі реєструватись [5].

Такі факти свідчать про намагання українських учених і державних діячів знайти вирішення проблеми, що постала перед нашою державою досить гостро. У свою чергу, перераховані кроки хоча і є абстрактними, але за своєю сутністю повноцінно сприятимуть вирішенню питання.

Позицію обов'язкової державної підтримки інтеграції внутрішньо переміщених осіб зайняла й координаторка проектів Центру інформації про права людини Л. Янкіна, яка зазначає, що з отриманням можливості на реалізацію своїх політичних прав внутрішньо переміщені особи також отримують можливість не лише голосувати на місцевих виборах, а й реалізовувати цілий спектр інших прав [6].

Нами, у свою чергу, також підтримується така позиція, адже Конституція України та чинне профільне законодавство визначають серед політичних прав громадян України не тільки право голосувати на виборах, а й низку інших також суттєвих для правового статусу громадянина елементів.

Окрім усього вищезазначеного, належить акцентувати увагу на проведеному протягом листопада 2017 року соціологічному дослідженні «Рівень обізнаності щодо проблем правового статусу внутрішньо переміщених осіб в Україні», яке містить 10 питань щодо обізнаності в проблемах внутрішньо переміщених осіб.

У ході дослідження опитано близько 500 осіб (студентів, викладачів і співробітників) таких вищих навчальних закладів, як Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Національний університет «Києво-Могилянська академія», Національна академія внутрішніх справ, Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ, Львівський національний університет імені Івана Франка, Львівський державний університет внутрішніх справ, Харківський національний університет імені Василя Каразіна, Національний університет «Одеська юридична академія».

Не претендуючи на повноту об'єктивності, але враховуючи результати проведеного дослідження, можемо аргументувати такі висновки:

– у ході дослідження з'ясувалось, що 38,3% опитаних уважають, що сьогодні в Україні в наявності більше ніж 1,5 млн. внутрішньо переміщених осіб, на противагу 8,5% обирають варіант із найменшою цифрою таких осіб – 50 тис.;

– на думку 66% респондентів, найбільші труднощі виникають із реалізацією соціальних прав, а найменші – трудових прав, що відзначено 5% опитаними Окрім указаних, наявні також й інші варіанти, а саме: 21,3% – політичні права, 8% – група особистих прав;

– серед органів та організацій, що найбільш ефективно можуть вирішувати проблеми внутрішньо переміщених осіб, цифри розподілились так: 36,2% – Міністерство з питань тимчасово окупованих територій та внутрішньо переміщених осіб; 25,5% – органи місцевого самоврядування; по 14,9% голосів опитаних отримали громадські об'єднання й організації, а також обласні державні адміністрації; найменший результат, на думку опитаної спільноти, – у Верховної Ради України, що становить 8,5%;

– лише 4% опитаних відзначають, що права внутрішньо переміщених осіб в Україні забезпечені повною мірою, у свою чергу, 47,8% уважають, що останні забезпечені частково, а 37% констатували, що права забезпечені неповною мірою, а 10,6% узагалі зауважують, що права вказаних осіб в Україні не забезпечені;

– на питання, носить правовий статус внутрішньо переміщених осіб тимчасовий характер чи внутрішнє переміщення та повне забезпечення всіх благ має на меті залишення на постійне місце проживання таких осіб, опитані відповіли так: 68,8% уважають, що цей статус має тимчасовий характер, а 31,3% констатували, що він має на меті залишення на постійне проживання;

– разом із тим у ході опитування виявилось, що серед 100% респондентів 10,4% є внутрішньо переміщеними особами, а 89,6% такими не є;

– оцінюючи ставлення до внутрішньо переміщених осіб, ми виявили таке: 68,8% ставляться до останніх дружньо та готові йти назустріч, 31,3% ставляться терпимо, на щастя, жоден із респондентів не зазначив, що ставиться до таких осіб нетерпимо;

– серед кроків, які належить реалізувати українській владі, щоб підвищити рівень забезпеченості прав і свобод внутрішньо переміщених осіб, респонденти найперше визначають повернення осіб до місця їхнього постійного проживання (шляхом урегулювання збройного конфлікту на сході в інтересах української нації) (54,2%), прийняття збірки нормативно-правових актів (39,6%), а разом із тим уважають, що нинішній рівень забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб не потребує додаткової законодавчої регламентації (6,3%);

– найбільш корисною для врегулювання проблеми, зазначеної авторами, є відповідь на питання щодо діяльності Міністерства з питань тимчасово окупованих територій та внутрішньо переміщених осіб, а саме: 71% опитаних узагалі не можуть назвати будь-які ініціативи та приклади діяльності вказаного Міністерства, а 29% усе ж визначають, що під егідою вказаного Міністерства організовуються та проводяться конференції, круглі столи для висвітлення цієї проблеми суспільству, а також розробляються нормативно-правові акти для забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб;

– на пропозицію висловити власну думку щодо шляхів підвищення рівня забезпеченості прав і свобод внутрішньо переміщених осіб в Україні респондентами запропоновані такі варіанти: «Шляхом активізації небайдужих членів соціуму до цієї проблеми, прийняття низки нормативно-правових актів і внесення змін до вже чинних з метою розширення прав і свобод, а також гарантій внутрішньо переміщених осіб»; «Стимулюванням працевлаштування, кредитуванням купівлі та/або оренди житла, наданням адресної допомоги найуразливішим категоріям. Варто поширювати саме адресний характер допомоги й підтримки», «Ведення обліку таких осіб, аби мати змогу контролювати ситуацію щодо кількості таких осіб. Також доцільно прийняти відповідні нормативно-правові акти, якими б уносилися гарантії для таких осіб у відносинах із органами державної влади».

Висновки. Отже, на підставі аналізу поняття політичних прав і з'ясування їх переліку, що визначений Конституцією України, чинних нормативно-правових актів як національного, так і міжнародного рівня, поглядів науковців, а також керуючись результатами авторського соціологічного опитування автори дійшли теоретичних висновків і розробили практичні рекомендації щодо механізму забезпечення реалізації права громадян України обирати і бути обраними, що полягають у такому:

– належить констатувати той факт, що політичні права як елемент конституційно-правового статусу внутрішньо переміщених осіб в Україні забезпечені на низькому рівні, про що йдеться в доповідях державних службовців, напрацюваннях учених і публіцистичних джерелах;

– проблема реалізації політичних прав полягає в низці перепон, пов'язаних зі зміною місця проживання. На сьогоднішній день перебуває в процесі розроблення процедура зміни місця реєстрації та передусім отримання внутрішньо переміщеними особами документа, що підтверджує їхній статус, – довідки про внутрішнє переміщення, а в цьому випадку як перше, так і друге безпосередньо впливають на реалізацію такими особами їхніх політичних прав;

– перспектива подальших досліджень полягає в розробленні відповідного спрощеного механізму щодо зміни місця реєстрації для внутрішньо переміщених осіб, вивченні можливості отримання тимчасових довідок про право голосування на фактичних місцях тимчасового проживання та з'ясуванні кількості внутрішньо переміщених осіб у кожному регіоні.

Список використаної літератури:

1. Фундація. 101 – В Україні зменшилась кількість вимушених переселенців. URL: https://www.foundation101.org/news/20170301.

2. Юридична енциклопедія: в 6 т. / редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. Київ: Укр. енцикл., 1998–2004. Т. 5: П–С. 736 с.: іл.

3. Конституція України. Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 2-го скликання від 28.06.1996. Відомості Верховної Ради України. 1996. № 30.

4. Розділ, підготовлений експертами БФ «Право на захист» – Права внутрішньо переміщених осіб. URL: https://helsinki.org.ua/prava-vnutrishno-peremischenyh-osib/.

5. Проблеми політичних прав внутрішньо переміщених осіб в Україні мають бути невідкладно вирішені / Інтерфакс-

Україна (інформаційне агентство). URL: http://interfax.com.ua/news/press-release/350732.html.

6. Прес-конференція «Чи захищені політичні права переселенців?» URL: http://gurt.org.ua/news/informator/35501/.

ІНФОРМАЦІЯ ПРО АВТОРІВ

Наливайко Лариса Романівна – доктор юридичних наук, професор, заслужений юрист України, академік Академії наук вищої освіти України, проректор Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ

Романов Максим Юрійович – студент 5-го курсу заочного факультету № 1 Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, член Всеукраїнської громадської організації «Асоціація українських правників»

INFORMATION ABOUT AUTHORS

Nalyvaiko Larysa Romanivna – Doctor of Law, Professor, Honored Lawyer of Ukraine Academician of the Academy of Sciences of Higher Education of Ukraine, Vice-Rector of Dnipropetrovsk State University of Internal Affairs

larysa-nalyvaiko@ukr.net

Romanov Maksym Yuriiovych – 5th year student, correspondence faculty № 1 of Yaroslav Mudryi National Law University, member of All-Ukrainian Public Organization "Association of Ukrainian Lawyers"

police_14@ukr.net

УДК 340.12:342.51-028.27

ПРАВОВІ ПОГЛЯДИ НА УКРАЇНСЬКИЙ ДОСВІД УПРОВАДЖЕННЯ ЕЛЕКТРОННОГО УРЯДУВАННЯ

В'ячеслав ПОЛІТАНСЬКИЙ,
кандидат юридичних наук,
асистент кафедри теорії держави і права
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого,
начальник відділу координації правових досліджень
Національної академії правових наук України

АНОТАЦІЯ

Стаття присвячена дослідженню українського досвіду впровадження електронного урядування. Встановлено, що електронне урядування є одним із необхідних факторів розвитку інформаційного суспільства та побудови української демократичної держави, оскільки спрощує процедури отримання громадянами послуг, полегшує доступ до потрібної їм інформації, а також сприяє відкритості та прозорості органів державної влади і місцевого самоврядування. Вперше поетапно та хронологічно проаналізовано нормативно-правову базу України з питань упровадження електронного урядування. Зроблено висновок про те, що концептуальні, стратегічні та адміністративно-правові засади впровадження електронного урядування в Україні були закладені ще з 1992 році, саме з цього часу законодавче забезпечення електронного урядування є одним з основних завдань в Україні.

Ключові слова: електронне урядування, інформаційне суспільство, держава, онлайн-послуги, законодавство, цивілізація, інформаційно-комунікаційні технології.

LEGAL VIEWS ON UKRAINIAN EXPERIENCE IMPLEMENTATION OF THE ELECTRONIC GOVERNANCE

Viacheslav POLITANSKYI,
PhD of Law, Assistant at the Department of Theory of State and Law of Yaroslav Mudryi National Law University,
Head of the Department for Coordination of Legal Studies of National Academy of Legal Sciences of Ukraine

SUMMARY

The article is devoted to the study of Ukrainian experience in implementing electronic governance. It has been established that electronic government is one of the necessary factors for the development of the information society and the building of a democratic state in Ukraine, since it simplifies procedures for obtaining services by citizens, facilitates access to the information they need, as well as contributes to the openness and transparency of public authorities and local authorities. municipality. For the first time - a step-by-step and chronological analysis of the regulatory framework of Ukraine on the implementation of electronic governance. It is concluded that the conceptual, strategic and administrative principles of the implementation of electronic government in Ukraine were laid down since 1992, since since then the legislative provision of electronic government processes is one of the key issues in Ukraine.

Key words: electronic government, information society, state, online services, legislation, civilization, information and communication technologies.

REZUMAT

Articolul este dedicat studiului experienței ucrainene de introducere a controlului electronic. S-a constatat că e-guvernare este unul dintre factorii esențiali în dezvoltarea societății informaționale și construirea de stat democratic ucrainean, deoarece simplifică procedura de cetățeni a serviciilor, accesul facil la informațiile pe care le doresc, și, de asemenea promovează deschiderea și transparența autorităților publice și a autonomiei locale. Pentru prima dată într-un cadru reglementar și juridic analizat în etape și cronologic al Ucrainei privind introducerea controlului electronic. Se concluzionează că bazele conceptuale, strategice și administrativ-juridice ale introducerii de e-guvernare în Ucraina au fost stabilite din 1992, din acel moment dispoziția legislativă a e-guvernare este una dintre problemele majore în Ucraina.

Cuvinte cheie: management electronic, societate informațională, stat, servicii on-line, legislație, civilizație, tehnologii informaționale și de comunicare.

Постановка проблеми. Розвиток молодої української держави, особливо в умовах політичної, економічної та воєнної нестабільності, вимагає використання оптимальних форм державного управління, які, з однієї сторони, задовольняли би потреби випереджаючого розвитку суспільства, а з іншої – могли бути реалізовані за сучасних реалій. З огляду на це особливої уваги потребує така форма організації державного управління та влади, як електронне урядування. Крім того, у вітчизняній науці недостатньо приділено уваги питанню дослідження українського досвіду впровадження електронного урядування.

Актуальність теми дослідження. Дослідження українського досвіду впровадження електронного урядування дозволить проаналізувати правильність дій минулих років та по-новому поглянути на існуючу ситуацію, що, можливо, потребує переосмислення значення й структури українського електронного урядування, оскільки саме аналіз багаторічного досвіду впровадження електронного

урядування покаже реальний рівень його розвитку та здійснення в Україні.

Стан дослідження. Здійснення дослідження та аналізу українського досвіду впровадження електронного урядування є непростим, що пояснює його недостатню наукову дослідженність. Окремі аспекти цього питання, у той чи інший спосіб досліджували такі закордоні й вітчизняні вчені, як: Z. Laszlo, R. Poirier, M. Porat, D. Riesman, S. Crawford, В.С. Авдонин, О.А. Баранов, І.Г. Бондар,М.С. Вершинин, В.П. Горбулін, М.С. Демкова, С.В. Дзюба, В. Єжунінов, А.В. Єфанов, І.Б. Жиляєв, В.Г. Іванов, Т.Є. Кагановська, Е.Л. Клепець, І.В. Клименко, П.С. Клімушин, С.Ю. Коваленко, М.Г. Любарський, В.В. Марченко, В.П. Новосад, С.К. Полумієнко, Т.В. Попова, І.А. Рубан, Р.Г. Селіверстов, А.І. Семенченко, Ю.П. Сурмін, В.Ю. Степанов, Ю.І. Цеков, С.А. Чукут, М.Я. Швець, Р.В. Юринець та інші.

Мета і завдання статті полягають у дослідженні та аналізі українського досвіду впровадження електронного урядування на основі дослідження та узагальнення існуючого масиву напрацювань провідних, закордонних та вітчизняних науковців і вчених, а також у поетапному розкритті змісту нормативно-правової бази України з питань упровадження електронного урядування, починаючи з моменту становлення України як незалежної держави, і аж до сьогодення.

Виклад основного матеріалу. На сьогодні електронне урядування є одним із головних пріоритетів розвитку багатьох демократичних країн світу. В умовах постійного зменшення ресурсів та соціально-економічної кризи, за одночасної потреби підвищувати ефективність роботи електронне урядування є вкрай необхідне. На жаль, в Україні розвиток електронного урядування протягом останніх років характеризується дуже низькими темпами. Натомість потрібно констатувати, що нарешті в Україні настав час, коли керівництво держави та влада на місцях усвідомили необхідність широкого запровадження електронного урядування [1, с. 199–100].

За словами провідного українського вченого Т.Є. Когановської, критично оцінити стан розвитку електронного урядування в Україні досить непросто, адже не існує загальноприйнятих критеріїв моніторингу успішності його розвитку. Сучасний стан розвитку електронного урядування в нашій державі характеризується певними позитивними зрушеннями. Зокрема, на сьогодні створено початкову нормативну базу для розвитку електронного урядування, сформовано його основні принципи, визначено пріоритети електронного урядування, окреслена базова концепція подолання труднощів та встановлення термінів виконання намічених заходів [2, с. 177].

Нормативно-правове закріплення є одним з основних видів забезпечення електронного урядування, з якого і повинно починатись його впровадження. Саме тому, незважаючи на різні підходи в національних концепціях і стратегіях до процесу розвитку електронного урядування, воно передбачає розробку системи нормативно-правових документів, що регламентують діяльність та взаємовідносини в цій сфері.

Вітчизняна нормативно-правова база електронного урядування включає в себе низку законів, Указів Президента України, розпоряджень та постанов Кабінету Міністрів України, а також галузевих нормативних документів.

Початком історичного розвитку електронного урядування в Україні можна вважати прийняття Закону «Про інформацію» від 02.10.1992 р. № 2657-XII, яким були закладені концептуальні засади державної політики у сфері інформаційних відносин та інформаційного суспільства. Так, уперше були проголошені принципи інформаційних відносин (ст. 2): 1) гарантованість права на інформацію; 2) відкритість, доступність інформації, свобода обміну інформацією; 3) достовірність і повнота інформації; 4) свобода вираження поглядів і переконань; 5) правомірність одержання, використання, поширення, зберігання та захисту інформації; 6) захищеність особи від втручання в її особисте та сімейне життя [3]. Дані принципи в більшій мірі є фундаментальними засадами організації електронного урядування.

Із цього приводу правильною є думка Марченко В.В. стосовно того, що проголошення фундаментального права людини на інформацію стало важливим кроком у напрямку розроблення механізмів надання та отримання публічних адміністративних послуг, у тому числі за допомогою електронних засобів [4, с. 41–42].

У 1995 році було створено Національне агентство з питань інформатизації при Президентові України, яке займалось впровадженням єдиної державної політики інформатизації та забезпеченням національних інтересів у цій сфері [5].

Наступним кроком у напрямку впровадження електронного урядування в Україні є прийняття в 1996 році Закону України «Про звернення громадян», у ст. 23 якого закріплюється, що громадяни можуть звернутися до Президента України, Верховної Ради України, Кабінету Міністрів України, органу місцевого самоврядування з електронними петиціями через офіційний веб-сайт органу, якому вона адресована, або веб-сайт громадського об'єднання, яке здійснює збір підписів на підтримку електронної петиції [6].

У 1998 році був прийнятий Закон України «Про Національну програму інформатизації», що визначає стратегію розв'язання проблеми забезпечення інформаційних потреб та інформаційної підтримки соціально-економічної, екологічної, науково-технічної, оборонної, національно-культурної та іншої діяльності у сферах загальнодержавного значення. Зі змісту цього закону випливає, що інформатизація становить комплекс взаємопов'язаних окремих завдань (проектів) інформатизації, спрямованих на реалізацію державної політики та пріоритетних напрямів створення сучасної інформаційної інфраструктури України [7].

Наступним кроком у напрямку розвитку електронного урядування в Україні є видання в 2000 році Президентом України указу «Про заходи щодо розвитку національної складової глобальної інформаційної мережі Інтернет та забезпечення широкого доступу до цієї мережі в Україні», в якому було конкретизовано, яким чином потрібно забезпечити надання інформаційних послуг урядовими структурами. Цей указ зобов'язав Кабінет Міністрів України забезпечити встановлення до кінця 2000 р. порядку оприлюднення інформації про діяльність органів державної влади України та завершення створення веб-сторінок центральних органів виконавчої влади [8].

У 2002 році на засіданні Міжвідомчої комісії з питань інформаційної політики й інформаційної безпеки при Раді національної безпеки й оборони України було запропоновано започаткувати довгострокову програму під умовною назвою «Електронна Україна», в рамках якої передбачалися заходи щодо формування завершеної нормативно-правової бази в цій сфері. Ця програма являла собою впровадження програми «eEurope», («Електронна Європа»), затвердженої Європейською комісією.

Метою програми «Електронна Україна» було: впровадження та використання новітніх інформаційно-телекомунікаційних технологій для задоволення інформаційних потреб громадян, суспільства та держави; забезпечення розвитку національної складової глобальної мережі Інтернет і створення умов для широкого доступу фізичних та юридичних осіб до інформаційних ресурсів національних і глобальних мереж; удосконалення механізму інформацій-

но-аналітичного забезпечення органів державної влади та органів місцевого самоврядування; забезпечення доступу громадян до інформації про діяльність органів державної влади; надання органами державної влади інформаційних послуг фізичним та юридичним особам. Крім того, програма складалася їх двох етапів: 2005–2007 та 2008–2012 роки. Згодом ця програма переросла у проект Закону про Загальнодержавну програму «Електронна Україна» на 2005–2012 роки, але, на жаль, цей закон залишився тільки на рівні проекту [9].

Не менш важливим документом серед інших нормативно-правових актів, які регулюють правовідносини у сфері електронного урядування, є Постанова Кабінету Міністрів України «Про порядок оприлюднення у мережі Інтернет інформації про діяльність органів виконавчої влади» від 4 січня 2002 року № 3. Відповідно до неї оприлюднення в мережі Інтернет інформації про діяльність органів виконавчої влади здійснюється з метою підвищення ефективності та прозорості діяльності цих органів шляхом упровадження та використання сучасних інформаційних технологій для надання інформаційних та інших послуг громадськості, забезпечення її впливу на процеси, що відбуваються в державі [10].

Також неможливо не згадати, що в цьому ж році був виданий Указ Президента України «Про додаткові заходи щодо забезпечення відкритості у діяльності органів державної влади», в якому йдеться про обов'язковість ведення органами державної влади та органами місцевого самоврядування веб-сторінок та оперативного розміщення на них офіційної інформації про діяльність відповідних органів, виконання програм, планів, чинних та скасованих нормативно-правових актів, форм і зразків документів, архівної та іншої інформації [11].

Згодом, 24 лютого 2003 року була прийнята Постанова Кабінету Міністрів України «Про заходи щодо створення електронної інформаційної системи «Електронний Уряд», відповідно до якої передбачалося створити належні нормативно-правові засади функціонування системи «Електронний Уряд» та забезпечити умови для більш швидкого й доступного надання інформаційних послуг громадянам та юридичним особам шляхом використання електронної інформаційної системи «Електронний уряд». Вона, у свою чергу, забезпечує взаємодію органів виконавчої влади між собою, з громадянами та юридичними особами на основі сучасних інформаційних технологій та інтегрує державні електронні інформаційні ресурси і системи в єдиний веб-портал органів виконавчої влади [12].

Також у цьому році були прийняти два не менш важливих закони для розвитку електронного урядування в Україні. Першим є Закон України «Про електронні документи та електронний документообіг», що встановлює основні організаційно-правові засади електронного документообігу та використання електронних документів [13]. Другим є Закон України «Про електронний цифровий підпис», який визначає правовий статус електронного цифрового підпису та регулює відносини, що виникають у разі використання електронного цифрового підпису [14].

У 2004 році були прийняті такі постанови Кабінету Міністрів України, як: «Про Національний реєстр електронних інформаційних ресурсів» [15], що визначає порядок формування і користування Національним реєстром електронних інформаційних ресурсів та ведеться з метою запровадження єдиної системи обліку електронних інформаційних ресурсів держави і формується з використанням новітніх досягнень у сфері інформаційно-телекомунікаційних технологій; «Про Центральний засвідчувальний орган» [16]; «Про Порядок застосування електронного цифрового підпису органами державної влади, органами місцевого самоврядування, під-приємствами, установами та організаціями державної форми власності» [17]; «Про Типовий порядок здійснення електронного документообігу в органах виконавчої влади» [18].

У 2005 році був прийнятий Указ Президента України «Про першочергові завдання щодо впровадження новітніх інформаційних технологій». Кабінет Міністрів України відповідно до цього указу повинен був забезпечити: організацію роботи з надання юридичним та фізичним особам адміністративних послуг на основі використання електронної інформаційної системи «Електронний уряд»; спрощення порядку державної реєстрації суб'єктів підприємницької діяльності, які діють в інформаційній сфері, подання ними звітності про свою діяльність, створення умов для митного оформлення товарів, упровадження системи приймання та видачі відповідних документів із використанням глобальної інформаційної мережі Інтернет та електронного цифрового підпису [19].

Наступним кроком у напрямку впровадження електронного урядування в Україні є прийняття в 2007 році Закону України «Про Основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007–2015 роки», що став найважливішим документом в інформаційно-технологічній сфері [20].

Згодом, в 2010 році Кабінетом Міністрів України було прийнято розпорядження «Питання реалізації пілотного проекту впровадження технологій електронного урядування», для виконання якого в 2010 році відкрито Національний центр підтримки електронного урядування, метою створення якого є забезпечення координаційно-організаційної, дослідницько-експертної, технологічної, навчально-методичної, консультативної, просвітницької підтримки органів виконавчої влади та місцевого самоврядування, бізнесу, громадських організацій і громадян із впровадження та застосування технологій електронного урядування [21].

Також в 2010 році було прийнято розпорядження Кабінету Міністрів України «Про схвалення Концепції розвитку електронного урядування в Україні», метою якого є розвиток інформаційного суспільства, котре визначено як орієнтоване на інтереси людей, відкрите для всіх і спрямоване на формування інноваційної моделі розвитку високотехнологічного суспільства, в якому кожен громадянин має можливість створювати і накопичувати інформацію та знання, мати до них вільний доступ, користуватися та обмінюватися ними, щоб дати можливість кожній людині повною мірою реалізувати свій потенціал для забезпечення особистого і суспільного розвитку та підвищення якості життя. Головним надбанням упровадження даної концепції має стати розвиток системи електронного урядування [22].

Відповідно до цієї концепції виділено три етапи розвитку електронного урядування в Україні: I етап 2011−2012 рр.; II етап 2013 2014 рр.; III етап − 2015 р. Кінцевий термін дії цієї концепції узгоджений з кінцевим терміном дії «Концепції розвитку інформаційного суспільства», яка втілена в Законі України «Про основні засади розбудови інформаційного суспільства в Україні на 2007–2015 роки» [20], що є абсолютно коректним, оскільки електронне урядування є однією з базових технологій інформаційного суспільства.

У 2011 році було прийнято розпорядження Кабінету Міністрів України «Про затвердження плану заходів щодо реалізації Концепції розвитку електронного урядування в Україні», що мав на меті: створити інтерактивну систему проведення оцінки електронної готовності України; ввести в експлуатацію Державну інформаційну систему електронних звернень громадян; забезпечити функціонування Державної інформаційної системи електронних звернень громадян; забезпечити модернізацію пілотної версії Єдиного державного порталу адміністративних послуг; забезпечити впровадження в промислову експлуатацію

автоматизованої системи «Єдине вікно подання електронної звітності» тощо [23].

Також 2011 рік ознаменувався прийняттям Закону України «Про доступ до публічної інформації», що встановив важливий обов'язок розпорядників інформації – оприлюднювати інформацію про: нормативно-правові засади їх діяльності; нормативно-правові акти, що ними прийняті; проекти своїх рішень; перелік та умови отримання послуг, що надаються цими розпорядниками, форми і зразки документів, правила їх оформлення. Цей Закон встановлює, що доступ до інформації забезпечується шляхом систематичного й оперативного оприлюднення інформації, серед іншого, на офіційних веб-сайтах у мережі Інтернет [24].

У цьому ж році Україна приєдналася до міжнародної Ініціативи «Партнерство «Відкритий Уряд», спрямованої на підвищення рівня відкритості та прозорості державного управління, залучення громадськості до формування і реалізації державної політики, подолання корупції та впровадження нових інформаційних технологій для покращення державного управління. З цього часу урядом було здійснено низку практичних кроків у напрямі її реалізації в Україні, серед яких можна назвати затвердження у квітні 2012 року національного плану дій з упровадження в Україні цієї Ініціативи, що був розроблений спільно із представниками інститутів громадянського суспільства [25]. Для реалізації запланованих заходів було утворено Координаційну раду з питань реалізації в Україні Ініціативи «Партнерство «Відкритий Уряд» та Міжнародну раду представників міжнародних організацій та інституцій.

У 2012 році розпорядженням Кабінету Міністрів України також було схвалено Концепцію створення та функціонування інформаційної системи електронної взаємодії державних електронних інформаційних ресурсів. Дана система, як зазначалося, мала стати головною складовою частиною електронного урядування для України [26]. Метою Концепції є формування підходів до створення, впровадження та функціонування системи електронної взаємодії державних електронних інформаційних ресурсів, що забезпечує передачу необхідних даних за запитами в автоматичному режимі, оновлення первинних даних у разі їх зміни, пошук та узагальнення необхідної інформації в разі взаємодії державних органів.

У 2013 році була розроблена Стратегія розвитку інформаційного суспільства в Україні, яка визначає мету, базові принципи, стратегічні цілі розвитку інформаційного суспільства в Україні, завдання, спрямовані на їх досягнення, а також основні напрями, етапи й механізм реалізації цієї Стратегії з урахуванням сучасних тенденцій та особливостей розвитку України в перспективі до 2020 року [27].

В цьому ж році постановою Кабінету Міністрів України від 25 грудня 2013 р. № 958 було затверджено положення «Про Державну інформаційну систему електронних звернень громадян», що призначена для подання громадянами до органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування звернень у формі електронних документів, забезпечення оперативного контролю з боку громадян за розглядом їх звернень, ведення органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування обліку звернень та контролю за вирішенням порушених у них питань [28].

Далі у практиці розвитку електронного урядування в Україні слід відзначити утворення в 2014 році Державного агентства з питань електронного урядування України як центрального органу виконавчої влади шляхом перейменування колишнього Державного агентства з питань науки, інновацій та інформатизації України [29]. Крім того, було утворено спеціальну Робочу групу з розробки урядової політики у сфері розвитку електронного урядування при Віце-прем'єр-міністрові України та Міністрові регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства України [30].

Водночас державне агентство з питань електронного урядування України налагодило зв'язок з Естонією, Латвією, Польщею, представниками Європейської комісії та Європейського парламенту, які займаються інноваційними розробками та впровадженням електронного урядування в країнах-членах Європейського Союзу [31].

У січні 2015 року Президент України видав Указ № 5/2015 «Про Стратегію сталого розвитку «Україна – 2020», де в розділі 3 «Дорожня карта та першочергові пріоритети реалізації Стратегії», в рамках вектору руху безпеки зазначена Програма електронного урядування серед 62 інших реформ та програм розвитку держави. Метою цієї Стратегії є впровадження в Україні європейських стандартів життя та вихід України на провідні позиції. Задля цього рух уперед здійснюватиметься за такими векторами: вектор розвитку; вектор безпеки; вектор відповідальності; вектор гордості [32].

У цьому ж році Міністерством економічного розвитку і торгівлі України та Державним агентством з питань електронного урядування України представлено спільний план дій з упровадження та розвитку електронних послуг в Україні. Запровадження електронних послуг є надскладним завданням із двох причин: по-перше, електроні послуги – це вершина «айсбергу», для їх впровадження необхідно мати працюючу складну інфраструктуру; по-друге, запровадження електронних послуг передбачає реінжиніринг (оптимізацію) існуючих складних і занадто бюрократичних процесів надання послуг державного управління та місцевого самоврядування [1, с. 101].

Що стосується 2017 року, то відповідно до розпорядження Кабінету Міністрів України від 20 вересня 2017 р. № 649-р розвиток електронного урядування визначено одним із першочергових пріоритетів реформування системи державного управління. Також у рамках реалізації Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони, Україна має забезпечити комплексний розвиток електронного урядування відповідно до європейських вимог [33].

Перелічені нормативно-правові акти складають основу національного законодавства у сфері електронного урядування, однак цей перелік не є вичерпним і постійно оновлюється, що свідчить про високий темп розвитку електронного урядування в Україні. Саме тому в нашій державі існує досить велика кількість нормативно-правових актів, що регулюють відносини у сфері інформаційних технологій. Проте значна частина з них потребує внесення змін та доповнень, оскільки тією чи іншою мірою не вони узгоджуються між собою.

Запровадження електронного урядування в Україні здатне змінити саму природу влади, забезпечуючи прозорість її діяльності. Крім того, запровадження технологій електронного урядування в нашій країні є вагомим фактором підвищення національної конкурентоспроможності сучасної держави, що сприяє прискореним темпам економічного зростання та поліпшує структуру національної економіки [34, с. 69]. Таке запровадження дозволить суттєво підвищити ефективність функціонування всіх гілок влади за рахунок підвищення рівня інформаційної підтримки їхньої діяльності на основі використання всієї накопиченої інформації і більш динамічної організації

інформаційної взаємодії під час вирішення комплексних проблем управління суспільством.

Для подальшого розвитку електронного урядування в Україні потрібна, насамперед, трансформація державного управління, усунення зайвої бюрократизації та спрощення управлінських процедур. Важливим є подальший розвиток нормативно-правової бази з урахуванням світових стандартів. А головне – відмова від традиційних технологій, перехід на виключно безпаперові технології, принаймні в межах урядової взаємодії.

Висновки. Дослідивши та проаналізувавши хід подій у галузі інформатизації в Україні, а також різноманітні документи та матеріали, можна зробити висновок про те, що в цьому напрямку все ж таки здійснюються певні заходи. Можливо, не настільки інтенсивно, як в інших державах, але можна стверджувати, що через деякий час Україна також буде характеризуватися неабиякими здобутками в цій сфері. Крім того, явним стало те, що концептуальні, стратегічні та адміністративно-правові засади впровадження електронного урядування в Україні були закладені ще з 1992 року, саме з цього часу законодавче забезпечення процесів електронного урядування є одним з основних на шляху успішного впровадження елементів цієї системи в Україні.

Список використаної літератури:

1. Риженко О.В. Стратегічні пріоритети сучасного розвитку електронного урядування в Україні. Ефективність державного управління. 2015. Вип. 43. С. 99–103.

2. Кагановська Т.Є. Електронне урядування як форма державного управління в Україні: сучасний стан і перспективи розвитку. Форум права. 2014. № 2. С. 176–182.

3. Про інформацію : Закон України від 02.10.1992 р. № 2657-XII. за ред. від 21.05.2015 р. Відом. Верхов. Ради України. 1992. № 48. С. 650.

4. Марченко В.В. Електронне урядування в органах виконавчої влади: адміністративно-правові засади: монографія. Харків: Панов, 2016. 444 с.

5. Постанова Кабінету Міністрів України «Про Національне агентство з питань інформатизації при Президентові України» від 10.07.1995 р. № 505. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/en/505-95-%D0%BF

6. Про звернення громадян: Закон України від 02.10.1996 р. № 393/96-ВР. Відомості Верховної Ради України. 1996. № 47. Ст. 256.

7. Про Національну програму інформатизації: Закон України від 4 лютого 1998 р. № 74/98-ВР. Відомості Верховної Ради України. 1998. № 27–28. Ст. 181.

8. Указ Президента України «Про заходи щодо розвитку національної складової глобальної інформаційної мережі Інтернет та забезпечення широкого доступу до цієї мережі в Україні» від 31.07.2000 р. № 928/2000 URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/928/2000

9. Проект Закону про Загальнодержавну програму «Електронна Україна» на 2005–2012 роки. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_2?id=&pf3516=5414&skl=5

10. Постанова Кабінету Міністрів України «Про порядок оприлюднення у мережі Інтернет інформації про діяльність органів виконавчої влади» від 04.01.2002 р. № 3. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/3-2002-п

11. Указ Президента України «Про додаткові заходи щодо забезпечення відкритості у діяльності органів державної влади» від 01.08.2002 р. № 683/2002. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/683/2002

12. Постанова Кабінету Міністрів України «Про заходи щодо створення електронної інформаційної системи «Електронний уряд» від 24.02.2003 р. № 208. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/208-2003-п

13. Про електронні документи та електронний документообіг: Закон України від 22.05.2003 р. № 851-IV. Відомості Верховної Ради України. 2003. № 36. Ст. 275.

14. Про електронний цифровий підпис: Закон України від 22.05.2003 р. № 852-IV. Відомості Верховної Ради України (ВВР). 2003. № 36. Ст. 276.

15. Постанова Кабінету Міністрів України «Про Національний реєстр електронних інформаційних ресурсів» від 17 березня 2004 р. № 326. Офіційний вісник України. 2004. № 11. Ст. 665.

16. Постанова Кабінету Міністрів України «Про Центральний засвідчувальний орган» від 28 жовтня 2004 р. № 1451. Урядовий кур'єр. 2004. № 214.

17. Постанова Кабінету Міністрів України «Про Порядок застосування електронного цифрового підпису органами державної влади, органами місцевого самоврядування, підприємствами, установами та організаціями державної форми власності» від 28 жовтня 2004 р. № 1452. Урядовий кур'єр. 2004. № 214.

18. Постанова Кабінету Міністрів України «Про Типовий порядок здійснення електронного документообігу в органах виконавчої влади» від 28 жовтня 2004 р. № 1453. Урядовий кур'єр. 2004. № 214.

19. Указ Президента України «Про першочергові завдання щодо впровадження новітніх інформаційних технологій» від 20.10.2005 р. № 1497/2005. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1497/2005

20. Про Основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007–2015 роки: Закон України від 9 січня 2007 р. № 537-У. Відомості Верховної Ради України. 2007. № 12. Ст. 102.

21. Розпорядження Кабінету Міністрів України «Питання реалізації пілотного проекту впровадження технологій електронного урядування» від 1 березня 2010 р. № 360. Офіційний вісник України. 2010. № 18. Ст. 806.

22. Про схвалення Концепції розвитку електронного урядування в Україні. Розпорядження Кабінету Міністрів України від 13 грудня 2010 р. № 2250-р. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2250-2010-р.

23. Про затвердження плану заходів щодо реалізації Концепції розвитку електронного урядування в Україні. Розпорядження Кабінету Міністрів України від 26.09.2011 р. № 1014-р. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1014-2011-%D1%80

24. Про доступ до публічної інформації: Закон України від 13 січня 2011 р. №2939-VI. Офіційний вісник України. 2011. № 10. Ст. 446.

25. Про схвалення плану дій із впровадження в Україні Ініціативи «Партнерство «Відкритий Уряд». Розпорядження Кабінету Міністрів України від 5.04.2012 р. № 220-р. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/220-2012-%D1%80.

26. Про схвалення Концепції створення та функціонування інформаційної системи електронної взаємодії державних електронних інформаційних ресурсів. Розпорядження Кабінету Міністрів України від 05.09.2012 р. № 634-р. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/634-2012-%D1%80

27. Про схвалення Стратегії розвитку інформаційного суспільства в Україні. Розпорядження Кабінету Міністрів України від 15 травня 2013 р. №386-р. Урядовий кур'єр. 2013. № 105.

28. Про Державну інформаційну систему електронних звернень громадян: Постанова Кабінету Міністрів України від 23.12.2013 р. № 958. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/958-2013-п

29. Про затвердження Положення про Державне агентство з питань електронного урядування України. Постанова Кабінету Міністрів України від 01.10.2014 р. № 492. URL: http://dknii.gov.ua/polojennya

30. Про Робочу групу з розробки урядової політики в сфері розвитку електронного урядування при Віце-прем'єр-мі-

ністрові України – Міністрові регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства України. URL: http://etransformation.org.ua/pro-robochu-hrupu/

31. У Держагенстві розповіли про труднощі впровадження е-урядування. URL: http://icrua.org/u-derzhagenstvi-rozpovili-pro-trudnoshhi-vprovadzhennya-e-uryaduvannya/

32. Про Стратегію сталого розвитку «Україна 2020»: Указ Президента України № 5/2015 від 12.01.2015 р. URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/5/2015

33. Про схвалення Концепції розвитку електронного урядування в Україні: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 20 вересня 2017 р. № 649-р. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/649-2017-р

34. Бондар І.Г. Деякі питання удосконалення правової регламентації електронного урядування в Україні. С . 68–71.

ДОВІДКА ПРО АВТОРА

Політанський В'ячеслав Станіславович – кандидат юридичних наук, асистент кафедри теорії держави і права Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, начальник відділу координації правових досліджень Національної академії правових наук України

INFORMATION ABOUT THE AUTHOR

Politanskyi Viacheslav Stanislavovych – PhD of Law, Assistant at the Department of Theory of State and Law of Yaroslav Mudryi National Law University, Head of the Department for Coordination of Legal Studies of National Academy of Legal Sciences of Ukraine

slavik777tom@gmail.com

УДК 347.272

ТРАНСЦЕНДЕНТАЛЬНА ПРИРОДА ПРАВА

Альона РОМАНОВА,
доктор юридичних наук, доцент,
професор кафедри теорії та філософії права
Інституту права та психології
Національного університету «Львівська політехніка»

Олена ЧОРНОБАЙ,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри теорії та філософії права
Інституту права та психології
Національного університету «Львівська політехніка»

АНОТАЦІЯ

У статті проаналізовано трансцендентальну природу права як його головну властивість, що є основою самодостатності та довершеності права. Досліджується явище свободи, що трактується як особливе буття особистості, а також аналізується підхід, за яким метаантропологія свободи усвідомлюється як екзистенціал. Зроблено висновок, що процес особистісного буття є постійною боротьбою протилежностей між зовнішнім і внутрішнім у самореалізації та життєдіяльності людини, а трансцендентальна природа права розкривається через істинність, першопричину та свобідну волю.

Ключові слова: трансцендентальність, буття, людина, природно-правовий простір, соціоприродний простір, позитивне право, свобода.

TRANSCENDENTAL NATURE OF LAW

Alona ROMANOVA,
Doctor of Law, Associate Professor,
Professor at the Department of Theory and Philosophy of Law
of Institute of Jurisprudence and Psychology
of Lviv Polytechnic National University

Olena CHORNOBAI,
Candidate of Law, Associate Professor,
Assistant Professor at the Department of Theory and Philosophy of Law
of Institute of Jurisprudence and Psychology
of Lviv Polytechnic National University

SUMMARY

The author analyzes the transcendental nature of law as its main feature that is the basis of self-sufficiency and perfection of law. The phenomenon of freedom, which is interpreted as a special being of the individual, is investigated. The approach, according to which meta-anthropology of freedom is recognized as existence, is analyzed. It is concluded that the process of personal existence is flowing as a constant struggle of contraries between the outer and the inner in self-realization and human life, and the transcendental nature of law is revealed through the truth, root cause and free will.

Key words: transcendence, being, man, natural and legal space, socio-natural space, positive law, freedom.

REZUMAT

Articolul analizează natura transcendentală a dreptului ca principală proprietate, care este baza autosuficienței și perfecționării legii. Noi studiem fenomenul de libertate, de a fi tratat ca o persoană specială, și a analizat abordarea urmată de Meta percepută ca libertatea existențială. Sa ajuns la concluzia că procesul de viața personală este o luptă constantă a contrariilor între eul exterior și interior și a vieții umane și a drepturilor naturii transcendentală este revelat prin adevăr, și cauza rădăcină de voință liberă.

Cuvinte cheie: transcendent, ființă, persoană, spațiu natural-legal, spațiu socio-natural, drept pozitiv, libertate.

Постановка проблеми. Осмислити природу права як явища буттєвого простору неможливо без інтуїтивного його пізнання. Трансцендентальне (з латин. transcendens, transcendentia, transcendentalis) означає те, що виходить за межі.

Звичайно, «вихід за межі» можна трактувати як те, що виходить за межі загальноприйнятого в соціумі, або ж як те, що виходить за межі розумового (інтелігібельного) пізнання. Обидва підходи є правильними і не варто їх трактувати окремо, а доречно розглядати задекларовану проблему з позиції їх комплексного застосування, що дозволить розкрити трансцендентальну природу права в різних аспектах.

Пізнавати трансцендентальну властивість права доцільно через усвідомлення першості природного права, адже природне право, в якому виражаються ціннісна і пізнавальна фундаментальні властивості відносин, що визначають сутність людини, є найважливішою компонентою

ціннісного ставлення людини до світу, в якому розкривається її надприродна сутність.

Головними детермінантами права є дух і воля, які є основою свободи. Саме тому свобода людини в природно-правовому просторі є безумовним явищем. Динамічний розвиток онтологічного простору породжує безліч способів, засобів втілення у відносинах між людьми істинної свободи, складного і постійно мінливого й оновлюваного стану, що полягає в реалізації свобідної волі окремої людини, за умови непорушення гармонії соціоприродного та природно-правового простору, а також свобідної волі інших людей.

Тому філософсько-правове дослідження трансцендентальної природи права є надзвичайно важливим для забезпечення і збереження ідеального виміру людського існування.

Актуальність теми дослідження зумовлена необхідністю вдосконалення підходів до пізнання трансцендентальної природи права та формування ідеального середовища людського існування в природно-правовому просторі.

Стан дослідження. Проблема трансцендентальних властивостей права, як і проблема метаантропології права, граничності його існування, зрештою, як і проблема існування людини в природно-правовому просторі, не була предметом цілісного дослідження. Кожен з окреслених аспектів досліджували окремі науковців.

Поняттю, сутності й особливостям метаантропології, трансцендентальності й онтології права останнім часом приділяли чимало уваги такі вчені, як: Р. Хамітов, С. Сливка, О. Данильян.

Особливості природно-правового простору і позитивно-правового поля відображено в працях Л. Ганцевої, А. Козловського, П. Рабіновича.

Свобідна воля людини, свобода як основа її існування в межах правового поля держави досліджувалися Т. Гарасимівим, В. Бігуном, О. Грищук, Н. Гураленко, Д. Лук'яновим, Л. Петровою та ін.

Попри публікації цих і багатьох інших науковців, проблема трансцендентальної природи права не лише є актуальною, а й в умовах кризово-перехідного стану розвитку суспільства потребує нагального висвітлення для збереження духовно-ціннісних підвалин існування людства та подолання суспільно-правової аномії.

Мета та завдання статті – удосконалити розуміння трансцендентальної природи права, природно-правового простору, що наявне в сучасній українській і закордонній юридичній науці, а також розкрити можливості поповнення філософсько-правових знань через уявлення про метаантропологічні властивості права.

Виклад основного матеріалу. Зауважимо, що, хоч обрана тематика дослідження спонукає нас до з'ясування поняття і змісту права як явища, ми не вважаємо за необхідне ґрунтовно висвітлювати ці моменти в статті, а лише обмежимося констатацією того, що завдання права, згідно з довідковою літературою, полягає в тому, щоб регулювати взаємини людей, які живуть у соціумі, встановлюючи правила поведінки, підтримувані примусовим впливом збоку [1, с. 868]. Соціальний інститут права належить до регулятивної сфери суспільного життя, бо головне його призначення – регулювати і контролювати поведінку індивідів, укладати цю поведінку в певні межі, форми, прийнятні для суспільства загалом [1].

По суті, право покликане регулювати взаємовідносини людей для забезпечення правового порядку в суспільстві та збереження гармонії в природно-правовому просторі. З огляду на це, правовий порядок є твореннням людського духу, продуктом закладеного в людей морального спонукання до порядку в спільному житті й утворюється в суспільстві розумного розуміння життєвих відносин, моральної, економічної та соціальної їхньої мети [2, с. 256].

Отже, право здійснює розумово-моральне регулювання суспільного життя, тобто за допомогою розуму, орієнтованого на принципи моралі [3].

Первинною ланкою міркувань в антропологічній парадигмі пізнання права і природно-правового простору є ірраціональне начало права. Воно спрямоване на руйнування програми «подолання метафізики», а також на визнання плюралізму, релятивізму і конвенціоналізму в уявленні про методологічні стандарти і філософські уявлення про дійсність. У такій парадигмі не тільки визнається неповноцінність й однобічність раціо-нальних методів дослідження права, а й відбувається переорієнтація правової проблематики з вивчення логіко-методологічних проблем на дослідження світоглядних основ правового життя суспільства [4, с. 182]. Саме таким змістом наділені праці сучасних дослідників не тільки у сфері філософії права, а й у загальній теорії держави і права.

Основою трансцендентальної ідеї і першим постулатом кантівської етики є свобода людини – її свобідна воля, яка визначає сенс моральної незалежності й автономії особистості, її здатність самій встановлювати правила належного і дотримуватися їх без будь-якого зовнішнього примусу і тиску [5, с. 230].

Щодо феномена права, то, відповідно до кантівського категоричного імперативу, вчинки окремої людини не повинні порушувати межі свободи кожного індивіда [5, с. 140]. За такого трактування, право «передбачене ідеєю розуму, і визначає його як сукупність умов, за яких свавілля одного (особи) сумісне зі сваволею іншого, з погляду загального закону свободи» [5, с. 126]. Право повинно передбачати і регулювати синергетичні процеси прояву свободи окремої людини в межах існування людства загалом.

Окрім того, багато хто з дослідників, які асоціюють право зі свободою, дотримуються теорії вибору: носій права представлений тут у своїй активній іпостасі, а не просто як той, хто використовує обов'язок іншого. У зв'язку із цим, вважають дослідники, право не можна приписати тваринам чи ембріонам, оскільки це істоти, не здатні робити вибір або потребувати свободи, а саме це і покликане захищати право [6, с. 296].

Досить часто свобода трактується як здатність людини бути собою і відкритою змінам на основі знаходження особистісної єдності в її різних модусах: сутності й існування, духовності й душевності, цілепокладання й цілереалізації, мислення і буття. Свобода в просторі світу особистості є внутрішня свобода, втілюючись у реаліях життя, вона стає зовнішньою свободою.

В ідеалізмі і персоналізмі свобода трактується як особливе буття особистості, що протистоїть необхідності як способу буття природи.

У метаантропології свобода усвідомлюється як екзистенціал. Мета граничного буття людини – така єдність духовності і душевності, що дозволяє любити ближнього. Саме це відрізняє справжню свободу від свавілля, яке приводить особистість у стан внутрішньої самотності, що є сумним результатом буденного і граничного буття людини [7, с. 196].

Ідея про принципову відкритість буття людини лежить в основі більшості вчень про людину в XX – початку XXI ст. У всіх різновидах екзистенціалізму людина усвідомлюється як незавершений проект, сутність якого визначається існуванням. Філософська антропологія трактує дух як головний атрибут людини, що відрізняє його від усієї живої й неживої природи, людина розуміється як ексцентрична істота, що постійно долає свої межі.

Й. Хейзинга бачить людську природу в здатності людини до дії, що виводить її за межі інстинктів, а головною

особливістю людини називає здатність творити та розуміти символи [8, с. 248].

Людина, повторимо, – це гармонія відчуттів, станів і емоцій як позитивних, так і негативних, що доповнюють одне одного, утворюючи, у підсумку, збалансований внутрішній світ. Така гармонія передбачає вміння бачити світ у проявах ідеального.

Тому, вважаємо, всі процеси, що відбуваються довкола нас і в нас самих, неможливо вкласти в абстрактне сприйняття, як можна також впевнено констатувати, що без уявлення людина не може створити гармонію почуттів та емоцій, не може виявити ланку духовно-емоційного вираження у власному пізнанні.

Важливою є проблема «зразковості» права. Мається на увазі те, що право є зразком належної поведінки. А оскільки зразок завжди асоціюється із правильним і довершеним, то це дає нам підстави трактувати право як довершену систему, що характеризується такими рисами, як гармонійність, доцільність. Право прагне «втримати зразок», тобто оберігати провідні типові моделі належної соціальної поведінки від руйнівних деформацій. Позитивне право чітко проводить демаркаційну лінію між належним і забороненим [9, с. 8], зрідка допускаючи певні «відступи» від норми і практично ніколи не враховує духовно-душевну першопричину явища, дії чи події, на відміну від природного права.

У праві в результаті суспільних змін відбуваються певні процеси. Так, уже на ранніх стадіях розвитку людства правотворча діяльність зазнавала злетів і падінь, перетворюючись із гуманної і справедливої на карально-репресивну і свавільну, нехтуючи закони природного права. Маємо зазначити, що в позитивному праві критерієм є людина як суб'єкт, на який спрямовані норми права, а в природному праві таким критерієм постає сама культура не як породжений людством результат правовідносин, а як першооснова творення права, його окультурення. Зрозуміло, що право і держава розвиваються відносно паралельно, оскільки саме право регулює ті чи інші новоутворені суспільні процеси.

Співвідношення «позитивне право – природний закон» найбільше відображає правотворчу діяльність, тому що в позитивному праві повинен бути найповніше відтворений дух природного закону. Крім того, частка норм природних законів має бути чи не найбільшою в позитивному праві. Адже кожна норма природного права органічно зміцнює позитивне право, робить його більш динамічним і стабільним. У такому співвідношенні є чимало правових проблем, основною з яких є наявність неузгодженості одних позитивних законів з іншими, їхня взаємна невідповідність [10, с. 16].

Саме розмежування права на природне і позитивне зорієнтоване на пошук основ права в природному житті людини, «людської суті їхнього буття». За такої оцінки природного права потрібно враховувати, що ця категорія в тих рисах і характеристиках, в яких вона, починаючи з Античності, змальована в науці, має багатоплановий характер, що випливає із глибинності природних законів.

Позитивне право – це право чіткого виконання норм із відносним коливанням, тобто, коли є правова норма, у ній чітко зазначено, як слід чинити юристу в тому чи іншому разі, і лише санкція статті може передбачати «або те, або інше», а це означає, що внутрішнім імперативом юрист матиме змогу керуватися зовсім незначною мірою [11, с. 122].

Що стосується визначення, розуміння і співвідношення природного права з позитивним, то розрізняють два загальноприйнятих підходи.

Відповідно до першого підходу, природне право розуміється як сукупність апріорних моральних вимог, пропонованих позитивному праву, як критична інстанція, що дає моральну оцінку позитивному праву з погляду його справедливості чи несправедливості. Авторами і прихильниками такого розуміння природного права були Платон та І. Кант [12, с. 174].

З позиції другого підходу, природне право розуміється як необхідна і незмінна основа чинного законодавства, що не існує поза ним. Тобто природні принципи шукалися усередині чинного права, що розумілося як реалізуюча в історії надприродна ідея права. Такого підходу дотримувалися Аристотель і Гегель [12, с. 176].

Природне право – це право, що базується на законах природи, які є ідеальними. Щоб відчути красу правового явища, варто поєднати позитивне і природне право. Пізнання дійсності буде повним і об'єктивним лише в тому разі, коли правник, хай подумки, буде зіставляти свої дії, висновки і визначення із законами природного права [11, с. 79].

Людина – це гармонія почуттів, станів та емоцій. Щоб така гармонія не втрачалася, людина має постійно вдосконалюватися і бачити світ у проявах прекрасного, а не чогось злого і поганого. Наприклад, природне явище дощу можна сприймати як дискомфорт і сирість, а можна – як позитивний аспект зрошення землі, очищення повітря. Аналогічною є ситуація і в міжособистісних стосунках. Скажімо, ми можемо відзначити негативні риси нашого співрозмовника: повільний, неакуратний, безцеремонний. Але ці ж риси можна трактувати й по-іншому: обережний, необачний, рішучий. Дуже важливо навчитися сприймати світ саме з позитивного, миролюбного погляду, зважаючи на побічні чинники.

Фундаментальною особливістю людини є здатність не пристосовуватися до зовнішніх умов, а змінювати їх. Таке твердження стосується також позитивно-правового поля держави, яке обмежене певними нормами того середовища, де воно формується і функціонує. Людина може і повинна «творити» позитивне право, паралельно зіставляючи його з нормами природного права, і в цьому процесі пізнавати трансцендентальну природу права як явища.

У сучасному світі здійснити цей процес може лише людина, і жоден «штучний інтелект» це завдання не виконає, адже пізнати трансцендентальність права, насамперед, означає наблизитися до осягнення істини.

Зауважимо, що в правовій антропології багатогранну правову реальність пізнають через людину, яка перебуває в різноманітних зв'язках із правом. Людина тут розглядається як універсум, і її пізнання за допомогою права безмежне, оскільки світ права розвивається разом із людиною. До того ж у всі часи розвитку людства в правовій традиції принцип людинолюбства домінував над принципом законності.

Саме за таких умов методологічний алгоритм осмислення існування людини в природно-правовому просторі та пізнання трансцендентальності права доцільно трактувати як множину онтологічно обґрунтованих метаантропологічних, антропологічних, еволюційних, інтелігібельних і сенсибельних методологічних настанов з індивідуальними методами й методиками реалізації, які спрямовані на дослідження означеної проблематики.

У зазначеному методологічному алгоритмі доцільно виокремити:

а) методологічний розум (наукове пізнання явища, зокрема, права через свідомість);

б) методологічні почуття (пізнання через підсвідомість).

Дослідження з означеної теми свідчать, що представники різних наукових напрямів використовують значний спектр методів, методик і гіпотез. Відомо, що проникнення будь-якої науки в глибини істинної сутності предмета, який вивчається, значною мірою пов'язане з рівнем розвитку її методологічної основи. Методологічна оснащеність науки, точність методів наукових досліджень, на нашу думку, допоможуть відшукати нові шляхи пізнання процесів і явищ,

що стосуються існування людини в природно-правовому просторі і в позитивно-правовому полі держави, а також сприятимуть ґрунтовному відображенню цих процесів у системі наукових знань.

Такий підхід дозволить розглянути основні ідеї метафізичної природи права, що ґрунтуються на кантівських постулатах свободи людини – її свобідній волі, яка визначає сенс моральної незалежності й автономії особистості, її здатності і праві самій встановлювати правила належного та дотримуватися їх без будь-якого зовнішнього примусу і тиску, що сприяє повсюдному визнанню й поступовому утвердженню ідей панування права, принципів свободи, рівності і самостійності людської особистості.

Узагальнивши результати досліджень права в межах гегелівських філософських способів трактування природного права (емпіричний, формальний і абсолютний), акцентуємо увагу на тому, що метафізична природа права окреслюється трьома основними ступенями діалектичного розвитку духу, а саме: суб'єктивним, об'єктивним і абсолютним. У гегелівській філософії об'єктивного духу відносини права і свободи опосередковуються свободою в усіх перипетіях діалектичного розвитку ідеї права. Право у своєму первісному, природному значенні є нічим іншим, як необхідною формою духовного буття людини, воно вказує ту міру рівної вільної самостійності кожного, за якої тільки й можливе на землі духовне життя [4, с. 82].

Процес особистісного буття протікає як постійна боротьба протилежностей між зовнішнім і внутрішнім у самореалізації і життєдіяльності людини. Людина, здійснюючи життєдіяльність у буттєвому просторі, на основі норм природно-правового і соціоприродного простору формує внутрішні життєві плани, стратегії та настанови. Оскільки в кожній із соціальних систем і груп є приписи, санкції та норми, які й висувають стереотипні вимоги до людини незалежно від її індивідуальних особливостей, то вони й визначають її поведінку в конкретній соціальній системі – через виконання заданих соціальних функцій і ролей. Тому тільки від людини залежить, чи зможе вона визначити (закріпити) пріоритетним правомірне існування, навіть якщо її оточення дотримуватиметься протилежних поглядів. Тобто тільки людина може пізнати істину і трансцендентальність права.

Людина живе в суспільстві і не може бути вільною від нього. Вона не може не сприймати тих цінностей, стандартів, нормативних суджень, ідейних настанов, які склалися в її соціальному оточенні. Для людини суспільна свідомість постає у вигляді суми соціальних знань, досвіду, впроваджуваного в індивідуальну свідомість всією системою соціального впливу. Людина може пасивно засвоювати суспільні цінності, набуваючи лише деяких необхідних знань про соціальні нормативи і цілі, про наслідки праволомної поведінки, про елементарні правила співжиття. Людина може пасивно спостерігати за соціумом, беручи від усіх процесів, що в ньому відбуваються, те, що вважає за потрібне в певний час на певному етапі своєї життєдіяльності в соціоприроному просторі. За таких умов сприйняття цінності слугують в основному обмежувачами діяльності людини, зовнішніми регуляторами поведінки, які автоматично не виробляють вагомих соціальних потреб.

Звичайно, як ми вже зазначали, пізнати трансцендентальну природу права можна лише через і на основі антропологічного чинника. У межах антропологічної інтерпретації права формується і принципово новий підхід до конструювання сучасних правових норм, де враховуються психологічні і біологічні стани людини, її морально-етичні, духовно-моральні цінності, конкретні умови, в яких перебуває людина, що вступає в правовідносини. У цьому сенсі, з погляду юридичної антропології, особистісні якості людини сучасний суб'єкт правотворчої діяльності враховує недостатньо. Надалі антропоцентристський підхід до права розвивається в контексті проблем людини і суспільства в правовому регулюванні біотехнологій, де торкається таких актуальних проблем, як: евтаназія, клонування, сурогатне материнство тощо.

У юридичній антропології багатогранну правову реальність пізнають через людину, яка перебуває в різноманітних зв'язках із правом. Людина тут розглядається як універсум, і її пізнання за допомогою права безмежне, оскільки світ права розвивається разом із людиною.

Висновки. Отже, не заперечуючи важливості й необхідності позитивістської концепції праворозуміння, зауважмо, що в усі часи розвитку людства в правовій традиції принцип людинолюбства домінував над принципом законності. Це виражалося зазвичай дещо завуальовано, принаймні в більшості держав світу, але несло в собі прогресивні ідеї природно-правової цінності життя, честі та гідності людини як основи буття, що, своєю чергою, є аспектами трансцендентальної природи права.

Список використаної літератури:

1. Нечаев В. Право. Энциклопедический словарь Ф.А. Брокгауза – И.А. Эфрона. СПб.: ТЕРРА – TERRA, 1992. Т. 48. 958 с.

2. Новгородцев П. Введение в философию права. Кризис современного правосознания. М.: Раритет, 1995. 366 с.

3. Великий тлумачний словник сучасної української мови / В. Білоножко та ін.; Ін-т укр. мови НАН України, Ін-т мовознав. НАН України, Всеукр. т-во «Просвіта» ім. Тараса Шевченка. К.: Дніпро, 2009. 1332 с.

4. Хамітов Н., Крилова С. Філософський словник. Людина і світ. К.: КНТ, 2007. 264 с.

5. Кант И. Критика чистого разума. М.: Мысль, 1994. 590 с.

6. Гарта Г.Л.А. Енциклопедія політичної думки; пер. з англ. К.: Дух і літера, 2000. 472 с.

7. Хейзинга Й. Homo ludens. В тени завтрашнего дня / под ред Г. Гавризяна; пер. с нидерланд. и примеч. В. Ошиса. М.: Прогресс; Прогресс-Академия, 1992. 459 с.

8. Дарієнко А. Світ і буття: філософсько-правове осмислення. Вісник ЛІВС. 2001. № 1. С. 245–250.

9. Сливка С. Українська національна філософія права: антологічний ракур. Львів: Воля, 2001. 168 с.

10. Сливка С. Філософія права: навч. посібник. К.: Атіка, 2012. 256 с.

11. Сливка С. Юридична деонтологія: підручник. Вид. 2, переробл. і допов. К.: Атіка, 2003. 320 с.

ДОВІДКА ПРО АВТОРІВ

Романова Альона Сергіївна – доктор юридичних наук, доцент, професор кафедри теорії та філософії права Інституту права і психології Національного університету «Львівська політехніка»;

Чорнобай Олена Леонідівна – кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри теорії та філософії права Інституту права і психології Національного університету «Львівська політехніка»

INFORMATION ABOUT THE AUTHOR

Romanova Alona Serhiivna – Doctor of Law, Associate Professor, Professor at the Department of Theory and Philosophy of Law of Jurisprudence and Psychology of Lviv Polytechnic National University;

Chornobai Olena Leonidivna – Candidate of Law, Associate Professor, Assistant Professor at the Department of Theory and Philosophy of Law of Institute of Jurisprudence and Psychology of Lviv Polytechnic National University

aliroma@ukr.net

УДК 808.5:347.97/99’652’

ЕТОС, ЛОГОС, ПАФОС ЯК БАЗОВІ МОДУСИ СУДОВОЇ РИТОРИКИ АНТИЧНИХ ЧАСІВ

Ірина СКОВРОНСЬКА,
кандидат філологічних наук, доцент, завідувач кафедри іноземних мов
та культури фахового мовлення
Львівського державного університету внутрішніх справ

АНОТАЦІЯ

Судова риторика в античну епоху формується як один із видів класичного красномовства. Сукупність використовуваних риторичних прийомів у часи Стародавньої Греції і Стародавнього Риму загалом визначалися суспільно-політичним ладом, який передбачав певний характер судової системи й судової риторики. Історичні розвідки свідчать, що структура, набір риторичних засобів, зміст включали як обов’язкові риторичні модуси етос, пафос і логос. Демократичний устрій суспільства є фундаментальною передумовою та рушійною силою в розвитку риторичного мистецтва. Своєю чергою, рівень розвитку публічного слова є своєрідним маркером демократичності суспільних відносин.

Ключові слова: риторика, судова риторика, античне суспільство, етос, логос, пафос.

ETHOS, LOGOS, PATHOS AS BASIC MODS OF ANCIENT TIMES

Iryna SKOVRONSKA,
Candidate of Philological Sciences, Docent, Head of the Department of Foreign Languages and Culture of Professional Speech
of Lviv State University of Internal Affairs

SUMMARY

Judicial rhetoric in the ancient era is formed as one of the types of classical eloquence. The totality of used rhetorical techniques in the times of Ancient Greece and Ancient Rome was generally determined by the socio-political system, which provided for a certain character of the judicial system and forensic rhetoric. Historical intelligence shows that structure, a set of rhetorical means, content included as obligatory rhetorical mods ethos, pathos and logos. The democratic structure of society is a fundamental prerequisite and a driving force in the development of rhetorical art. In turn, the level of development of a public word serves as a unique marker of the democratic nature of social relations.

Key words: rhetoric, judicial rhetoric, antique society, ethos, logos, pathos.

REZUMAT

Retorica judiciară în epoca antică se formează ca unul dintre tipurile de elocvență clasică. Un set de dispozitive retorice utilizate în vremurile din Grecia antică și Roma, în general, determinate de sistemul socio-politic, care a oferit un anumit caracter judiciar și retorica judiciară. Cercetările istorice indică faptul că structura, setul de mijloace retorice, conținutul include atât modurile retorice obligatorii ale etosului, patosului și logosului. Structura democratică a societății este o premisă și o forță motrice fundamentală în dezvoltarea artei retorice. La rândul său, nivelul de dezvoltare al cuvântului public este un fel de marker al naturii democratice a relațiilor sociale.

Cuvinte cheie: retorică, retorică judiciară, societate antică, etos, logos, patos.

Постановка проблеми. Осмислення риторичної практики античними авторами заклало підґрунтя для формування науки риторики, що є дотичною до філософії, філології, психології, педагогіки, логіки тощо. Як наукова галузь риторика сформувала власний категоріальний термінологічний апарат, покликаний забезпечити теоретичне пізнання мовленнєво-мисленнєвих, соціально-психологічних, суспільно-політичних явищ і процесів і на основі цього пізнання дати практичні поради для задоволення різноманітних потреб публічної комунікації, зокрема судочинства.

Стан дослідження. Судова риторика була й залишається предметом дослідження науковців різних історичних епох. Вона привертала увагу Аристотеля, Цицерона, Горгія, Лісія, Платона, Квінтіліана, Сократа, Есхіла, Філократа. Згодом ораторську майстерність досліджували Феофан Прокопович, Петро Могила, Іларіон, Григорій Сковорода, Кирило Туровський. Початок XX століття пов’язаний із прізвищами А. Коні, П. Сергеїча (П. Пороховщикова), К. Луцького, Ф. Плевако. Питанням риторики, зокрема юридичної та судової, присвячені наукові доробки таких дослідників: Т. Артемової, Н. Кошанського, В. Виноградова, Н. Івакіної та ін. У роботах сучасних дослідників: А. Галагана, М. Якуба, Л. Мацько, О. Мацько, Л. Кравець, В. Молдована, Л. Введенської, В. Вандишева, П. Бондаренко та інших – розкриваються різні аспекти історії й теорії судового красномовства, проте багато питань залишаються все ж дискусійними.

Мета й завдання статті. Твердження про те, що слово – це зброя, здатна захищати й нищити, відоме з давніх часів і є незаперечним, а особливо тоді, коли йдеться про юриспруденцію. Проте для судочинства є важливим не просто слово, а слово сказане. Відомий знавець судової риторики П. Сергеїч у книзі «Мистецтво мовлення на суді» стверджував: «Щоб гідно і професійно здійснювати функцію обвинувачення чи захисту на суді, треба вміти говорити».

Отже, відповідна належна підготовка судочинця та кожного учасника процесу стає запорукою успішності справи й торжества справедливості. Кожен, кому надається право виступити в суді, повинен мати ґрунтовну ораторську підготовку.

Отже, можна стверджувати, що роль риторики в установленні суспільної гармонії стає ключовою [1, с. 17]. Це добре усвідомили ще давні римляни і греки. Вони відточували мистецтво слова, надаючи йому особливого значення, досліджували мовні закони та засоби, закони логіки тощо.

Виклад основного матеріалу. Судова риторика в античну епоху формується як один із видів класичного красномовства. Поряд із нею розвиваються дорадче (політичне) та епідейктичне (урочисте) красномовство.

Серед чинників, які зумовили розвиток судового красномовства, дослідники називають передусім агональність давньогрецької ментальності та демократичний суспільно-політичний устрій.

Агон – змагання у Стародавній Греції, у тому числі музичні, що відбувались під час урочистих ігор [2, с. 10].

Тому агональність, або змагальність – одна з характеристик давньогрецького суспільства.

Звичайно, найяскравішим прикладом агональності давніх греків є Олімпійські ігри. У розвитку спорту втілилось прагнення показати найкращу фізичну форму. Проте змагальність проявлялась у різних сферах життя. Як ілюстрацію дослідники наводять такі відомі факти із життя давніх греків: знаменитий драматург Софокл 24 рази вигравав театральні агони; право створити статую Афіни для Парфенона скульптор Фідій здобув перемогою у змаганні. Філософські трактати переважно мали форму діалогу – словесного агону двох чи більше дійових осіб. Давньогрецькі герої міфів викликали на двобій навіть богів (Арахна й Афіна, Марсій та Аполлон).

Відомо, що швейцарський історик і філософ XIX ст., дослідник античної культури Якоб Буркгардт людину давньогрецького суспільства називав «agonale Mensch» – людина агоністична [3].

Нідерландський дослідник Й. Хейзінга в книзі «Homo Ludens» («Людина граюча») довів, що правосуддя має агонально-ігрову основу. На думку автора, є цілком очевидним, що судочинству притаманні риси ігрового змагання. Закріпленню цього принципу в судовому процесі ми завдячуємо саме давнім грекам, які вважали судовий спір між позивачем і відповідачем змаганням, змаганням у словесній вправності й умінні аргументувати свої твердження.

У посібнику В. Бачиніна, В. Журавського та М. Панова «Філософія права» читаємо: «Й. Хейзінга показує, що в багатьох давніх цивілізаціях судочинство підпорядковувалось троякій класифікації:

1) суд як змагання;

2) суд як азартна гра, що обіцяє або виграш, або програш;

3) суд як словесний двобій».

Учений стверджував, що уявлення про агонально-ігровий характер правосвідомості мають давнє архаїчне підґрунтя.

Й. Хейзінга наполягав, що агональна природа давнього правосуддя з виникненням філософії зумовила появу агональних картин світобудови. На його погляд, греки перенесли принцип протиборства зі сфери права на світовий процес, щоб осмислити його в термінах правосуддя. Так виникли античні теорії космосу (порядку), справедливості й відплати, а з юридичного поняття провини виник термін для вираження природної причинності». Неабиякої актуальності набувають такі твердження, що ці стародавні уявлення входять і до новітніх концепцій права, зокрема й міжнародного, де політична змагальність держав набуває зрілих правових форм. «Принципи дипломатичної взаємодії, зобов'язання сторін дотримуватися домовленостей, офіційно повідомляти про припинення раніше укладених угод нагадують правила гри. Але саме ці й багато інших подібних правил й об'єднують держави в міжнародне співтовариство і створюють упорядкований світ сучасної цивілізації. І варто лише окремим державам перестати брати участь у цих політично-правових, дипломатичних іграх із їх суворими правилами і принципами, як зникне цивілізована оформленість соціального життя і світу почне загрожувати небезпека занурення в стан неоварварства. Іншими словами, без агонально-ігрового елемента стають неможливими ні культура, ні розвиток цивілізації, ні підтримання правопорядку усередині держав і в міждержавних відносинах» [4].

Отже, агон як характерна риса способу життя та мислення греків позначився на розвитку риторики (як словесне протиборство) і, без сумніву, лежить в основі судової риторики як змагання в умінні переконувати для досягнення справедливості. Змагальність, закономірно, не допускає насильства у вирішенні протиріч. Агон «націлює обидві сторони, або індивіди, або спільноти, на пошук шляхів до соціальної гармонії». І саме слово стає одним із основних засобів регулювання агональних відносин [4].

Як ми могли переконатися в попередніх дослідженнях, демократичний характер суспільних відносин був (і залишається) фундаментальною умовою розвитку судочинства, а отже, і судового красномовства. Шведський професор Хосе Луїс Рамірес уважає риторику основою не лише освіти, а й громадянського суспільства.

На думку авторитетної української дослідниці риторики Галини Сагач, «поширеним у нас сьогодні уявленням про риторику як пустопорожню балаканину ми зобов'язані не лише квінтиліанівському напрямку, але й диктаторській політичній системі, яка панувала в нашому суспільстві й вимагала від людини дискретного, фрагментарного (поверхового), а не системного (глибинного) бачення світу». У результаті, справжня риторика зникла з освітнього процесу й загалом із життя суспільства як елемент «ненависної» буржуазної системи. Слово «риторика» набуло поверхового відтінку. До нього сформувалось негативне ставлення, як у давнину до софістики. І доводиться констатувати, що таке ставлення залишається поширеним [4, с. 60].

Сама блискучий промовець, Г. Сагач упевнена, що відродження в 70–90-ті роки XX ст. в українському суспільстві давньої науки риторики є цілком закономірним явищем. Передумови цього процесу полягають у посиленні демократичних тенденцій у житті суспільства, що, своєю чергою, зумовлюють виникнення в громади потреби в людях – політичних діячах, публіцистах, педагогах, які спроможні мислити самостійно і глибоко, чиє творче, яскраве, натхненне слово буде переконувати і спонукати до дій. Риторика, на переконання дослідниці, і є тією наукою, яка формує й розвиває в людини особистісне начало [5, с. 61].

Дослідниця цитує іншого метра науки красномовства – М. Кошанського, який ще в XIX ст. стверджував, що мета загальної риторики полягає в тому, щоб, виявляючи джерела винайдення думки, розкрити всі здатності розуму, щоб, показуючи нормальне розташування думок, дати Розумові й Моральному почуттю відповідне спрямування, щоб, навчаючи, виражати тендітне, збудити, посилити в душах учнів живу любов до всього благородного, великого і прекрасного [6, с. 3].

Задоволення потреб судочинства означає встановлення істини через аргументоване доказування сторонами своєї позиції та переконання тих суб'єктів, які приймають у справі рішення. Слугуючи задоволенню цих потреб, судова риторика як наука переконувати ґрунтується на категоріальному апараті класичної риторики, основу якого становлять поняття «логос», «етос», «пафос», «топос».

Логос (від давньогрец. «слово», «смисл») – це засоби впливу, що апелюють до розуму [20]. У науковій літературі зазначається, що до поняття логосу вперше звернувся Геракліт, щоб позначити універсалії, або загальні закономірності всього, що існує, відоме й невідоме. «Логос – це те, згідно з чим усе відбувається, те, з чим усе безперервно пов'язане – світовий закон, «спільне», якому треба підкорятися». Однак, на переконання Геракліта, багато людей, на жаль, навіть більшість із них, залишаються глухими до істин, хоча й слухають,

але не чують їх, вони не спроможні долучитися до Логосу: «Логосу, що існує вічно, не розуміють люди ані перш ніж почують, ані вже почувши; бо хоча все відбувається згідно з цим Логосом, вони скидаються на несвідомих того, навіть стикаючись із такими словами й речами, про які я веду мову, розкладаючи кожне згідно з природою і показуючи, як справа робиться». Геракліт упевнений, що «безмежність душі зумовлена не лише невичерпною глибиною властивого їй логосу, а й здатністю його в собі виховувати» [8].

У Великому тлумачному словнику сучасної української мови слово «логос» пояснюється як філософський термін: «1. У давньогрецькій філософії – загальна закономірність. 2. В ідеалістичній філософії – духовний початок, світовий розум, абсолютна божественна ідея. 3. У християнстві – слово. 4. спец. Мова специфікацій із графовим представленням потоків управління та даних» [2, с. 625]. У контексті роботи звертаємо увагу на перші три значення.

Згідно з християнською традицією, зазвичай під поняттям «логос» розуміють «слово», «смисл», «судження» і под., що, як бачимо, певною мірою відрізняється від поданого Гераклітом тлумачення його як закону буття, об'єктивної закономірності.

Н. Колотілова цілком слушно нагадує, що Аристотель наголошував на ролі логічних засобів у промові оратора: «... сама промова переконує нас у тому випадку, коли оратор виводить дійсну або позірну істину з доводів, що є в наявності для кожного даного питання» [7].

Прагнення осмислити єдність слова і думки сягають найдавніших часів. Одним із яскравих підтверджень цього є той факт, що в давньогрецькій мові слово logos означало власне слово, мову, мовлення й поняття, думку, розум, так фіксуючи єдність цих понять як універсалію. На єдності слова й думки в значенні сучасних слів із коренем «лог» акцентують Л. Мацько та О. Мацько. Дослідниці, зокрема, вказують на те, що сучасні слова з коренем лог– в основному функціонують у сферах логіки (науки про закони й форми мислення) та мовознавства: логічна граматика, логічне мовлення, логічний наголос, логічний суб'єкт, логічне судження, логотип, логограма, логічний предикат тощо [9].

У сучасній риториці під логосом зазвичай розуміють аргументи як такі, тобто ті положення (основи, резони, доводи тощо), використовуючи які оратор прагне переконати аудиторію у справедливості певних ідей і пропозицій, щоб вона їх прийняла такими, якими їх бачить сам оратор [7]. Логічність публічного виступу реалізується в послідовному характері роздумів, у несуперечливості тез і доводів, у доцільному співвідношенні суперечливих положень [9].

Не менш значущим для теорії риторики загалом і судової зокрема є поняття етосу. У сучасній мові воно активоване в низці слів, а саме: етика, етичний, етикет.

Етос (від давньогрец. «норов», «звичай», «характер») – це засоби впливу, що апелюють до моральних принципів, до норм людської поведінки [7].

Розглядаючи історіографію теми, ми переконалися, що на моральності оратора наголошували різні античні мислителі. В античній риториці поняття етосу було одним із основних, а в школах риторства приділяли увагу моральному вихованню, пропагуючи гідність, чесність, справедливість, порядність.

Аристотель, зокрема, вважав, що довіра до людини, яка виголошує промову, є запорукою успішності самої промови, тобто досягнення бажаного ефекту переконання. Як пам'ятаємо, моральні докази він ставив у ряд основних засобів переконання разом із логічними та емоційними.

Н. Колотілова зазначає, що постулати Істини, Добра і Краси завжди становили підґрунтя класичної риторики. «Справжній оратор мусить пам'ятати про два моменти. По-перше, значно легше впливати на тих слухачів, які йому довіряють. По-друге, втрачену довіру аудиторії повернути надзвичайно важко. Тому найкращий спосіб мати ораторську мораль – це справді бути моральним». До того ж дієвість етосу зазвичай пояснюється тим, що слухач більшою мірою схильний сприймати промовця, якому він довіряє й у якому він упевнений. Мало того, сильний етос здатний дати змогу взагалі не вдаватись до аргументації, адже аудиторії цілком достатньо авторитета оратора, і вона заздалегідь готова пристати до всього, що він пропонує. Отже, сильний етос для певної групи слухачів може послабити логос, натомість етос слабкий обов'язково потребуватиме логосу сильного.

Відомо, що в античну добу кожний вид промов (судових, дорадчих, похвальних) мав свій етос. Основу етосу судових промов становить поняття справедливості або несправедливості. Усі інші моральні категорії є супутніми, аналогічно в дорадчих промовах базовими є користь або шкода, у епідейктичних – хвала чи ганьба. Позивач у суді шукає справедливості, однак може отримати й несправедливість, політик радить (або вдає, що радить) на користь, а результатом може стати шкода. Той, хто вихваляє або ганьбить, орієнтується на прекрасне або потворне й відповідним чином оцінює, проте повинен прагнути лише прекрасного. «Прекрасне те, що є благом, і воно заслуговує на похвалу».

А. Коні, говорячи про специфіку мовленнєвої поведінки судового оратора, стверджував, що моральний обов'язок судового оратора полягає в тому, щоб поводитися обережно зі словом, яке є зброєю, і робити своє слово слугою лише глибокого переконання [10].

Дослідники стверджують, що в античному світі етос позначав високоморальну поведінку промовця, і громадську, й особисту, без якої він не зміг би переконувати інших. «Власне, без етосу (морального кодексу) риторика самознищується». Вона перестає бути виразником істини ідей і почуттів, перетворюючись на самообман. Доцільно згадати Феофана Прокоповича, який, розвиваючи основи класичної риторики, визначав етос як види чеснот: мудрість, справедливість, хоробрість, поміркованість. Кожен вид презентувався як комплекс якостей оратора, норм поведінки й алгоритму дій, що повинні вести до вдосконалення моралі та етики особистості. Є закономірним припустити, що риторика як техніка мовлення, як матеріал спілкування може бути використана й на благо людей, і на шкоду. Проте важливим є те, що і як наука, і як практика вона завжди наполягала на обов'язковості високої моральності промовця як на непорушному законі, що є чеснотою самого оратора і благом риторики загалом. У всі часи передусім цінувалися благородні помисли, чисте серце і щира душа оратора [9].

Проте варто визнати, що в сучасному житті ця незаперечно справедлива теза залишається, так би мовити, «приписом із минулого», і про моральний аспект красномовства говориться побіжно. Наприклад, у статті «Вплив античної риторичної науки на сучасні політичні промови» дослідник О. Сацюк детально розглядає мовні засоби та художні прийоми, використовувані в сучасних політичних промовах, проте вплив моральності промовця на ефективність його слова не досліджується [12].

Говорячи про моральний обов'язок судового оратора, відомий німецький видавець і знавець витонченої словесності Ф. Брокгауз стверджував, що належне судове змагання вимагає, щоб противник не користувався ніяковістю опонента на шкоду істині.

Варто зазначити, що, з огляду на не надто ефективний процес реформування вітчизняного судочинства, для розвитку судового ораторства неабиякої актуальності набуває моральний складник публічного слова. І не останньою тут є довіра до судової системи загалом і до конкретних суддів зокрема.

Пафос (від давньогрец. «пристрасть») – це засоби впливу, що апелюють до почуттів [7].

У сучасній мові це слово застосовується з такими значеннями: «1. Почуття пристрасного запалу, піднесеності, натхнення. // Ентузіазм, запал, викликані якоюсь ідеєю, подією тощо. // Зовнішній вияв такого почуття. 2. Сутність, основна ідея, спрямованість, висловлена з піднесеністю, натхненням» [2, с. 894].

В ораторському мистецтві сутність пафосу можна пояснити в такий спосіб: промовець повинен уміти викликати в слухачів почуття, що вплинули б на сприйняття ними промови і сформували б у них певну думку.

Відомо, що античні мислителі визначали два головні почуття – любов і ненависть, стверджуючи, що всі інші є такими, що породжуються цими двома. Н. Колотілова нагадує, що Аристотель з приводу пристрастей писав: «Доведення залежить від самих слухачів, коли останні зворушуються завдяки промові, тому що ми приймаємо різноманітні рішення під впливом задоволення чи незадоволення, любові чи ненависті» [7].

Л. Мацько та О. Мацько апелюють до поглядів Г. Гегеля, який у «Лекціях з естетики» визначив поняття пафосу, посилаючись на античне його розуміння: «Ми можемо за прикладом античних авторів позначити словом Pavos ті всезагальні сили, які виступають не тільки самі собою, у своїй самостійності, а й живуть у людських грудях і рухають людську душу в її найпотаємніших глибинах... Пафос утворює справжній осередок, справжнє царство мистецтва; його втілення є головним як у творі мистецтва, так і в сприйнятті останнього глядачем. Бо пафос зачіпає струну, яка знаходить відгук у кожному людському серці. Кожний знає цінне й розумне начало, яке міститься в змісті справжнього пафосу, і тому він визнає його. Пафос хвилює, тому що в собі і для себе він є могутньою силою людського існування» [9].

Прагнучи якнайповніше пояснити поняття пафосу, дослідниці стверджують, що пафос є фактом життя. Справи, думки, помисли можуть так сильно оволодівати людиною, що стають пафосом її життя, творчості, громадської чи професійної діяльності. Усе це, що надзвичайно важливо, спонтанно проявляється в пафосі мовлення. Тобто автор удається до певної мовної поведінки, несвідомо або навмисно, з настановою на досягнення очікуваного стилістичного ефекту, співчуття, переживання, захоплення тощо. Тож у риториці є вкрай важливим розмежовувати пафос власне мовця, його самовідчуття і вплив певних рис характеру, що позначаються на промові, та пафос самого тексту промови, що реалізується у свідомо підібраних мовних засобах. Пафос оратора зумовлюється його власним враженням від проголошуваного тексту, коли промова впливає на того, хто її промовляє, створюючи певний настрій та усвідомлення того, як добре він це робить. З огляду на те, що закони риторики вимагають від оратора щирості, проблема, на думку авторів, полягає в розумному прояві оратором особистих почуттів. Справді, надмірне захоплення власним пафосом може завадити в переданні пафосу промови, навіть спричинити комічну ситуацію або ж, що значно гірше, втрату аудиторією довіри до промовця, а отже, звести нанівець увесь задум публічного виступу. «Як можна стримувати свій пафос і як керувати пафосом аудиторії, щоб не бути смішним, пишномовним, надміру трагічним, для цього техніка риторики пропонує цілу низку прийомів організації мовних засобів промови і мовної поведінки оратора» [9].

Зазвичай у наукових працях із риторики пояснюються саме ці три риторичні модуси. Підсумовуючи, автори зазначають, що успішний оратор дбає про розроблення самої промови з урахуванням правил належного аргументування (модус логосу), створення власного позитивного іміджу в аудиторії (модус етосу), емоційне сприйняття інформації для закріплення в слухачів бажаного враження (пафос) [7].

Проте, на нашу думку, заслуговує на увагу ще одне риторичне поняття – топос.

Топос (від давньогрец. букв. «місце»; перен. «тема», «аргумент») має декілька значень: класична риторика, як і традиційна логіка, розуміє під топосом аргумент (синоніми: «історичне місце», «діалектичне місце»), загальнозначуще твердження або тему («загальне місце»), загальні місця в промові. Попри те, що цей термін більшою мірою притаманний літературознавству, його застосування в мистецтві красномовства є важливим для найбільш оптимального співвідношення в промові типового та оригінального. Відомо, що античні ритори розробляли зразки промов (схеми) з певних тем і для певних ситуацій. Індивідуально оригінальним у мовленні є саме те, що лежить поза межами топіків, або ж топіки мають своєрідне оригінальне вираження. Проте варто дотримуватись певної пропорційності між топосом і оригінальністю в промові, пам'ятаючи, що використання топосів дасть змогу підсилити доцільність оригінальних висловів, підкреслить їх красу.

Висновки. У зв'язку із цим для опанування ораторської майстерності важливо чітко розуміти такі поняття риторики:

– детальний топос – широкий набір правил і формул мовної поведінки,

– техніка топосу – уміння швидко пристосуватися до мовного спілкування, увійти в рамки топосів, удало поставити запитання, точно відповісти.

Зазвичай людина ставить недоречні чи некоректні запитання саме тому, що вона погано або зовсім не орієнтується в топосі.

Як і в сучасному повсякденному житті, що дає нам багато типових ситуацій, у яких ми легко знаходимо потрібні слова й форми спілкування, у судочинстві також важливо знати різні топоси, що визначають тип мовної поведінки, а отже, впливають на структуру промови й загалом на вибір її жанру.

Список використаної літератури:

1. Абрамович С.Д., Молдаван В.В., Чикарькова М.Ю. Риторика загальна та судова: навчальний посібник. Київ: Юрінком інтер, 2002. 416 с.

2. Великий тлумачний словник сучасної української мови / за ред. Т. Бусел. Київ, 2004. 482 с.

3. Історія розвитку риторики і красномовства. URL: http: // divovo.in.ua/istoriya-rozvitku-ritoriki-i-krasnomovstva.html.

4. Бачинін В.А., Журавський В.С., Панов М.І. Філософія права: навчальний посібник. Київ: Видавничий Дім «Ін Юре», 2003. 472 с.

5. Сагач Г.М. Риторика: навчальний посібник. 2-ге вид., перероб і доп. Київ: Видавничий Дім «Ін Юре», 2000. 567 с.

6. Кошанский Н.Ф. Общая риторика. Санкт-Петербург, 1836. 532 с.

7. Колотілова Н.А. Риторика: навчальний посібник. Київ: Центр учбової літератури, 2007. 232 с.

8. Максименко С.Д., Соловієнко В.О. Загальна психологія: навчальний посібник. Київ: МАУП, 2000. 256 с.

9. Мацько Л.І., Мацько О.М. Риторика: навчальний посібник. Київ, 2003. С. 21–54.

10. Кони А.Ф. Избранное. Москва, 1989. 496 с.

11. Онуфрієнко Г.С. Риторика: навчальний посібник. Київ: Центр учбової літератури, 2008. 592 с.

12. Сацюк О.В. Вплив античної риторичної науки на сучасні політичні промови. URL: http: // www.academy.gov.ua/ej/ej3/txts/SOCIALNA/06-SACYUK.

ІНФОРМАЦІЯ ПРО АВТОРА

Сковронська Ірина Юріївна – кандидат філологічних наук, доцент, завідувач кафедри іноземних мов та культури фахового мовлення Львівського державного університету внутрішніх справ

INFORMATION ABOUT THE AUTHOR

Skovronska Iryna Yuriivna – Candidate of Philological Sciences, Docent, Head of the Department of Foreign Languages and Culture of Professional Speech of Lviv State University of Internal Affairs

sdfortissimo@gmail.com

УДК 340.12+321.01

ДАВНЬОГРЕЦЬКИЙ ПЕРІОД СТАНОВЛЕННЯ СУДОВОЇ РИТОРИКИ

Дмитро СКОВРОНСЬКИЙ,
кандидат юридичних наук, асистент кафедри теорії та філософії права
Навчально-наукового інституту права та психології
Національного університету «Львівська політехніка»

АНОТАЦІЯ

Процес зародження античної риторики варто пов'язувати з ментальністю давньогрецького суспільства, що передусім виявляється в різноманітних літературних джерелах, які дійшли до наших днів. У становленні риторики як феномена культури умовно можна виділити період аматорського красномовства (наприклад, поеми Гомера) та період красномовства професійного, тобто оплачуваної діяльності. Розвиток професійного красномовства зумовлений практикою публічних обговорень будь-яких питань, що набула поширення в результаті реформ Ефіальта й Перикла. Згодом закони Солона дали поштовх утвердженню змагального судового процесу, а відповідно, формуванню судового красномовства.

Ключові слова: риторика, судова риторика, ораторське мистецтво, суспільно-політичний устрій, соціальне життя, спір, пошук істини.

ANCIENT GREEK PERIOD OF JUDITIAL RHETORIC FORMATION

Dmytro SKOVRONSKYI,
Candidate of Law Sciences, Assistant at the Department of Theory and Philosophy of Law
of Institute of Jurisprudence and Psychology of National University "Lviv Polytechnic"

SUMMARY

The process of the birth of ancient rhetoric should be associated with the mentality of ancient Greek society, which primarily manifests itself in various literary sources that have survived to this day. In the formation of rhetoric as a phenomenon of culture can be conditionally distinguished period of amateur eloquence (for example, the poems of Homer) and the period of eloquence of a professional, that is, paid activity. The development of professional eloquence is due to the practice of public discussion of any issues that have become widespread as a result of the reforms of Efialet and Pericles. Subsequently, the Laws of Solon gave an impetus to the approval of a competitive litigation, and, accordingly, to the formation of judicial eloquence.

Key words: rhetoric, judicial rhetoric, oratory, social and political system, social life, dispute, search of truth.

REZUMAT

Procesul de la naşterea retoricii antice ar trebui să fie asociată cu mentalitatea societăţii din Grecia, în primul rând îşi găseşte expresia în diverse surse literare existente. În formarea retoricii ca fenomen cultural se poate distinge între aproximativ oratoriul amatori (de exemplu, poemul lui Homer) şi o perioadă de retorică profesională, adică, munca plătită. Dezvoltarea practicii elocvenţei profesionale a provocat discuţii publice cu privire la orice probleme sa răspândit ca urmare a reformelor Efialtes şi Pericle. Ulterior, legile lui Solon au dat un impuls aprobării procesului competitiv şi, în consecinţă, formării unei elocvenţe judiciare.

Cuvinte cheie: retorică, retorică judiciară, artă oratorică, sistem social şi politic, viaţă socială, dispută, căutarea adevărului.

Постановка проблеми. На думку В. Молдована, одним із ґрунтовних описів історії слов'янської риторики є дослідження В. Аннушкіна, який дійшов висновку, що перша східнослов'янська «Риторика» (1620 р.) успадкувала традиції античного світу, настанови Демосфена, Аристотеля, Цицерона, стала підґрунтям для подальшого розвитку слов'янського красномовства.

Класична риторика, її ґенеза, розвиток у різноманітних жанрах публічних промов і мистецтва спілкування в різний час входили в коло наукових інтересів багатьох іноземних авторів, серед яких – Мішель Екем де Монтень, Юрґен Габермас, Вітторіо Гесле, Іржі Томан, Хосе Луїс Рамірес, Бетті Бар, Крістін Анундсен, Ллойд Сміґль, Бернард Дорман, Томас Гордон та ін.

Можна сміливо стверджувати, що роль античного красномовства у формуванні риторичного мистецтва, зокрема й судової риторики, належно оцінили ще Іларіон і Кирило Туровський у добу Київської Русі, а пізніше – Григорій Сковорода, Феофан Прокопович, Михайло Ломоносов, Петро Пороховщиков та інші відомі ритори.

Однак, попри незаперечність того факту, що ораторське мистецтво античності має визначальний вплив на розвиток судової риторики, варто визнати, що на сучасному етапі становлення демократичного суспільства та Української правової держави увага до античних риторичних джерел навряд чи може бути надмірною. Ретельне опанування риторичних прийомів, принципів побудови публічного виступу, сформульованих античними риторами, є важливим чинником у виробленні вміння будувати ефективну судову промову, що в умовах кардинальних змін сучасного українського судочинства стає все більш актуальним. Більше того, історичні дослідження доводять, що рівень розвитку демократії та ораторського мистецтва є взаємозалежними. Проте ступінь взаємозумовленості між мистецтвом «судоговоріння» й розвиненістю громадянського суспільства, як в історичному аспекті, так і в сучасному зрізі, залишається недостатньо дослідженим питанням, яке ще очікує на більш пильну увагу з боку історичної науки, юриспруденції та філології.

Стан дослідження. Вплив античного красномовства на формування судової риторики важко переоцінити: він є незаперечно фундаментальним. Судова риторика як феномен культури ґрунтується саме на ораторському мистецтві античного світу. Про це читаємо переконливі дослідження А. Тимофєєва, В. Аннушкіна, І. Стрельникової, С. Авєрінцева, Г. Апресяна, С. Гурвича, В. Погорілка, М. Герман, Г. Сагач, А. Козаржевського, В. Вандишева, М. Грабар-Пассек і багатьох інших учених. Безпосередньо питанням юридичної риторики, включаючи її складник – судову риторику, присвячено наукові доробки Т. Артемової, Т. Катишева, Н. Кошанського, В. Виноградова, Н. Івакіної, В. Молдована,О. Олійник, Л. Мацько, Р. Кацавця та ін.

Мета й завдання статті. Історично правосуддя має змагальну основу. Закріпленню принципу змагальності в судовому процесі варто завдячувати саме давнім грекам, які вважали судовий спір між позивачем і відповідачем змаганням передусім у красномовстві й мистецтві аргументації. Агон як характерна риса способу життя та мислення греків позначився на розвитку риторики (як словесне протиборство) і, без сумніву, лежить в основі судової риторики як змагання в умінні переконувати для досягнення справедливості. Змагальність, закономірно, не допускає насильства у вирішенні протиріч. Агон націлює протиборні сторони на пошук шляхів до соціальної гармонії. У судовому протиборстві основним засобом регулювання агональних відносин є слово.

Дослідження античної історії доводять, що трансформації суспільно-політичного устрою від демократичного до монархічного й у Стародавній Греції, й у Стародавньому Римі значною мірою впливали на систему судоустрою, а отже, і на характер риторики загалом і судової риторики зокрема, визначаючи структуру судових промов, їх зміст, пафос і набір риторичних прийомів.

Виклад основного матеріалу. На думку Н. Мандрик, неправильно під системою античного красномовства розуміти лише риторичні засоби – вживання певних тропів і фігур. Як уважає дослідниця, «антична риторика – наука красномовства (елоквенції) – явище багатогранне й невмируще. Тому велику цінність становлять відомості про те, як саме творили стародавні митці слова – як сприймалися їхні вислови слухачами» [5].

Як зазначає І. Зимня, антична риторика не обмежувалася вузькою сферою суто ораторської діяльності. Риторика була органічно пов'язана з естетикою, з розумінням того, що таке прекрасне в найрізноманітніших сферах проявів людського духу, а також із логікою доказів [4, с. 3].

Деякі дослідники (Н Гончарова, Н. Мандрик) переконані, що історію ораторського мистецтва античності доцільно починати з розгляду промов Гомерівських героїв, зокрема поем «Іліада» та «Одіссея» (VIII ст. до н. е.).

Зауважимо, що поеми Гомера складаються з діалогових та оповідальних частин, причому діалогові за обсягом є значно більшими, ніж оповідальні. Можливо, для сучасного читача Гомерівські герої здаються надміру говіркими, а їхнє мовлення занадто розтягнутим і вибагливим, проте, вочевидь, саме таке мовлення й таке спілкування було нормою для Стародавньої Греції. Можна припустити, що характер грецької літератури та розвиток ораторського мистецтва взаємозумовлені, і література, й ораторство розраховані на безпосереднє сприйняття слухачами.

Цілком справедливо вважати, що твори Гомера, зокрема поема «Іліада» [1], є своєрідною енциклопедією соціального життя Стародавньої Греції, її моральних засад, звичаїв і загалом культури античного світу. Зміст поеми ілюструє практику публічних виступів пересічних громадян. Це, зокрема, самозахист у суді, поширений у Стародавній Греції. Про це детальніше йтиметься нижче.

Як відомо, у Гомера лише боги, царі та воїни мали бути красномовними. У творі герої та автор (а відповідно, і слухачі) милуються словом, його чарівною силою. Це слово «крилате» (до речі, вираз «крилате слово» на позначення влучного фразеологізму походить саме від Гомера). Це слово таке дієве, що може вражати як «опірена стріла».

Гомер часто ототожнював мистецтво красно говорити й мистецтво ведення війни. Вочевидь, батько поетів розрізняв види красномовства. Зокрема, в «Іліаді» він відзначає лаконізм, енергію і влучність промов спартанського царя Менелая. Гомер уважав, що вміння красномовлення є не лише даром від народження. Це мистецтво, якого можна навчитись шляхом систематичних вправ. Підтвердженням розвитку мистецтва красномовства в Елладі може послугувати той факт, що до різноманітних прозових жанрів, зокрема історичних оповідей, хронік, вставлялися виголошувані в той час промови.

Розвиваючись у всіх еллінських містах-державах, найвищих вершин ораторське мистецтво досягло в Афінах. Відомостей про промовців монархічної доби та часів аристократів майже немає. Дослідники припускають, що у становленні риторики як феномена культури умовно можна виділити період аматорського красномовства (зразком уважаються, зокрема, поеми Гомера, про які йшлося вище) та період красномовства професійного, тобто оплачуваної діяльності [2].

У V ст. до н. е., коли зародилась демократія Афін, починає свій відлік античне красномовство другого періоду. Як відомо, результатом реформ Ефіальта й Перикла стали Народні збори, Рада п'ятисот і Суд. Важливо відмітити, що в той час набула поширення практика публічних обговорень будь-яких питань, і цілком закономірно, що слово набуло сили головної зброї, і наступальної, і захисної.

Варто зазначити, що змагальний судовий процес і, відповідно, судове красномовство в Стародавній Греції завдячують своїм утвердженням і розвитком законам Солона (594 р. до н. е.) – відомого правителя Афін, який залишив по собі помітний слід в історії. Відповідно до цих законів, кожний афінянин повинен був захищати себе в суді особисто, у рівному змаганні з іншою стороною (згадаймо наведений вище уривок з «Іліади»). Як уже зазначалося, представники брали участь у судових процесах украй рідко, це були радше винятки, а не норма.

У ті часи обвинувачуваний більшою мірою прагнув не переконати суддів у своїй невинуватості, а розчулити, викликати до себе симпатію та приязнь. Отже, утверджений суспільний порядок заохочував громадян до самостійного опанування мистецтва судового красномовства або ж примушував звертатися до фахівців, які професійно складали для учасника судового процесу промову. Таких фахівців називали логографами. Траплялось так, що один і той же логограф міг писати промови для протиборних сторін. Стверджуючи одне, згодом він же все це заперечував. Тоді віртуозне жонглювання прийомами впливу на аудиторію, по суті, ставало цинічною формальністю, що згодом намагалися подолати найвидатніші грецькі ритори.

Часто, для того щоб переконати слухачів у своїй правоті, вдавалися до надміру довгих промов. Розвинулося так зване дорадче красномовство. Проте найчастіше в судових засіданнях передусім цінувалося вміння бути вправним у спорі: швидко реагувати на запитання, влучно відповідати й, безумовно, самому ставити перед суперником несподівані й такі, що заганяють його в глухий кут, питання. Саме такі виступи вважалися успішними. Це форму є судовий вид красномовства.

Говорячи про видатних риторів Стародавньої Греції, варто згадати про Перикла (495–429 рр. до н. е.) – першого, на думку Цицерона, митця публічного слова. Його унікаль-

ну красномовність визнавали не лише друзі, а й політичні суперники. Попри своє упереджене ставлення до Перикла, Платон усе ж таки вважав його «найсправедливішим в ораторському мистецтві». А один із сучасників Аристофана, комедіограф Евполід, говорив про Перикла: «На його вустах сиділа богиня переконання» [5]. Відомо, що саме логічні міркування й докази Перикла справляли на аудиторію найсильніший вплив.

Варто згадати також про відомого афінського оратора та логографа Лісія (445–380 рр. до н. е.). Його внесок у розвиток юридичної риторики є вагомим, адже він увійшов в історію як автор майже 400 судових промов, які він готував у письмовому вигляді як логограф для учасників судового процесу й власних публічних виступів. Характерними ознаками його промов сучасники називали доступність викладу, логічність, виразність, стислість і симетричність. Лісія справедливо вважають засновником жанру судової мови. Для своїх наступників і судових ораторів різних історичних епох саме Лісій став одним із найбільш авторитетних митців. Він фактично запропонував взірець стилю, композиції та аргументації в судовому процесі. Ім'я Лісія входить до канону десяти античних ораторів, відібраних Пергамською бібліотекою (III ст. до н. е.) як найбільш визначних.

Дуже популярними були риторичні школи, де учнів навчали на професійному рівні володіти мистецтвом судової риторики. Тут доречно згадати про софістів, які створили справжній культ слова. Їхня діяльність значною мірою сприяла утвердженню демократії в давньогрецьких полісах, адже вони вчили не просто мудрості, вони вчили мислити, виховували в учнів свободу висловлювати власні думки, уміння їх відстоювати, незважаючи на будь-які авторитети.

Софісти, зокрема, у своїх риторичних класах навчали методики виголошення та правил побудови судових промов, уміння за допомогою слова впливати на аудиторію. І фактично кожен громадянин міг опанувати мистецтво красномовства, майстерність переконливо й аргументовано сперечатися зі своїми опонентами. Найвідомішими софістами є Гіппій, Горгій, Протагор, Продік, Антіфонт, Ксеніад, Меліс та ін.

Важливість спадщини софістів полягає в тому, що саме завдяки їм красномовство набуло такої ваги, що стало невід'ємною умовою хорошої освіти. Автором першого в античному світі підручника з риторики вважається софіст Коракс. Сформулювавши основні положення риторики як науки, софісти розробили теорію красномовства як таку.

Одним із перших серед софістів згадують Горгія (485–380 рр. до н. е.). Його часто називають «батьком софістики». Відомо, що в Дельфах на його честь було зведено золоту статую, якою греки хотіли увіковічнити його «риторичний подвиг»: виголосивши свою Олімпійську промову, Горгій об'єднав греків у боротьбі з противником. Горгій відомий також своїми неперевершеними і влучними експромтами на будь-які неочікувані теми.

Відмовившись від практики абсолютизувати певні істини, Горгій фактично вивів учення про загальну відносність. Головний акцент він робив на способах переконування, створенні прийомів і засобів переконливого мовлення.

Софіст Протагор (481–411рр. до н. е.) – один із найбільш успішних учнів Демокрита – увійшов в історію як софіст. Він першим (за твердженням Діогена Лаертського) заявив, що про будь-який предмет можна висловитись так або інакше, протилежним чином. Протагор сам ставав ініціатором змагань у суперечці, вигадував для суперників підступні висловлювання, не турбуючись про думку, а лише про слова. Він увів у вжиток і сократичний спосіб бесіди, першим вдався до антисфенівського доводу, за яким протиріччя неможливе, водночас він першим вивів, як можна заперечити будь-яке положення. Він також виокремив чотири види мовлення, які вважав основою промови: побажання, запитання, відповідь, наказ [2, с. 162; 3, с. 375–376].

Відомо, що Протагор відстоював сповідуваний софістами релятивізм. Нагадаємо, що сутність релятивізму полягає у визнанні будь-якого знання відносно неусталеним, суб'єктивним, таким, що залежить від людини [9]. Протагор є автором відомого твердження: «Людина є мірою всім речам – існуванню тих, що існують, і неіснуванню тих, що неіснують», тому безглуздо шукати істину, бо поза межами суб'єкта її немає й не може бути. Показовим є те, що, за Діогеном Лаертським, Протагор не переймався думкою, а турбувався про слова, тобто його, як загалом софістів, значно меншою мірою хвилював зміст висловлювання. З огляду на релятивізм і суб'єктивний ідеалізм, така позиція є цілком зрозумілою.

Як відомо, з плином часу софістика, на жаль, перетворилась на словесне фехтування. Для досягнення мети нехтувалась мораль, часто навмисно порушувалися закони та правила логіки, застосовували некоректні методи ведення полеміки. Використовувані софістами прийоми породили особливий термін «софізм», що означає завідомо неправдивий висновок, положення, яке є формально правильним, але хибним по суті. У часи софістів риторика й софістика часто ототожнювались.

Попри це, роль софістів в історії красномовства не варто применшувати. Софістика як технологія говоріння та ведення суперечки, зазнавши справедливої критики й навіть заперечення, все ж таки становила підґрунтя для подальших риторичних пошуків і вироблення більш ефективних принципів комунікації.

Значний здобуток для риторичного мистецтва залишив Сократ (469–399 рр. до н. е.), сучасник софістів. Усупереч софістам він надавав перевагу логічним доказам. Сократ уважав, що правильна думка породжує правильні діяння. Не залишивши писемної спадщини, мислитель проте значно вплинув на розвиток філософської думки та мистецтва риторики. Саме із Сократом пов'язаний розвиток діалогу, зокрема полеміки. Цікаво, що в старогрецькій мові слово «полеміка» означало «мистецтво ведення війни», а сучасне його значення ми успадкували завдяки зародженню саме ораторського мистецтва. У диспуті Сократа передусім цікавив зміст порушеної теми спору. Сократ умів переконати будь-кого зі своїх співрозмовників, не вдаючись до зовнішніх ефектів. Уважається, що Сократ був неперевершеним у збиранні доказової бази.

Надмірну зарозумілість опонента, погану обізнаність із сутністю предмета спору Сократ викривав вдало поставленими запитаннями. Спір перетворювався на пошук істини, коли, застосовуючи індуктивний метод, мислитель примушував співрозмовника через поступове ознайомлення з фактами формувати більш точне і глибоке розуміння проблеми. Сократ умів так побудувати спір, що опонент змушений був самостійно шукати істину.

Зауважимо, що системне підґрунтя в теорію ораторського мистецтва заклав Платон (близько 427–347 рр. до н. е.). У юридичній промові він виокремив складники, виділяв загальні та спеціальні принципи побудови промови. Для історії риторики важливе значення мають твори Платона про видатних ораторів. Л. Мацько акцентує на тому, що Платон жив у час придушення афінської демократії, коли формувалась ідея тоталітарної держави, виникала потреба в монополії на істину. Якщо в діалогах «Протагор», «Горгій», «Федр» і «Софіст» Платон протистоїть софістам, уважає неправильним віддавати владу в руки красномовців, то в «Політиці», «Державі», «Законах» він висловлює

думку, що в державі треба взагалі заборонити публічні виступи [6, с. 21–54].

У суді найважливішим Платон уважає переконливість красномовства ритора. Головний принцип красномовства мислитель бачив у переконанні аудиторії в тому, що є справедливим, а що ні. Слухач повинен прийняти на віру те, що виголосить йому в емоційній промові ритор. Тож основою ораторського мистецтва є не доказування, а емоційний вплив, емоційне переконання. Однак, як відомо, прагнення зовнішнього ефекту часто спричиняло викривлене тлумачення оратором факту, а отже, й упереджене сприйняття цього факту аудиторією.

Проте внесок Платона у розвиток риторики, філософії й загалом наукового пізнання світу є незаперечним. На думку Н. Гончарової, у «Горгії» та «Федрі» Платон зробив спробу теоретично осмислити красномовство як фах. Дослідниця робить висновок, що проблема постає у двох модусах: технологічному й морально-етичному [2].

З аналітичної ідеї Платона пізніше розвинулися наукові методи аналізу та синтезу. Твердження Платона про риторику є актуальними й сьогодні: «Риторика – найбільше для людей добро», «Риторика – джерело влади»,«Якщо хто вирішив оволодіти красномовством по-справжньому, він має бути людиною справедливою».

Одним із найбільш знаних риторів Стародавньої Греції є Демосфен (384–322 до н. е.). Це блискучий промовець і його творчість отримали всесвітнє визнання. Цікаво, що поштовхом для становлення майбутнього «володаря дум» стали життєві обставини: як відомо, його опікуни вкрали спадщину, залишену йому батьками, і він сам відстоював власне право на цю спадщину в суді. До судового процесу Демосфен готувався чотири роки. Весь цей час він був сумлінним учнем одного з найавторитетніших афінських адвокатів і наполегливо опановував науку судового красномовства. Сам судовий процес у цій справі тривав ще п'ять років. Тож загалом за дев'ять років Демосфен пройшов серйозну риторичну школу і став майстром не лише в публічному виступі, а й у письмовому складанні судових промов. Ретельна підготовка до усних судових виступів примусила його позбутися дефектів мовлення, на які страждав із дитинства. Завдяки наполегливим тренуванням, про які ходять легенди, він зумів виправити вимову, набути впевненості у слові й загалом у собі. Демосфен також навчився ефективно користуватись доказами, а факти, які він долучав як докази і як ілюстрацію, точні й показові приклади, становили потужну базу його промов. Про це свідчать письмові праці, які збереглися до наших часів [8].

Насичені живими прикладами, переконливими фактами, у тому числі з особистого життя, промови Демосфена були динамічними, відрізнялися переконливою аргументацією та чіткістю. Ораторському успіху сприяло здобуте наполегливою працею вміння бути артистичним на трибуні. Завдяки своїм адвокатським виступам у суді він здобув заслужене визнання серед сучасників. Характеризуючи Демосфена, вони відзначали його вміння «все запалювати і трощити своєю силою і владою» та порівнювали його з вихором або блискавицею [7, с. 28].

Вочевидь, у творчості Демосфена знайшла відбиток епоха, коли закінчувався період народоуправління. Вірність своїм переконанням, ідеалам минувшини, прагнення зберегти лад, що відходив в історію, пронизують кожну з його тридцяти промов, що дійшли до наших днів. Кожна його промова є результатом тривалої, копіткої праці. Не вдаючись до імпровізації, Демосфен скрупульозно працював над пошуком теми, обмірковував її розвиток, вибудовував план майбутнього виступу, наполегливо відпрацьовував стиль, віднаходив найяскравіші й найдоцільніші вирази.

Попри дошкульні випади від недоброзичливих сучасників, які називали промови Демосфена пропахлими лампадною олією (насправді робота над текстами не переривалась і вночі), ці твори були сповнені життя та емоцій, були напрочуд доступними, переконливими та свіжими.

Актуальною залишається теорія ораторського мистецтва, сформульована давньогрецьким філософом, логіком і ритором Аристотелем (384–322 рр. до н. е.).

Ораторське мистецтво Аристотель розглядав у філософському аспекті. Акцент мислитель робив на етичних й естетичних функціях риторики. Він, обґрунтувавши твердження, що риторика має використовувати припустимі засоби переконання, подолав «досягнення» софістів у вмінні за допомогою некоректних методів ведення полеміки маніпулювати думкою аудиторії, про що йшлося вище. Не словесну гру, а інтелектуальне слово – ось що повинен пропонувати аудиторії справжній оратор.

На думку Аристотеля, мовні риторичні прийоми допустимі лише в єдності зі смисловим наповненням: «Той стиль і ті ентимеми бувають вишуканими, які швидко повідомляють нам знання». Будучи учнем Платона, він стверджував, що риторика заохочує розум до роботи. Уважаючи, що володіння словом є мистецтво, він проте, на відміну від Платона, переконував, що його життєдайним джерелом є не ірраціональне натхнення, а глибокі знання. Стиль, переобтяжений художніми прийомами, до того ж ужитими недоречно, Аристотель називав «холодним».

Аристотель-логік стверджував, що головним у риториці є пошук доказів, способів переконань. І вирішальне значення в цьому пошуку має вміння складати ентимеми, або риторичні силогізми – переконливі умовиводи.

Аристотель розрізняв діалектику як мистецтво вести спір для встановлення істини, еристику як мистецтво відстоювати в спорі свою правоту, софістику як прагнення досягти в суді перемоги, свідомо вдаючись до неправдивої інформації. Тож його справедливо вважають засновником теорії суперечки або дискусії.

Аристотель наполягав на єдності трьох елементів ораторського мистецтва: оратор – предмет виступу – слухач. Він є автором класичного риторичного стилю. У настановах риторам він стверджував, що лише ті судження, які стосуються суті питання, є вишуканими й витонченими, натомість судження поверхові або ж мало зрозумілі ніколи не будуть в пошанівку [39].

Відомі два трактати Аристотеля, присвячені риториці: «Риторика», або «Про мистецтво риторики» (у трьох книгах), і «Поетика».

Майстерність риторики, як уважав Аристотель, ґрунтується на трьох видах засобів переконання (так звана ідея риторичного доказування): логічних доказах, моральних доказах та емоційних впливах. Тобто оратор має опиратися на логіку, не забувати при цьому про цінності, а також про психологічний аспект. Відмітимо, що в «Риториці» Аристотеля значну увагу приділено дослідженню аудиторії. Зокрема, автор виокремлює й аналізує різні її типи. Промовець, на переконання Аристотеля, обов'язково повинен ураховувати характер аудиторії, а саме: вік, соціальний статус, стать, фах слухачів.

Класифікація промов, запропонована Аристотелем у першій книзі «Риторики», включає дорадчі, судові та епідейктичні промови. Дорадчі (політичні), апелюючи до понять користі чи шкоди, кращого чи гіршого, покликані схиляти або відмовляти, судові, через справедливе й несправедливе, мають на меті звинувачувати чи виправдовувати, епідейктичні – через прекрасне та негідне – хвалити чи критикувати. Показово, що дорадчі промови мислитель пов'язував із майбутнім часом, для судових називав визначальним минулий час, а для епідейктичних промов відводив час теперішній.

Розгорнуті міркування Аристотеля щодо способів переконання й доказів, композиції промови (диспозиції) та стилю словесного вираження і проголошення промови (елокуції) залишаються актуальними упродовж багатьох віків.

Заслуговує на увагу розрізнення Аристотелем «нових» і «давніх» показань свідків у судових промовах. «Новими» він уважає свідчення пересічних учасників судового процесу. Давні показання становить морально-етичний досвід суспільства, виражений у загальновідомих твердженнях: висловах відомих людей, наприклад поетів, легендах, приказках, прислів'ях.

Серед риторичних прийомів, актуалізованих Аристотелем в ораторській практиці, варто назвати такі: ампліфікація, тобто нагромадження через перелік або розширення сказаного, синонімічні повтори, доповнення означень антитезами, усвідомлене перебільшення, ентимеми причини, доказу, наведення; топоси як особливі посилання до кожного питання (спільні місця). Особливу роль відводив Аристотель порівнянням (метафорам), які, на його думку, дають миттєве, несподіване прозріння [6]. Натомість щодо іронії та гіперболи Аристотель застерігав, що вони припустимі лише в окремих випадках.

Учення Аристотеля значною мірою вплинуло на розвиток риторики, у тому числі судової, а також стилістики як мовознавчої галузі. Відомо, що саме занепад демократії в Афінах спричинив послаблення інтересу до риторики та її певне вихолощення. Одним із останніх міст, де риторика зберегла змістовий аспект, був Родос. Дослідники Л. Мацько, В. Молдован зазначають, що родоський риторичний стиль вдало поєднував «діловитість змісту і красу форми».

Висновки. Розвиток судового процесу зумовив популярність у давньогрецьких полісах риторичних шкіл, у яких учнів навчали мистецтва судової риторики. З риторичними школами пов'язана діяльність софістів, які створили справжній культ слова. Виховуючи в учнів свободу думки, уміння відстоювати власні переконання попри будь-які авторитети, вони значною мірою сприяли утвердженню демократії в Стародавній Греції. Важливість спадщини софістів полягає в тому, що саме завдяки їм красномовство набуло такої ваги, що стало невід'ємною умовою хорошої освіти.

Демократичний устрій суспільства є фундаментальною передумовою та рушійною силою в розвитку риторичного мистецтва. Своєю чергою, рівень розвитку публічного слова є своєрідним маркером демократичності суспільних відносин. Отже, давньогрецький період є визначальним для розвитку красномовства як культурного феномена та риторики як науки. У цю епоху започатковано основи судової риторики, закладено фундамент тісно пов'язаних із риторикою інститутів доказування, обґрунтування та переконання, теорії аргументації й теорії комунікації.

Список використаної літератури:

1. Гомер. Іліада / пер. із старогр. Б. Тен; вступ. ст. А. Білецький; Ін-т л-ри ім. Т.Г. Шевченка НАН України. Харків: Фоліо, 2006. 414 с.

2. Гончарова Н. Давньогрецька риторика як теоретичний дискурс. Сократ VS софісти: постановка проблеми етичного виміру ораторського мистецтва. URL: http:// www.stattionline.org.ua/obraz/33/2190-davnogrecka-ritorika-yak-teoretichnij-diskurs-sokrat-vs-sofisti-postanovka-problemi-etichnogo-vimiru-oratorskogo-mistectva.html.

3. Диоген Лаертский. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. Москва: Мысль, 1979. 620 с.

4. Зимняя И. А. Воздейственность выступлений лектора. Москва, 1975. 423 с.

5. Мандрик Н. Античне красномовство (Еллада) як джерело виховання риторичної культури особистості. Педагогіка. Нова педагогічна думка. URL: http://www.stattionline.org.ua/pedagog/106/19399-antichne-krasnomovstvo-ellada-yak-dzherelo-vixovannya-ritorichno%D1%97-kulturi-osobistosti.html.

6. Мацько Л.І., Мацько О.М. Риторика: навчальний посібник. Київ, 2003. С. 21–54.

7. О возвышенном / пер., статьи и примеч. Н.А. Чистяковой. Москва – Ленинград: Наука, 1966. 150 с.

8. Олійник О. Становлення та розвиток судового красномовства як складової юридичної риторики в Античну епоху. Віче: журнал. Наукова бібліотека. 2010. № 17. С. 25–27.

9. Філософський енциклопедичний словник / ред. кол. В.І. Шинкарук (голова) та ін. Київ: Абрис, 2002. 744 с.

ІНФОРМАЦІЯ ПРО АВТОРА

Сковронський Дмитро Миколайович – кандидат юридичних наук, асистент кафедри теорії та філософії права Навчально-наукового інституту права та психології Національного університету «Львівська політехніка»

INFORMATION ABOUT THE AUTHOR

Skovronskyi Dmytro Mykolaiovych – Candidate of Law Sciences, Assistant at the Department of Theory and Philosophy of Law of Institute of Jurisprudence and Psychology of National University "Lviv Polytechnic"

sdfortissimo@gmail.com

УДК 340.1

ІНФОРМАЦІЙНО-ЮВЕНАЛЬНА ПРЕВЕНТОЛОГІЯ: ТЕОРЕТИЧНІ ПІДСТАВИ ЗАПРОВАДЖЕННЯ

Оксана ТОПЧІЙ,
кандидат педагогічних наук

АНОТАЦІЯ

Стаття присвячена обґрунтуванню необхідності запровадження у вітчизняній юридичній науці інноваційного напряму – правничої превентології – і встановленню загальних характеристик інформаційної, ювенальної та інформаційно-ювенальної превентології. Авторська концепція деталізується через структурно-логічну схему взаємозв'язків компонентів. Окреслюється діапазон теоретичних питань, що є актуальними для подальшого розроблення вчення про інформаційно-ювенальну превентологію.

Ключові слова: інформаційна безпека неповнолітніх, профілактика правопорушень, запобігання, превенція, органи ювенальної превенції, превентологія, правнича превентологія, інформаційно-ювенальна превентологія.

INFORMATION-JUVENAL PREVENTOLOGY: THEORETICAL BASIS OF INTRODUCTION

Oksana TOPCHII,
Candidate of Pedagogical Sciences

SUMMARY

Preventology as an innovative direction in science is productively developing in such sectors as preventive medicine, psychology and others. The idea of applying the methodological basis of preventology to the legal sciences has not been reflected in the works of Ukrainian scientists, despite a large number of studies on the prevention of violations. The author proposes to introduce into the scientific circulation of legal research a new integrative direction – legal preventology. It is supposed that it can consolidate the doctrines on the prevention of offenses in the sphere of administrative, civil, criminal law. At the next stage the author of the article proposes to detail the legal preventology, depending on the object and subject of study. It provides a rationale for the identification of such types, as information and juvenile preventology, within the framework of legal preventology. The proposed species do not belong to any specific branch of law, but consolidate the provisions of various sciences. The researcher also proposes, as a result of integration of adjacent areas, to single out an independent version – information-juvenile preventology, substantiates its subject, goals and tasks, which it is necessary to study in further developments.

Key words: information security of minors, prevention of offenses, preventive measures, juvenile prevention authorities, preventology, legal preventology, information-juvenile preventology.

REZUMAT

Articolul este dedicat fundamentarea necesară punerii în aplicare națională jurisprudență direcția inovatoare - preventolohiyi juridică - și stabilirea de informații caracteristici comune, juvenile și informare juvenilă preventolohiyi. Conceptul autorului este detaliat prin schema structurală și logică a interconexiunilor componentelor. Se subliniază gama de aspecte teoretice relevante pentru dezvoltarea ulterioară a doctrinei studiilor preventive informative și juvenile.

Cuvinte cheie: securitatea informațiilor minorilor, prevenirea infracțiunilor, prevenirea, prevenirea, măsurile de prevenire a minorilor, medicina preventivă, prevenirea juridică, prevenirea informațională și juvenilă.

Постановка проблеми. Тривожна статистика негативних проявів інформаційного впливу на неповнолітніх у сучасних реаліях України детермінує невідкладну потребу держави й суспільства в розробленні та запровадженні механізмів адміністративно-правового забезпечення профілактики соціальної дезадаптації цього сегменту населення країни.

Стан дослідження. Питання профілактики правопорушень серед неповнолітніх у зв'язку зі своєю актуальністю безперервно перебуває в центрі уваги науковців. Серед тих, хто займається цією проблемою в юридичній науці, варто зазначити Р. Абизова, І. Голосніченка, Л. Давиденка, А. Кавалерова, Я. Квітку, Ю. Ковальчука, І. Козубовську, Т. Корж, О. Кукшинову, М. Легецького, Н. Мотунову, С. Поволоцьку, А. Тараса, О. Чернецького та ін. Активно досліджується зазначений напрям педагогами і психологами: Б. Братусєм, В. Кривушею, О. Мурашкевичем, О. Пилипенком, В. Синьовим, В. Херсонським та ін. Ученими характеризується система профілактики правопорушень серед неповнолітніх, визначається роль суб'єктів у цьому процесі, аналізується система правового регулювання в зазначеній сфері, встановлюються заходи адміністративно-правового та психолого-педагогічного впливу на представників цієї вікової категорії, відзначається роль дотримання прав і законних інтересів як заходу превенції.

З іншого боку, останнім часом усе активніше в науковому обігу застосовується термін «превентологія». На сучасному етапі він здебільшого зустрічається в працях медиків і психологів. У самостійні галузі виокремлюється наркологічна, стоматологічна, спортивна тощо галузі превентології.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Незважаючи на доволі широку репрезентативність наукових доробок у сфері профілактики правопорушень серед неповнолітніх, у тому числі у сфері інформаційних правовідносин, подібні розвідки ще не набули системного характеру. Виникає нагальна потреба в розробленні засад

правничої превентології й, зокрема, такого складника напряму, як інформаційно-ювенальна превентологія.

Мета й завдання статті полягає в обґрунтуванні запровадження у вітчизняній науці інноваційного напряму – правничої превентології – і встановленні загальних характеристик інформаційної, ювенальної та інформаційно-ювенальної превентології.

Досягненню поставленою мети сприятиме виконання таких завдань: 1. З'ясувати сутність поняття й складники правничої превентології. 2. Визначити диференціальні ознаки інформаційної та ювенальної превентології як різновидів правничої превентології. 3. Обґрунтувати виокремлення як самостійного компонента запропонованого наукового напряму інформаційно-ювенальної превентології.

Виклад основного матеріалу. На теперішньому етапі розвитку науку аксіоматичною стала думка, що краще запобігти правопорушенню, аніж потім застосовувати цілу низку заходів, пов'язаних зі встановленням винних і притягненням їх до відповідальності. Поняття «запобігання», «відвернення», «профілактика», «попередження», «превенція» правопорушень є широко вживаними в юридичній науці й значною мірою особливо розробленими в кримінології. З позицій мовного застосування вчені збігаються в думці, що слова на позначення цих понять є синонімами, а в деяких випадках розглядають їх як семантичні синоніми, що, маючи спільне «ядерне» значення, все ж таки відрізняються відтінками «периферійних значень» [1–6]. Не обійшли стороною проблеми профілактики правопорушень і вчені-адміністративісти [7–9]. Наприкінці 90-х років XX ст. набули актуальності наукові праці й навчальні посібники, в яких доволі багатоаспектно розроблялися питання профілактики правопорушень неповнолітніх [10–12]. Методи лінгвістичного аналізу наукових і навчальних юридичних текстів дали змогу встановити, що традиційно вчені надають перевагу не запозиченим, а власне українським лексемам. Через це найбільшу частотність у юридичному слововживанні виявляє термін «запобігання», а найменшу – «превенція» (від лат. praeventio), оскільки ці терміни розрізняються не за значенням, а лише за мовою походження [13, с. 491]. Проте глобалізаційні процеси торкнулися й інтернаціоналізації термінологічної сфери. Як наслідок, у процесах номінації в тому числі підрозділів органів виконавчої влади починають активно застосовуватися запозичені слова. Прикладом може слугувати поява в органах Національної поліції України Департаменту превентивної діяльності й наявність у його структурі управління ювенальної превенції. Тому з позицій юридичної науки потребується наукове обґрунтування цілей, завдань і методів роботи нових підрозділів з урахуванням змін у сучасній Україні. І питання не лише в номінації. Вона передбачає переосмислення методологічних засад, появу нових концепцій діяльності, що неможливо зробити без опори на здобутки науки.

У цьому зв'язку важко не погодитися з думкою, яку висловив Ю. Батан: «Хоча традиційно превенція вважається складовою лише кримінальної юриспруденції, останнім часом усе частіше констатується її загальноправовий потенціал» [14, с. 25].

Узагальнюючи зазначене, маємо підстави стверджувати, що українська юридична наука нагально потребує виділення нової інтегральної підгалузі, яку можна назвати **правничою превентологією.** За нашим розумінням, вона має являти собою –

З позицій філософії права й теоретико-правової науки у правничій превентології можуть поглиблено досліджуватися цілі та функції превенції, її місце у правовому регулюванні, роль правової освіти й виховання в згортанні правового нігілізму, який останнім часом перетворився для України у фактор національної безпеки; вплив процесів глобалізації та євроінтеграції на транснаціональний характер правопорушень і способи подолання негативних явищ у цій сфері; компаративні аспекти превентології тощо.

Із запровадженням правничої превентології відокремлені сьогодні за галузевими ознаками вчення про профілактику правопорушень зможуть віднайти свої системні зв'язки, інтеграційні підходи, збагатитися міжпредметним досвідом.

Під час подальшої деталізації доцільно виділити інформаційну превентологію як один із різновидів загальної правничої превентології. Подібне відокремлення зумовлюється специфікою об'єкта і предмета інформаційних правовідносин, швидкою трансформацією видів правопорушень у цій сфері, а отже, необхідністю не тільки підбору релевантних заходів юридичної відповідальності до порушників, а й прогнозуванням можливого розвитку наявних загроз і передбачення їх нових модифікацій, що дає змогу запобігати здійсненню протиправних вчинків насамперед у кіберпросторі. Це є глобальною науковою проблемою, адже на теперішній час констатується низька ефективність протидії кіберзлочинності, її зухвале посягання на матеріальні й духовні блага громадян України. Лише за умови випереджального характеру дій уповноважених органів виконавчої влади (і не тільки каральних, а й профілактичних) можливо призупинення, а в подальшому й подолання порушень у сфері інформації.

Окремим різновидом правничої превентології має стати ювенальна. Її варто розглядати в контексті правових засад ювенальної юстиції. Предметний діапазон ювенальної превентології видається доволі широким. Сюди включаються й заходи просвітницького характеру щодо прав дитини, недопущення сімейного насильства відносно неповнолітніх, використання їх для жебрацтва й сексуальної експлуатації, втягнення в злочинну діяльність, запобігання загибелі й травматизму від неправильного поводження з вибуховими пристроями та зброєю; і правове виховання молодих осіб, схильних до деліквентної поведінки, особливо з числа залишених без батьківського піклування; протидія розповсюдженню молодіжної наркоманії, тютюнопаління, алкоголізму та багато іншого.

На перетині двох зазначених різновидів, за нашим баченням, утворюється інформаційно-ювенальна превентологія. Вона має на меті запобігання загрозам інформаційній безпеці неповнолітніх.

Підґрунтям виділення інформаційно-ювенальної превентології в окремий підвид правничої превентології є специфічний характер інформаційних правовідносин щодо неповнолітніх. З одного боку, їхня інформаційна безпека є об'єктом правового впливу; державою визначається механізм публічного управління у сфері забезпечення цього виду безпеки; розробляються адміністративно-правові засади протидії негативного впливу медіапростору на особистість неповнолітнього. Це дуже важливо з огляду на підвищену віктимність осіб, яким не виповнилося вісімнадцяти років. Неспроможність критично сприймати інформацію, довірливість, психологічна незахищеність окремих осіб цієї вікової категорії робить із них мішень для розповсюджувачів дитячої порнографії, наркоділків, пропагандистів деструктивної релігійної та суїцидальної ідеології, організаторів злочинних чи екстремістських молодіжних угруповань.

З іншого боку, не можна випускати з виду процеси трансформації аксіологічних орієнтирів у ментальності молоді на сучасному етапі. Обізнаність у галузі інформаційних технологій без опори на моральний «імунітет» підігріває спокусу випробування неповнолітніми своїх сил у хакерстві, у перших спробах на ниві кібершахрайства, створенні й розповсюдженні комп'ютерних вірусів. У середовищі старших школярів стають звичними прояви інформаційного насильства щодо своїх однолітків або малолітніх осіб (так званий

«булінг» і «кібербулінг», «харисмент» тощо). Серйозною проблемою суспільства стає така нехімічна залежність підлітка, як комп'ютерна адикція. Сама по собі вона не кваліфікується як правопорушення, проте може до нього призвести у випадку, коли неповнолітньому потребуватимуться кошти на оплату ігор і він почне здобувати їх протизаконними способами.

Особливістю інформаційно-ювенальної превентології є її інтегративний міждисциплінарний характер. Вона не може обмежуватися лише суто заборонними заходами, фільтруванням доступу до інформації (хоча й це потрібно робити). Як нам видається, інформаційно-ювенальна превентологія насамперед повинна стати комплексною дисципліною, в якій консолідуються здобутки права, кібернетики, психології, соціології, педагогіки, профілактичної медицини, валеології, безпекознавства й інших наук.

У такий спосіб виникає необхідність унаочнення ієрархії та взаємозв'язків між компонентами, які слугують у межах юридичної науки підґрунтям для виокремлення в самостійний напрям правничої превентології з подальшою диференціацією за видами. Тож загальну концепцію інформаційно-ювенальної превентології доцільно подати так.

З позицій теорії та практики адміністративного права у запропонованій нами сфері набувають актуальності такі питання:

– розроблення філософської та загальнонаукової методології інформаційно-ювенальної превентології;

– теоретичне осмислення понятєво-категоріального й термінологічного апарату зазначеного напряму;

– окреслення шляхів інтеграції в інформаційно-ювенальній превентології цих суміжних наук;

– обґрунтування добору засобів поєднання в галузі, що досліджується, профілактичних, корекційних і перевиховних аспектів діяльності з метою недопущення правопорушень в інформаційній сфері, в тому числі повторних;

– виокремлення загальних і специфічних закономірностей здійснення адміністративного впливу на неповнолітніх з метою забезпечення їхньої інформаційної безпеки;

– аналіз чинних законодавчих і нормативно-правових актів на предмет їх відповідності сучасним реаліям у сегменті інформаційно-правових відносин, учасниками яких є неповнолітні;

– юридична техніка проведення експертизи чинних нормативних актів і проектів законів у сфері інформаційної безпеки неповнолітніх із прогнозуванням можливостей їх реалізації на практиці, інтерпретації під час правозастосування, дієвості під час утілення;

– модернізація відповідного чинного законодавства з урахуванням цілей і завдань інформаційно-ювенальної превенції;

– відпрацювання механізму адаптації норм зарубіжних законодавчих актів з питань профілактики інформаційних правопорушень неповнолітніх до вітчизняної правотворчості й правозастосування;

– гармонізація чинного українського законодавства у сфері інформаційної безпеки неповнолітніх із міжнародними правовими актами;

– обґрунтування критеріїв класифікації напрямів інформаційно-ювенальної превенції;

– встановлення особливостей реалізації регуляторної, охоронної, прогностичної, організаторської функцій інформаційного права в середовищі неповнолітніх;

– вичерпна репрезентація правових засобів виявлення та нейтралізації загроз інформаційній безпеці неповнолітніх, чинників ризику й чинників захисту під час формування належної інформаційно-правової поведінки молоді;

– визначення обов'язків і повноважень суб'єктів, на яких покладається забезпечення інформаційної безпеки неповнолітніх і супроводження процесів кіберсоціалізації особистості;

– відпрацювання правового механізму координації діяльності уповноважених органів виконавчої влади з питань профілактики інформаційних правопорушень неповнолітніх;

– правові підстави легітимізації моніторингу працівниками Департаменту кіберполіції МВС України соціальних мереж у ракурсі протидії деструктивним інформаційним впливам на осіб з обмеженою віком деліктоздатністю (так званим «групам смерті», кібербулінгу, порушенню прав інтелектуальної власності тощо);

– обґрунтування й ініціація запровадження в Державному класифікаторі професій фахівців з інформаційної превентології;

– забезпечення підготовки фахівців у галузі інформаційно-ювенальної превентології з числа студентів педагогічних і політехнічних закладів вищої освіти, курсантів і слухачів, які навчаються за спеціальністю «Правоохоронна діяльність» і готуються для подальшої роботи в органах ювенальної превенції;

СТРУКТУРНО-ЛОГІЧНА СХЕМА
ІНФОРМАЦІЙНО-ЮВЕНАЛЬНОЇ ПРЕВЕНТОЛОГІЇ

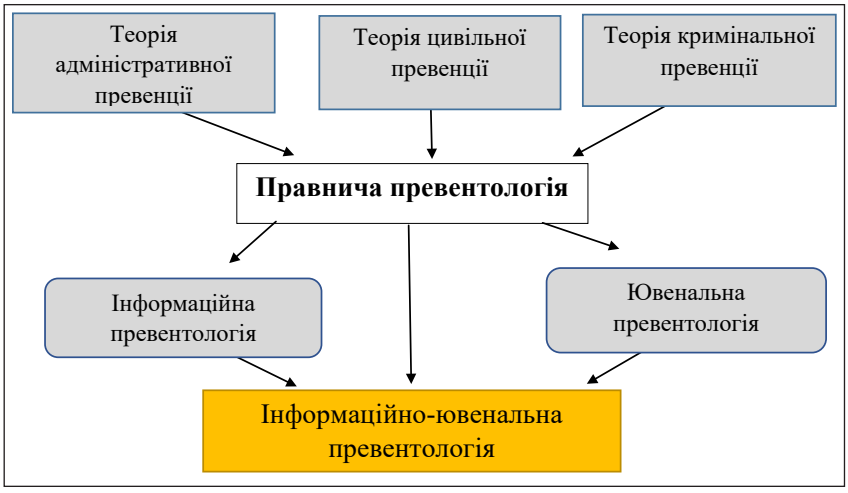

– запровадження в системі післядипломної освіти, зокрема на курсах підвищення кваліфікації вчителів, під час перепідготовки кадрів для Департаменту кіберполіції МВС України профільного навчання з питань інформаційно-ювенальної превентології;

– кваліативний аналіз контенту теле-, радіомовлення, національного інтернет-сегменту з позицій нерозповсюдження актів насильства й агресії, розпусти, інших негативних проявів, а також використання ними можливостей здійснення бажаного для суспільства виховного впливу на молодь;

– нормативна регламентація підстав застосування в закладах освіти комп'ютерних програм, що блокують доступ до шкідливої інформації (проведення закупівлі, порядок установлення й підтримання в робочому стані, відповідальність адміністрації та педагогічних працівників за збереження режиму функціональності програм);

– стандартизація загальної середньої освіти в галузі інформаційних технологій, установлення змісту медіаосвіти й можливостей використання виховного потенціалу гуманітарних дисциплін для формування законослухняної особистості;

– узагальнення в контексті інформаційно-ювенальної превентології провідних концепцій у галузі вікової юридичної психології та превентивної педагогіки; досвіду ефективної діяльності інститутів громадянського суспільства, молодіжних організацій з популяризації здорового способу життя, запобігання інформаційній віктимності й деліквентності неповнолітніх;

– розроблення засад діяльності консультативної психолого-превентивної служби з метою здійснення індивідуально-особистісного підходу до осіб, що потрапляють до груп ризику внаслідок негативного інформаційного впливу, визначення шляхів взаємодії із сім'ями таких осіб.

Безумовно, наведений перелік ні в якому разі не можна вважати вичерпним. Проте й він наочно демонструє теоретичний і практичний потенціал інформаційно-ювенальної превентології.

Висновки. Проведений аналіз наявних у юридичній науці концепцій запобігання (попередження, профілактики) правопорушень рельєфно демонструє необхідність виокремлення в самостійний інноваційний напрям правничої превентології. Потужний науковий потенціал цього напряму спроможний реалізовуватися через мультидисциплінарні підходи. Нами деталізовані можливості виділення інформаційної та ювенальної превентології і створення на інтегративній основі принципово нового різновиду вчень – інформаційно-ювенальної превентології.

Список використаної літератури:

1. Кримінологія: Загальна та особлива частини: підручник / І.М. Даньшин, В.В. Голіна, М.Ю. Валуйська та ін.; за заг. ред. В.В. Голіни. Харків: Право, 2014. 439 с.

2. Закалюк А.П. Курс сучасної української кримінології: у 3 кн. Київ: Ін-Юре, 2008. Кн. 3: Практична кримінологія. 2008. 317 с.

3. Шендрик В.В., Крєпаков І.О. Аналіз співвідношення понять «профілактика», «попередження», «припинення» та «запобігання злочинів». Форум права. 2011. № 1. С. 1129–1139. URL: http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2011-1/11svvtzz.pdf.

4. Кримінологія (заг. та особлива частина): підручник / С.В. Якимова, Н.Є. Маковецька, О.М. Омельчук. Хмельницький: Хмельниц. ун-т упр. та права, 2014. 440 с.

5. Кримінологія: (особлива частина): навч. посіб. / Ю.В. Абакумова та ін.; Ін-т права ім. В. Сташиса Класич. приват. ун-ту. Запоріжжя: Класич. Приват. ун-т, 2012. 687 с.

6. Іванов Ю.Ф. Кримінологія: навч. посіб. 2-ге вид., допов. та переробл. Київ: Паливода А.В., 2008. 288 с.

7. Комарницька І.І. Профілактика адміністративних правопорушень у сфері власності: автореф. дис. … канд. юрид. наук: спец. 12.00.07 / Міжрегіон. акад. упр. персоналом. Київ, 2016. 19 с.

8. Трофімчук А.А. Профілактика адміністративних правопорушень у сфері виготовлення, гуртової та роздрібної торгівлі аудіовізуальною продукцією: автореф. дис. … канд. юрид. наук: спец. 12.00.07 / Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. Львів, 2009. 18 с.

9. Веселов М.Ю. Адміністративно-правова профілактика дитячого дорожньо-транспортного травматизму в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.07 / Київ. нац. ун-т внутр. справ. Київ, 2009. 16 с.

10. Педагогічно-правова профілактика правопорушень серед учнівської молоді: наук.-метод. зб. ст. / Ін-т змісту і методів навчання ; за заг. ред. В.П. Пастухова. Київ, 1997. 247 с.

11. Оржеховська В.М. Профілактика правопорушень серед неповнолітніх: навч.-метод. посібник / Міжнар. фонд «Відродження». Київ: ВІАн, 1996. 347 с.

12. Профілактика правопорушень серед неповнолітніх (Проблеми спільної роботи комісій у справах неповнолітніх та органів освіти України): зб. наук.-метод. ст. / Ін-т педагогіки АПН України та ін.; редкол.: М.Д. Ярмаченко та ін. Е. ACADEMPRESS, 1994. 111 с.

13. Новий словник іншомовних слів: близько 40 000 сл. і словосполучень / Л.І. Шевченко, О.І. Ніка, О.І. Хом'як, А.А. Дем'янюк; за ред. Л.І. Шевченко. Е.: АРІЙ, 2008. 472 с.

14. Батан Ю.Д. До питання про місце превенції у правовому регулюванні. Вісник Південного регіонального центру Національної академії правових наук України. 2017. № 10. С. 25–31.

ІНФОРМАЦІЯ ПРО АВТОРА

Топчій Оксана Василівна – кандидат педагогічних наук

INFORMATION ABOUT THE AUTHOR

Topchii Oksana Vasylivna – Candidate of Pedagogical Sciences

УДК 340.12:37.035

ФОРМИ БУТТЄВОСТІ ПРАВА ТА ЇХ ВПЛИВ НА МОРАЛЬНО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ПОВЕДІНКИ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ ЗБРОЙНИХ СИЛ УКРАЇНИ

Володимир ФЕДОРЕНКО,
кандидат філософських наук, доцент кафедри правознавства
Житомирського інституту Міжрегіональної академії управління персоналом

АНОТАЦІЯ

Стаття присвячена аналізу морально-правового регулювання поведінки військовослужбовців в умовах реформування Збройних Сил України з позицій сучасного розуміння форм буттєвості права. Наголошується, що буттєвість права має плюралістичний характер, який загалом відповідає світу. Сучасне розуміння філософсько-правових концепцій права підкреслює їх взаємозв'язок з мораллю. Досліджуючи моральний аспект системи загальних принципів сучасного бачення права, автор підкреслює, що тільки діалектична єдність моралі і права є методологічною основою ефективного регулювання поведінки військовослужбовців у контексті викликів сучасності.

Ключові слова: буттєвість права, мораль, цінності, принципи, норми, регулювання, поведінка військовослужбовців.

FORMS OF RIGHTS AND THEIR INFLUENCE ON MORAL AND LEGAL REGULATION OF THE SERVICEMEN'S BEHAVIOR IN ARMED FORCES OF UKRAINE

Volodymyr FEDORENKO,
Candidate of Philosophical Sciences, Associate Professor of the Department of Law
of Zhytomyr Institute o Interregional Academy of Personnel Management

SUMMARY

The article is devoted to the analysis of moral and legal regulation of servicemen's behavior in the conditions of reforming of Armed forces of Ukraine with positions of contemporary understanding of living options and law. It stresses that the law has got pluralistic character which in general corresponds to the world. Contemporary understanding of philosophical and legal concepts of the law underlines their relationship with morality. Investigating moral aspect of system of the general principles of contemporary view of law the author underlines that the dialectic unity of moral and law is a methodological basis of effective regulation of officer's behavior in the context of challenge of the day.

Key words: existence law, morality, properties, principles, norms, regulation, servicemen's behavior.

REZUMAT

Articolul este dedicat analizei reglementării morale și legale a comportamentului militarilor în condițiile reformării Forțelor Armate ale Ucrainei din punctul de vedere al înțelegerii moderne a formelor de existență a legii. Se remarcă faptul că nelegiuirea legii este pluralistă, care, în general, corespunde lumii. Înțelegerea modernă a conceptelor filosofice și juridice ale legii pune accentul pe relația lor cu moralitatea. Investigând aspectul moral al sistemului de principii generale ale viziunii moderne a dreptului, autorul subliniază că numai unitatea dialectică a moralității și a dreptului este baza metodologică pentru o reglementare eficientă a comportamentului militarilor în contextul provocărilor din epoca noastră.

Cuvinte cheie: buttewismul legii, moralitatea, valorile, principiile, normele, reglementarea, comportamentul militarilor.

Постановка проблеми. Забезпечення морально-правового регулювання поведінки військовослужбовців є одним із важливих напрямів реформування Збройних Сил України в сучасних умовах євроінтеграції та співпраці з НАТО. Теоретико-методологічну основу морально-правового регулювання поведінки військовослужбовців становить сучасне розуміння суб'єктами військового управління форм буттєвості права.

Актуальність теми дослідження. Реформування Збройних Сил України (далі – ЗСУ) у контексті євроатлантичної інтеграції, співпраця з НАТО, військове співробітництво з іншими країнами світу, скасування позаблокового статусу України зумовлюють підвищення стандартів військово-правової соціалізації відповідно до критеріїв країн Західної Європи та США. Актуалізують проблему морально-правового регулювання поведінки військовослужбовців і геополітичні виклики, міжнародний тероризм, гібридні та інформаційні війни, російсько-український конфлікт, які потребують своєчасного вирішення низки питань як у теоретичному, так і практичному аспектах. Серед них на особливу увагу, на наш погляд, заслуговує аналіз сучасних філософсько-правових концепцій права. Саме сучасне розуміння форм буттєвості права є методологічною основою морально-правового регулювання поведінки військовослужбовців у контексті викликів сучасності.

Стан дослідження. Зазначена проблема вже тривалий час перебуває в центрі уваги багатьох науковців: А. Афоніна, Н. Гайворонюк, П. Гречко, І. Жигалкіна, Ю. Оборотова, Г. Радбруха, П. Рабіновича, Ю. Руденка, С. Сливки, М. Требіна, І. Честнова та ін. У їхніх працях розглядаються форми буттєвості права, сутність, зміст, особливості взаємозв'язку моралі і права та його вплив на регулювання поведінки військовослужбовців. Разом із тим у межах цих досліджень існує чимало невивчених і суперечливих питань, на що вказують і самі дослідники.

Метою й завданням статті є визначення сутності, змісту, особливостей морально-правового регулювання поведінки військовослужбовців ЗСУ в контексті сучасного розуміння форм буттєвості права.

Виклад основного матеріалу. Людська управлінська діяльність складається з низки взаємопов'язаних компонентів, у кожному з яких наявний духовний складник, чинник свідомості. Підвищення ролі морально-правового і психологічних чинників в управлінні є закономірним, оскільки вони актуалізують значення особистості в управлінській системі. Морально-правовий вимір визначає поведінку людини, її ставлення до суспільства. Характерною ознакою сучасних філософсько-правових концепцій права є їх мінливо-множинний характер. Це означає, що буттєвість права має плюралістичний характер; по-друге, через буттєвість права проявляються динамічні процеси, зміни суспільного та індивідуального буття; по-третє, з'являються нові форми проявів права в індивідуальному та суспільному бутті, які є детермінантами морально-правових процесів у житті людини й суспільства. Наявність різних підходів до визначення права як форми буття свідчить про те, що сьогодні відбувається активний пошук нового образу права та його концептуального осмислення. І хоча окремі дослідники вказують на методологічну кризу праворозуміння, інші тримаються думки, що змістова плюралістичність праворозуміння була й залишається його нездоланою властивістю [1, с. 24]. І це зрозуміло, оскільки право – багатогранний соціальний феномен, одна зі сторін буття, яка відіграє ключову роль у суспільних і державних процесах, у нормативному врегулюванні суспільних відносин у всіх сферах життєдіяльності суспільства, у тому числі й у військовій сфері. Як сторона буття, право, як і буття, піддається змінам, які є результатом інсинуацій часу. Перманентні зміни, що відбуваються у світі, або так звані «плинні часи» ускладнюють розуміння права, його суспільне та індивідуальне призначення хоча б тому, що змінюється сама людина. Ці суттєві особливості права потребують під час визначення його змісту врахування результатів досліджень інших наук: соціології, менеджменту, психології, політології, культурології, економічної, військової тощо. І це тільки збагачує й розвиває право, дає можливість більш аргументовано підійти до аналізу тієї чи іншої сучасної філософсько-правової концепції.

Виходячи зі специфіки, особливостей предмета, кожна з наук власними засобами за допомогою свого категоріального апарату досліджує систему суспільних відносин, вивчає конкретні зв'язки, які в подальшому повинні врегульовуватись за допомогою норм права. Із цього приводу американський учений, лауреат Нобелівської премії з економіки 2017 року за внесок у галузь поведінкової економіки [2] Річард Талєр писав: «У міру того, як економісти стають все більш витонченими, удосконалюється їхня здібність засвоювати досягнення інших дисциплін, наприклад психології. Одночасно ми можемо мати надію, що нові покоління вчених в інших дисциплінах зможуть зробити для економіки те, що вже зробили такі когнітивні психологи, як Канеман і Твірські: запропонувати корисні ідеї й теорії, які порівняно легко вбудувати в економічні моделі» [2, с. 141]. Це положення Річарда Талєра має велике методологічне значення для аналізу найбільш відомих, узагальнених підходів для праворозуміння. Так, прихильники аксіологічного тлумачення права виходять із того, що вихідною формою буття права є правова свідомість як форма суспільної свідомості, що знаходиться в діалектичній єдності з іншими формами суспільної свідомості. Тому під правом розуміють систему ідей або понять про загальнообов'язкові норми, права, обов'язки, заборони, природні умови їх виникнення та реалізації, порядок і форми захисту, які є в суспільній свідомості й орієнтовані на моральні цінності. Право розуміється як нормативно закріплена справедливість, а закон розглядається як його форма, що покликана відповідати праву як його змісту. Про таку змістову властивість і якість права розмірковує В. Нерсесянц. На його думку, справедливість тому і справедлива, бо вона здійснює й виражає загальнозначущу правильність, а це у своєму раціоналізованому та формалізованому вигляді означає всезагальну правомірність, тобто сутність і початок права, зміст правового принципу всезагальної рівності й свободи [3, с. 44].

Досліджуючи взаємозв'язок права і справедливості, німецький науковець Густав Радбрух писав: «Право за своєю сутністю спрямоване на досягнення справедливості. У нас є всі підстави розглядати справедливість як вихідний пункт, адже Справедливість, як і Добро, Істина, Прекрасне – абсолютні, вони є цінностями, які неможливо вивести з будь-якої іншої цінності» [4, с. 42]. Право сприймається суспільством тією мірою, якою воно забезпечує справедливість, котру воно гарантує настільки, наскільки йому відкрита істина, наскільки воно пізнаване й пізнане, наскільки воно є пізнанням.

Другий підхід (нормативний) виходить із того, що всі норми права зафіксовані в законі, а тому право й закон ототожнюються. Разом із тим підкреслюються такі властивості права, як формальна визначеність, точність, однозначність правового регулювання.

Процеси правотворчості й застосування права ототожнюють прихильники «соціологічного» підходу, тоді як умовою дотримання та забезпечення режиму законності може бути діяльність правозастосувальника в межах, установлених законом. Одним із поширених є інтегративний підхід, який ураховує й поєднує все цінне в зазначених концепціях праворозуміння. Його автор Д. Холл має на меті створення єдиного уявлення про право шляхом синтезу правових норм, правових процесів і моральних цінностей.

Розглянуті підходи підкреслюють, що розуміння права, його ролі в суспільних і державотворчих процесах, розкриття й збагачення його змісту є однією з актуальних тем філософсько-правової науки. Представники інших галузей наукового знання не менш зацікавлено вивчають різноманітні аспекти праворозуміння, оскільки тлумачення права безпосередньо пов'язується з різними сферами суспільного й індивідуального буття, у тому числі з військовою сферою. Базовими для сучасного розуміння права можуть уважатися загальні методологічні принципи, на яких побудована концептуальність посткласичних теорій праворозуміння. Серед них – принцип додатковості, з якого випливає відсутність єдиного привілейованого погляду на об'єкт і залежність образу об'єкта від використання методу його конструювання й пізнання. Принцип додатковості постулює невичерпність вимірювань, поглядів на об'єкт, як наслідок, множинність типів праворозуміння; по-друге, лінгвістичний «поворот», із яким пов'язане конструювання та відтворення правової реальності за допомогою мови; по-третє, антропологічний «поворот», який уважає людину в усіх її проявах центром соціальності й тим самим правової системи, адже сама людина створює правову реальність, відтворює її своїми діями та ментальною (психічною) активністю; по-четверте, прагматичний «поворот», сутність якого стосовно правознавства полягає в тому, щоб визнати за реальне існування права лише те, що (його знакове вираження) втілюється в практиках людей – носіїв правових статусів. З означених вище «поворотів», як зазначає І. Честнов, випливають антифундаменталізм і конструйованість права як прояву посткласичної методології юриспруденції [5, с. 78–80].

Ядром системи загальнометодологічних принципів сучасного розуміння права є принцип справедливості, який

знаходиться в діалектичному взаємозв'язку з усіма принципами, на яких побудована концептуальність постклассичних теорій праворозуміння. Принцип справедливості проголошує: «Не всім одне й те саме, а кожному своє, оскільки для нерівних рівне стало б нерівним». Ця вимога зобов'язує суспільство й державу прагнути до досягнення справедливості. У цьому вбачається глибокий сенс правового регулювання, спрямованого на реалізацію справедливості як правової цінності й морального імперативу [6, с. 341−342].

Безумовно, саме такий підхід до сучасного розуміння форм буттєвості права дає змогу суб'єктам військового управління здійснювати ефективне морально-правове регулювання поведінки військовослужбовців у сучасних умовах реформування Збройних Сил України. Морально-правове регулювання поведінки особового складу ЗСУ – це система морально-правових засобів, яка забезпечує результативний морально-правовий вплив на військовослужбовців як учасників суспільних відносин. При цьому потрібно враховувати в оцінці механізму морально-правового регулювання два його базові засоби: позитивне зобов'язання (динамічна функція) і дозвіл чи заборону (статистична функція). У психологічному аспекті зазначений механізм повинен характеризувати формування поведінки військовослужбовців як результату правової регуляції [7, с. 84]. Позитивне зобов'язання як динамічна функція спрямовує спонукальні мотиви поведінки військовослужбовців і забезпечує їх дію навіть примусово для досягнення потрібного результату незалежно від інших факторів. З юридичного погляду покладання на людину обов'язків і спонукання її до активних дій є потужною силою й найбільш надійним засобом досягнення мети.

Позитивний психологічний ефект зобов'язання проявляється у виробленні у військовослужбовців звички до дисципліни, правопорядку й організованості, які мають пріоритетне значення в умовах військової діяльності. Під час реалізації динамічної функції в морально-правовому регулюванні важливо уникати несприятливих психологічних факторів, таких як страх, побоювання, остороги тощо, які не сприяють розвитку цінних якостей особистості.

Позитивне зобов'язання має слабкі сторони, по-перше, не орієнтує на соціальну активність військовослужбовців, не сприяє розвитку соціально цінного в психічному житті, тобто реалізації потенціалів людини, що базуються на власній ініціативі, свідомому виборі цілей і засобів їх досягнення. По-друге, позитивне зобов'язання має недоліки й у контексті надійності. Адже якщо відсутня необхідна узгодженість із дією політичних, економічних, релігійних та особливо моральних чинників, а зобов'язання має суб'єктивний характер і є надлишок державно-примусових зобов'язань, то очікуваний соціальний ефект не завжди буде досягнуто. До того ж інколи − лише за формальними ознаками, з великими втратами і зростанням негативних явищ у поведінці військовослужбовців [7, с. 85].

Правове регулювання, що здійснюється шляхом дозволів і заборон, навпаки, сприяє розвитку таких спонукальних мотивів поведінки військовослужбовців, які випливають із матеріальних та інших визначальних процесів у житті суспільства й відповідають найбільш цінним психічним якостям особи. Хоча юридичні заборони й мають стимулювальний характер, проте вони можуть істотно впливати на поведінку військовослужбовців, особливо в тому випадку, коли вона обмежена умовами їхнього соціального життя. Регулювання за допомогою дозволів спрямоване на розвиток найважливіших духовних і психічних рис особистості, пов'язаних із самостійною, ініціативною діяльністю. Крім того, надання людині в порядку дозволу суб'єктивних прав орієнтує її на бажаний і схвалюваний соціумом спосіб мислення. Отже, основною тенденцією в розвитку правового регулювання поведінки військовослужбовців має стати широке використання дозволів і заборон у єдності. Саме вони здатні забезпечити широкий прояв позитивного потенціалу матеріальних і духовних стимулів, у тому числі й заохочень, використання яких урегульовано юридичними нормами. А спосіб позитивного зобов'язання варто використовувати насамперед для регулювання поведінки «технологічного» типу (наприклад, за допомогою правил техніки безпеки) або також типу, який має потребу в неординарній дисципліні й організованості під час використання зброї, виконання бойових завдань тощо.

І спосіб позитивного зобов'язання, і юридичні заборони, і дозволи нерозривно пов'язані з мораллю. Дослідження їх морального аспекту показує, що позитивне зобов'язання і юридичні заборони лише зміцнюють вже наявні моральні, а регулювання за допомогою дозволів відкриває простір моральним та іншим позаправовим стимулам. Загалом кожна правова норма нерозривно пов'язана з мораллю й несе певне моральне навантаження. Виконання приписів правових норм передбачає одночасно й реалізацію моральних вимог, оцінювання поведінки військовослужбовців з позицій моралі. При цьому потрібно враховувати, що взаємозв'язок норм моралі і права може бути різним. У деяких правових нормах моральні цінності, ідеали, принципи безпосередньо закріплюються, і зв'язок цих норм права з мораллю є очевидним. В інших випадках зв'язок правових норм з мораллю має непрямий характер і проявляється опосередковано. В основі цього зв'язку є відповідність права об'єктивному критерію моралі, наслідком чого і є моральна обґрунтованість кожної правової норми [8, с. 7].

Військова практика показує, що в межах жорстокої правової регламентації військової діяльності, коли військові статути, закони обмежують свободу вибору, поведінка військовослужбовця диктується законом. Якщо ж військові статути, закони передбачають свободу вибору в межах наданої свободи, у воїна існує можливість обрати більш моральний варіант поведінки.

І. Кант узагалі заперечував метафізичну основу моральних систем і мораль убачав саме в автономній волі людини. На його думку, мораль – це «внутрішній голос» людини. Право ж – це саме правило життя, яке застосовується під впливом того чи іншого соціального фактору. І. Канта цікавили більше дії людини, а не її мотиви, що призвели до них, тоді як мораль співвідносилась зі сферою мотивів, що впливають на поведінку людини, з внутрішнім світом людини, а не з її конкретними діями. Руб'є не вбачав принципової відмінності між правом і мораллю. Але якщо право розглядається як засіб урегулювання суспільних відносин, метою якого є суспільний порядок, а мораль розглядається як засіб удосконалення особистості, то в такому разі між ними існують деякі відмінності [9, с. 77]. Розумінням особи, що за порушення правових норм вона буде нести відповідальність, гарантується повага до права, а за порушення моральних норм − лише отримає засудження з боку суспільства, що буде впливати на її свідомість. Так, у військовому колективі, як правило, порушення норм моралі тягне за собою його певну реакцію у вигляді, наприклад, засудження чи осуду. Моральні норми, на відміну від правових норм, більш суб'єктивні, розмиті, їм не вистачає певного примусу, чіткості.

З позицій аксіології мораль і право відрізняються способом пізнання цінності, усвідомленням її ролі та значення для людини. Правове ставлення до цінності виявляється через поняття «визнання цінності», тобто особливе ставлення до неї. Уважається, що право та мораль є проявом належного, але право вважається належним на рівні суспільства й суспільної поведінки, а мораль – на індивідуальному рівні, стосуючись конкретної особи та її свідомості. Тому

моральні цінності вважаються цінностями вищими, універсальними [10]. Мораль є ціннісним критерієм права.

Водночас мораль і право є загальними формами вираження свободи, рівності, справедливості, гуманізму в поведінці людини. Діалектична єдність моралі і права виражається в їх взаємній доповнюваності. Це дає змогу їм виступати як єдина ціннісно-нормативна система у правовій свідомості, що є ефективним морально-правовим регулятором поведінки військовослужбовців. Основними стадіями морально-правового регулювання є формування й дія як юридичних, так і моральних норм, виникнення прав та обов'язків і їх реалізація. Необхідність у додатковій стадії застосування виникає тоді, коли відповідний державний орган видає владний індивідуальний акт, але й він, безумовно, пов'язаний із мораллю. Вітчизняний дослідник Е. Афонін виокремлює такі чотири етапи правового регулювання: юридичні норми, індивідуальні розпорядження щодо застосування права (актуальний елемент), правовідносини й акти реалізації прав та обов'язків [7, с. 86]. З огляду на взаємозв'язок моралі і права на кожному етапі, зазначено, що оптимальність системи морально-правового регулювання соціальної поведінки військовослужбовців багато в чому залежить від якості кожного із цих елементів, але особливо високими є вимоги щодо використання моральних норм під час застосування індивідуальних правових засобів впливу. В умовах військової служби, як правило, вони використовуються командирами й начальниками. Саме останні передусім повинні бути моральним взірцем і володіти відповідними знаннями, навичками й уміннями. Важливе значення у військових підрозділах мають і дієздатні юридичні служби, правозахисні органи й насамперед органи військової служби правопорядку в Збройних Силах України. У сучасних умовах важливого значення набувають й органи прокурорського нагляду.

У практичній їх діяльності важливим є розуміння того, що моральні та юридичні норми в їх діалектичному взаємозв'язку становлять вихідну базу регулювання соціальної поведінки військовослужбовців, за допомогою яких формується поведінка, яка повинна відповідати ідеальній моделі, що забезпечує виконання ними військового обов'язку. Крім морально-правових норм, важливим є застосування суб'єктами військового управління всіх юридичних засобів та елементів механізму морально-правового регулювання поведінки військовослужбовців.

Висновки. Отже, дослідження показало, що буттєвість права має плюралістичний характер, який загалом відповідає світу. Це дає нам можливість розглядати право як багатогранний соціальний феномен, одну зі сторін буття, яка відіграє ключову роль у нормативному врегулюванні суспільних відносин у всіх сферах життєдіяльності суспільства, у тому числі й військовій сфері. Сучасне розуміння філософсько-правових концепцій права підкреслює їх діалектичний взаємозв'язок із мораллю, що є методологічною основою ефективного морально-правового регулювання поведінки військовослужбовців.

Морально-правове регулювання поведінки особового складу ЗСУ – це система морально-правових засобів, яка забезпечує результативний морально-правовий вплив на військовослужбовців як учасників суспільних відносин у сучасних умовах реформування Збройних Сил України.

Список використаної літератури:

1. Рабінович П.М. Філософія права: навч. посіб. для студ. юрид. вищ. навч. закл.: у 5 ч. Київ: Ін Юре, 2013. 232 с.

2. Thaler R. From Homo economicus to Homo sapiens. Journal of Economic Perspectives. Winter, 2000. Vol. 14. № 1. P. 133–141.

3. Нерсесянц В.С. Философия права: учебник. 2-е изд., перераб. и доп. Москва: Норма, 2009. 848 с.

4. Радбрух Г. Философия права / пер. с нем. Москва: Междунар. отношения, 2004. 240 с.

5. Честнов І. Посткласична методологія права. Право України. 2014. № 1. С. 78–84.

6. Жигалкін І.П. Система принципів трудового права в умовах формування нової правової доктрини України: дис. ... докт. юрид. наук: спец. 12.00.05 / Східноукр. нац. ун-т ім. В. Даля. Северодонецьк, 2016. 449 с.

7. Афонин Э.А. Становление Вооруженных Сил Украины: социальные и социально-психологические проблемы: монография / под ред. Л.В. Сохань, Л.Ф. Бурлачука; Национальная академия государственного управления при Президенте Украины; Национальная академия наук Украины. Институт социологии; Украинское товарищество содействия социальным инновациям; пер. с укр. М.В. Цветковой-Верниченко. 2-е. изд., доп. Киев: НТЦ «Психея», 2014. 476 с.

8. Любичев, С.Г. Этические основы следственной тактики. Москва: Юрид. лит., 1980. 96 с.

9. Roubier P. op. cit., № 42, P. Roubier, ibidem. M. Virally, op. cit., p. 77.

10. Фабрика И.В. Аксиологическая сущность правосознания личности: теоретический аспект: дисс. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.01. Челябинск, 2007. 203 с.

ІНФОРМАЦІЯ ПРО АВТОРА

Федоренко Володимир Валерійович − кандидат філософських наук, доцент кафедри правознавства Житомирського інституту Міжрегіональної академії управління персоналом

INFORMATION ABOUT THE AUTHOR

Fedorenko Volodymyr Valeriiovych − Candidate of Philosophical Sciences, Associate Professor of the Department of Law of Zhytomyr Institute o Interregional Academy of Personnel Management

Kopytovaira@i.ua

КОНСТИТУЦИОННОЕ И МУНИЦИПАЛЬНОЕ ПРАВО

УДК 340.1

ТЕОРЕТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ПОНЯТИЯ «КОНСТИТУЦИЯ»

Анастасия БАРАН,
ассистент кафедры теории и философии права
Института права и психологии
Национального университета «Львовская политехника»

АННОТАЦИЯ

В статье осуществлен этимологический анализ понятия «конституция» и выделены исторические этапы ее становления. Определено соотношение терминов «конституция» и «основной закон». Свойства конституции как нормативно-правового акта высшей силы заверяются термином «основной закон», который, прежде всего, имеет доктринальное значение. В то же время в некоторых государствах термин «основной закон» является официальным названием самой конституции.

Ключевые слова: конституция, основной закон, этимология, правовая природа конституции, правовая наука.

THEORETICAL ANALYSIS OF THE CONCEPT OF «CONSTITUTION»

Anastasiya BARAN,
Assistant at the Department of Theory and Philosophy of Law
of Institute of Jurisprudence and Psychology
of Lviv Polytechnic National University

SUMMARY

The article carries out the etymological analysis of the concept «constitution» and identifies the historical stages of its formation. The ratio of terms „constitution" and „basic law" is defined. The properties of the constitution as a normative legal act of a higher power are certified by the term „basic law", which, above all, has a doctrinal meaning. At the same time, the term „basic law" is the official name of the constitution itself in some states.

Key words: constitution, basic law, etymology, legal nature of the constitution, legal science.

REZUMAT

Articolul realizează analiza etimologică a conceptului de„constituție" și identifică etapele istorice ale formării sale. Se definește raportul dintre termenii „constituție" și „lege de bază". Proprietățile constituției ca act normativ juridic al unei puteri superioare sunt atestate de termenul de "lege fundamentală", care, mai presus de toate, are un înțeles doctrinar. În același timp, în unele state termenul „lege de bază" este numele oficial al constituției în sine.

Cuvinte cheie: constituție, lege de bază, etimologie, natura juridică a constituției, știința juridică.

Постановка проблемы. Наличие конституции – обязательный признак современного государства. Значение основного закона для эффективного функционирования современной цивилизации столь велико, что уже сам факт его принятия может быть оценен как шаг к демократической организации общества, поскольку любая конституция предусматривает ограничения (самоограничения) государственной власти, создание возможностей саморегуляции общественных институтов и учреждений.

Требование всеобщности познания конституции обусловливает необходимость раскрытия ее особенностей. Конституцию следует охарактеризовать как продукт истории, как результат политической борьбы, отражающий соотношение политических сил в обществе, как важнейший общесоциальный регулятор общественных отношений, правовой ограничитель государственной власти в пользу свободы человека, правовой документ, имеющий высшую юридическую силу, как основной закон, который закрепляет положение и организацию государственной власти и ее отношения с человеком. Перечень подобных характеристик можно продолжить. Все они составляют содержание категории конституционного права «конституция» и отражаются в различных определениях данного феномена [1, с. 39].

Анализ последних исследований. Научной проблематикой, связанной с теоретическим анализом понятия «конституция» и выделением этапов ее становления, занимались такие отечественные и зарубежные ученые, как: Т. Подорожная, М. Козюбра, Ю. Тодика, В. Шаповал, В. Погорилко, В. Федоренко, М. Савчын, Ю. Бысага, А. Слюсаренко, С. Шевчук и другие.

Цель исследования. Проанализировать понятие «конституция» и выделить исторические этапы его становления. Определить соотношение терминов «конституция» и «основной закон».

Изложение основного материала. В связи с вышесказанным сначала попробуем обратить внимание на детали-

зации категории «конституция» и выделить исторические этапы ее становления.

Термин «конституция» происходит от латинского слова «constitute», что буквально можно перевести как «устройство, установка, утверждения». Конституция – категория историческая. Отдельные ее элементы были сформулированы в трудах древнегреческих философов, в частности Платона и Аристотеля, указах императоров Древнего Рима, которые имели силу источника права, в актах конституционного типа – хартиях (Магдебургское право XIII-XVIII вв.) [2, с. 664].

Феномен конституции как основного закона государства принадлежит новым историческим временам и связанный с буржуазными революциями XVII–XVIII веков. Однако его содержательное основание можно найти в «вечной» природе государственного властвования, а истоки – в древней идеи государственного строя как устойчивой основы различных форм и средств власти (Аристотель). Сам же термин «конституция» происходит из государственной практики Древнего Рима. Сначала его связывали с актами, которые устанавливали государственный строй и отражались латинским термином «rem publicam constituere» [3, с. 43].

Одной из наиболее известных из первых конституций является «античная конституция» Аристотеля, известная как «Конституция Афин» или «Афинская Полития». Термин «конституция» также применялся в древнеримском праве при кодификации тогдашнего законодательства. До нашего времени дошли свидетельства о существовании таких кодифицированных актов как «Конституция Солона» и «Конституция Ликурга», хотя не исключено, что таких «конституций» было значительно больше [4, с. 6].

В сложные моменты римской истории, в период республики, право издавать акты, которые изменяли государственный строй, предоставлялось специально назначаемому должностному лицу – «диктатору, который дарит контитуцию» (лат. Dictator respublicae constituendae). Позже конституциями называли некоторые важные акты императоров, которые были посвящены различным вопросам, включая вопросы организации властвования. Термин «конституция» стал употребляться после разделения и фактического распада единой империи: соответствующее название, например, имели акты императора Юстиниана, изданные в VI веке с целью организации кодификации римского права. Далее этот термин утратил значение и связь с государственным владычеством: в средневековой Европе он применялся только в каноническом праве для обозначения постановлений папы римского [3, с. 43].

Впрочем, древнеримские юристы толковали термин «конституция» в совершенно ином смысле, чем он толкуется сегодня. В частности, Гай в «Институциях» (кн. 1, 5) писал: «Constitutio pricipis est guod imperator decreto, vel edicto, vel constituit» – «Императорская конституция является именно тем, что император диктует, выдает, или то, что он устанавливает письменно» [5, с. 5].

В любом случае термин «конституция» употреблялся не как отраслевая категория, а как определение конкретного источника римского права, которое могло содержать в себе нормы гражданского, уголовного, семейного права и тому подобное. Этот термин употреблялся и во времена раннего средневековья в каноническом праве европейских стран, но использовался для определения наименования конкретных актов церкви, то есть использовался как собственное имя. К таким «конституциям» можно отнести Павийскую Конституцию 1037 года, Конституцию Священной Римской империи германской нации и др. В отдельных случаях «конституциями» называли октроированные акты, а также акты крестоносцев религиозного и военно-феодального характера, которые выдавались ими на завоеванных территориях Ближнего Востока. Иногда термин «конституция» употреблялся в период средневековья в названиях внутрикорпоративных документов – уставах орденов монахов, уставах городов и городов-республик и т.д. [5, с. 5].

Позже, в XVI в. во Франции начинает употребляться термин «Lex fundamentalis» – «основной закон».

В контексте указанного считаем необходимым определить соотношение терминов «конституция» и «основной закон».

Впервые термин «основной закон» был введен в научный оборот в трудах французских публицистов-тираноборцев Ф. Дюплесси-Монро, Ф. Отмана, Дж. Бьюкенена и др. Идея конституции как основного закона в их представлении предполагала существование в государстве такого высокого нормативного акта, который бы ограничивал власть монарха-самодержца. Впоследствии, в XVII в. Т. Гоббс высказал мнение, что основной закон тождественен общественному договору, согласно которому существует государство. Проблемы детерминации категории «основной закон» также исследовались и другими известными мыслителями XVII–XVIII в. – Герингтоном, Коуком, Смитом и другими [5, с. 5].

Этот термин использовали еще в средневековье: он служил для обозначения норм обычного права, которыми определялся статус королевского домена, регламентировались вопросы престолонаследия и некоторые другие, связанные с осуществлением монаршей власти. Дальнейшее развитие понятие основного закона (основных законов) было связано с трудами французских авторов XVI века, которые также признавали основными законами различные по содержанию нормы обычного права. Например, идеолог суверенитета Боден считал за требование основного закона созыва королем сословно-представительного учреждения [3, с. 44].

Со временем термины «конституция» и «основной закон» начали отождествляться и употребляться как синонимы.

Свойства конституции как нормативно-правового акта высшей силы удостоверяются термином «основной закон», который, прежде всего, имеет доктринальное значение, в то же время в некоторых государствах «основной закон» является официальным названием самой конституции. Используется соответствующий термин и непосредственно в конституционных текстах. Кроме того, применяются и другие термины, которые засвидетельствуют юридические свойства конституции как нормативно-правого акта высшей силы. В конституциях, принятых в англоязычных странах, обычным является их определение как «верховного закона (права)» (англ. Supreme Law). Примечательно, что английское слово «Law» служит как для обозначения правового акта – формального закона, так и для определения права в объективном смысле, права как общего нормативного явления. В Молдове в преамбуле конституция названа «высшим законом», в Болгарии в основном тексте – «верховным законом», а в Азербайджане – «основой системы законодательства» [3, с. 44].

Иногда правоведы разграничивают эти две категории, считая, что термин «конституция» более адекватно воспроизводит идеи европейского и североамериканского конституционализма, тогда как термин «основной закон» является более характерным для романо-германской правовой традиции [4, с. 8].

Наряду с широкими и всесторонними исследованиями категории «конституция» в трудах зарубежных ученых в истории прослеживается и значительное влияние отечественных ученых в данной сфере.

В частности, в XVII веке термин «конституция» находит употребления и на украинских землях. Так, им обозначались решение (обычно политического содержания) сейма Речи Посполитой, в структуру которой в то

время входила значительная часть земель современной Украины.

Этот срок был использован и в названии исторического документа, известного как «Пакты и конституции законов и вольностей Войска Запорожского», заключенного 1710 года гетманом Войска Запорожского и утвержденного королем Швеции. В современной отечественной литературе его часто называют «Конституцией Филипа Орлика» и характеризуют как конституцию. Однако названный документ собственно конституцией не был и не воспринимался таковой во времена ее заключения. Оценивая ее как реальный вклад в сокровищницу европейской политико-правовой мысли, необходимо учитывать конкретно-исторические условия, при которых этот документ заключался, политическую среду, в которой находились все участники соответствующего процесса. С другой стороны, учитывая то, что в «Конституции Филипа Орлика», по сути, определялись географические параметры тогдашней украинской государственности и основы государственного властвования в нашей стране, названный документ надо связывать с непосредственной предысторией конституционализма [3, с. 44].

Современного значения термин «конституция» начал приобретать лишь в XVII в., что ознаменовалось бурным развитием конституционных идей в Великобритании, Франции и других тогдашних странах Западной Европы, а также в Северной Америке. Ее этимологическое происхождение вызвало немало научных дискуссий во все времена [5, с. 5].

Этимология понятия «конституция» все чаще становилась предметом исследования как отечественных ученых, так и зарубежных ученых.

В частности, выдающийся американский политический и общественный деятель, ученый и просветитель Томас Джефферсон объяснял рецепцию латинского термина «конституция» в современное право тем, что термин гражданского римского права constitutio («то, что создано правителем»), который применялся как синоним терминов constitutum («то, что повторено или приписано императором»), statutum (то, что и закон), lex (закон) имел фактически одинаковое значение, и в средневековье был введен церковными авторами в английское право [5, с. 5].

Категория «конституция» наполнялась современным содержанием в течении длительного времени, чему способствовали теоретико-правовые взгляды таких мыслителей XVI–XVIII вв., как Гуго Гроций, Шарль-Луи Монтескье, Самуэль Пуфендорф, Вильгельм Лейбниц, Христиан Вольф, Джон Локк, Уильям Блэкстоун Жан-Жак Руссо, Томас Пейн и др. Собственно, сам термин «конституция» в XVIII в. возродил Ш. Монтескье, употребив этот термин в названии одной из глав всемирно известного произведения «О духе законов» (1748 г.). В главе «О конституции Англии» (фр. De la constitution d'Angleterre) Ш.-Л.Монтескье изложил свое видение идеальной модели разделения властей в государстве [5, с. 5].

Достижения этих мыслителей нашли свое отражение в первых конституциях – Конституции США 1787 г., Конституции Франции 1791 г., Конституции Польши 1791 г., и других конституционных актах, хотя немало ученых склонные считать, что первым современным конституционным актом был Договор, заключенный переселенцами в североамериканских колоний на лодке «Майский цветок» у мыса Код в 1620 г. [5, с. 5-6].

Представители различных правовых школ по-разному толковали понятие конституции. Так, представители естественной школы права понимали под конституцией общественный договор, который выражает волю народа; представители нормативистской школы – выражение абсолютной основополагающей нормы права (Г.Келизен) институционалисты – устав государства и нации; марксистской – высший закон, закрепляющий полновластие правящего класса и т.д. термин «Lex fundamentalis» – «основной закон» [5, с. 6].

Конституция – явление историческое: она постоянно развивается и улучшается, ее сущность не может рассматриваться как нечто застывшее и неизменное. И это не случайно: история свидетельствует, что застылость – это деградация и смерть институтов общества. Вот почему изменение и обновление общества – непременное условие нормального его функционирования и развития [2, с. 664].

После Второй мировой войны в юридической науке в целом сформировалось понимание конституции как акта высшей юридической силы, который определяет общие принципы организации и деятельности государственной власти. Так, английские правоведы Уэйд и Филлипс писали: «Под конституцией, как правило, понимают наделенный особым правовым значением документ, в котором определяются основы организации, а также функции органов управления государства и формируются принципы, определяющие деятельность этих органов» [5, с. 6].

Несмотря на неоднозначное отношение к правовым взглядам ученых периода Советского Союза, осуществляя анализ правовой природы конституции, мы вынуждены вспомнить основные исследования ученых в этом направлении.

Так, наиболее глубокие исследования правовой природы конституции в правовой науке СССР были осуществлены в 70-х-80-х годах XX в.

Под конституцией в советской юридической науке было принято понимать основной закон государства выражающий, как и любой закон, социально-политическую природу государства и волю господствующего класса. В этом советские правоведы выделяли особую юридическую категорию – «Советская Конституция», принципиально новую для конституционного права. Сама же советская конституция рассматривалась как закон, имеющий высшую юридическую силу, политико-идеологическую сущность и который принимается, а также изменяется путем особой юридической процедуры, которая является более сложной по сравнению с принятием обычного закона [5, с. 6].

Такое понимание конституции в будущем нашло свое отражение в трудах многих российских правоведов, в частности: Авакьяна С.А., Баглая М.В., Чиркина В.Е, Хабриевой Т.Я. и других.

Подобных взглядов придерживаются и ученые-правоведы других постсоветских государств. Так, узбекские ученые Каримова О.А. и Гафаров З.М. писали, что под конституцией следует понимать основной закон государства, выражающий ее социально-политическую природу. Конституция, по мнению правоведов, является микромоделью государства, его юридическим каркасом, в рамках которого функционирует власть, весь государственный механизм, обеспечиваются и защищаются права и свободы граждан, обусловливается большинство сфер общественного развития – особенно экономические, социально-культурные [5, с . 7].

Взгляды отечественных ученых-институционалистов тяготеют к развитию исторически сложившейся национальной конституционно-правовой мысли и основных положений западноевропейских и американских теорий конституции. В частности, одним из первых в отечественной науке конституционного права проблемы конституции исследовал В.Ф. Мелащенко. Он писал, что конституция – это, как правило, единый правовой акт или система таких актов, с помощью которых народ или органы государства, выступающих от его имени, устанавливают основные принципы устройства общества и государства, формы непосредственной демократии, определяют статус государственной власти и местного самоуправления, механизм их

осуществления, закрепляющие права и свободы человека и гражданина. По мнению другого известного правоведа М.И. Козюбры, сейчас под конституцией понимают систему общеобязательных норм, имеющих, как правило, высшую юридическую силу и регулирующих основы отношений между человеком и обществом, с одной стороны, и государством, с другой, а также основы организации самого государства и его отношений с мировым сообществом. Ю. Тодика считает, что Конституция Украины – единственный, имеющий особые юридические свойствами акт, с помощью которого украинский народ выражает свою суверенную волю, утверждает основные принципы устройства общества и государства, определяет систему и структуру государственной власти и местного самоуправления, механизмы реализации государственно-властных полномочий, основы правового статуса личности, территориальное устройство государства. В свою очередь, А.Ф. Фрицкий считает, что содержание конституции представляет собой совокупность конституционно-правовых норм, принципов, регулирующих общественные отношения, которые определяют организацию государственной власти, ее взаимоотношения с обществом, человеком и гражданином. А.В. Онищенко определила Конституцию Украины основным источником конституционного права Украины, единым нормативно-правовым актом, который является Основным Законом Украины, имеет высшую юридическую силу, является юридической базой законодательства Украины, принимается и изменяется в особом порядке, имеет специфическое содержание, структуру и прямое действие на всей территории Украины [5, с. 7].

Таким образом, отечественные правоведы считают, что конституция является крупнейшим юридическим достижением в первую очередь общества. Ее назначение состоит в регулировании важнейших общественных отношений в обществе и государстве. То есть конституция, в прямом смысле этого слова, представляет собой, как правило, основной закон государства и общества, имеет высшую юридическую силу, регулирует важнейшие общественные отношения, имеет особый порядок принятия, внесения в нее изменений и ее охраны [5, с. 7].

Итак, историография исследуемого понятия «конституция» имеет широкие как временные, так и географические границы.

Итак, следует отметить, что формирование первых достоверно известных конституций в XVII–XVIII вв. осуществлялось под влиянием сторонников теории естественного права (Г. Гроция, Т. Гоббса, Дж. Мильтона, Дж. Локка, Б. Спинозы, Ж. Руссо и др.), и в результате исторического развития, стали важнейшим достижением национальной политико-правовой мысли, воплотили лучшие достижения государства целого ряда мировых стран.

Выводы. Конституция закрепляет и регулирует только основные, важнейшие общественные отношения, является правовой базой для развития других нормативно-правовых актов, отраслей права и системы законодательства, наделена особым объект правового регулирования. Нормативно-правовые акты, принимаемые на основе конституции, не должны ей противоречить, а принцип верховенства конституции дает ей акмеологическое содержание, подчеркивает ее правовую природу.

Список использованной литературы:

1. Подорожна Т. Дефінітивна специфіка Конституції як Основного Закону держави. Підприємництво, господарство і право. № 11. 2010. С. 39.

2. Історичний аспект розвитку Конституції України: її значення і надбання. Держава і право. № 34. 2006. С. 663.

3. Шаповал В. Юридичний феномен конституції держави. Вісник Конституційного Суду України. № 4. 2003. С. 42.

4. Федоренко В.Л. Конституція України: правова природа та законодавче забезпечення реалізації її положень в сфері прав людини. Вісник ЛДУВС імені Е.О. Дідоренка. № 3. 2010. С. 5.

5. Погорілко В. Поняття та юридичні властивості Конституції України. Право України. № 11. 2006. С. 4–10.

ИНФОРМАЦИЯ ОБ АВТОРЕ

Баран Анастасия Васильевна – ассистент кафедры теории и философии права Института права и психологии Национального университета «Львовская политехника»

INFORMATION ABOUT THE AUTHOR

Baran Anastasiya Vasilyevna – Assistant at the Department of Theory and Philosophy of Law of Institute of Jurisprudence and Psychology of Lviv Polytechnic National University

tfp2014@i.ua

УДК 342.536(477)

ОСОБЛИВОСТІ КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ СТАТУСУ КОМІСІЙ ВЕРХОВНОЇ РАДИ УКРАЇНСЬКОЇ РАДЯНСЬКОЇ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ РЕСПУБЛІКИ

Олександр ЗОЗУЛЯ,
кандидат юридичних наук, докторант
Ужгородського національного університету

АНОТАЦІЯ

Виконано аналіз теоретичних положень і конституційно-правових засад щодо сутності та статусу постійних і тимчасових комісій Верховної Ради Української Радянської Соціалістичної Республіки, визначено їхні основні ознаки та значення, а також обґрунтовано пріоритетні напрями вдосконалення організації діяльності сучасних комітетів і тимчасових комісій Верховної Ради України. Охарактеризовано тривалий процес інституалізації парламентських комісій в Українській Радянській Соціалістичній Республіці у 1919–1991 рр. в умовах недемократичного політичного режиму, особливостями якого був ситуативний розвиток парламентських комісій без належного правового забезпечення, поступове збільшення кількості комісій, поглиблення їхньої спеціалізації та інтенсифікація законопроектної і контрольної діяльності, повільне розширення конституційного регулювання та формування комплексного профільного законодавства про постійні комісії.

Ключові слова: Українська РСР, Верховна Рада, парламент, комісії, законотворчість, контроль, Конституція, Регламент.

FEATURES OF THE CONSTITUTIONAL-LEGAL REGULATION OF THE STATUS OF COMMISSIONS OF THE VERKHOVNA RADA OF UKRAINIAN SOVIET SOCIALIST REPUBLIC

Oleksandr ZOZULIA,
Candidate of Law Sciences, Doctoral Candidate
of Uzhgorod National University

SUMMARY

The analysis of theoretical concepts and constitutional-legal basis regarding the essence and status of permanent and temporary commissions of the Verkhovna Rada of the Ukrainian Soviet Socialist Republic is made, also it was determined its main features and value, as well as substantiated priority directions of improving the organization of activity of the modern committees and temporary commissions of the Verkhovna Rada of Ukraine. It was characterized the long process of institutionalization of parliamentary commissions in the Ukrainian Soviet Socialist Republic in 1919–1991 in the conditions of undemocratic political regime, the peculiarities of which were the situational development of parliamentary commissions without proper legal support, the gradual increase in the number of commissions, the deepening its specialization and the intensification of lawmaking and control activities, slow expansion of constitutional regulation and the formation of complex special legislation on permanent commissions.

Key words: Ukrainian SSR, Verkhovna Rada, parliament, commissions, lawmaking, control, Constitution, Regulations.

REZUMAT

Analiza pozițiilor teoretice și a cadrului constituțional și legal pentru natura și statutul comisiilor permanente și temporare ale Radei Supreme a RSS Ucrainene, a identificat lor caracteristici principale și valoare, precum și prioritățile fundamentate îmbunătățirea organizării comitetelor moderne și comisii temporare ale Radei Supreme a Ucrainei. A fost caracterizat un lung proces de instituționalizare a comisiilor parlamentare în SSR ucrainean în perioada 1919-1991. Condițiile de regim politic nedemocratic, caracteristicile care a fost dezvoltarea comisiilor parlamentare situaționale fără suport legal adecvat, o creștere treptată a numărului de comisii, aprofundarea specializării și intensificarea activităților de legiferare și de supraveghere a acestora, extinderea lentă a regulamentului constituțional și formarea unui profil complex al legislației cu privire la comisiile permanente.

Cuvinte cheie: SSR ucrainean, Rada Supremă, parlament, comisii, legiferare, control, Constituție, Regulamente.

Постановка проблеми. В основу сучасної організації та діяльності комітетів і тимчасових комісій Верховної Ради України на рівні з нагальними потребами забезпечення парламентської діяльності, особливостями конституційного ладу України та позитивним закордонним досвідом також покладається вже накопичений історичний досвід функціонування комісій (комітетів) вищих представницьких органів, що раніше діяли на теренах України. Водночас найбільший інтерес викликає період утворення та функціонування парламентських комісій в Українській Радянській Соціалістичній Республіці (далі – УРСР), що характеризується розвитком української державності та парламентаризму, а також застосуванням різних підходів до організації діяльності парламентських комісій, що безпосередньо вплинули на нинішній статус комітетів і тимчасових комісій Верховної Ради України.

Актуальність теми дослідження. Сьогодні в контексті поліпшення організації останніх та підвищення ефективності їхньої діяльності здаються актуальними питання історико-правових засад формування комісій Верховної Ради УРСР.

Стан дослідження. Зазначимо, що окремі історичні аспекти організації та функціонування парламентських комісій на території України раніше вже розглядалися в роботах таких вчених, як: І.П. Доленко, В.М. Єрмолаєв, Л.Т. Крівенко, А.Б. Медвідь, О.В. Ночовний, Е.С. Сариєв

та інші. Водночас такі дослідження розкривають лише деякі питання історико-правових засад формування постійних і тимчасових комісій Верховної Ради УРСР, комплексно й всебічно не характеризуючи досвід інституалізації та функціонування таких комісій, особливості його впливу на розбудову парламентських комітетів і тимчасових комісій вже після відновлення незалежності України.

Саме тому **метою і завданням статті** є аналіз теоретичних положень і конституційно-правових засад щодо сутності та статусу комісій Верховної Ради УРСР, визначення їхніх основних ознак і значення, а також обґрунтування пріоритетних напрямів вдосконалення організації діяльності сучасних комітетів і тимчасових комісій Верховної Ради України.

Виклад основного матеріалу. Передусім зазначимо, що період функціонування парламентських комісій в УРСР (Українській Соціалістичній Радянській Республіці (далі – УСРР)) у 1919–1991 рр. охоплює відносно тривалий часовий проміжок, протягом якого відбувається поступовий розвиток інституту парламентських комісій. Водночас варто зауважити, що Верховна Рада УРСР була не парламентом у сучасному розумінні, а радше вищим представницьким органом однієї з адміністративно-територіальних одиниць Союзу Радянських Соціалістичних Республік (далі – СРСР). Тому комісії Верховної Ради УРСР розглядаються нами радше як прообраз парламентських комітетів і тимчасових комісій, які були утворені після відновлення незалежності України в 1991 р.

У 1919–1936 рр. конституційно-правове регулювання державного ладу в УСРР стосувалося лише найбільш загальних питань організації державної влади, а отже, детально не врегульовувало статус вищих представницьких органів. Крім того, на той час в УСРР також діяла досить специфічна організація вищих представницьких органів державної влади, які були представлені Всеукраїнським з'їздом рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів і Всеукраїнським центральним виконавчим комітетом.

Отже, Конституція УСРР від 10/14 березня 1919 р. [1] і Конституція УСРР від 15 травня 1929 р. [2] безпосередньо не містили положень, які би передбачали функціонування певних прообразів парламентських комітетів чи комісій. Хоча водночас, беручи до уваги представницький характер вищих органів державної влади УСРР, колегіальний і сесійний характер їхньої роботи, а також широке коло повноважень, утворення при них відповідних робочих комісій було би цілком виправданим і обґрунтованим, це сприяло би підвищенню професійності й оперативності ухвалення рішень такими органами. Саме тому, наприклад, п. 46 Положення про Всеукраїнський центральний виконавчий комітет від 12 жовтня 1924 р. все ж таки передбачалося створення його постійних комісій, призначених розглядати питання поточного законодавства й управління [3]. Дане Положення, хоча прямо не визначає статус таких комісій, водночас передбачаї поділ їх на постійні і тимчасові, гарантує належне технічне забезпечення, а також встановлює необхідність затвердження профільних постанов або положень про комісії. На практиці ж відповідні комісії стихійно утворювалися ще до затвердження вищезгаданого Положення, зокрема йдеться про створену постановою Всеукраїнського центрального виконавчого комітету від 23 листопада 1921 р. комісію з перегляду установ УСРР.

Отже, утворення та діяльність «парламентських» комісій в УСРР здебільшого мало невпорядкований і ситуативний характер залежно від державних і політичних потреб, що насамперед пояснюється загальною нерозвиненістю парламентаризму та представницької демократії, недемократичністю політичного режиму та відсутністю поділу державної влади, суто номінальною виборністю відповідних інститутів тощо. Порівняно з відносно прогресивним досвідом формування комісій вищих представницьких органів Української Народної Республіки (далі – УНР) у 1917–1920 рр. період існування УСРР у 1919–1936 рр. характеризується першими недостатньо впевненими кроками зародження інституту парламентських комісій в Україні.

Наступний період охоплює 1937–1978 рр. і характеризується безпосереднім формуванням і функціонуванням відповідних комісій Верховної Ради УРСР. Так, остання як принципово новий вищий представницький і законодавчий орган державної влади, що виконував роль регіонального парламенту УРСР, з'явилася із затвердженням Конституції УРСР від 30 січня 1937 р. [4]. Конституційно-правове регулювання статусу саме парламентських комісій було досить обмеженим, як і сама їхня мережа та сфера діяльності. Зокрема, згідно зі ст. ст.32, 33, 81 Конституції від 30 січня 1937 р. [4], передбачалося створення мандатної, бюджетної, слідчих і ревізійних комісій Верховної Ради УРСР. Отже, основним недоліком такого підходу була відсутність профільних парламентських комісій із питань законотворчості та контролю за окремими напрямами діяльності Верховної Ради УРСР. Зазначене вказує на те, що спочатку комісії відгравали порівняно невелику роль у діяльності Верховної Ради УРСР перших скликань, яка й сама ще перебувала на стадії своєї інституалізації.

Як на нас, за аналогією із правом Верховної Ради УРСР утворювати слідчі та ревізійні комісії, «коли вона визнає за необхідне» і «з будь-якого питання», на конституційно-правовому рівні також доцільно було закріпити загальну можливість утворення й інших галузевих парламентських комісій для забезпечення виконання повноважень Верховної Ради Української Радянської Соціалістичної Республіки. Адже, як констатують І.П. Доленко [5, с. 4, 6] і О.В. Ночовний [6, с. 26], Верховна Рада УРСР протягом 1938–1951 рр., крім мандатної та бюджетної комісій де-факто обирала ще й постійну комісію «законодавчих передбачень», і комісію в закордонних справах (у роботі яких були задіяні лише приблизно 6% від загальної кількості депутатів). Вказане безпосередньо актуалізує питання правової підстави утворення та функціонування таких парламентських комісій. Так, у зв'язку з недостатністю конституційного регулювання та відсутністю єдиного акта про постійні комісії Верховної Ради Української Радянської Соціалістичної Республіки, їхні основні завдання визначалися ситуативно рішеннями про утворення комісій і окремими Положеннями про них [7].

Поза цим, на відміну від чітких конституційних завдань мандатної (перевірка повноважень депутатів) і бюджетної (підготовка висновку по державному бюджету) комісій, варто зазначити надмірну абстрактність мети (предмета) діяльності слідчих і ревізійних комісій, які могли утворюватися з будь-якого питання [4]. Натомість же більш правильно було би говорити про їхнє утворення для розслідування та контролю лише тих питань, що належали до відання Верховної Ради УРСР. Так само дещо фрагментарним є формулювання обов'язку установ і службових осіб «виконувати вимоги цих комісій» і подавати їм необхідні матеріали, що цілком логічно потребувало уточнення й обмеження предмета і змісту таких вимог парламентських комісій. У зв'язку з відсутністю, за Конституцією від 30 січня 1937 р. [4], відмінностей між слідчими та ревізійними комісіями Верховної Ради УРСР, також констатуємо необґрунтованість виділення ревізійних комісій, що могли би визначатись як слідчі.

Щодо слідчих комісій А.Б. Медвідь підкреслює, що Конституція УРСР від 30 січня 1937 р. «містила певні норми, які регулювали діяльність тимчасових слідчих комісій»

[8, с. 42]. Тут маємо уточнити, що, хоча ст. 33 даної Конституції дійсно передбачає утворення слідчих комісій Верховної Ради УРСР, тимчасовість їхнього функціонування прямо не закріплена, а зумовлюється радше загальним призначенням і характером повноважень таких слідчих комісій. Мандатна і бюджетна комісії нормативно не визначалися як постійні, але фактично діяли саме протягом усього строку повноважень Верховної Ради УРСР. Загалом, на той час, у зв'язку з невеликою кількістю парламентських комісій та певною ситуативністю їх формування, був відсутній однозначний поділ таких комісій на постійні та тимчасові. До інших прогалин Конституції УРСР від 30 січня 1937 р. [4] можна віднести неврегульованість нею, наприклад, правил формування персонального складу парламентських комісій (зокрема те, що вони мають комплектуватися лише депутатами) і обрання їхнього керівництва, порядку ухвалення рішень та інших засад організації роботи.

Збільшення кількості постійних комісій Верховної Ради УРСР відбувається вже в 1957–1959 рр., зокрема, додатково створюються ще п'ять комісій за відповідними галузевими напрямами народного господарства. Їх утворення, як зазначає В.Д. Гончаренко, мало на меті забезпечення обговорення поточних законопроектів, а також більш широкого контролю та предметного охоплення різних галузей господарської діяльності та культури [9, с. 108]. Проте на той час все ще немає єдиного комплексного конституційно-правового регулювання статусу (організації, повноважень) таких парламентських комісій, а їхня діяльність спрямовувалася не стільки на сфери парламентської діяльності, якільки на галузі народного господарства загалом.

Невдовзі, як зазначає О.В. Ночовний, внаслідок утворення нових і реорганізації наявних постійних комісій Верховної Ради УРСР у 1963, 1964 і 1968 рр. їхня кількість знову істотно збільшилася – з 9 до 16 постійних комісій [6, с. 27]. Надалі така кількість постійних комісій Верховної Ради УРСР була вже майже стабільною, зокрема, до 1985 р. діяло 17 постійних комісій. Зауважимо, що в усіх випадках збільшення кількості та розширення предметів відання постійних комісій Верховної Ради УРСР зумовлювалося насамперед компетенцією парламенту, ускладненням системи державного врядування, проголошеним курсом реформ, переданням загальносоюзними органами управлінських повноважень республіканським органам влади, утворенням нових республіканських міністерств, попереднім досвідом роботи постійних комісій тощо. Тпке збільшення кількості парламентських комісій, хоча й виявляє деяку нестабільність їхньої системи, загалом сприяло якіснішому виконанню контрольних функцій Верховної Ради УРСР, більш ретельному й фаховому попередньому опрацюванню питань, які виносилися на її розгляд, та, зрештою, пришвидшенню діяльності Верховної Ради УРСР, а також загальній активізації парламентської роботи депутатів.

Отже, у перші роки (1937–1956 рр.) функціонування комісій Верховної Ради УРСР вони були малоактивними і переважно брали участь у вирішенні лише обмеженого кола внутрішньоорганізаційних питань. Л.О. Матвєєва і Л.А. Пашко також констатують, що діяльність таких комісій була «малоефективною, допускався різнобій, дублювання та підміна роботи однієї постійної комісії іншою» [10, с. 39]. Згодом же (з 1957 р.) мало місце планомірне утворення численних галузевих комісій та інтенсифікація їхньої роботи (насамперед контрольного характеру) у різноманітних галузях народного господарства.

Саме це в підсумку й зумовило затвердження постановою Верховної Ради УРСР від 29 червня 1966 р. Положення про її постійні комісії [11], що більш-менш комплексно закріплювало завдання і повноваження, порядок формування, організацію, форми діяльності й інші елементи конституційно-правового статусу постійних комісій Верховної Ради УРСР. Тим самим дане Положення усувало наявну тривалий час прогалину правового регулювання, мало сприяти усуненню нормативних колізій, неточностей і дублювань, а також загалом забезпечувати необхідну цілісність, узгодженість і упорядкованість статусу й організації діяльності таких комісій. Крім Положення від 29 червня 1966 р., організація діяльності комісій регламентувалася й деякими іншими нормативно-правовими актами, наприклад, Регламентом засідань Верховної Ради УРСР від 4 липня 1975 р. № 3–IX.

Водночас, на нашу думку, у контексті вдосконалення інституту комісій Верховної Ради УРСР, зважаючи на конституційну визначеність окремих комісій і наявність у них вагомих контрольних повноважень у різних сферах народного господарства, доцільним було би затвердження Положення про постійні комісії не на підзаконному, а на законодавчому рівні. Врегулювання даним Положенням ще й статусу слідчих і ревізійних комісій могло би сприяти встановленню їхніх спільних і відмінних рис із постійними комісіями, розмежуванню компетенції та налагодженню взаємодії.

У Положенні від 29 червня 1966 р. постійні комісії прямо визначаються як органи Верховної Ради УРСР [11], що відображає їхнє місце у Верховній Раді та водночас у загальній системі органів державної влади. Особливістю ж статусу таких постійних комісій була їхня підпорядкованість і підзвітність не лише самій Верховній Раді УРСР, а і її Президії, яка, згідно зя ст. 6 Положення [11], координувала та спрямовувала роботу постійних комісій, заслуховувала їхні повідомлення, розглядала плани роботи й давала певні доручення. З одного боку, Президія, по суті підміняючи собою Верховну Раду УРСР, фактично набувала значних засобів впливу на роботу постійних комісій. З іншого ж боку, вказане забезпечувало в період між сесіями Верховної Ради УРСР координацію роботи постійних комісій, необхідність якої зумовлювалася їхніми виконавчими та контрольними функціями. До того ж це відповідало тодішній моделі побудови даного регіонального парламенту. Водночас неоднозначним було питання правової природи таких повноважень Президії Верховної Ради УРСР, які прямо не передбачалися Конституцією від 30 січня 1937 р. [4].

Крім того, у Положенні від 29 червня 1966 р. [11] дістав відображення раніше вже впроваджений галузевий принцип формування постійних комісій. Хоча також варто зважати на те, що окремі з них по суті були міжгалузевими (бюджетна комісія) і внутрішньоорганізаційними (мандатна комісія). А закріплення даним Положенням переліку постійних комісій забезпечувало його стабільність, уникнення дублювань у роботі різних комісій, узгодженість комісій між собою та з їхніми визначеними завданнями.

Не можна не зазначити як позитив упорядкування Положенням від 29 червня 1966 р. [11] завдань постійних комісій Верховної Ради УРСР, які насамперед зводилися до всебічного вивчення та попередньої підготовки питань на розгляд Верховної Ради, сприяння виконанню ухвалених нею законів і постанов, а також здійснення систематичного контролю за діяльністю республіканських міністерств і відомств. Загалом дані завдання є досить усталеними для парламентських робочих органів, з урахуванням безпосередньої зумовленості обсягу та форм їхніх контрольних повноважень компетенцією самого парламенту. Щоправда, як на нас, дещо абстрактним є завдання зі сприяння виконанню законів і постанов Верховної Ради УРСР, що належним чином не конкретизувалося і в повноваженнях постійних комісій.

Як одну з головних особливостей компетенції постійних комісій варто зазначити те, що результати їхньої діяльності втілювалися у відповідних пропозиціях, рекомен-

дaціях і висновках. Тобто постійні комісії принаймні нормативно не наділялися можливістю втручатися в поточну роботу підконтрольних їм міністерств і відомств чи самостійно ухвалювати обов'язкові для них рішення.

Істотною гарантією ефективної роботи постійних комісій, передбаченою Положенням від 29 червня 1966 р. [11], було звільнення їхніх членів на час роботи в комісіях від обов'язків за місцем основної роботи, що узгоджувалося із встановленою періодичність проведення засідань постійних комісій «один раз на три місяці». Хоча персональний склад постійних комісій становили лише депутати Верховної Ради УРСР, в їхніх засіданнях із правом дорадчого голосу могли брати участь депутати місцевих рад, працівники державних і господарських органів, що сприяло більшій ґрунтовності й фаховості, а також прозорості та відкритості роботи постійних комісій.

Отже, Положення від 29 червня 1966 р. [11] нормативно закріпило вже наявну організацію діяльності постійних комісій Верховної Ради УРСР, забезпечило її упорядкування й узгодження, а також заклало основи для подальшого розвиток даного інституту. Загалом же протягом 1937–1978 рр. відбувалося утворення й становлення комісій Верховної Ради УРСР, початкове формування і повільне вдосконалення правової бази їхнього функціонування, поступове розширення форм і методів роботи, збільшення кількості парламентських комісій і обсягу їхніх повноважень за відсутності демократичної прозорості в організації та діяльності таких комісій.

Останній період становлення інституту комісій Верховної Ради УРСР охоплює 1978–1991 рр. та характеризується оновленням, розширенням і тогочасним осучасненням регулювання їхнього статусу. Передусім це пов'язувалося з ухваленням нової Конституції від 20 квітня 1978 р. № 888–IX [12], що зберігала чинність і після відновлення незалежності України до ухвалення Конституції України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР.

Отже, на відміну від Конституції від 30 січня 1937 р. [4], Конституція від 20 квітня 1978 р. [12] пропонує більш розгорнуте регулювання статусу комісій Верховної Ради УРСР, а також цілком виправдано відводить провідну роль у забезпеченні її роботи постійним комісіям, що по суті лише конституційно закріпило вже наявні в той час суспільні відносини. Зокрема, згідно зі ст. 112 Конституції від 20 квітня 1978 р., постійні комісії обиралися із числа депутатів для попереднього розгляду і підготовки певних питань, сприяння проведенню в життя законів та інших рішень Верховної Ради УРСР і її Президії, а також контролю за діяльністю державних органів і організацій, що майже дослівно відтворює завдання постійних комісій за Положенням від 29 червня 1966 р. [11]. Водночас зауважимо, що порівняно із вказаним Положенням у Конституції від 20 квітня 1978 р. [12] вжите точніше формулювання – не «всебічне вивчення та попередня підготовка», а саме «попередній розгляд і підготовка» питань, що більше відповідало характеру здійснюваних постійними комісіями підготовчо-допоміжних функцій.

Окрім того, у зв'язку з інтенсифікацією законотворчості та розвитком законодавчого процесу, як самостійний напрям діяльності постійних комісій також має розглядатися ведення ними законопроектної роботи, що дістало своє правове вираження вже в останній редакції Конституції від 20 квітня 1978 р. Водночас реальна роль комісій у підготовці питань на розгляд Верховної Ради УРСР могла істотно варіюватися, оскільки, згідно зі ст. 102 Конституції від 20 квітня 1978 р. [12], попередній/додатковий розгляд комісіями законопроектів або питань визначався не обов'язковою, а лише факультативною стадією процесу ухвалення парламентом рішень.

Окремо Конституцією від 20 квітня 1978 р. [12] передбачалося утворення Верховною Радою УРСР, «коли визнає за необхідне», і слідчих, ревізійних та інших комісій «у будь-якому питанні», віднесеному до відання УРСР. Дана конституційна норма загалом походить із попередньої Конституції від 30 січня 1937 р. [4], зокрема, так само залишає надто абстрактною мету (предмет) діяльності вказаних комісій, прямо не визначає їхньої тимчасовості й не врегульовує відмінності слідчих комісій від ревізійних. Водночас досить прогресивним було закріплення права Верховної Ради УРСР утворювати не тільки слідчі та ревізійні, але й інші комісії, що, наприклад, юридично уможливлювало формування тимчасових спеціальних комісій.

зазначимо, що Конституція від 20 квітня 1978 р. [12] чітко встановлювала обов'язок всіх державних і громадських органів, організацій і службових осіб виконувати вимоги комісій Верховної Ради УРСР і подавати їм необхідні матеріали та документи. Раніше в Конституції від 30 січня 1937 р. [4] така норма стосувалася вимог лише слідчих і ревізійних комісій, тому, з одного боку, викладене фактично усувало прогалину регулювання статусу постійних комісій. З іншого ж боку, встановлення обов'язковості вимог комісій без конкретизації змісту і меж таких вимог створювало неоднозначні передумови майже необмеженого впливу даних комісій на діяльність відповідних державних і громадських органів. Насамперед, на думку О.В. Ночовного, постійні комісії отримали право широкого контролю за діяльністю Ради Міністрів та інших державних установ [6, с. 28]. Зважаючи на те, що, крім вимог, комісії могли надавати й обов'язкові для розгляду рекомендації, доцільним також було би розмежування підстав і предмета вимог і рекомендацій комісій Верховної Ради УРСР.

До особливостей Конституції від 20 квітня 1978 р. [12] також варто віднести закріплення нею повноважень Президії Верховної Ради УРСР із координації діяльності постійних комісій, які здійснювалися і раніше, але без належної конституційної регламентації. Дещо неоднозначним здається непоширення таких повноважень на слідчі та ревізійні комісії, що відображає застосування різних підходів до керівництва та координації діяльністю постійних і тимчасових парламентських комісій.

Надання комісіям Верховної Ради УРСР права законодавчої ініціативи (ст. 101 Конституції від 20 квітня 1978 р. [12]) загалом розширювало засоби реалізації ними своїх повноважень шляхом ініціювання законопроектів на розгляд парламенту. Із практичного ж погляду, не вбачаємо необхідності в даному праві парламентських комісій, оскільки кожен член комісії як депутат Верховної Ради УРСР вже мав право законодавчої ініціативи. Водночас як позитив розглядаємо включення до Конституції від 20 квітня 1978 р. [12] раніше закріпленої в Положенні від 29 червня 1966 р. [11] норми щодо звільнення депутатів від виконання обов'язків за місцем постійної роботи для здійснення ними депутатських повноважень. У даному разі порівняно з вищеназваним Положенням встановлювалася гарантія діяльності не тільки постійних, а й слідчих та ревізійних комісій Верховної Ради УРСР.

Отже, Конституція УРСР від 20 квітня 1978 р. [12] значно розширила регулювання статусу парламентських комісій саме на конституційному рівні, водночас ґрунтуючись на нормах профільного Положення від 29 червня 1966 р. [11] та інших, раніше ухвалених нормативно-правових актів. Необхідність подальшого розвитку інституту парламентських комісій і вдосконалення організації їхньої діяльності невдовзі зумовили затвердження Регламенту Верховної Ради УРСР від 25 березня 1980 р. № 23–X [13] і Положення про її постійні комісії від 25 березня 1980 р. № 24–X [14]. Затвердження даних актів саме у формі закону (а не постанови

парламенту) загалом забезпечувало їхню більшу юридичну силу й стабільність, узгодженість і вивіреність відповідних правових норм. Як недолік варто зазначити значні дублювання приписів Конституції від 20 квітня 1978 р. [12] у Регламенті від 25 березня 1980 р. [13] та Положенні від 25 березня 1980 р. [14], а також дублювання ними один одного, що лише ускладнювало конституційно-правове регулювання статусу комісій Верховної Ради УРСР і не сприяло його єдності та впорядкованості.

Перевагою Регламенту від 25 березня 1980 р. [13] було закріплення ним основних процедурних питань утворення постійних комісій і обрання їх персонального складу, зокрема і визначення тих, хто не міг бути членом таких комісій. Це демонструє тодішнє усвідомлення важливості не лише матеріальних, а і процесуально-правових норм, водночас гарантує прозорість і зрозумілість порядку формування постійних комісій, що є необхідною умовою забезпечення раціональної організації та ефективної діяльності парламентських робочих органів. Щоправда, як на нас, регулювання Регламенту від 25 березня 1980 р. [13] як загальнопарламентського процедурного документа мало би зосереджуватися на організації діяльності не тільки постійних комісій Верховної Ради УРСР, але й її тимчасових комісій, лише побічно згадуваних у даному акті.

Крім того, Регламент від 25 березня 1980 р. [13] чітко визначив підпорядкованість постійних комісій, які були відповідальні та підзвітні безпосередньо Верховній Раді УРСР, координувалися її Президією, а голова Верховної Ради надавав допомогу в організації їхньої роботи. Хоча зміст зазначеної відповідальності та підзвітності не деталізувався, Регламент від 25 березня 1980 р. [13] усунув прогалину регулювання конкретних координаційних повноважень Президії Верховної Ради УРСР щодо постійних комісій, які не були розгорнуто закріплені Конституцією від 20 квітня 1978 р. [12]. До речі, від комісій Верховної Ради УРСР варто відрізняти постійні і тимчасові комісії її Президії, які, згідно зі ст. 21 Регламенту від 25 березня 1980 р. [13], утворювалися нею «для підготовки пропозицій у питаннях, що розглядаються», із числа депутатів, а також представників державних органів і громадських організацій. Утворення даних органів Президії Верховної Ради УРСР із досить абстрактною компетенцією могло здійснюватися для підміни ними парламентських комісій. Тому нами не вбачається нагальної потреби в утворенні власних комісій Президії Верховної Ради УРСР, враховуючи наявність розгалуженої мережі парламентських комісій іможливість залучення до їхньої роботи різноманітних фахівців, експертів і представників громадськості.

Профільне Положення про постійні комісії Верховної Ради УРСР від 25 березня 1980 р. № 24–X [14] характеризувалося досить високим рівнем регламентації організації діяльності постійних комісій, комплексно закріплюючи підпорядкованість, порядок формування, основні завдання, принципи, права й обов'язки, гарантії, основи порядку роботи, права членів комісії та повноваження її голови, а також компетенцію окремих комісій. Наголосимо, що врегулювання конкретних повноважень конкретних комісій сприяло розмежуванню їхньої компетенції, запобіганню дублювань у діяльності та налагодженню взаємодії, забезпечуючи узгодженість повноважень окремих комісій з їхніми загальними завданнями. Водночас дещо суперечливим постає вибіркове закріплення повноважень не всіх, а тільки деяких постійних комісій, що пов'язано із законодавчою неврегульованістю їхнього повного переліку. На нашу думку, зважаючи на тривалу постійність переліку постійних комісій Верховної Ради УРСР, такий перелік і повноваження цілком могли би дістати закріплення в Положенні від 25 березня 1980 р. [14].

До принципів діяльності постійних комісій, згідно зі ст.7 Положення від 25 березня 1980 р. [14], відносилися колективне, вільне, ділове обговорення і вирішення питань, гласність, широка ініціатива членів постійних комісій, співробітництво з державними органами і громадськими організаціями, врахування громадської думки. Загалом погоджуючися з вищезазначеними прогресивними засадами, зауважимо деяку абстрактність принципу «ділового» обговорення і вирішення питань, а також відсутність у наведеному переліку таких базових принципів, як законність, гуманізм, рівність комісій та їхніх членів, професійність, об'єктивність, науковість тощо. У будь-якому разі недостатнім було лише формальне закріплення певних принципів діяльності постійних комісій, зміст яких мав бути реально втілений у відповідному конституційно-правовому регулюванні.

У Конституції від 20 квітня 1978 р. [12] та Положенні від 25 березня 1980 р. [14] формально-правовий статус і місце комісій у структурі Верховної Ради УРСР визначалися опосередковано через розкриття підготовчо-допоміжного й контролюючого характеру їхніх повноважень, комплектування виключно депутатами, засади відносин комісій з іншими парламентськими структурами та державними органами. Узагальнено ж це дозволяє розглядати комісії Верховної Ради УРСР як її основні допоміжні робочі органи.

Основні завдання постійних комісій Верховної Ради УРСР, закріплені ст. 2 Положення від 25 березня 1980 р. [14], є доволі широкими й ґрунтуються на викладеній у Конституції від 20 квітня 1978 р. [12] меті діяльності постійних комісій, переважно зводячись до підготовки відповідних пропозицій і висновків, сприяння державним органам у реалізації законодавства і контролю діяльності республіканських міністерств та інших державних органів. Водночас маємо не погодитися з думкою О.В. Ночовного [6, с. 28, 29], що постійні комісії набули контролюючих функцій саме в період 1978–1990 рр., оскільки такі функції виконувалися ними і раніше, наприклад, згідно з Положенням від 29 червня 1966 р. [11]. Загалом же можна говорити про певну усталеність завдань постійних комісій, діяльність яких фактично була структурована за двома комплексними напрямами: попередній розгляд і підготовка питань для розгляду парламентом і забезпечення виконання та контроль за виконанням законів й інших рішень парламентів СРСР і УРСР. Згідно з галузевим принципом формування постійних комісій, майже кожна комісія у сфері свого відання мала здійснювати всі перелічені вище завдання.

Тому у зв'язку зі складністю та змістовністю роботи постійних комісій актуалізувалося питання професійності їхнього персонального складу, адже із часом значно зросла частка депутатів, задіяних у роботі комісій (наприклад, у 1985 р. членами 18 постійних комісій були 85% депутатів від їх загальної кількості [6, с. 29]). Як вказує О.В. Ночовний [15, с. 41], хоча під час визначення персональ¬ного складу кожної комісії враховувалися фах, досвід і характер роботи депутата, часто мала місце присутність у галузевих постійних комісіях некомпетентних або некваліфікованих спеціалістів. Багато в чому це пояснювалося панівною тоді пріоритетністю партійної приналежності перед компетентністю депутата. Певною мірою більшій професійності роботи постійних комісій сприяло передбачене Положенням від 25 березня 1980 р. [14] утворення ними відповідних підготовчих комісій і робочих груп, зокрема із залученням представників державних органів і громадських організацій.

У контексті забезпечення ефективності роботи парламентських комісій можна назвати й принцип несумісності членства в постійних комісіях із посадами голови Верховної Ради УРСР, його заступників, членів Президії, а також членів республіканської Ради Міністрів, Комітету народ-

ного контролю та Верховного Суду, прокурора [13; 14]. Даний принцип насамперед спрямовувався на запобігання конфлікту інтересів, забезпечення неупередженості та професійності членів постійних комісій, створення умов для їхньої активної роботи.

Отже, розвиток інституту комісій Верховної Ради УРСР у 1978–1991 рр. характеризується розширенням конституційного регулювання їхнього статусу, порівняно високим рівнем законодавчої регламентації організації діяльності постійних комісій (зокрема й основних процедурних питань), поширеністю дублюючих норм, відсутністю єдиного регулювання статусу тимчасових комісій, інтенсифікацією законопроектної роботи постійних комісій, збільшенням кількості задіяних у роботі комісій депутатів, а також значним впливом на комісії Верховної Ради УРСР, її Президії.

Висновки. Історико-правові засади становлення парламентських комісій в УРСР відображають основні закономірності їхнього формування, обґрунтованість і послідовність оновлення правового статусу, що надалі заклало основу формування парламентських комітетів і тимчасових комісій після відновлення незалежності України. Інституалізація парламентських комісій в УРСР (УСРР) у 1919–1991 рр. відбувається в умовах недемократичного політичного режиму і загалом характеризується тривалим шляхом їхнього виникнення та ситуативного розвитку без належного правового забезпечення, поступовим збільшенням кількості комісій, поглибленням їхньої спеціалізації й інтенсифікацією законопроектної та контрольної діяльності, повільним розширенням конституційного регулювання та формуванням комплексного профільного законодавства про постійні комісії. Врахування позитивного і негативного досвіду формування парламентських комісій в УРСР становить невід'ємний складник процесу вдосконалення статусу сучасних комітетів і тимчасових комісій Верховної Ради України.

Список використаної літератури:

1. Конституция Украинской Социалистической Советской Республики: Решение Всеукраинского съезда Советов и Всеукраинского Центрального Исполнительного Комитета от 10/14 марта 1919 г. ЛІГА: ЗАКОН. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/CONST28.html.

2. Конституція (Основний закон) Української соціалістичної радянської республіки: постанова XI Всеукраїнського з'їзду Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів від 15 травня 1929 р. Вісті Всеукраїнського центрального виконавчого комітету. 1929. № 143.

3. Про затвердження Положення про Всеукраїнський центральний виконавчий комітет Рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів (ВУЦВК): постанова Всеукраїнського центрального виконавчого комітету від 12. жовтня 1924 р. ЛІГА: ЗАКОН. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/KP240010.html.

4. Конституція (Основний закон) Української Радянської Соціалістичної Республіки: постанова Надзвичайного XIV Українського з'їзду Рад від 30 січня 1937 р. Верховна Рада України. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/001_001.

5. Доленко І.П. Постійні комісії Верховної Ради Української РСР. К.: Політвидав України, 1972. 87 с.

6. Ночовний О.В. Етапи становлення і діяльності Верховної Ради Української РСР та її постійних комісій. Молодий вчений. 2014. № 10 (13) (1). С. 26–30.

7. Ночовний О.В. Роль постійних комісій у діяльності Верховної Ради Української РСР. Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. 2012. Вип. 23. С. 106–122.

8. Медвідь А.Б. Конституційно-правовий статус тимчасових комісій Верховної Ради України: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02; Ужгород. нац. ун-т. Ужгород, 2008. 252 арк.

9. Гончаренко В.Д. Організація та діяльність Верховної Ради УРСР за Конституцією Української РСР 1937 р. Вісник Академії правових наук України. 2007. № 4. С. 101–114.

10. Матвєєва Л.О., Пашко Л.А. Періодизація виконання Верховною Радою УРСР контрольної функції: радянська доба. Вісник Національної академії державного управління при Президентові України. 2012. Вип. 1. С. 33–42.

11. Положення про постійні комісії Верховної Ради Української РСР: постанова Верховної Ради Української РСР від 29 червня 1966 р. Відомості Верховної Ради Української РСР. 1966. № 25. Ст. 150.

12. Конституція (Основний закон) Української Радянської Соціалістичної Республіки від 20 квітня 1978 р., № 888–IX. Відомості Верховної Ради Української РСР. 1978. № 18. Ст. 268.

13. Регламент Верховної Ради Української Радянської Соціалістичної Республіки від 25 березня 1980 р., № 23–X. Відомості Верховної Ради Української РСР. 1980. № 15. Ст. 268.

14. Положення про постійні комісії Верховної Ради Української РСР: Закон Української РСР від 25 березня 1980 р., № 24–X. Відомості Верховної Ради Української РСР. 1980. № 15. Ст. 269.

15. Ночовний О.В. Основні засади та процес утворення постійних комісій Верховної Ради Української РСР. Молодий вчений. 2014. № 1 (03). С. 39–42.

ДОВІДКА ПРО АВТОРА

Зозуля Олександр Ігорович – кандидат юридичних наук, докторант Ужгородського національного університету

INFORMATION ABOUT THE AUTHOR

Zozulia Oleksandr Ihorovych – Candidate of Law Sciences, Doctoral Candidate of Uzhgorod National University

oizozulia@gmail.com

УДК 342.5

ОСОБЛИВОСТІ ЗАХИСТУ ПРАВА НА ОХОРОНУ ЗДОРОВ'Я В ЄВРОПЕЙСЬКОМУ СУДІ З ПРАВ ЛЮДИНИ

Юрій ШВЕЦЬ,
кандидат економічних наук, доцент,
докторант кафедри конституційного права та порівняльного правознавства
Ужгородського національного університету

АНОТАЦІЯ

Стаття присвячена висвітленню загальних теоретичних та практичних аспектів захисту права особи на охорону здоров'я в Європейському суді з прав людини. Проаналізовано змістовне та сутнісне співвідношення основних елементів захисту права особи на охорону здоров'я в Європейському суді з прав людини. На підставі проведеного аналізу зроблено висновки, в яких узагальнені основні особливості захисту права особи на охорону здоров'я в Європейському суді з прав людини на основі практики діяльності даної судової інстанції. На підставі аналізу норм міжнародного законодавства визначені основні елементи захисту права особи на охорону здоров'я в Європейському суді з прав людини.

Ключові слова: право на охорону здоров'я, конституційні права, конституція.

PECULIARITIES OF THE RIGHT TO HEALTH PROTECTION AT THE EUROPEAN COURT OF HUMAN RIGHTS

Yurii SHVETS,
Ph.D in Economics, Associate Professor, Doctoral Candidate at the Chair of Constitutional Law and Comparative Law of the Faculty of Law of Uzhhgorod National University

SUMMARY

The article deals with the highlighting of the general theoretical and practical aspects of protecting the right to health at the European Court of Human Rights. It provides the substantive analysis of the main elements of the protection of the person's right to health at the European Court of Human Rights. The analysis allows making the appropriate conclusions which summarize the main features of the protection of the person's right to health protection at the European Court of Human Rights on the basis of the practice of this court instance. The main elements of the right to health protection at the European Court of Human Rights are defined on the basis of the analysis of the norms of international law.

Key words: right to health care, constitutional rights, constitution.

REZUMAT

Articolul este dedicat acoperirea aspectelor teoretice și practice generale de protecție a dreptului omului la sănătate în Curtea Europeană a Drepturilor Omului. Acesta a analizat raportul esențial și semnificativă a principalelor elemente ale protecției drepturilor omului la asistență medicală în Curtea Europeană a Drepturilor Omului. Pe baza concluziilor analizei care sintetizează principalele caracteristici ale protecției drepturilor omului la protecția drepturilor omului de sănătate în Curtea Europeană pe baza practicilor instanței. Determinată pe baza unei analize a dreptului internațional, principalele elemente ale dreptului omului la sănătate în Curtea Europeană a Drepturilor Omului.

Cuvinte cheie: dreptul la protecția sănătății, drepturile constituționale, constituirea.

Постановка проблеми. Право на охорону здоров'я безпосередньо не міститься в Конвенції про захист прав та основних свобод, що логічно зумовлює виникнення питання: чи підлягає захисту Європейським судом дане право? Крім того, Конвенція закріплює лише цивільні та політичні права людини і громадянина, а соціально-економічні права, до яких належить право на охорону здоров'я, викладені в Європейській соціальній хартії, отже, не підлягають захисту в Страсбурзькому суді. Оскільки Європейська соціальна хартія не забезпечена подібним механізмом захисту закріплених у ній прав, чи слід розуміти, що цивільні та політичні права мають пріоритет перед соціально-економічними і культурними правами? Таке положення, вочевидь, пов'язане з тим, що реалізація соціально-економічних прав передбачає значні фінансові вкладення в соціальну сферу. У зв'язку з нерівномірним економічним розвитком країн-учасниць Ради Європи на сьогодні неможливо забезпечити на всьому європейському просторі рівний обсяг соціально-економічних прав і свобод людини.

Стан дослідження. Питання правової природи та змісту права людини на охорону здоров'я привертали увагу багатьох дослідників. У нашій статті ми звернули увагу на праці вітчизняних дослідників С. Булеци, З. Гладуна, О. Федька, Л. Царенка. Серед зарубіжних дослідників нами опрацьовані роботи І. Гундарова, А. Кембела, В. Ларіна. Крім того, предметом наукового дослідження в даній статті були конституційні норми ряду зарубіжних країн.

Актуальність теми дослідження. Проте слід зауважити, що комплексних наукових робіт, присвячених визначенню та сутнісному аналізу захисту права людини на охорону здоров'я в Європейському суді з прав людини недостатньо, що обумовлює актуальність даної теми.

Метою статті є проведення системного науково-правового аналізу як наукових підходів, так і норм міжнародного законодавства, в тому числі й конституційних норм щодо особливостей захисту конституційного права особи на охорону здоров'я в Європейському суді з прав людини.

Виклад основного матеріалу. Для того, щоб скарга була розглянута в Європейському суді з прав людини (далі – ЄСПЛ) по суті, вона повинна відповідати таким умовам її прийнятності:

1) предметом скарги можуть бути тільки права, гарантовані Конвенцією про захист прав та основних свобод та її Протоколами;

2) звернутися до Європейського суду може тільки людина, що особисто постраждала від дій держави-відповідача;

3) скарга повинна бути подана не пізніше шести місяців від дати прийняття остаточного рішення у справі, а також тільки після того, як були вичерпані всі внутрішні засоби правового захисту (ст. 35 Конвенції);

4) оскаржити в Європейському суді можна тільки ті порушення прав і свобод людини, які відбулися після дати ратифікації Європейської Конвенції.

Аналіз постанов Страсбурзького суду показує, що право на охорону здоров'я захищається опосередковано через право на життя (ст. 2), право на свободу та особисту недоторканність (ст. 5), право на справедливий судовий розгляд (ст. 6) та ін.

Наприклад, Постановою Європейського суду з прав людини від 09.06.2009 р. у справі «Опузен проти Туреччини» [1] встановлено порушення ст. 3 Конвенції (заборона тортур) і ст. 14 (заборона дискримінації) у взаємозв'язку зі ст. 2 (право на життя) і ст. 3 Конвенції. «Мати заявниці була застрелена чоловіком останньої в 2002 р., коли намагалася допомогти заявниці втекти з подружнього будинку. За кілька років до події чоловік піддавав заявницю та її матір ряду насильницьких нападів, частина яких спричинила травми, оцінені лікарями як загрозливі для життя. Інциденти включали побої, спроби наїзду на двох жінок автомобілем, внаслідок чого мати отримала серйозні пошкодження, і напад, в рамках якого заявниця отримала сім ножових поранень. Інциденти та побоювання жінок за своє життя неодноразово доводили до відома влади. У справі заявниці, незважаючи на характер насильства і застосування смертоносної зброї, влада неодноразово припиняла провадження у справі проти чоловіка з метою уникнення втручання в те, що вони вважали «сімейною справою».

Захист Європейським судом права на сприятливі умови життєдіяльності, які безпосередньо впливають на здоров'я людини, можна простежити в такому його рішенні: «З питання прийнятності скарги «Фадєєва проти Російської Федерації» [2]. У цій справі зазначене право було захищено через право на повагу до приватного і сімейного життя та право на справедливий судовий розгляд.

Цей взаємозв'язок чітко оприявнюється в історії постанови «Татар проти Румунії» [3], де встановлено порушення ст. 8 (право на повагу до приватного і сімейного життя) Конвенції про захист прав людини та основних свобод. Заявники проживали в м. Бая-Маре, в житловій зоні поблизу шахти і ставка Сесар, переданих у концесію компанії «Аурул». Під час отримання золота і срібла з руди компанія використовувала ціанід натрію. У 2000 р. на підприємстві сталася аварія і велика кількість води, що містить ціанід натрію та інші хімічні речовини, потрапила в річку. Заявники неодноразово зверталися в різні адміністративні органи з приводу загроз здоров'ю, які створювало використання ціаніду натрію у процесі збагачення породи. Другий заявник відчув перші ознаки астми в 1996 р., але його стан погіршився після аварії на підприємстві. У ході розгляду справи було встановлено, що забруднення, викликане діяльністю підприємства, могло спричинити погіршення якості життя місцевого населення, торкнулося благополуччя заявників і порушило їх користування житлом, тож, загалом вплинуло на їхнє право на повагу до приватного і сімейного життя.

Визначними є справи, розглянуті у Страсбурзькому суді з приводу відшкодування шкоди здоров'ю, заподіяної в результаті лікарської недбалості. До прикладу, Європейським судом винесено Постанову «Бирзія-Ковські проти Польщі» [4]. Заявник скаржився на дії лікарів, з вини котрих під час кесаревого розтину його дружина впала в кому, а відтак померла. У мотивувальній частині постанови підкреслена «необхідність оперативного розгляду справ, що стосуються смерті людей у лікарняних умовах». Тут же зазначено, що «факти і можливі помилки, допущені ним у ході медичного лікування, повинні бути швидко встановлені з метою поширення серед медичного персоналу розглянутої установи для запобігання повторення схожих помилок і, таким чином, забезпечення безпеки пацієнтів всіх медичних установ».

У Постанові «Кодарча проти Румунії» [5] порушувалися питання відповідальності медичних працівників і медичних установ за недбалість лікарів та обов'язки відшкодування матеріального збитку і моральної шкоди. Європейський суд дійшов висновку, що у справі допущено порушення ст. 8 і ст. 6 Європейської конвенції, і в порядку компенсації присудив виплатити заявниці 20 000 євро в рахунок компенсації всіх видів заподіяної їй шкоди.

Європейською конвенцією про захист прав людини та основоположних свобод 1950 р. передбачений механізм захисту та реалізації закріплених прав і свобод через механізм Європейського суду з прав людини. Захист права на здоров'я безпосередньо Конвенцією 1950 р., як й інших соціально-економічних прав, не передбачається. Проте звернення за захистом цього права можливе відповідно до низки статей Конвенції 1950 р., і така практика Європейського суду з прав людини існує, зокрема, в разі порушення таких прав:

– на життя (ст. 2 Конвенції);

– на заборону тортур (ст. 3);

– на свободу та особисту недоторканність (ст. 5);

– на справедливий судовий розгляд (ст. 6);

– на повагу до особистого та сімейного життя, на недоторканність житла (ст. 8).

Аналіз практики Європейського суду з прав людини дає підстави зробити висновок, що право на здоров'я має комплексний характер і включає:

– право на інформацію та конфіденційність інформації про стан здоров'я;

– право на медико-соціальну допомогу;

– право на згоду на лікування та медичне втручання;

– право на сприятливе екологічне середовище, яке впливає на стан здоров'я та ін.

Тож, співвідношення права на здоров'я до соціально-економічних прав носить суб'єктивний характер.

Реалізація права на життя іманентно передбачає реалізацію права на здоров'я. Адже щоб повноцінно функціонувати в біологічному та соціальному вимірах, людина потребує здоров'я. Реалізація права на життя в повному обсязі можлива лише в разі гарантування права на здоров'я.

Право на життя захищається у ст. 2 Конвенції. При цьому, згідно зі сталою практикою ЄСПЛ, це право вважається порушеним не тільки в разі позбавлення життя, а й у разі серйозних пошкоджень організму людини, які не спричинили її смерть, але представляли серйозну загрозу її життю. Держава повинна не тільки утримуватися від умисного позбавлення людини життя, а й дотримуватися позитивного зобов'язання захищати життя людини від посягань третіх осіб або від ризику хвороби, яка може спричинити смерть. Однак таке тлумачення може застосовуватися тільки у виняткових випадках, з огляду на міру і характер ушкоджень, завданих людині.

Позитивне зобов'язання держави – охорона життя людини, наявність ефективної незалежної судово-медичної системи, що надає можливості встановити причини смерті, якщо вона настала в лікарні, або якщо пацієнт перебував під постійним

медичним контролем, а також встановити міру відповідальності медичного персоналу. У ст. 2 Конвенції передбачені мінімальні процесуальні вимоги: якщо держава або її представники потенційно відповідальні за смерть особи, обставини, які викликають сумніви, повинні стати предметом ефективного розслідування або ретельного вивчення. Таке розслідування (вивчення) дасть змогу довести до відома громадськості, передовсім родичів, установлені факти. Якщо ніщо не вказує на те, що влада довільно оцінювала надані докази, ЄСПЛ може довіряти фактам, установленим національною владою [6].

Також ЄСПЛ дотримується позиції щодо необхідності вирішувати справи, які стосуються смерті пацієнтів у медичних закладах за максимально короткий строк. У рішенні, ухваленому у справі «Биржиковський проти Польщі», Європейський суд наголосив на необхідності швидкого вирішення справ, які стосуються смерті особи в медичних установах. Помилки, допущені медпрацівниками, повинні підлягати швидкому вивченню. Відтак цю інформацію слід невідкладно доводити до відома персоналу відповідної медичної установи, щоб не допустити повторення негативного досвіду в майбутньому, а значить гарантувати пацієнтам надання якісніших медичних послуг. Тому Європейський суд постановив, що мало місце порушення ст. 2 Конвенції, яке виявилося у проведенні неналежного розслідування обставин смерті дружини заявника та ушкодження здоров'я його сина [7].

Але в низці рішень ЄСПЛ звертав увагу на той факт, що Конвенція 1950 р. не гарантує соціально-економічні права, включно з правом на безкоштовну медичну допомогу, і що скарги щодо якості медичної допомоги не є предметом спору відповідно до положень Конвенції або її Протоколів.

У рішенні ЄСПЛ у справі «Бендерський проти України» суд покликається на свою практику, згідно з якою фізична цілісність особи безперечно випливає з поняття «особисте життя» у сенсі п. 1 ст. 8 (ст. рішення «X. та Y. проти Нідерландів» від 26.03.1985 р., а також «Костелло-Робертс проти Об'єднаного Королівства» від 25.03.1993 р.) [8]. Отже, будь-яке спричинення шкоди лікарями, навіть найменше, фізичній цілісності особи тягне за собою втручання у право на повагу до приватного життя.

Таким чином, Європейський суд з прав людини здійснює захист соціальних прав лише непрямим чином. ЄСПЛ у своїх рішеннях не акцентує на порушеннях соціальних прав, а констатує факт порушення прав, які захищаються Конвенцією 1950 р. Порушення соціально-економічних прав (право на охорону здоров'я) розглядається ЄСПЛ як обставина, що спричинила порушення прав, гарантованих Конвенцією 1950 р. Практика ЄСПЛ засвідчує взаємозв'язок соціально-економічних прав із громадянськими, а отже – і необхідність підвищення рівня захисту соціально-економічних прав.

Загальновизнано, що міжнародне право регулює міждержавні відносини, (власне відносини між усіма суб'єктами міжнародного публічного права), натомість внутрішньодержавне право – внутрішньодержавні відносини, а також міжнародні відносини приватно-правового характеру. Однак свою регулюючу функцію міжнародне право може здійснювати тільки через національне (внутрішньодержавне) право.

При цьому слід зважати на те, що повторювані фактичні відносини, що складаються у процесі міждержавних комунікацій, можуть призводити до визнання їхнього правового характеру й, отже, до утворення міжнародно-правової звичайної норми. Вагому роль у таких процесах відіграють рішення міжнародних судових органів. Втім, це не означає, що вони виступають джерелом міжнародного права. До прикладу, рішення Міжнародного суду ООН ґрунтуються на договірних нормах і вже сформованих звичаях. Однак міра конкретизації деяких звичаїв у його рішеннях настільки суттєва, що може спричиняти утворення нових звичайних норм або вперше зафіксувати появу нової звичайної норми, котра є, з одного боку, елементом вже існуючого міжнародно-правового звичаю, а з другого – самостійною нормою.

Рішення Міжнародного Суду залучаються до процесу нормотворення як частина міжнародної практики в тому, що стосується констатації наявності норм міжнародного права або їх тлумачення. За аналогією, прецедентна практика Європейського суду з прав людини, хоч і не носить нормотворчого характеру, проте увиразнює справжній сенс і зміст низки міжнародно-правових норм у галузі прав людини на здоров'я, зафіксованих у таких міжнародних джерелах як, наприклад, Європейська конвенція про захист прав людини і основних свобод від 04.11.1950 р.

У низці своїх рішень Європейський суд з прав людини акцентував на тому, що Конвенція про захист прав людини та основних свобод не гарантує соціально-економічні права, включно з правом на безкоштовну медичну допомогу, і що скарги щодо якості медичної допомоги не є предметом спору відповідно до положень Конвенції чи протоколів до неї. Водночас Європейська комісія та Європейський суд з прав людини обсервували проблематику медичного обслуговування під час розгляду скарг, пов'язаних із порушенням права на життя (стаття 2), заборони тортур (стаття 3), а також права на свободу і особисту недоторканність (стаття 5), повагу до особистого і сімейного життя, недоторканність житла (стаття 8).

Висновки. Отже, право на охорону здоров'я прямо не закріплене в Європейській конвенції про захист прав і основних свобод, однак захищається в Європейському суді з прав людини опосередковано – через інші права і свободи: право на життя, право на повагу до приватного і сімейного життя, право на справедливий судовий розгляд та ін.

Список використаної літератури:

1. Опузен проти Туреччини № 33401/02 від 9 червня 2009 року. European Court of Human Rights. URL: http://app.echr.coe.int/SOP/index.aspx?lg=ukr

2. Фадєєва проти Російської Федерації від 9 червня 2005 р. European Court of Human Rights. URL: http://app.echr.coe.int/SOP/index.aspx?lg=ukr

3. Татар проти Румунії 27.01.2007 р. European Court of Human Rights. URL: http://app.echr.coe.int/SOP/index.aspx?lg=ukr

4. Бирзія-Ковськи проти Польщі від 27.06.2006 р. European Court of Human Rights. URL: http://app.echr.coe.int/SOP/index.aspx?lg=ukr

5. Кодарча проти Румунії від 02.06.2009 р. European Court of Human Rights. URL: http://app.echr.coe.int/SOP/index.aspx?lg=ukr

6. European Court H. R. Erikson v. Italy, Decision of 26 October 1999; Skraskowski v. Poland, Decision of 6 April 2000; Powell v. the United Kingdom, Decision of 4 May 2000; Sieminska v. Poland, Decision of 29 March 2001.

7. Биржиковський проти Польщі від 27.06.2006 р. European Court of Human Rights. URL: http://app.echr.coe.int/SOP/index.aspx?lg=ukr

8. Бендерський проти України від 15.11.2007 р. European Court of Human Rights. URL: http://app.echr.coe.int/SOP/index.aspx?lg=ukr

ДОВІДКА ПРО АВТОРА

Швець Юрій Юрійович – кандидат економічних наук, доцент, докторант кафедри конституційного права та порівняльного правознавства Ужгородського національного університету

INFORMATION ABOUT THE AUTHOR

Shvets Yurii Yuriiovych – Ph.D in Economics, Associate Professor, Doctoral Candidate at the Chair of Constitutional Law and Comparative Law of Uzhhgorod National University

tarast25@gmail.com

АДМИНИСТРАТИВНОЕ ПРАВО И ПРОЦЕСС

УДК 336.132

ФІСКАЛЬНА ФУНКЦІЯ ДЕРЖАВИ: ОКРЕМІ МЕТОДИ ТА ФОРМИ ЗДІЙСНЕННЯ

Євгенія ДУЛІБА,
кандидат юридичних наук, доцент кафедри кримінального права і правосуддя
ПВНЗ «Міжнародний економіко-гуманітарний університет імені академіка Степана Дем'янчука»

АНОТАЦІЯ

У статті проаналізовані окремі аспекти здійснення фіскальної функції держави. Розглянуто окремі методи та форми здійснення фіскальної політики. Зазначено особливості методів прямого і непрямого оподаткування та цілеспрямованого витрачання доходів; режимів автоматичних стабілізаторів і дискреційних заходів як форм здійснення фіскальної функції. З урахуванням зробленого аналізу висловлюються авторські зауваження.

Ключові слова: режим автоматичних стабілізаторів, режим дискреційних заходів, пряме оподаткування, непряме оподаткування, фіскальна функція держави.

STATE'S FISCAL FUNCTION: SEPARATE METHODS AND FORMS OF IMPLEMENTING

Yevheniia DULIBA,
Candidate of Law Sciences, Associate Professor at the Departament of Criminal Law and Justice
International University of Economics and Humanities named after Academician Stepan Demianchuk

SUMMARY

The article analyzes some aspects of the implementation of the fiscal function of the state. Separate methods and forms of implementing fiscal policy are considered. Some peculiarities of methods of direct and indirect taxation and purposeful expenditure of incomes are noted; and also some features of modes of automatic stabilizers and discretionary measures as forms of realization of fiscal function. Taking into account the analysis, author's comments are expressed.

Key words: mode of automatic stabilizers, mode of discretionary measures, direct taxation, indirect taxation, fiscal function of state.

REZUMAT

Articolul analizează unele aspecte ale implementării funcției fiscale a statului. Se iau în considerare metode și forme separate de aplicare a politicii fiscale. Se remarcă unele particularități ale metodelor de impozitare directă și indirectă și ale cheltuielilor cu venituri intenționate; modurile de stabilizare automată și măsurile discreționare ca forme de implementare a funcției fiscale. Luând în considerare analiza, comentariile autorului sunt exprimate.

Cuvinte cheie: mod de stabilizare automată; modul de măsuri discreționare; impozitarea directă; impozitarea indirectă; funcția fiscală a statului.

Постановка проблеми. Виважена й обґрунтована економічна політика, як і організаційно-адміністративні заходи щодо її впровадження, пов'язана з використанням правових норм, які визначають вибір форм і методів регулювання щодо несприятливих макро- та мікроекономічних тенденцій. Вирішення економічних проблем завжди пов'язане з фінансовими питаннями незалежно від специфіки проявів форм нестабільності. В одних випадках вони можуть бути пов'язані з необхідністю обґрунтування обсягу бюджетно-фінансових вливань в економіку (різноманітних трансфертних виплат, субсидій, допомоги, інших стимулів). В інших випадках – застосовуватися у формі вилучень, тобто у вигляді підвищення податкових і неподаткових надходжень до державного та місцевих бюджетів.

Стан дослідження. Нині теоретичні та прикладні проблеми правової природи різноманітних методів і форм здійснення фіскальної політики постійно викликають зацікавленість із боку учених, зокрема це твердження можна віднести до праць таких учених, як: В. Авер'янов, В. Бабаєв, О. Баклан, О. Гарагонич, В. Геєць, О. Клим, Д. Кравцов, Б. Пасхавер, Д. Стеченко, С. Чистов, Л. Федулова, О. Юлдашев та ін.

Тому **метою і завданням статті** є подальше розроблення питань щодо окремих особливостей здійснення фіскальної функції держави.

Виклад основного матеріалу. Фіскальна функція держави насамперед передбачає застосування правових приймів, що використовуються суб'єктами владних повноважень за допомогою двох різновидів досить складних та взаємозалежних комплексних методів.

Перший різновид – це сукупність методів прямого та непрямого оподаткування доходів, майна, використання природних та інших ресурсів, а також неподаткових вилучень у формі митних зборів від зовнішньоторговельних оборотів товарів і послуг, оплати дозволів і ліцензій на здійснення певного обсягу підприємницьких, банківських,

виробничих, страхових та інших послуг і видів економічної діяльності.

Другий різновид – це сукупність методів цілеспрямованого витрачання доходів, що надійшли до державного та місцевих бюджетів у формі податкових і неподаткових платежів, тобто це державні бюджетні витрати. Цільова спрямованість їх витрачання пов'язана з різноманітною закупівлею державою товарів і послуг (наприклад, на потреби апарату державного управління, обороноздатності країни, охорони громадського порядку та громадської безпеки, для підвищення пенсій та інших соціальних виплат, різних видів допомоги з боку держави й інших трансфертних витрат, видатків із бюджету на освіту та науку, охорону здоров'я, фінансування молодіжних програм тощо).

Зазначимо, що досягнення мети фіскальної функції відображено в реалізації згаданих методів, для здійснення яких визначаються відповідні повноваження податкових і бюджетно-розподільчих структур фіскальної системи; змістом обох різновидів методів фіскальної політики (оподаткування та державних витрат) визначається також характер прямого та непрямого регулювання макро- та мікроекономічних процесів.

Як об'єкти регулювання фіскальною системою держави варто розглядати процеси, зокрема ті, що періодично виникають в економіці майже кожної країни, а саме: порушення рівноваги сукупних параметрів попиту та пропозиції, циклічні спади промислових темпів і ділової активності, нестабільність цін, а також проблеми безробіття, зайнятості населення й інші.

З огляду на зазначену цільову спрямованість фіскальної системи, доцільно ще раз підкреслити її роль – як найважливішої складової частини економічної політики держави щодо забезпечення ефективності соціально-економічної сфери та безпеки країни; як інструмента усунення причин промислового спаду, зростання цін і безробіття; зменшення економічної нерівності в розподілі доходів населення; формування й удосконалення форм і методів співпраці в загальносвітовій господарській системі, ефективної та розгалуженої зовнішньоекономічної політики тощо.

Варто також зауважити, що державна фіскальна функція, встановлений порядок оподаткування і державних витрат бюджетних коштів тощо, поряд із регулюванням і контролем економічної діяльності в ринкових умовах є особливо чутливими складниками економічних відносин між державою в особі її виконавчо-розпорядчих органів (деяких суб'єктів владних повноважень тощо), з одного боку, та громадянами (юридичними особами тощо), з іншого. Ця чутливість відображається в суб'єктивному сприйнятті фіскальної функції держави як із боку платників податків, оскільки ними вона оцінюється з погляду наявності та встановлених заходів вилучення їхніх доходів; так і з боку одержувачів бюджетних (трансфертних) надходжень, які найчастіше розглядають і оцінюють ці доходи (виплати) як ледь відчутну винагороду із сумнівною справедливістю її розподілу. Зазвичай механізм державної політики щодо розподілу державних витрат занадто складний, громіздкий і вже із цієї причини найчастіше сприймається населенням як недостатньо об'єктивний, непрозорий і малоефективний.

Як державні витрати, так і політика оподаткування практично втілюються насамперед в ухваленні урядових рішень (рішень інших суб'єктів владних повноважень), що стосуються макроекономічного регулювання проблем ефективного зростання економіки, узгодження суспільних і особистих інтересів громадян, зайнятості населення, динаміки цін та ін. Життєва важливість і актуальність цих проблем настільки значуща, що для їх вивчення сформувалася особлива підгалузь економічної науки – теорія суспільного вибору (public choice theory), яка стала одним з основних напрямів досліджень, пов'язаних із використанням методології неокласичного аналізу інституційної системи. Вона зародилася в 60-х рр. минулого століття як галузь економічної науки, що вивчає питання оподаткування та державних витрат у контексті надання соціальних благ. Але ще 1942 р. Йозеф Шумпетер вперше сформулював основи цієї теорії в книзі «Капіталізм, соціалізм та демократія» [1], які його послідовник Кеннет Ерроу забезпечив переконливими математичними розрахунками [2]. 1957 р. Ентоні Даунс у праці «Економічна теорія демократії» висунув гіпотезу про те, що в основі економічних перетворень політиків найчастіше містяться передвиборчі амбіції. Особливий суспільний резонанс викликав обґрунтований автором цієї книги «парадокс голосування», згідно з яким участь людей у голосуванні поставлено під сумнів, оскільки кожен, хто голосує, знає, що його окремий голос практично не впливає на результат виборів [2]. Ґрунтовні дослідження Джеймса Б'юкенена та Гордона Таллока доповнили теорію суспільного вибору, підтвердивши важливість «одностайності під час ухвалення політичних рішень», зокрема, у галузі економіки. Відповідно до їхніх аргументів, одностайно ухвалені рішення нікого ні до чого не примушують, отже, не вимагають додаткових витрат [3].

Як показує аналіз закордонного досвіду, основи теорії суспільного вибору ретельно вивчаються та служать базою для внесення законодавчих поправок щодо збалансованості бюджету, впроваджуються в практику західних країн, особливо в галузі регулювання макроекономіки. Навіть в умовах розвинених країн із досконалим законодавством і механізмами фіскальної політики її ефективність ставиться під сумнів. Наприклад, за результатами експерименту, проведеного в Сполучених Штатах Америки, видатний економіст Артур Оукен дійшов висновку, що перерозподіл податкових надходжень через державний бюджет для вирівнювання соціальної нерівності подібний «дірявому відру», за допомогою якого половина бюджетних коштів не доходить до одержувачів [4; 5], що, безсумнівно, актуально і для соціально-економічної політики в Україні.

Заслуговує на підтримку думка, згідно з якої правові форми здійснення сучасної фіскальної функції можна уявити як зовнішнє вираження двох основних режимів їх застосування на практиці. Перша форма – це так званий режим «автоматичних стабілізаторів» [6, с. 24–26]; інша форма – режим дискреційних заходів [7, с. 1–10], тобто сукупність засобів і заходів стабілізації, що проводяться урядом та іншими органами виконавчої влади в так званому «ручному режимі».

Форма здійснення фіскальної функції за допомогою автоматичних стабілізаторів може бути представлена у вигляді зовнішнього вираження заходів своєрідного фіскального саморегулювання на основі законодавчо встановлених нормативних правил поведінки щодо оподаткування й інших бюджетних доходів, а також впливу норм, що регулюють державні витрати бюджетних коштів, які розраховані на тривале застосування в умовах відносно стабільної економічної кон'юнктури. Норми, що стосуються автоматичної стабілізації, необхідні для об'єктивних і оптимальних коригувань основних фіскальних параметрів як для формування податкових і неподаткових надходжень до бюджету, так і для їх розподілу з бюджету у вигляді державних витрат. Об'єктивність і оптимальність таких коригувань особливо актуальна для прогнозних оцінок стану економіки; попередження та пом'якшення умов циклічних спадів в економіці, зниження темпу економічного зростання валового внутрішнього продукту; у разі погіршення ситуації на ринках праці або зміни динаміки цін на грошових ринках. У таких ситуаціях майже в автоматичному режимі мають застосовуватися об'єктивні й оптимальні коригування

норм (ставок) податкових відрахувань до бюджету і обсягів таких держбюджетних витрат, як виплати допомоги з безробіттю, трансфертні виплати населенню та ін.

Практика деяких країн показує [8; 9], що така форма здійснення фіскальної функції, як застосування передбачених автоматичних стабілізаторів сприяє стимулюванню або стримуванню розподілу та перерозподілу доходів за заздалегідь заданими нормативами відрахувань і платежів до бюджету або відповідних фондів, як-от: прямого та непрямого оподаткування доходів; відрахувань до фондів страхування з безробіття; трансфертних виплат (допомоги з безробіття й ін.).

Варто підкреслити, що фіскальні нормативи, які майже автоматично змінюються залежно від складності економічної ситуації, здатні позитивно вплинути як на сукупний попит, так і на сукупну пропозицію товарів і послуг. Отже, фіскальні нормативи-стабілізатори повинні об'єктивно й оптимально впливати і на такі важливі показники, як: темпи економічного зростання, ділової та інвестиційної активності, на доходи, зайнятість населення, рівень цін тощо.

Але з реального втілення фіскальної політики в життя багатьох країн видно [10, с. 126–132; 11; 12, с. 46–47], що стабільність і стійкість не стають автоматично постійними та тривалими. Несприятливі тенденції періодично повторюються, але їхні причини та джерела зазвичай різні та непередбачувані. Тому фіскальне регулювання здійснюється і за допомогою такої форми реалізації фіскальної функції, як застосування дискреційних заходів.

Форма здійснення фіскальної функції як дискреційних заходів – це такий зовнішній прояв методів упорядкування суспільних відносин у сфері економіки (галузі оподаткування зокрема), який можна характеризувати оперативним розробленням невідкладних екстрених фіскальних урядових рішень (які можуть входити до повноважень компетентних органів виконавчої влади, або (що відбувається набагато частіше) ще повинні підлягати законодавчому схваленню для подальшого виконання певними органами державного управління). В Україні Державна податкова служба деякий час була наділена окремими установчими функціями, наприклад, ухвалювала рішення про створення, реорганізацію, ліквідацію підприємств, установ, організацій, заснованих на державній власності.

Дискреційне регулювання в разі короткострокових заходів впливу здійснюється через вибір методів управління бюджетним дефіцитом і державним боргом; перегляд певних ставок (нормативів) оподаткування; напрямів і обсягу розподілу бюджетних коштів. Можуть підлягати перегляду норми витрат на державні соціальні програми, програми сприяння фінансуванню інвестицій, трансфертні виплати, допомогу населенню в умовах безробіття, витрати на створення нових робочих місць, обсяги фінансування апарату державного управління та ін. Зазвичай дискреційна політика здійснюється шляхом змін щодо витрачання бюджетних коштів як на державному, так і на місцевому рівнях. Перелічені заходи можуть привести до необхідності рестрикції бюджетів, тобто до законодавчого перегляду та нового затвердження їхніх дохідної та видаткової частин, а також бюджетної політики загалом на період подолання несприятливих тенденцій в економіці.

Дослідники-економісти [13–15] слушно пов'язують політику дискреційних заходів із так званими «лагами часу» (запізненнями), які уповільнюють темп застосування цих заходів. Поняття «лаги» розуміють як періоди часу від моменту виникнення негативних подій, що вимагають регулюючого втручання, до прояву результатів цього втручання. Різновидами таких періодів є: лаг спостереження; лаг законодавчого ухвалення рішень; лаг впливу та прояву позитивних результатів.

Зрозуміло, що за виваженого здійснення фіскальної функції лаги об'єктивно необхідні, але початок впливу дискреційних заходів на економічну ситуацію запізнюється через тривалість нормативної процедури їх ухвалення. Законодавчі акти, що регулюють суспільні відносини в цій галузі, досить довго зазвичай обговорюються, обґрунтовуються, ухвалюються та подаються до законодавчого органу і тільки після набрання чинності можуть бути впроваджені в практичну площину.

Обрання фіскальних заходів і застосування їх у дискреційних або недискреційних формах пов'язано з деякими особливостями. По-перше, на різних етапах процесу правового регулювання економіки апріорі досить важко визначити, як вплине, наприклад, політика зниження податків на обсяг бюджетних надходжень, а саме: скоротить їх або підвищить завдяки зростанню сукупної пропозиції? Чи сформується внаслідок проведених фіскальних заходів дефіцит бюджету та державний борг?

По-друге, так само важко визначити, що краще стимулювати фіскальними заходами – сукупний попит чи сукупну пропозицію.

Дослідники зазначають [16, с. 344–347; 17, с. 23–26; 18, с. 138–142], що наявною практикою підтверджено лише те, що заходи стимулювання сукупного попиту мають очікуваний ефект набагато швидше, вони виявляються більш дієвими на короткострокових проміжках часу. Водночас щодо сукупної пропозиції чинникам реагування на стимулюючі заходи властивий більш значний ефект запізнювання і вони застосовуються з огляду на більш тривалі проміжки часу.

По-третє, після виходу економіки зі спаду процес повернення до більш високих податків зазвичай викликає загальне соціальне невдоволення. Але якщо політика стимулювання попиту проводилася у формі недискреційних заходів на стадії циклічного економічного спаду, то на стадії виходу зі спаду автоматичні стабілізатори сформують бюджетний надлишок, що означає необхідність стримування інфляції.

Висновки. У контексті питань, що розглядаються, наприкінці статті звернемо увагу на принципи фіскальної політики – головні ідеї, які повинні бути непорушною законодавчою основою нормативів і методик, що стосуються як процесів оподаткування, так і державних витрат. Вони мають бути сформульовані виключно в законах, втілені у відносно сталих нормативах, які ухвалюються на тривалу перспективу. Законодавчий характер принципів фіскальної політики повинен бути незмінним. Можуть змінюватися: предмет оподаткування; база оподатковування; масштаб податку й одиниця оподаткування; класифікація податків за способом стягнення (прямі, непрямі, особисті, митні). Варто визнати, що навіть у найдосконаліших системах оподаткування розвинених країн [19, с. 167–173; 20; 21, с. 126–139] не вдається уникнути протиріч між проголошеними принципами та компромісами, які пов'язані з необхідністю ухвалювати деякі прагматичні, життєво необхідні рішення. Тобто в цьому контексті потрібні вагомі аргументи та точні розрахунки для суміщення й оптимального поєднання принципів і компромісів оподаткування.

Водночас прагматизм ухвалених рішень завжди має запобігати ситуації, коли загальні керівні ідеї та базові положення, що містяться у визначених принципах, на практиці цілком або частково протиснуті тією чи іншою політичною доцільністю чи кон'юнктурою. Зазвичай принципи та компроміси оподаткування нівелюються техніко-економічної методикою розрахунку пропорцій податкових вилучень і бюджетних коштів, що розподіляються. Цим, зокрема, пояснюється походження термінології або назв відповідних різновидів податків. Так, пропорційний податок – це

податок, що зростає пропорційно збільшенню доходу. Прогресивний податок – зростає більше, ніж збільшується сума доходу. Він застосовується під час оподаткування доходів корпорацій, рентних доходів, у деяких країнах за прибуткового оподаткування особистих доходів громадян. Регресивний податок застосовується зазвичай індивідуально до одержувачів низьких доходів (властивий мінімальному рівню оподаткування). Суперечливий характер цього виду оподаткування простежується особливо чітко стосовно таких об'єктів оподаткування, як підакцизні товари. Досить прості приклади здатні показати, що регресивний податок відбирає більшу частину доходу в груп населення з низьким рівнем доходу. Навіть за рівного для всіх (наприклад, в Україні) податку з доходів фізичних осіб в 18% групи населення з високими доходами платять меншу частку непрямих податків у підакцизні товари (сигарети, бензин, алкоголь), ніж групи населення з низькими доходами.

Отже, оподаткування є пропорційним, прогресивним або регресивним лише за техніко-економічною методикою розрахунку пропорцій податку за різних рівнів доходів. Аналіз співвідношення цих пропорцій показує, яку частку доходу сплачує платник податків, що має високий рівень доходу (пропорційну, більшу або меншу), щодо платника податків з низьким доходом. Порівнюючи ці пропорції, легко побачити, що регресивне оподаткування завжди важче для одержувачів низьких доходів.

Автор сподівається на продовження обговорення окреслених питань щодо здійснення фіскальної функції держави із застосуванням інших методів і форм фіскальної політики.

Список використаної літератури:

1. Шумпетер Й. Капитализм, Социализм и Демократия / предисл. и общ. ред. В. Автономова. Пер. с англ. М.: Экономика, 1995. 540 с.

2. Панорама экономической мысли конца XX ст.: в 2 т. / под ред. Д. Гринэуэя, М. Блини, И. Стюарта. М., 2002. 400 с.

3. Нуреев Р. Дж.М. Бьюкенен и теория общественного выбора. Сочинения. Конституция экономической политики. Расчёт согласия. Границы свободы / Дж.М. Бьюкенен. Нобелевские лауреаты по экономике. Т. 1. Фонд экономической инициативы. М.: Таурус-Альфа, 1997.

4. Arthur Okun. The Political Economy of Prosperity. Brookings Institutions, 1970.

5. Arthur Okun. Equality and Efficiency: The Big Tradeoff. Brookings Institutions, 1975.

6. Євремов Д. Автоматичні стабілізатори в фіскальній системі України. Технологический аудит и резервы производства. № 6/6 (14). 2013. С. 24–26.

7. Кобильник Д. Деякі міркування стосовно дискреційних повноважень органів, що здійснюють фінансову діяльність в Україні. Теорія і практика правознавства. Вип. 2 (8). 2015. С. 1–10.

8. Полатай В. Правове регулювання інвестиційної діяльності: дис. канд. юрид. наук: 12.00.04. Х., 2000. 173 с.

9. Кравцова Т. Державне регулювання господарської діяльності: адміністративно-правові аспекти: монографія. Суми, 2006. 184 с.

10. Баклан О. Закордонний досвід державного регулювання економіки та підприємництва деяких країн Європейського Союзу. Зовнішня торгівля: право та економіка. 2010. № 3. С. 126–132.

11. Клим О. Адміністративно-правове регулювання підприємницької діяльності в Україні: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07. К., 2009. 205 с.

12. Стеченко Д. Державне регулювання економіки: навч. посібник. 3-тє вид., випр. К.: Знання, 2006. 262 с.

13. Вітлінський В., Наконечний С., Шарапов О. та ін. Економіко-математичне моделювання: навч. посібник. К.: КНЕУ, 2008. 536 с.

14. Моісеєнко Т., Войтко С. Ресурсне забезпечення інноваційної діяльності підприємств: монографія. К.: Альфа-Реклама, 2014. 160 с.

15. Наконечний С., Терещенко Т. Економетрія: навчально-методичний посібник для самостійного вивчення дисципліни. К.: КНЕУ, 2001. 192 с.

16. Попов В. «Пекинский консенсус» против «Вашингтонского»: «азиатские ценности» более конкурентоспособны, чем либерализм? Прогнозис. 2007. № 3. С. 344–347.

17. Огата Ш. Роль государства в рыночной экономике. Проблемы теории и практики управления. 1991. № 2. С. 23–26.

18. Юлдашев О. Теоретико-методологічне забезпечення регуляторної політики в сфері господарської діяльності. Зовнішня торгівля: право та економіка. 2007. № 5 (34). С. 138–142.

19. Гарагонич О. Правові аспекти підтримки малого і середнього підприємництва на регіональному рівні у Чехії. На порозі тисячоліть: сучасні підходи до розвитку громад та регіонів: матеріали міжнар. наук. конф. Ужгород: Мистецька лінія, 2000. С. 167–173.

20. Китай: фундамент успехов XXI в. / отв. ред. Л. Титаренко. М.: ИДВ РАН, 2002. 200 с.

21. Крисоватий А., Кощук Т. Податкова гармонізація та національні особливості оподаткування високорозвинутих країн. Економіка і прогнозування. 2009. № 4. С. 126–139.

ДОВІДКА ПРО АВТОРА

Дуліба Євгенія Володимирівна – кандидат юридичних наук, доцент кафедри кримінального права і правосуддя ПВНЗ «Міжнародний економіко-гуманітарний університет імені академіка Степана Дем'янчука»

INFORMATION ABOUT THE AUTHOR

Duliba Yevheniia Volodymyrivna – Candidate of Law Sciences, Associate Professor at the Department of Criminal Law and Justice International University of Ecomomics and Humanities named after Academician Stepan Demianchuk

furmanczuk@ukr.net

УДК 35.071

АДАПТАЦІЯ ЄВРОПЕЙСЬКИХ СТАНДАРТІВ ПУБЛІЧНОГО УПРАВЛІННЯ В СОЦІАЛЬНО-КУЛЬТУРНІЙ СФЕРІ В УКРАЇНІ

Богдана МЕЛЬНИЧЕНКО,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри конституційного та міжнародного права
Навчально-наукового інституту права та психології
Національного університету «Львівська політехніка»

АНОТАЦІЯ

У статті розглянуто проблеми становлення публічного управління в соціально-культурній сфері в Україні, визначено пріоритетні напрями реформування публічного управління в цій сфері та їх адаптацію до європейських стандартів.

Ключові слова: публічне управління, соціально-культурна сфера, культурні права громадян, європейські стандарти.

ADAPTATION OF EUROPEAN STANDARDS OF PUBLIC MANAGEMENT IN THE SOCIO-CULTURAL SPHERE IN UKRAINE

Bohdana MELNYCHENKO,
Candidate of Law Sciences, Associate Professor, Associate Professor at the Department of Constitutional and International Law of Institute of Law and Psychology of National University "Lviv Polytechnic"

SUMMARY

The article considers the problems of establishing public management in the socio-cultural sphere in Ukraine, identifies the priority directions of reforming public management in this sphere and their adaptation to European standards.

Key words: public management, socio-cultural sphere, cultural rights of citizens, European standards.

REZUMAT

Articolul discută problemele formării administrației publice în sfera socială și culturală din Ucraina, identifică domeniile prioritare de reformare a administrației publice în acest domeniu și adaptarea lor la standardele europene.

Cuvinte cheie: administrația publică, sfera socio-culturală, drepturile culturale ale cetățenilor, standardele europene.

Постановка проблеми. Європейський вибір України, становлення та розвиток громадянського суспільства, зміни у праві – все це спонукає до реформ, зокрема, і в соціально-культурній сфері. Українське законодавство потрібно привести у відповідність до європейського законодавства, не лише враховуючи бажання України бути в членом Європейського Союзу, а й з огляду на прогресивний характер європейської адміністративно-правової моделі.

Актуальність теми дослідження. Питанням адаптації європейських стандартів публічного управління в Україні, зокрема, і в соціально-культурній сфері приділяється все більше уваги. Окремі тенденції розвитку публічного управління в Україні розглядаються в роботах І.А. Грицяка, Ю.В. Ковбасюка, К.О. Ващенко, Ю.П. Сурміна, А.М. Михненка, Т.П. Крушельницької та ін.

Метою й завданням статті є обґрунтування необхідності запровадження європейських стандартів публічного управління в соціально-культурній сфері в Україні.

Виклад основного матеріалу. Соціально-культурна сфера – це система різнобічних відносин між людьми, що беруть участь у соціально-духовному житті, широке коло громадських (національних, міжнаціональних, релігійних, творчих тощо) відносин, при яких задовольняються інтереси людей і вирішуються їхні проблеми в галузі освіти, науки, культури й мистецтва, охорони здоров'я, соціального захисту, проведення дозвілля, творчої діяльності тощо [1, с. 343].

Основоположною правовою нормою первинного права щодо культурної політики ЄС стала ст. 128 Договору про Європейський Союз (Маастрихтського договору) від 7 лютого 1992 року. Зокрема, норми статті передбачають, що Спільнота сприяє розквіту культур держав-членів, шануючи їхнє національне та регіональне розмаїття й водночас підкреслюючи значення спільної культурної спадщини. Діяльність Спільноти спрямована на заохочення до співпраці між державами-членами, а також за необхідності до підтримки та доповнення їхньої діяльності в таких сферах:

– удосконалення знань і розповсюдження культури й історії європейських народів;

– збереження та охорони культурної спадщини європейського значення;

– некомерційного культурного обміну;

– художньої та літературної творчості, включаючи аудіовізуальний сектор [2].

Ця стаття в повному обсязі та з деякими поправками включена до Амстердамського договору від 2 жовтня 1997 р. (ст. 151) і Договору про функціонування ЄС від 1 грудня 2009 р. (ст. 167). Основна поправка стосується положення 4, де наголошується на значимості збереження розмаїття культур ЄС [3].

Основними органами та інституціями ЄС, чия діяльність пов'язана зі сферою культури, є такі:

– Комітет з культури й освіти при Європейському парламенті;

– Рада ЄС (проводить діяльність у сфері освіти, молоді, культури та спорту);

– Європейська комісія (при якій діє Генеральний директорат з освіти й культури та існує посада

Європейського комісара з питань освіти, культури, багатомовності й молоді;

– Виконавче агентство з освіти, культури та аудіовізуальних засобів (при Європейській комісії).

Роль «двигуна» європейської інтеграції, сили, яка пильнує за дотриманням Договорів та оберігає інтереси Спільноти, відведена Європейській Комісії. Вона є політично незалежною інституцією Європейського Союзу, створена в процесі європейської інтеграції, яка не має аналогів у національних системах урядування і представляє та підтримує інтереси ЄС загалом [4, с. 207].

Так, 10 червня 2007 р. Європейською Комісією прийнято Повідомлення «Про Європейський план дій щодо культури у глобалізованому світі», у якому акцентовано увагу на співпраці як у рамках ЄС, так і з третіми країнами, до яких належить Україна, адже однією із цілей Плану є використання культури як форми дипломатії, інструмента міжнародного співробітництва. Цей документ започатковує різноманітні фінансові інструменти й установлює певні методи співробітництва країн-членів ЄС і третіх країн у культурній галузі. Європейський план дій щодо культури спрямований на:

– культурне розмаїття й міжкультурний діалог;

– культуру як каталізатор творчості й інновацій;

– культуру як суттєвий елемент міжнародних відносин [5].

Політика розвитку міжкультурного діалогу є одним із пріоритетів у сфері культурної політики Єврокомісії. Зокрема, 4 грудня 2007 р. Європейська Комісія офіційно презентувала ініціативу «2008-й рік – Європейський рік міжкультурного діалогу», для підтримки цієї ініціативи обрано гасло «Разом у розмаїтті» (Together in Diversity). Метою ініціативи «2008 рік – Європейський рік міжкультурного діалогу» стало зміцнення взаєморозуміння та поліпшення співіснування людей різних культур у ЄС. Ініціатива наголошувала на перевагах культурного розмаїття й водночас прагнула зміцнити почуття належності до спільної європейської культури [6].

У 2008 р. у Страсбурзі Комітет Міністрів від імені урядів 47 держав-членів Ради Європи затвердив «Білу книгу з міжкультурного діалогу». Документ ілюструє концептуальні підходи Ради Європи до питань культурного розмаїття, що зумовлені не тільки наявністю національних меншин у країнах ЄС, які утворилися внаслідок історичних подій, а й впливом глобалізаційних подій, кількістю, що зростає, мігрантів з інших країн, які представляють різні соціокультурні, релігійні традиції. Під міжкультурним діалогом розуміється відкритий і ввічливий обмін думками між особами та групами осіб різного етнічного, культурного, релігійного й мовного походження і традицій на основі взаєморозуміння та взаємоповаги. Діалог відбувається на всіх рівнях – у суспільствах, між суспільствами Європи та між Європою й іншим світом [7].

У контексті дослідження варто відмітити, що у 2004 році разом із розширенням Європейського Союзу на 10 країн вироблена нова політика ЄС – Європейська політика сусідства (далі – ЄПС). Вона поширювалась на шістнадцять сусідів Євросоюзу – Україну, Азербайджан, Молдову, Білорусь, Вірменію, Грузію, Алжир, Єгипет, Ізраїль, Йорданію, Ліван, Лівію, Марокко, Палестину, Сирію й Туніс. Мета ЄПС полягала в сприянні забезпечення стабільності й безпеки сусідніх країн, а також економічного розвитку їхніх регіонів.

У травні 2008 р. Польща та Швеція запропонували утворити нову ініціативу, спрямовану на співробітництво з пострадянськими країнами – «Східне Партнерство» (далі – СхП). Цьому сприяли декілька факторів: запит східноєвропейських країн на глибшу інтеграцію з ЄС, внутрішня потреба Союзу в посиленні східного напрямку зовнішньої політики та безпекова ситуація в регіоні. 7 травня 2009 р. ініціатива СхП як невід'ємна частина Європейської політики сусідства була повноцінно запущена на Празькому установчому саміті. Основна мета СхП – сприяння політичним та економічним реформам у країнах-партнерах через укладання Угоди про асоціацію; створення зони вільної торгівлі (ЗВТ); лібералізацію візового режиму з ЄС; підтримку стабільності й безпеки в регіоні; розвиток енергетичної галузі; захист навколишнього середовища [8].

У сфері культури практичними засобами реалізації цього співробітництва є Програма ЄС і СхП «Культура і креативність», яка покликана забезпечити підтримку культурних і креативних секторів і збільшити їхній внесок у сталий гуманітарний і соціально-економічний розвиток в Азербайджані, Білорусі, Вірменії, Грузії, Молдові та Україні. Програма сфокусована на чотирьох основних напрямах: проведення досліджень і розвиток механізмів збирання доказів; нарощування потенціалу; інформування про потенційну роль культурних і креативних секторів у стійкому соціально-економічному розвитку; надання можливості для міжнародного культурного співробітництва [9].

Показовим є те, що Європейською Комісією запроваджено аналіз і моніторинг культурної політики в державах-учасницях з метою визначення пріоритетних напрямів удосконалення цієї політики та потреб сектору. Важливо зазначити, що Культурна програма СхП акцентує увагу на посиленні діалогу між державою і громадськістю, а також участі міністерств культури в її реалізації [10].

Питання культурного співробітництва України з ЄС, зокрема, закріплено в Угоді про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони, від 16 вересня 2014 року № 1678-VII. Положення Угоди передбачають суттєві реформи, спрямовані на приведення країн-партнерів у відповідність до ЄС шляхом узгодження їхніх законодавства і стандартів з ЄС [11].

Аналізуючи європейське законодавство, варто зазначити, що воно визначає низку принципів, чітких норм і стандартів управління у сфері культури, яких мають дотримуватись держави-члени, і передбачає певну автономію держав-учасниць у здійсненні культурної політики. Важливим чинником реалізації як культурних прав, так і принципів управління у сфері культури, визначених європейськими актами, є їх правове забезпечення на національному рівні [10].

Навесні 2010 р. Європейською Радою прийнято стратегію соціально-економічного розвитку Європейського Союзу на період до 2020 року – «Європа 2020» [12]. Зокрема, Європейський Союз надає важливого значення реалізації освітнього й навчального напряму Стратегії ЄС «Європа 2020», який полягає в оновленні та вдосконаленні системи вищої освіти в країнах-членах ЄС. Підготовлена й опублікована ще у вересні 2011 р. Комунікація Єврокомісії щодо стану системи освіти в Євросоюзі передбачає якісну модернізацію цієї сфери шляхом упровадження інноваційних підходів, збільшення інвестицій у галузь освіти, у т. ч. професійно-технічної освіти, з метою формування кваліфікованого ринку праці, створення робочих місць, підвищення рівня зайнятості серед молоді за рахунок нової програми ЄС «Еразмус+». Україна, сповідуючи аналогічні цілі, приєдналася у 2014 році до програми ЄС «Еразмус+» як країна-партнер [13].

6 серпня 2014 р. Кабінет Міністрів України затвердив Державну стратегію регіонального розвитку (далі – ДСРР) на період до 2020 р., в якій визначаються цілі та правила процедур для центральних, місцевих органів виконавчої влади й органів місцевого самоврядування для досягнення стратегічних цілей регіонального розвитку. Цей документ визначає цілі державної регіональної політики, а та-

кож їх відношення з іншими державними політиками, які спрямовані на територіальний розвиток. ДСРР-2020, по суті, визначає бачення державної регіональної політики на відповідний період. Розроблення ДСРР-2020 здійснено з урахуванням змін, які відбулися в розвитку регіонів країни останніми роками [14].

Україна зацікавлена в розширенні співпраці з європейською культурною і креативною індустрією. Із цією метою 19 листопада 2015 р. підписано Угоду між Урядом України та Європейською Комісією про участь України в Програмі ЄС «Креативна Європа», яка уможливила участь зацікавленої української аудиторії в проектах і конкурсах, охоплених Програмою. Бюджет Програми, термін реалізації якої розрахований до 2020 р., становить 1,46 млрд. євро [15].

Передусім законодавство України у сфері культури забезпечує реалізацію й захист культурних прав громадян, які зафіксовані в Конституції України, зокрема це забезпечення прав на вільне провадження культурної діяльності, свободу творчості, доступ до інформації й культурної спадщини. Законодавство в цій сфері забезпечує естетичне й моральне виховання людини, охорону здоров'я, навчання, культурне та духовне виховання, соціальний захист людини.

Варто відмітити, що із законодавчими перетвореннями у сфері культури країн-членів ЄС тісно пов'язана реформа самої системи управління цих країн, а саме децентралізація управління, що сприяла запровадженню демократизму в публічному управлінні та підвищенню ефективності прийняття рішень щодо культури. Необхідність здійснення країнами-претендентами на вступ у ЄС відповідних трансформаційних заходів, зокрема, в адміністративній (управлінській) сфері випливає з вимог Європейського Союзу, які відбито в трьох критеріях – політичному, економічному й так званому членському, які встановила Європейська Рада в червні 1993 р. на засіданні в Копенгагені. До цих критеріїв, які отримали назву копенгагенських, вона додала в грудні 1995 р. у Мадриді побажання стосовно перебудови країнами-заявниками про вступ до ЄС власних управлінських (адміністративних) інституцій, які б відповідали копенгагенським критеріям, були здатні впроваджувати положення доробку Спільноти і брати активну участь у виробленні майбутньої політики ЄС після вступу до нього [16].

1 липня 2015 р. Президент України подав на розгляд Верховної Ради України Проект Закону України «Про внесення змін до Конституції України (щодо децентралізації влади)». Метою Законопроекту є відхід від централізованої моделі управління в державі, забезпечення спроможності місцевого самоврядування та побудова ефективної системи територіальної організації влади в Україні, реалізація повною мірою положень Європейської хартії місцевого самоврядування, принципів субсидіарності, повсюдності й фінансової самодостатності місцевого самоврядування [17].

Децентралізація державного управління у сфері культури передбачає передавання основних функцій управління у сфері культури на місця, розширення у зв'язку з цим повноважень регіональних і місцевих органів державного управління, посилення їх відповідальності за розвиток культурної сфери. Надання максимальної автономії повноважень місцевим органам влади щодо розв'язання проблем культурного розвитку на своєму рівні зменшує вплив центру на щоденну діяльність органів влади місцевого рівня, посилює їхню ініціативу, активність і співпрацю з різними суб'єктами культурної діяльності й реально розширює демократичні методи управління, що сприяє демократизації всієї системи управління у сфері культури. При цьому розподіл компетенції має відбуватися за принципом, коли на більш високий рівень управління передаються лише ті функції, які не можуть бути ефективно реалізовані на нижчому [18, с. 218].

Управлінська діяльність цих органів має бути спрямована на вирішення таких завдань: створення необхідних умов для відродження, збереження й розвитку національної культури, розвитку етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності всіх корінних народів і національних меншин, що проживають у регіоні (області чи районі); визначення пріоритетів регіонального культурного розвитку; узгодження інтересів усіх суб'єктів культурної діяльності відповідного регіону чи території; залучення до розроблення та реалізації регіональних програм культурного розвитку, управлінських рішень громадських органів, організацій культури, національно-культурних товариств регіону; забезпечення доступу до культурно-мистецьких цінностей соціально незахищених верств населення; підтримка митців, творчої молоді; розв'язання специфічних проблем культурного розвитку регіону [18; 19].

Налагодження конструктивного діалогу між громадськими та державними структурами, з одного боку, допомагає громадським структурам довести до відома державних органів нагальні потреби й проблеми розвитку сфери культури. З іншого – завдяки співпраці, партнерським взаємовідносинам із громадськістю органи державної влади й управління стають краще обізнаними з наявною соціокультурною ситуацією, реальним станом культурної сфери. Тісне співробітництво органів державного управління у сфері культури всіх рівнів з громадськими структурами допомагає населенню краще зрозуміти логіку управлінських рішень і політику держави у сфері культури, забезпечує його довіру й підтримку в разі виникнення такої необхідності [18, с. 220].

Висновки. Отже, публічне управління в соціально-культурній сфері в Україні має відповідати вимогам правової держави і громадянського суспільства. Ця модель управління дає можливість громадськості безпосередньо впливати на процес прийняття рішень, брати активну участь у роботі закладів, організацій, підприємств культури, реалізувати власні культурні інтереси. При цьому в такому управлінні значну вагу має взаємодія органів державної влади з інститутами громадянського суспільства.

Список використаної літератури:

1. Государственное управление: основы теории и организации: учебник: в 2 т. / под ред. В.А. Козбаненко. 2-е изд., с изм. и доп. Москва: Статут, 2002. Т. 2. С. 343.

2. Договір про Європейський союз: Міжнародний документ від 7 лютого 1992 р. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/994_029.

3. Консолідовані версії Договору про Європейський Союз від 7 лютого 1992 р. та Договору про функціонування Європейського Союзу від 25 березня 1957 р. з протоколами та деклараціями. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/994_b06.

4. Європейська інтеграція: навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів та слухачів магістерської підготовки за напрямом «Державне управління» / кол. авт.; за заг. ред. проф. І.А. Грицяка та Д.І. Дзвінчука. Івано-Франківськ: Місто НВ, 2013. 464 с.

5. Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European economic and social Committee and the Committee of the regions a European agenda for culture in a globalizing world. Brussels, 10.05.2007, COM (2007) 242 final. URL: http://ec.europa.eu/culture/our-policy-development/doc399_en.htm.

6. Європейський простір: портал проєвропейського громадянського суспільства України. URL: https://eu.prostir.ua/library/233804.html.

7. Жити разом у рівності й гідності. Біла книга з міжкультурного діалогу / Рада Європи, Комітет Міністрів. Київ: Оранта; ЦР «Демократія через культури», 2010. 48 с.

8. Про Східне партнерство: Національна платформа Форуму громадянського суспільства Східного партнерства. URL: http://eap-csf.org.ua/eastern-partnership/pro-shidne-partnerstvo/.

9. Про програму «Культура і креативність». URL: https://www.culturepartnership.eu/ua/page/about.

10. Пахлова С.Є. Специфіка публічного управління у сфері культури: український та європейський досвід. Теорія та практика державного управління. 2010. Вип. 4. С. 343–350.

11. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони, від 16 вересня 2014 року № 1678-VII. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/984_011.

12. Стратегія соціально-економічного розвитку Європейського Союзу на період до 2020 року – «Європа 2020». Євробюлетень. 2010. № 4. С. 16.

13. Про програму «Еразмус+». URL: http://www.erasmusplus.org.ua/.

14. Про затвердження Державної стратегії регіонального розвитку на період до 2020 року: Постанова Кабінету Міністрів України від 6 серпня 2014 р. № 385. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/385-2014-п.

15. Про програму «Креативна Європа». URL: https://ec.europa.eu/programmes/creative-europe/.

16. Грицяк І.А. Публічне управління в Україні: становлення за європейськими стандартами. Вісник Академії митної служби України. Серія «Державне управління». 2010. № 2. С. 5–11.

17. Про внесення змін до Конституції України (щодо децентралізації влади): Проект Закону України від 1 липня 2015 року № 2217а. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=55812.

18. Державна політика: підручник / Нац. акад. держ. упр. при Президентові України; ред. кол.: Ю.В. Ковбасюк, К.О. Ващенко, Ю.П. Сурмін та ін. Київ: НАДУ, 2014. 448 с.

19. Взаємодія органів державної влади та громадянського суспільства: навч. посіб. / за наук. ред. докт. соц. наук, проф. Ю.П. Сурміна, докт. іст. наук, проф. А.М. Михненка; авт. кол.: Ю.П. Сурмін, А.М. Михненко, Т.П. Крушельницька та ін. Київ: НАДУ, 2011. 388 с.

ІНФОРМАЦІЯ ПРО АВТОРА

Мельниченко Богдана Богданівна – кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри конституційного та міжнародного права Навчально-наукового інституту права та психології Національного університету «Львівська політехніка»

INFORMATION ABOUT THE AUTHOR

Melnychenko Bohdana Bohdanivna – Candidate of Law Sciences, Associate Professor, Associate Professor at the Department of Constitutional and International Law of t Institute of Law and Psychology of National University “Lviv Polytechnic”

bogdana_m2008@ukr.net

УДК 342.9

ДЕЯКІ ПИТАННЯ ВДОСКОНАЛЕННЯ СТРУКТУРИ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ НАУКОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В АГРАРНІЙ СФЕРІ УКРАЇНИ

Володимир КУРИЛО,
доктор юридичних наук, професор, заслужений юрист України,
завідувач кафедри адміністративного та фінансового права
Національного університету біоресурсів і природокористування України

Анна ПАХОМОВА,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри цивільно-правових дисциплін
Білоцерківського національного аграрного університету

АНОТАЦІЯ

У статті проаналізовані особливості структури адміністративно-правового регулювання наукової діяльності аграрної сфери та окреслені шляхи вдосконалення правових відносин у цій галузі. Дослідження сконцентроване на доведенні об'єктивної необхідності процесів інтеграції та кооперації для сфери вітчизняного інноваційного аграрного виробництва, пропонується доповнення основних принципів кооперативно-інтеграційних процесів в Україні. З урахуванням зробленого аналізу висловлюються деякі власні авторські думки, зауваження й надаються пропозиції.

Ключові слова: аграрна сфера, інновації, адміністративно-правове регулювання, інтеграція, наукова діяльність, кооперація, структура адміністративно-правового регулювання.

SOME PROBLEMS OF IMPROVING THE ADMINISTRATIVE AND LEGAL REGULATION OF SCIENTIFIC ACTIVITY IN THE AGRICULTURAL SPHERE OF UKRAINE

Volodymyr KURYLO,
Doctor of Law, Professor, Merited Lawyer of Ukraine, Head of the Department of Administrative and Financial Law
of National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine

Anna PAKHOMOVA,
Candidate of Law Sciences, Associate Professor at the Department
of Civil Law Disciplines od Bila Tserkva National Agrarian University

SUMMARY

The article analyzes the peculiarities of the structure of the administrative and legal regulation of the scientific activity of the agrarian sphere and outlines the ways of improving the legal relations in this field. The research focuses on the objective necessity of the integration and cooperation processes for the sphere of domestic innovative agricultural production, proposes to supplement the basic principles of cooperative-integration processes in Ukraine. Based on the analysis, some of the author's own thoughts, comments and suggestions are expressed.

Key words: agrarian sphere, innovation, administrative-legal regulation, integration, research activities, cooperation, structure of administrative and legal regulation.

REZUMAT

Articolul analizează particularitățile structurii reglementării administrative și legale a activității științifice a sferei agrare și evidențiază căi de îmbunătățire a relațiilor juridice în acest domeniu. Cercetarea se concentrează asupra dezvoltării necesității obiective a proceselor de integrare și cooperare pentru sfera producției agricole inovatoare pe plan intern, se propune completarea principiilor de bază ale proceselor de integrare în cooperare în Ucraina. Luând în considerare analiza făcută, sunt exprimate opiniile, comentariile și sugestiile autorului propriu.

Cuvinte cheie: sfera agrară, inovare, reglementări administrative și legale, integrare, activitate științifică, cooperare, structura reglementărilor administrative și legale.

Постановка проблеми. Історично здійснення далеко неоднозначних перетворень в аграрній сфері на початку 1990-х років в Україні спочатку, так би мовити, «підсвідомо» було спрямоване на збереження великотоварного сільськогосподарського виробництва як основи продовольчої безпеки країни, а в подальшому на досягнення його стійкого та ефективного розвитку, причому не тільки за допомогою організаційного, технологічно й технічно-інноваційного переозброєння самого виробництва, а й удосконалення організаційно-економічної системи функціонування агропромислового комплексу (далі – АПК).

Актуальність теми дослідження підтверджується тим, що вже на початковому етапі (який занадто затягнувся) проведення аграрної реформи основне завдання все ж таки полягало в зміні організаційно-правових форм господарювання на селі, створенні необхідних умов для розвитку аграрного

підприємництва. На зміну колгоспно-радгоспної системи прийшли нові форми господарювання та приватна власність.

Стан дослідження. Основоположні ідеї регулювання науково-інноваційних відносин у тому числі й в аграрній сфер закладені в роботах зарубіжних учених: Й. Шумпетера, П. Самуельсона, Ф. Хайека, М. Потера. Окремі аспекти означеної проблеми досліджувались у працях П. Гайдуцького, М. Згуровського, П. Саблука, В. Снітинського та інших вітчизняних науковців.

Метою й завданням статті є аналіз структури адміністративно-правового регулювання наукової діяльності аграрної сфери й визначення шляхів удосконалення окреслених відносин.

Виклад основного матеріалу. Нині юридичні особи у сфері агропромислового виробництва можуть мати правовий статус комерційної або некомерційної організації (залежно від мети діяльності), засновуватися як на державній чи комунальній, так і на приватній формах власності, а також створюватися в різних організаційно-правових формах. При цьому організаційно-правова основа їх створення та функціонування достатньо повно тією чи іншою мірою визначається нормами цивільного й господарського законодавства, а специфіка конкретизується за допомогою норм насамперед аграрного права.

Водночас, ураховуючи закордонний досвід [1–3], на певному етапі розвитку агропромислового виробництва об'єктивно виникає потреба в переході на новий рівень організаційно-економічної взаємодії всіх суб'єктів господарювання в системі АПК, яка здебільшого відображається в ідеї створення так званих кооперативно-інтеграційних структур. Ідея кооперації та інтеграції у сфері агропромислового виробництва стає однією з головних, набуває пріоритету в аграрній політиці держави. У зв'язку з цим дослідження теоретико-правової основи створення та функціонування кооперативно-інтеграційних структур у системі АПК є, безсумнівно, актуальним, оскільки успішна реалізація цієї ідеї багато в чому залежить і від належного правового (насамперед адміністративно-правового й організаційно-управлінського) забезпечення.

У контексті дослідження необхідно відзначити, що нині термін «кооперативно-інтеграційна структура» поки що не знайшов власного правового визначення. У вітчизняному законодавстві відсутня дефініція з такого словосполучення щодо організаційно-правової форми юридичної особи або об'єднання юридичних осіб, а сама ідея про необхідність кооперації та інтеграції, хоча й не нова для системи вітчизняного АПК, отримала розвиток у сучасній інтерпретації насамперед в економічній науці та науці менеджменту [4–6]. Разом із тим у юридичній науці правова природа цих процесів стосовно сфери агропромислового виробництва на сучасному етапі практично не досліджувалася [7; 8], як і відсутній усебічний аналіз правового регулювання зазначених відносин, відносин наукової діяльності в аграрній сфері зокрема.

Доцільно також зауважити, що рівень і глибина дослідження інтеграції господарюючих суб'єктів у ринковій економіці є недостатнім: не визначено комплекс чинників, що обґрунтовують доцільність кооперації та інтеграції, напрями підвищення ефективності кооперaційно-інтегрованих структур; недостатньо досліджена й обґрунтована класифікація кооперaційно-інтегрованих структур; недостатньо розкриті особливості інтеграційних процесів у різних галузях економіки (у сфері АПК тощо), багато в чому суттєвою перешкодою розвитку кооперативно-інтеграційних структур є відсутність чіткої визначеності у використанні організаційно-правових форм і недостатня правова регламентація самих процесів об'єднання [9, с. 135, 137].

Історично розвиток як горизонтальної, так вертикальної кооперації та інтеграції весь час розглядався як один зі способів виходу з кризової ситуації в АПК. При цьому варто мати на увазі, що горизонтальна інтеграція являє собою просте з'єднання та поєднання виробництва серед підприємств однієї галузі. Однією з найбільш розповсюджених форм горизонтальної інтеграції в сільському господарстві є міжгосподарська кооперація, що становить процес об'єднання ресурсів і зусиль сільськогосподарських підприємств та інших організацій насамперед у галузі виробництва сільськогосподарської продукції, а також в галузі будівництва, постачання засобів виробництва, реалізації готової продукції, ремонту, культури та в інших галузях аграрної сфери. На відміну від горизонтальної, вертикальна інтеграція означає об'єднання в одне ціле підприємств різних галузей. Вертикальна кооперація – це співпраця сільськогосподарських і промислових підприємств, які за основу поділу праці беруть участь у різних технологічних процесах, здійснюють виробництво сільськогосподарської продукції, її зберігання, перероблення, виготовлення кінцевого продукту і його реалізацію споживачам на певних умовах і певному рівні розвитку економічних відносин. Найпростішою формою вертикальної інтеграції може бути співпраця аграрних підприємств із підприємствами, що переробляють сільськогосподарську продукцію.

На початковому етапі реформування такої структурної місцевої ланки управління, як колгоспи, радгоспи та інші суб'єкти господарювання, за доцільне вважалося створення асоціацій: кооперативів, селянських (фермерських) господарств, вільних товаровиробників, акціонерних товариств, товариств і суб'єктів інших організаційно-правових форм. Рівнем вище – на районній ланці, передбачалося створення змішаних кооперативно-інтеграційних формувань, якими можна розглядати аграрні фінансово-промислові групи, районні агропромислові концерни, об'єднання та інші формування. До їх складу повинні входити сільськогосподарські товаровиробники всіх форм господарювання й власності, переробні, торговельні, які обслуговують й інших суб'єктів господарювання. А в певних випадках і кооперативно-комерційні банки, що існують або організовуються на новій основі. На обласному рівні доцільним визнавалося формування агропромислових корпорацій або інших великих структурних форм управління.

Як правило, ні в науковців, ні у фахівців-практиків об'єктивна необхідність та актуальність процесів інтеграції й кооперації для сфери агропромислового виробництва не викликає сумнівів, проте аналіз деяких ситуацій і положень із правового погляду породжує чимало питань, особливо в частині визначення організаційно-правових форм об'єднання [10, с. 117].

Так, як влучно зазначає відомий вітчизняний дослідник кооперативно-інтеграційних структур і процесів Н. Скопенко, серед основних перешкод, що стримували інтеграційні процеси, формування та розвиток ефективних інтегрованих виробництв, необхідно відзначити «розпорошеність» акцій підприємств, відсутність необхідних фінансових ресурсів для купівлі активів інших організацій, небажання керівників ставати дочірньою ланкою іншої компанії, недосконалу законодавчу базу тощо. Сучасний етап розвитку економіки актуалізує потребу у формуванні великих інтегрованих промислових структур. Серед аргументів доцільності їх створення (що абсолютно актуально й для процесів удосконалення місцевих структур адміністративно-правового регулювання відносин наукової діяльності в аграрній сфері) Н. Скопенко правильно та обґрунтовано виділяє такі:

– інтеграційна взаємодія господарюючих суб'єктів сприяє подоланню багатьох структурних проблем сучасної економіки країни. Відсутність інтеграційних систем призводить до виникнення на ринках контролю посередницьких структур, що значно гірше, ніж монопольний вплив підприємства, який об'єднує послідовні стадії технологічного ланцюга;

– інтеграція господарюючих суб'єктів дає учасникам змогу заповнити наявні «провали ринку» через створення внутрішнього ринку капіталу, загальної інфраструктури; підвищення якості інформації для учасників групи;

– зниження трансакційних витрат;

– підвищення якості управління;

– лобіювання інтересів учасників;

– розвиток і зміцнення інтеграційної взаємодії дає можливість зменшити вірогідність опортуністичної поведінки учасників, диктатури цін, сприяє фінансовому оздоровленню підприємств-учасників, знижує гостроту нестачі ресурсів;

– інтегровані промислові структури здатні підвищити ефективність реального сектора економіки, зміцнити конкурентоспроможність вітчизняних підприємств на світових ринках, стимулювати інноваційні процеси, позитивно впливати на розвиток регіонів, інфраструктури, збільшувати зайнятість, тобто вирішувати комплекс гострих проблем, що накопичилися в економіці країни;

– інтеграція призводить до зменшення кількості збиткових підприємств в економіці через надання допомоги суб'єктам господарювання, що є збитковими, але незамінними в загальному технологічному ланцюгу. Зростання ефективності виробництва інтегрованих структур переважно відбувається через розширення завантаження потужностей, що є важливим чинником мобілізації додаткових інвестиційних ресурсів для економічного розвитку;

– інтеграційна взаємодія сприяє проведенню науково-дослідних робіт і впровадженню інноваційних розробок у діяльність підприємств. Аналіз світового досвіду свідчить, що найбільш революційні, новаторські інновації притаманні малому та середньому бізнесу. Однак на рушійну силу економіки вони здатні перетворитися лише за умови сприяння великого бізнесу, який концентрує переважну частку приватних витрат на науково-дослідну роботу. Сьогоденна вітчизняна економіка актуалізує потребу заохочення великого та середнього капіталу до реалізації довгострокових інвестицій в інновації й державної допомоги щодо зниження їхніх ризиків. Доцільно відзначити, що у вітчизняній економіці за умови незначного державного фінансування науки великий капітал, у тому числі «олігархічний», починає збільшувати витрати на науково-дослідну роботу, оновлення техніки й технологій;

– інтеграційна взаємодія підприємств стимулює відновлення та побудову нових господарських зв'язків. Високі адаптаційні можливості структур із розвиненими коопераційними й інтеграційними зв'язками досягаються через узгоджену співпрацю між підприємствами та розподіл ризику. Збереження розвинених і сталих технологічних зв'язків створює передумови для подолання дефіциту ресурсів, що виникає в кризових ситуаціях, коли значна кількість підприємств утрачає своїх постачальників і/або споживачів [9, с. 137–139].

На наш погляд, також принципово важливе значення має й доповнення основних принципів кооперативно-інтеграційних процесів. Цими засадами варто б було доповнити статтю 4 «Основні принципи кооперації» Закону України «Про кооперацію», тобто до положень щодо:

– добровільності вступу й безперешкодного виходу з кооперативної організації;

– соціальної справедливості, взаємодопомоги та співробітництва;

– рівного права голосу під час прийняття рішень (один член кооперативу – один голос);

– вільного вибору напрямів і видів діяльності;

– демократичного контролю за діяльністю кооперативних організацій і їхніх посадових осіб з боку членів кооперативних організацій;

– безпосередньої участі членів кооперативної організації в її діяльності [11].

Далі звернемося до проекту останнього основного програмного документа в галузі сільського господарства – «Стратегії розвитку аграрного сектору економіки України», яка повинна бути спрямована на формування ефективного соціально спрямованого сектору економіки держави, здатного задовольнити потреби внутрішнього ринку та забезпечити провідні позиції на світовому ринку сільськогосподарської продукції й продовольства на основі закріплення його багатоукладності, що на сучасному етапі розвитку вимагає пріоритету формування різних категорій господарств (селоутворюючих господарств), власники яких проживають у сільській місцевості, поєднують право на землю з працею на ній, а також власні економічні інтереси із соціальною відповідальністю перед громадою [12]. Аналіз цього документа, розробленого з урахуванням положень Законів України «Про державну підтримку сільського господарства України», «Про основні засади державної аграрної політики України на період до 2015 року» та інших законодавчих і нормативно-правових актів, відповідно до яких здійснюється діяльність в аграрному секторі, показує, що про кооперативно-інтеграційні структури згадується лише побічно, без указівки на будь-які конкретні організаційно-правові форми й особливості правового статусу цих суб'єктів.

Під час аналізу проблему необхідності кооперації у сфері сільського господарства (та її правові наслідки) насамперед виникає асоціація з конкретною організаційно-правовою формою – кооперативним підприємством (спілкою, іншою організацією), правове становище якого визначається передусім нормами Цивільного та Господарського кодексів України. Здійснення процесів кооперації та інтеграції в АПК також може істотно вплинути й на правовий статус багатьох виробників сільськогосподарської продукції, й замість різноманіття форм господарювання в сільському господарстві домінуючою стане одна з форм – та, яка є найбільш прийнятною та застосовуваною на теперішній час.

У контексті дослідження доречно підкреслити, що серед думок як фахівців аграрного права, так і дослідників-економістів не зустрічається думок і поглядів проти розвитку сільськогосподарської кооперації та інтеграції. Значимість сільськогосподарської кооперації та інтеграції для розвитку села визнається актуальною й нині. І до теперішнього часу кожен із авторів, який у дослідженнях зачіпає проблеми розвитку вітчизняної сільськогосподарської кооперації та інтеграції, як правило, вказує на необхідність удосконалення спеціального правового регулювання, розглядаючи цей постулат як основний чинник, що істотно гальмує розвиток сільськогосподарської кооперації та інтеграції. І це незважаючи на згадані вище приклади щодо відсутності у вітчизняних програмних документах норм (указівок), які б визначали необхідність створення правової основи для розвитку сільськогосподарської кооперації та інтеграції.

У цьому сенсі аналіз чинного законодавства, наукової літератури, як юридичної, так і економічної, практики здійснення процесів кооперації та інтеграції в системі вітчизняного АПК з очевидністю свідчить, що весь процес кооперації та інтеграції зводиться до використання лише однієї форми й переслідує практично одну мету – створення холдингових компаній [13, с. 276]. При цьому нерідко відзначається, що конкурувати з кооперативно-інтеграційними структурами досить складно, а іноді навіть неможливо [13, с. 276, 278]. Виникає закономірне питання: яке місце в цьому процесі відводиться традиційним організаційно-правовим формам ведення сільськогосподарського виробництва, які в більшості своїй як з об'єктивних, так і з суб'єктивних причин не можуть бути учасниками холдингових компаній (кооперативи, селянські (фермерські) господарства тощо)? На наш погляд, загальна відповідь очевидна: обмеженість можливостей щодо вибору організаційно-правових форм здійснення

сільськогосподарської діяльності навряд чи варто розглядати як найбільш оптимальний шлях розвитку сільського господарства.

Висновки. Отже, об'єктивна необхідність та актуальність процесів інтеграції й кооперації для сфери вітчизняного агропромислового виробництва не викликає сумнівів. Разом із тим проведене дослідження свідчить про наявність низки чинників як об'єктивного, так і суб'єктивного характеру, що стримують процеси інтеграції та кооперації, незважаючи на очевидну на перший погляд привабливість і наявність економічної потреби в реалізації цієї ідеї у виробників сільськогосподарської продукції.

Варто підтримати думку, що серед основних перешкод, що стримували інтеграційні процеси, формування та розвиток ефективних інтегрованих виробництв, необхідно, зокрема, відзначити «розпорошеність» акцій підприємств, відсутність необхідних фінансових ресурсів для купівлі активів інших організацій, небажання керівників ставати дочірньою ланкою іншої компанії, недосконалу законодавчу базу тощо [9; 14–16]. Також, на нашу думку, як істотні перешкоди, які насамперед гальмують розвиток кооперації та інтеграції у сфері агропромислового виробництва, можна визначити такі:

– відсутність належного комплексного правового (насамперед адміністративно-правового) забезпечення;

– недосконала аграрна політика держави (зокрема, про це свідчить аналіз програмних документів у галузі сільського господарства);

– ігнорування сучасних особливостей процесів кооперації та інтеграції;

– недосконаліть законодавчо закріплених принципів, організаційно-правових форм і способів кооперації та інтеграції;

– слабкі й недієві механізми державної підтримки наявних кооперативно-інтеграційних структур (які б ураховували їх організаційно-правову форму і специфіку агропромислового виробництва);

– відсутність пільгового правового механізму, що забезпечує участь у процесах кооперації та інтеграції малих і середніх форм господарювання у сфері сільськогосподарського виробництва;

– пріоритетність процесів розвитку щодо поширення компаній лише холдингового типу.

Список використаної літератури:

1. Ансофф И. Новая корпоративная стратегия / пер. с англ.; под ред. Ю.Н. Каптуревского и др. Санкт-Петербург: Питер, 1999. 414 с.

2. Управління підприємством: організаційно-економічний аспект: монографія / за ред. докт. екон. наук, проф. В.М. Нижника, канд. екон. наук, доц. М.В. Ніколайчука. Хмельницький: Вид-во ХНУ, 2010. 389 с.

3. Фатхудінов Р.А., Осовська Г.В. Управління конкурентоздатністю організації: підручник / за заг. ред. Г.В. Осовської. Київ: Кондор, 2009. 470 с.

4. Гайдуков А. Предпосылки формирования кооперативно-интегрированных структур в аграрном секторе. Аграрная экономика. 2010. № 12. С. 20–24.

5. Менеджмент: теорія і практика: навч. посібн. / А.А. Мазаракі, Г.Є. Мошек, Л.А. Гомба, І.К. Погодаєв, Ю.В. Поканєвич, А.В. Семенчук; за заг. ред. канд. екон. наук, проф. Г.Є. Мошека. Київ: Атака, 2007. 584 с.

6. Концепція державної промислової політики України / М.Г. Чумаченко, О.І. Амоша, М.І. Іванов та ін. Донецьк: ІЕН НАН України, 2000. 424 с.

7. Кацубо С.П. О некоторых правовых аспектах сельскохозяйственной кооперации и агропромышленной интеграции. Сучасні тенденції розвитку національного законодавства України: збірник тез Міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої 10-річчю створення юридичного факультету НУБіП (19–20 травня 2011 р., м. Київ, Україна) / упоряд. к. ю. н., доцент О.М. Гончаренко. Київ: Видавничий центр НУБіП України, 2011. С. 322–325.

8. Кузьмич И.П. Теоретико-правовые основы создания кооперативно-интеграционных структур в аграрном секторе экономики Республики Беларусь. Сучасні тенденції розвитку національного законодавства України: збірник тез Міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої 10-річчю створення юридичного факультету НУБіП (19–20 травня 2011 р., м. Київ, Україна) / упоряд. к. ю. н., доцент О.М. Гончаренко. Київ: Видавничий центр НУБіП України, 2011. С. 344–346.

9. Скопенко Н. Особливості розвитку інтеграційних процесів в АПК України. Теоретичні та прикладні питання економіки. 2014. № 1 (28). С. 135–146.

10. Сільнова А.О. Інтеграція як метод державного управління науково-дослідною роботою. Проблеми правознавства та правоохоронної діяльності: зб. наук. праць. 2007. № 4. С. 115–122.

11. Про кооперацію: Закон України від 10 липня 2003 р. № 1087-IV зі змінами та доповненнями від 15 квітня 2014 р., станом на 6 листопада 2014 р. Відомості Верховної Ради України. 2014. № 5. Ст. 35.

12. Стратегія розвитку аграрного сектору економіки України (проект) / Міністерство аграрної політики та продовольства України. URL: http://minagro.gov.ua/node/7644.

13. Табенська О.І. Сучасні інтеграційні процеси в аграрно-промисловому комплексі України. Збірник наукових праць ВНАУ. 2013. № 3 (80). С. 273–282.

14. Кузьмич И.П. Правовое регулирование создания и функционирования кооперативно-интеграционных структур в сфере агропромышленного производства. Право в современном белорусском обществе: сб. науч. тр. / Нац. центр законодательства и правовых исследований Респ. Беларусь; редкол.: В.И. Семенков (гл. ред.) и др. Минск: Бизнесофсет, 2012. Выпуск 7. С. 391–397.

15. Баккер Г., Хелминк Джерен. Как успешно объединить две компании / пер. с анг. Т.И. Митасова; науч. ред. Г.А. Ясницкий, А.Г. Ясницкая. Минск: Гревцов Паблишер, 2008. 288 с.

16. Галпин Т.Дж., Хэндон М. Полное руководство по слияниям и поглощениям компаний: Методы и процедуры интеграции на всех уровнях орг. иерархии / пер. с англ. и ред. Э.В. Кондуковой. Москва; Санкт-Петербург; Киев: Вильямс, 2005. 237 с.

ІНФОРМАЦІЯ ПРО АВТОРІВ

Курило Володимир Іванович – доктор юридичних наук, професор, заслужений юрист України, завідувач кафедри адміністративного та фінансового права Національного університету біоресурсів і природокористування України

Пахомова Анна Олександрівна – кандидат юридичних наук, доцент кафедри цивільно-правових дисциплін Білоцерківського національного аграрного університету

INFORMATION ABOUT AUTHORS

Kurylo Volodymyr Ivanovych – Doctor of Law, Professor, Merited Lawyer of Ukraine, Head of the Department of Administrative and Financial Law of National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine

volodymyr.kurylo@gmail.com

Pakhomova Anna Oleksandrivna – Candidate of Law Sciences, Associate Professor at the Department of Civil Law Disciplines of Bila Tserkva National Agrarian University

pakhomova_a@ukr.net

УДК 342.9

ШЛЯХИ ПІДВИЩЕННЯ ЕФЕКТИВНОСТІ НОРМАТИВНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ЮРИДИЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ В ІНФОРМАЦІЙНІЙ СФЕРІ В УКРАЇНІ

Ганна ПИСАРЕНКО,
здобувач
Національної академії внутрішніх справ

АНОТАЦІЯ

Стаття присвячена дослідженню шляхів підвищення ефективності нормативно-правового регулювання юридичної відповідальності в інформаційній сфері в Україні. Проаналізовані основні проблеми правового регулювання юридичної відповідальності в інформаційній сфері, визначені провідними науковцями, та запропоновані шляхи підвищення ефективності правового регулювання юридичної відповідальності в інформаційній сфері.

Ключові слова: юридична відповідальність, юридична відповідальність в інформаційній сфері, інформаційна відповідальність, нормативно-правове регулювання юридичної відповідальності в інформаційній сфері, шляхи підвищення нормативно-правового регулювання юридичної відповідальності в інформаційній сфері.

WAYS OF IMPROVEMENT OF EFFICIENCY OF LEGAL REGULATION OF LEGAL RESPONSIBILITY IN SPHERE OF INFORMATION IN UKRAINE

Hanna PYSARENKO,
Applicant of the National Academy of Internal Affairs

SUMMARY

The article investigates ways of improvement of efficiency of legal regulation of legal responsibility in sphere of information. Analysed the main problems of legal regulation of the legal responsibility in sphere of information, presented by leading scientists and offered ways of improvement of efficiency of legal regulation of legal responsibility in sphere of information in Ukraine.

Key words: legal responsibility, information offenses, information misdemeanors, information crimes, legal regulation of legal responsibility in sphere of information, ways of improvement of efficiency of legal regulation of legal responsibility in sphere of information.

REZUMAT

Articolul este dedicat studiului modalităților de creștere a eficacității reglementării legale de reglementare a responsabilității juridice în sfera informațiilor din Ucraina. Se analizează principalele probleme ale reglementării juridice a responsabilității juridice în sfera informațiilor, determinate de oamenii de știință de conducere, și se propun modalități de sporire a eficacității reglementării legale a responsabilității juridice în sfera informațiilor.

Cuvinte cheie: responsabilitatea juridică, responsabilitatea juridică în sfera informațiilor, responsabilitatea informației, reglementarea juridică a responsabilității juridice în sfera informației, modalități de creștere a reglementării legale și reglementare a răspunderii juridice în sfera informațiilor.

Постановка проблеми. Нині інформаційна галузь законодавства найбільш динамічно розвивається, що зумовлено стрімким розвитком інформаційних технологій. Інтенсивність таких змін в інформаційній сфері обімовлює необхідність дослідження стану нормативно-правового регулювання та пошуку шляхів підвищення ефективності нормативно-правового регулювання юридичної відповідальності в інформаційній сфері в Україні.

Стан дослідження. Порушена проблематика розглядалася такими вченими, як: В.Ю. Баскаков, В.Д. Гавловський, М.В. Гуцалюк, М.І. Дімчогло, В.А. Залізняк, В.Ф. Коваль, Б.А. Кормич, В.А. Ліпкан, О.В. Логінов, А.І. Марущак, П.Є. Матвієнко, В.І. Теремецький, А.В. Тунік, О.В. Стоєцький, В.С. Цимбалюк, Л.С. Харченко, К.П. Череповський, М.Я. Швець, Т.А. Шевцова, О.В. Шепета й ін.

Метою статті є дослідження стану нормативно-правового регулювання юридичної відповідальності в інформаційній сфері в Україні та пошук шляхів підвищення ефективності нормативно-правового регулювання юридичної відповідальності в інформаційній сфері в Україні.

Для досягнення поставленої мети треба вирішити такі завдання:

– дослідити стан нормативно-правового регулювання юридичної відповідальності в інформаційній сфері в Україні;

– навести шляхи підвищення ефективності нормативно-правового регулювання юридичної відповідальності в інформаційній сфері в Україні.

Стан дослідження. А.В. Гевлич і В.В. Селіванов зазначають: «Слід відверто визнати, що наша країна ще значно відстає від розвинених країн у галузі не тільки інформаційних технологій, а й наукового та ефективного законодавчого забезпечення існуючих інформаційних відносин» [1, с. 10].

Ю.Є. Максименко також зауважує: «Характерною рисою національного інформаційного законодавства є декларативність значного масиву норм без указівок на шляхи їх реалізації, внаслідок чого спостерігається низький рівень правореалізації норм права, що регулюють суспільні відносини у сфері забезпечення інформаційної безпеки. Крім

того, наявність численних бланкетних норм права, багатьох абстрактних, суб'єктивних понять, що потребують офіційного тлумачення або чіткого визначення, а також відсутність закріплення фундаментальних, базових дефініцій (наприклад, інформаційна безпека) є джерелами загроз інформаційній безпеці України» [2, с. 143].

В.С. Цимбалюк підкреслює, що ситуаційний підхід до формування інформаційного законодавства України спричинив низку проблем щодо правового регулювання інформаційних відносин, зокрема такі:

1. Відсутність легальної, чіткої, ієрархічної єдності законів, що викликає суперечливе тлумачення для застосування норм на практиці.

2. Оскільки різні закони та підзаконні акти, що регулюють суспільні відносини, об'єктом яких є інформація, ухвалювалися в різний час, без погодження понятійного апарату, вони містять низку термінів, які не достатньо коректні, не викликають відповідної інформаційної рефлексії або взагалі не мають чіткого визначення свого змісту. Термінологічні неточності, різне тлумачення однакових за назвою та формою понять і категорій призводить до неоднозначного розуміння і застосування їх на практиці. Наприклад, щодо інформаційних відносин назвемо такі: «таємна інформація» і «таємниця», «документ» і «документована інформація», «власність», «володіння», «інтелектуальна власність», «автоматизована система», «суб'єкт суспільних відносин» тощо.

3. Велика кількість законів та підзаконних нормативних актів у сфері інформаційних відносин ускладнює пошук їх, аналіз і узгодження для практичного застосування.

4. Спостерігається розбіжність у розумінні структури і складу системи законодавства у сфері інформаційних відносин та підходів до їх формування. Нерідко в окремих законах до системи законодавства включають норми, виражені в підзаконних нормативних актах. Це створює в практиці правозастосування деякими учасниками суспільних відносин колізію норм, ігнорування норм закону на користь норм підзаконного акта.

5. Нові правові акти у сфері суспільних інформаційних відносин нерідко не узгоджені концептуально з ухваленими раніше, що призводить до правового хаосу [3, с. 110].

Аналіз базових нормативно-правових актів в інформаційній сфері дозволив дійти висновку, що сьогодні в Україні вже діє низка важливих нормативно-правових актів, що значно покращують стан дотримання інформаційних прав і свобод людини і громадянина тощо, серед яких закони України «Про державну таємницю», «Про звернення громадян», «Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні», «Про телебачення і радіомовлення», «Про інформаційні агентства», «Про захист інформації в автоматизованих системах», «Про авторське право та суміжні права», «Про державну підтримку засобів масової інформації та соціальний захист журналістів», «Про Національну програму інформатизації», «Про Концепцію Національної програми інформатизації», «Про захист персональних даних», «Про доступ до публічної інформації» тощо.

Зокрема, Закон України «Про захист прав споживачів» визначає правове регулювання відносини між споживачами товарів, робіт і послуг та виробниками і продавцями товарів, виконавцями робіт і надавачами послуг різних форм власності, встановлює права споживачів, а також визначає механізм їх захисту й основи реалізації державної політики у сфері захисту прав споживачів [4].

Закон України «Про інформацію» визначив правове регулювання відносини щодо створення, збирання, одержання, зберігання, використання, поширення, охорони, захисту інформації [5].

Закон України «Про науково-технічну інформацію» визначив основи державної політики в галузі науково-технічної інформації, порядок її формування і реалізації в інтересах науково-технічного, економічного і соціального прогресу країни [6].

Проте важливою проблемою залишається несистемність вітчизняного законодавства в інформаційній сфері. Як наслідок, значна кількість питань юридичної відповідальності в інформаційній сфери в Україні залишається досі недостатньо врегульованою на законодавчому рівні.

Чинне законодавство України не відповідає сучасному рівню розвитку інформаційних правовідносин та не може вирішувати проблеми, які виникають. Більшість чинних законів і підзаконних нормативно-правових актів, спрямованих на регулювання інформаційної сфери, ухвалені до набрання чинності Конституцією, і навіть зі значними змінами та доповненнями непридатні для задоволення потреб сьогодення. Здебільшого вони або наводять терміни, або декларують певні положення без вказівок на шляхи їх реалізації, або містять посилання на інші норми законів. Отже, можна визначити ще одну проблему – хаотичний розвиток законодавства в інформаційній сфері, який полягає в наявності багатьох нормативно-правових актів, що суперечать один одному.

Наступна проблема – невизначеність і невпорядкованість термінології інформаційного законодавства, що призводить до різного застосування правових норм на практиці. Це пов'язано з тим, що закони та підзаконні акти в інформаційній сфері ухвалювалися в різний час без узгодження понятійного апарату. Як наслідок, наявна низка невизначених або різних за змістом термінів. Серед них такі терміни, як: «інформація», «таємна інформація» і «таємниця», «документ» і «документована інформація», «майно», «власність», «володіння», «інтелектуальна власність», «автоматизована система», «суб'єкт суспільних відносин» і «учасники суспільних відносин», «система інформаційних відносин».

Наприклад, у сучасному інформаційному законодавстві використовується два визначення поняття «конфіденційна інформація». Так, Закон України «Про державну статистику» визначає, що конфіденційна інформація – це статистична інформація, яка належить до інформації з обмеженим доступом і перебуває у володінні, користуванні або розпорядженні окремого респондента та поширюється виключно за його згодою відповідно до погоджених із ним умов [7].

Закон України «Про інформацію» визначає, що конфіденційна інформація – це відомості, які перебувають у володінні, користуванні або розпорядженні окремих фізичних чи юридичних осіб і поширюються за їхнім бажанням відповідно до передбачених ними умов організації [5].

Аналіз вищезазначеного дозволяє дійти висновку про неефективність нормативно-правового регулювання юридичної відповідальності в інформаційній сфері та необхідність пошуку шляхів її досягнення.

На думку деяких науковців, усі ці проблеми наасмперед прямо пов'язані з відсутністю єдиного кодифікованого законодавчого акта в інформаційній сфері. Необхідність кодифікації інформаційного законодавства України підтримують вітчизняні науковці, серед яких: К.І. Бєляков, В.Д. Гавловський, В.І. Гурковський, М.О. Гуцалюк, В.А. Залізняк, Р.А. Калюжний, В.А. Ліпкан, Ю.Є. Максименко, В.І. Цимбалюк, С.М. Швець та інші.

Вперше необхідність розроблення Інформаційного кодексу України було закріплено в програмі діяльності

Кабінету Міністрів України «Відкритість, дієвість, результативність» від 17 березня 2003 р. [8]. Надалі це питання наголошувалося, зокрема, у Законі України «Про Основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007–2015 рр.», який констатував необхідність підготовки й ухвалення Інформаційного кодексу України, до якого варто додати розділи про засади електронної торгівлі, правову охорону прав на зміст комп'ютерних програм, удосконалення захисту прав інтелектуальної власності, зокрема й авторського права на розміщення та використання творів у мережі Інтернет, про охорону баз даних, дистанційне навчання, телемедицину, надання органами державної влади й органами місцевого самоврядування юридичним і фізичним особам інформаційних послуг із використанням мережі Інтернет, про комерційну таємницю тощо [9].

Кодифікація інформаційного законодавства вирішує значне коло проблем нормативно-правового регулювання в інформаційній сфері в Україні, перелік яких доволі ґрунтовно визначила Ю.Є. Максименко, а саме:

1. Наявність численних нормативно-правових актів різної юридичної сили, спрямованих на регулювання суспільних відносин у сфері інформаційної безпеки України.

2. Закріплення концептуальних засад підзаконними нормативно-правовими актами.

3. Невідповідність окремих частин інформаційного законодавства чинній Конституції України.

4. Неузгодженість нормативно-правових актів між собою та наявність численних прогалин.

5. Неоднозначність, неузгодженість і суперечливість закріплених дефініцій та подекуди відсутність навіть базових із них.

6. Наявність значного масиву декларативних положень за відсутності механізму їх правореалізації.

7. Наявність численних бланкетних норм права, що не приводить до сподіваного ефекту.

8. Наявність абстрактних, суб'єктивних понять, що потребують офіційного тлумачення або чіткого визначення.

9. Низький рівень правореалізації норм права [2, с. 14].

Підсумовуючи, можна дійти висновку, що проблема формування національного інформаційного законодавства надзвичайно актуальна.

Крім кодифікації законодавства в інформаційній сфері, є інші шляхи підвищення ефективності нормативно-правового регулювання юридичної відповідальності в інформаційній сфері в Україні. І.В. Панова визначила такі напрями реформування законодавства в інформаційній сфері:

– узгодження законодавства про інформацію із сучасними вимогами, адаптація його до норм і стандартів законодавства Європейського Союзу, зокрема, впровадження демократичних стандартів щодо реалізації права кожного на доступ до інформації;

– урегулювання відносин, які виникають у процесі провадження журналістами й іншими працівниками засобів масової інформації професійної діяльності;

– забезпечення прозорості відносин власності стосовно засобів масової інформації;

– запровадження дієвого державного, парламентського та громадського контролю за дотриманням вимог законодавства про інформацію і встановлення відповідальності за його порушення [10].

П.М. Рабінович виділяє низку передумов досягнення ефективності нормативно-правового регулювання. До юридичних (спеціально-соціальних) передумов ефективності юридичної норми належать:

– правове закріплення домінуючих потреб суспільства;

– предметна визначеність діяльності правотворчого органу;

– визначеність меж правового регулювання;

– обумовленість правотворчої діяльності об'єктивними розвитком суспільства;

– зміна сфери та типу правового регулювання;

– особливості правотворчості як результату творчого процесу;

– системність законодавства;

– якість законодавства;

– досконалість юридичної техніки;

– чітке визначення видів юридичної відповідальності, що настає за порушення нормативних приписів, механізму її реалізації [11].

Висновки. З усього викладеного варто зробити деякі висновки.

По-перше, сьогодні в Україні є низка важливих нормативно-правових актів в інформаційній сфері. Вітчизняне законодавство в інформаційній сфері залишається несистематизованим, через що значна кількість питань юридичної відповідальності в досліджуваній сфери в Україні залишається недостатньо врегульованою на законодавчому рівні.

По-друге, законодавство в інформаційній сфері розвивалося хаотично, що призвело до наявності багатьох нормативно-правових актів, які суперечать один одному.

По-третє, закони та підзаконні акти в інформаційній сфері ухвалювалися в різний час без узгодження понятійного апарату. Така невизначеність і невпорядкованість термінології інформаційного законодавства призводить до різного застосування правових норм на практиці.

Для усунення вищезазначених проблем можна запропонувати такі шляхи підвищення ефективності нормативно-правового регулювання юридичної відповідальності в інформаційній сфері в Україні:

1. Здійснення кодифікації законодавства в інформаційній сфері.

2. Усунення термінологічних неточностей в понятійно-котегоріальному апараті в інформаційній сфері.

3. Встановлення державного та громадського контролю за дотриманням вимог законодавства в інформаційній сфері.

Вирішивши проблему неефективного законодавства та передбачивши механізми реалізації юридичної відповідальності в інформаційній сфері, можна забезпечити реальне здійснення гарантованих Конституцією України прав людини та громадянина.

Список використаної літератури:

1. Гевлич А.В., Селіванов В.В. Державна політика України у сфері захисту персональних даних: міжнародно-правовий аспект. Право України. 2006. № 1. С. 9–15.

2. Максименко Ю.Є. Нормативно-правове регулювання інформаційних відносин в Україні: стан та перспективи. Глобальна організація союзницького лідерства. URL: http://goal-int.org/normativno-pravove-regulyuvannya-informacijnix-vidnosin-v-ukraini-stan-ta-perspektivi.

3. Цимбалюк В.С., Гавловський В.Д., Грищенко В.В. та ін. Основи інформаційного права України: навч. посібник / за ред. М.Я. Швеця, Р.А. Калюжного, П.В.. К.: Знання, 2004. 274 с.

4. Про захист прав споживачів: Закон України. ВВР України. 1991. № 30. Ст. 379.

5. Про інформацію: Закон України. ВВР України. 1992. № 48. Ст. 650.

6. Про науково-технічну інформацію: Закон України. ВВР України. 1993. № 33. Ст. 345.

7. Про державну статистику: Закон України. ВВР України. 1992. № 43. Ст. 608.
8. Відкритість, дієвість, результативність: Програма діяльності Кабінету Міністрів України. Урядовий кур'єр. 2003 р. № 173.
9. Про Основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007–2015 рр.: Закон України. ВВР України. 2007. № 12. Ст. 102.
10. Панова І.В. Актуальні питання реформування інформаційного законодавства. Право і Безпека. 2010. № 5. С. 95–98.
11. Рабінович П.М. Основи загальної теорії права та держави. Х.: Консум, 2002. 160 с.

ДОВІДКА ПРО АВТОРА

Писаренко Ганна Миколаївна – здобувач Національної академії внутрішніх справ

INFORMATION ABOUT THE AUTHOR

Pysarenko Hanna Mykolaivna – Applicant of the National Academy of Internal Affairs

УДК 354.3:325.1.3

ПОНЯТИЕ И ВИДЫ АДМИНИСТРАТИВНО-ПРАВОВЫХ СРЕДСТВ РЕГУЛИРОВАНИЯ ТРУДОВОЙ МИГРАЦИИ

Оксана САВЧУК,
адъюнкт кафедры финансового права и фискального администрирования
Национальной академии внутренних дел

АННОТАЦИЯ

В научной статье раскрыто понятие и виды административно-правовых средств регулирования трудовой миграции. Определено, что административно-правовые средства в сфере трудовой миграции – это совокупность установленных нормами административного права способов и приемов, которые используются публичной администрацией для влияния на общественные отношения в сфере трудовой миграции с целью регулирования и охраны публичных интересов, решения определенных задач и достижения поставленных социально полезных целей в указанной сфере. Анализ действующего административного законодательства и практики его применения дает основания сделать вывод, что среди административно-правовых средств регулирования трудовой миграции следует выделить: 1) лицензирование; 2) контроль (надзор); 3) юридическую ответственность за нарушение законодательства Украины о трудовой миграции.

Ключевые слова: трудовая миграция, средства регулирования трудовой миграции, лицензия, лицензирование, контроль, ответственность за нарушение законодательства Украины о трудовой миграции.

CONCEPT AND TYPES OF ADMINISTRATIVE AND LEGAL FACILITIES FOR REGULATION OF LABOR MIGRATION

Oksana SAVCHUK,
Adjunct of the Correspondence form of Training at the Department of Financial Law and Fiscal Administration
of National Academy of Internal Affairs

SUMMARY

A concept and types of facilities of adjusting of labor migration are exposed in this scientific article. It is determined that administrative and legal means in the sphere of labor migration is a set of methods and methods established by the norms of administrative law that are used by the public administration to influence public relations in the sphere of labor migration with the aim of regulating and protecting public interests, solving certain tasks and achieving socially useful goals in this area. Analysis of the current administrative legislation and practice of its application gives grounds to conclude that among the administrative and legal means for regulating labor migration, there are: 1) licensing; 2) control (supervision); 3) legal liability for violation of the legislation of Ukraine on labor migration.

Key words: labor migration, facilities of adjusting of labor migration, license, licensing, control, responsibility, is for violation of legislation of Ukraine about labor migration.

REZUMAT

Acest articol explorează conceptul și tipurile de mijloace juridice administrative pentru reglementarea migrației forței de muncă. A stabilit că mijloacele administrative și juridice în domeniul migrației forței de muncă - un set de reguli stabilite de metode de drept administrativ și tehnici care sunt utilizate de către administrația publică pentru a influența relațiile sociale în domeniul migrației forței de muncă, în scopul de a reglementa și de a proteja interesul public, anumite sarcini și realizarea util social obiective în acest domeniu. Analiza legislației administrative actuale și practica aplicării acesteia dau motive pentru a concluziona că printre mijloacele administrative și legale pentru reglementarea migrației forței de muncă există: 1. licențierea; 2. control (supraveghere); 3. Răspunderea juridică pentru încălcarea legislației Ucrainei privind migrația forței de muncă.

Cuvinte cheie: migrația forței de muncă, mijloace de reglementare a migrației forței de muncă, licență, licențiere, control, responsabilitate pentru încălcarea legislației Ucrainei privind migrația forței de muncă.

Постановка проблемы. Перед тем как обстоятельно исследовать средства регулирования трудовой миграции в Украине, необходимо раскрыть содержание самого понятия «средства», а также соотношение понятий «средства», «правовые средства» и «административно-правовые средства». Выделить основные административно-правовые средства, с помощью которых осуществляется обеспечение прав и законных интересов трудовых мигрантов и членов их семей.

Целью и задачей статьи является раскрытие содержания понятия и видов административно-правовых средств регулирования трудовой миграции.

Изложение основного материала. Термин «средство» трактуется как прием, способ, специальное действие, которое дает возможность осуществить что-либо; орудие, предмет, совокупность устройств для осуществления какой-то деятельности [1, с. 96].

В философских словарях понятие «средство» характеризуется, как: 1) способ, прием, средство, какое-то специальное действие, позволяющее осуществить что-то; то, что служит орудием в каком-либо действии, деле; 2) какое-то специальное действие, дающее возможность осуществить что-либо, достичь чего-то, способ; механизмы, устройства и т. п., необходимые для осуществления чего-либо,

для какой-то деятельности; 3) совокупность предметов, идей, явлений и способов действий, которые являются непременным условием реализации целей; 4) прием, способ действий; приспособление для осуществления какой-либо деятельности.

Более конкретны положения К. Маркса (выходящие за пределы привычной для советских философских источников формулы): под средством можно понимать сознание, волю, трудовую активность человека, его преобразующее влияние на природу [2, с. 357]. Такой подход существенно обогащает понятийную нагрузку категории «средства», поскольку включает в ее состав не только технику определенного рода (сводящуюся к предметам, явлениям материального характера), но и сознательные деятельные акты по использованию этой техники – то есть технологию применения технических средств. Эта категория в таком случае отображает диалектическое единство техники и технологии, инструментов и деятельности [3, с. 22].

Стоит отметить, что большинство авторов в определении «средства» приводят такие понятия, как способ, прием, но это слова-синонимы. Достаточно интересно определение В. Шинкарука [4], по мнению которого, «средство» – это совокупность предметов, идей, явлений. Заложенная в данное понятие «совокупность идей» является достаточно актуальной, поскольку совершение любого действия направлено на достижение конкретной цели, без идеи это совершение является недостаточно подкрепленным, поскольку в основе любого действия должна быть мотивация, которая обосновывается детальным планом реализации, то есть идеей. Также идею можно понимать как цель специального действия, иными словами – результат применения средств. То есть в данном определении понятие «совокупность идей» можно трактовать разносторонне: как начальный стимул к применению средств; как способ реализации средств; как конечный результат, к которому должно привести применение средств. Следовательно, средство – это совокупность идей, направленных на достижение конкретной цели.

Схожий с философским и филологическим пониманием понятия «средство» и подход к этой категории в правовой науке. По мнению С. Алексеева, «правовые средства» – это субстанциональные, институциональные правовые феномены, которые рассматриваются в контексте собственного функционального назначения и направлены на достижение социально полезных целей [5, с. 14–15].

Б. Пугинский определяет правовые средства как сочетания юридически значимых действий, которые осуществляются субъектами в определенной (разрешительной) мере на свое усмотрение и служат достижению их целей, – экономических и социальных заданий, которые не противоречат законодательству и интересам общества. В более узком значении категория «правовые средства» может рассматриваться как юридические способы решения субъектами соответствующих заданий, достижения своих целей (интересов) [6, с. 87].

Итак, общими признаками правовых средств является то, что они: представляют собой все обобщающие юридические способы обеспечения интересов субъектов права, достижения поставленных целей; имеют особую юридическую силу, направленную на преодоление препятствий, стоящих на пути удовлетворения интересов участников правоотношений; приводят к юридическим последствиям, конкретным результатам, в той или иной степени эффективности или дефектности правового регулирования; обеспечиваются государством [7, с. 151].

Подытоживая вышеизложенное, подчеркнем, что в теории права существует две концепции понимания категории «правовые средства». Согласно первой, правовые средства – это содержание предписаний, а вторая рассматривает правовые средства в качестве инструментария (предметов и явлений). Поэтому, по нашему мнению, последняя концепция шире и позволяет раскрыть администрирование сферы трудовой миграции в полном объеме.

В системе отмеченных средств (приемов, мероприятий, способов) выделяют криминально-правовые, гражданско-правовые, дисциплинарные, административно-правовые и другие средства влияния. Основное место среди них принадлежит последним.

Следует отметить, что понятие «административно-правовые средства» несколько уже, чем «правовые средства», поскольку оно является производным от них и охватывает как внутренние отношения, возникающие между органами публичного управления, так и те, которые возникают между ними и общественными организациями или гражданами.

Административно-правовые средства являются одним из эффективных способов публичного администрирования, направленным на формирование и развитие общественных отношений в разнообразных отраслях на прочном нормативном основании.

При использовании административно-правовых средств обеспечивается законность, гарантируемая их всесторонней урегулированностью, установлением систематического контроля за реализацией мероприятий, осуществлением прокурорского надзора, возможностью обжалования, другими способами, закрепленными законодательством.

Реализация административно-правовых средств относится к компетенции публичных органов управления, их должностных лиц и является результатом осуществления ими государственно-властных полномочий.

Следовательно, учитывая специфические особенности административной отрасли права и характеристики конкретных правовых средств, которыми она оперирует, их существенные признаки, можно отметить, что административно-правовые средства – это определенная нормативно-правовыми актами совокупность приемов и способов, которые используются публичной администрацией для влияния на общественные отношения в разных сферах с целью регулирования и охраны публичных интересов, а административно-правовые средства в сфере трудовой миграции – это совокупность установленных нормами административного права способов и приемов, которые используются публичной администрацией для влияния на общественные отношения в сфере трудовой миграции с целью регулирования и охраны публичных интересов, решения определенных задач и достижения поставленных социально полезных целей в указанной сфере.

Таким образом, административно-правовые средства регулирования сферы трудовой миграции имеют разносторонний характер, при этом все они взаимосвязаны и взаимозависимы, составляют целостную систему, пересекаются со средствами регулирования других сфер деятельности публичной администрации.

Только рациональное использование разнообразных средств во взаимосвязи, обоснованный выбор основных из них, умелое сочетание создают условия для надлежащего администрирования сферы трудовой миграции, способствуют достижению намеченных результатов. Выбор конкретного административно-правового средства определяется правовыми актами Украины, целесообразность его применения в той или иной ситуации определяется сложившимися условиями и наличием определенных обстоятельств.

Анализ действующего административного законодательства и практики его применения дает основания сде-

лать вывод, что среди административно-правовых средств регулирования трудовой миграции следует выделить: 1) лицензирование; 2) контроль (надзор); 3) юридическую ответственность за нарушение законодательства Украины о трудовой миграции.

Рассмотрим их более детально.

Лицензирование в сфере трудовой миграции.

Разрешительная система в сфере трудовой миграции представляет собой совокупность средств, установленных административно-правовыми нормами, которые регулируют общественные отношения, связанные с предоставлением субъектом ведения хозяйства услуг по посредничеству в трудоустройстве за рубежом на основании лицензии, выданной в соответствии с законом, трудовому мигранту перед отъездом в государство пребывания стороной, которая способствует трудоустройству.

Основной целью возникновения, изменения и прекращения правоотношений в сфере разрешительной системы является поддержка общественной безопасности путем предоставления разрешения субъекту на осуществление определенных действий и полномочий. Разрешение в этой системе – центральный элемент (ядро), поэтому система и называется разрешительной [8, с. 374].

Одним из видов государственных разрешений является лицензия, получаемая в результате соответствующей процедуры лицензирования.

Лицензирование – это выдача, переоформление и аннулирование лицензий, выдача дубликатов лицензий, ведение лицензионных дел и лицензионных реестров, контроль за выполнением лицензиатами лицензионных условий, выдача распоряжений об устранении нарушений лицензионных условий, а также распоряжений об устранении нарушений законодательства в сфере лицензирования [9].

Цель лицензирования – обеспечение единой государственной политики в указанной сфере, защита основных экономических и социальных интересов граждан. Главным заданием лицензирования является защита основных интересов государства, его граждан путем установки со стороны государства определенных условий и правил осуществления отдельных видов хозяйственной деятельности.

Юридическая природа лицензирования заключается в легитимации правоспособности (в области действия локальных запретов при общем разрешении) или наделении специальной правоспособностью лиц (при общем запрете) в сфере общественных отношений, являющихся объектом публичных интересов государства [10].

Согласно ст. 1 п. 5 Закона Украины «О лицензировании видов хозяйственной деятельности» [11], законодатель определяет лицензию как запись в Едином государственном реестре юридических лиц, физических лиц-предпринимателей и общественных формирований о решении органа лицензирования относительно наличия у субъекта ведения хозяйства права на осуществление определенного им вида хозяйственной деятельности, которая подлежит лицензированию.

Следовательно, лицензия – это запись в Едином государственном реестре юридических лиц, физических лиц-предпринимателей и общественных формирований о предоставлении органом лицензирования права на осуществление определенного вида хозяйственной деятельности, выполнение определенных действий или использование прав.

В п. 20 ст. 7 Закона Украины «О лицензировании видов хозяйственной деятельности» от 2 марта 2015 г. № 222 [17] предусмотрено, что лицензированию подлежит посредничество в трудоустройстве за рубежом.

Согласно постановлению Кабинета Министров Украины «Об утверждении перечня органов лицензирования и признания утратившими силу некоторых постановлений Кабинета Министров Украины» от 5 августа 2015 г. № 609 [12], лицензирование в сфере трудовой миграции осуществляют органы лицензирования Министерства социальной политики Украины.

Стоит обратить внимание на то, что в структуру аппарата Министерства социальной политики Украины входит департамент занятости и социального диалога. В составе данного департамента действует отдел лицензирования деятельности по посредничеству в трудоустройстве за рубежом и по вопросам трудовой миграции

Постановлением Кабинета Министров Украины от 16 декабря 2015 г. № 1060 утверждены «Лицензионные условия осуществления хозяйственной деятельности по посредничеству в трудоустройстве за рубежом» [13], в которых определен исчерпывающий перечень документов, прилагаемых к заявлению о получении лицензии на осуществление хозяйственной деятельности по посредничеству в трудоустройстве за рубежом, а также исчерпывающий перечень требований, обязательных для выполнения во время осуществления указанной деятельности.

Невыполнение хозяйствующим субъектом, предоставляющим услуги по посредничеству в трудоустройстве, требований законодательства во время предоставления таких услуг является основанием для принятия решения о прекращении деятельности или аннулировании лицензии органом лицензирования.

Следовательно, функция механизма лицензирования в Украине заключается в установлении особого государственного контроля за такими видами предпринимательской деятельности, осуществление которых связано с обеспечением прав, свобод и интересов граждан, в частности, в сфере трудовой миграции.

Следующей группой средств регулирования трудовой миграции является контроль.

Понятие «контроль» появилось несколько столетий тому и в этимологическом понимании означает проверку, наблюдение с целью проверки для противодействия чему-либо нежелательному, для выявления, предупреждения и прекращения противоправного поведения [14, с. 8].

Среди ученых нет единого понимания контроля и, в частности, государственного контроля. Некоторые авторы рассматривают контроль в качестве одного из принципов деятельности государственных органов или относят его к методам управления, видя в контроле лишь определенный способ деятельности и возможность влияния с его помощью на поведение объекта контроля.

Другие характеризуют контроль как функцию государственного управления, стадию управленческого процесса, систему государственных институтов, необходимое условие поддержания законности и дисциплины, специальную форму административно-правового влияния и т. п.

Так, например, О. Андрийко понимает государственный контроль как деятельность государственных органов, заключающуюся в наблюдении, анализе, проверке объектов контроля и направленную на предотвращение, выявление и прекращение действий, противоречащих установленным государством нормам, правилам и стандартам [15, с. 30].

В. Горшенев, И. Шахов считают, что контроль и проверку выполнения целесообразнее квалифицировать как форму деятельности (работы) конкретного органа государства, что контроль – это уже не управленческая идея, а сама деятельность, в основу которой положены основные научные идеи, исходные, объективно обусловленные положения, и которая осуществляется определенными методами [16, с. 35].

Ю. Тихомиров, соглашаясь с авторами, рассматривающими контроль в качестве одной из функций управления,

отмечает наличие специфических особенностей контроля относительно управленческого решения, в ходе выполнения которого контроль является стадией процесса управления [17, с. 31].

Характерным является исследование и анализ контроля в качестве одного из средств обеспечения законности и дисциплины в государственном управлении. В частности, такую позицию занимает В. Гаращук [18, с. 8].

Контроль – это наблюдение, надзор за чем-либо с целью проверки соответствия тех или иных действий в отрасли производства, государственного управления или поведения граждан [19, с. 368]. Контролем принято называть и проверку выполнения принятых решений или обязанностей, возложенных государством и обществом на предприятия, учреждения, организации, должностных лиц и граждан, соблюдения правовых и социальных норм, устранение отклонений от заданных программ деятельности и нормативных требований [20, с. 44].

Но по поводу наличия множества научных подходов к пониманию государственного контроля М. Студеникина [21, с. 12] отмечала, что иногда эти подходы настолько отличаются между собой, что может показаться, будто речь идет о разных вещах. Говоря о таком явлении, как контроль, авторы характеризуют его как проверочную деятельность и рассматривают ее в разных аспектах, с разных точек зрения, анализ которых позволяет сделать вывод, что во всех случаях говорится об одном и том же контроле, но относительно того или иного объекта, поэтому логического противоречия в них нет.

Таким образом, сущность контроля заключается в проверке соответствия деятельности участников общественных отношений установленным в обществе предписаниям, в пределах которых они должны действовать. Цель контроля, по определению В. Афанасьева, заключается в выявлении результатов влияния субъектов на объект, допущенных отклонений от принятых требований, действующих принципов организации и регулирования, а также в определении причин этих отклонений и путей преодоления имеющихся препятствий для эффективного функционирования всей системы. Сказанное справедливо и для цели любого вида контроля, в том числе и для контроля в сфере трудовой миграции.

По нашему мнению, контроль в сфере трудовой миграции – это деятельность публичной администрации (должностных лиц), которая заключается в проверке объектов контроля в этой сфере и направлена на предотвращение и прекращение действий, противоречащих установленным нормативно-правовыми актами правилам, и привлечение к ответственности виновных лиц.

К основным признакам контроля как средства регулирования трудовой миграции относятся следующие:

– контроль осуществляется на законных основаниях лишь уполномоченными публичными органами или должностными лицами;

– государственно-властная природа и активный характер контроля предполагают вмешательство уполномоченных государственных органов в деятельность объектов контроля, возможность применения мер принуждения при выявлении нарушений действующего законодательства;

– в случае выявления нарушений норм законодательства подконтрольным органом контролирующий орган имеет право самостоятельно привлекать виновных к юридической ответственности.

Исходя из вышеизложенного, государственный контроль в сфере трудовой миграции – это обусловленное объективными и субъективными факторами универсальное административно-правовое средство, которое заключается в наблюдении, анализе, проверке объектов контроля, что позволяет правильно определять и оперативно применять надлежащие административно-правовые меры регулирования трудовой миграции, выяснять их эффективность для налаживания ситуации, требующей общественного вмешательства, с целью обеспечения ведения такой деятельности в рамках законности и публичных интересов, предупреждения возможных отклонений, а в случае их выявления – устранения негативных последствий.

В осуществлении контроля ведущее место занимают его формы. По мнению отдельных авторов, контроль может осуществляться в следующих формах: запрос, ревизия, проверка (плановая и внеплановая) и т. п.

По нашему мнению, все перечисленные формы являются разновидностями государственного контроля, но на разных этапах осуществления контрольной деятельности и относительно разных сфер, в которых такая деятельность проводится.

Основными формами осуществления контроля в сфере трудовой миграции являются:

1) ревизия – исследование деятельности объектов контроля;

2) проверка – проводится для изучения отдельных направлений деятельности, соблюдения объектом контроля норм законодательства и т. п..

Выводы. Итак, контроль за соблюдением лицензиатами требований лицензионных условий осуществляют в пределах своих полномочий органы лицензирования путем проведения плановых и внеплановых проверок в соответствии с Законом Украины «Об основных принципах государственного надзора (контроля) в сфере хозяйственной деятельности». Главным (основным) субъектом контроля в системе центральных органов исполнительной власти по реализации указанной политики является Министерство социальной политики Украины. В соответствии с Положением о Минсоцполитики Украины, оно осуществляет лицензирование деятельности по посредничеству в трудоустройстве за рубежом и контроль за соблюдением хозяйствующими субъектами соответствующих лицензионных условий.

Лицензия в сфере трудовой миграции – это запись в Едином государственном реестре юридических лиц, физических лиц-предпринимателей и общественных формирований о решении органа лицензирования, удостоверяющая право хозяйствующего субъекта на оказание посреднических услуг по трудоустройству трудовым мигрантам, а лицензирование сферы трудовой миграции – это средство регулирования трудовой миграции, обеспечивающее качественное предоставление услуг по трудоустройству трудовым мигрантам.

Список использованной литературы:

1. Современный толковый словарь украинского языка: 65 000 слов / под ред. В. Дубичинского. Х.: Школа, 2006. 1008 с.

2. Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения: в 20 т. М.: Прогресс, 1985. 12580 с. Т. 20. 1985. 580 с.

3. Шундиков К. Цели и средства в праве: общетеоретический аспект: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Саратов, 1999. 182 с.

4. Философский словарь / под ред. В. Шинкарука. 2 изд., перераб. и доп. К., 1986. 800 с.

5. Алексеев С. Правовые средства: постановка проблемы, понятие, классификация. Советское государство и право. 1987. № 6. С. 12–19.

6. Пугинский Б. Гражданско-правовые средства в хозяйственных отношениях. М.: Юридическая литература, 1984. 224 с.

7. Шевченко Л. Публичное администрирование в сфере гражданской защиты населения: дис. … канд. юрид. наук: 12.00.07. 2012. 245 с.

8. Бахрах Д. Административное право России. М.: Инфра-М; Норма, 2000. 526 с.

9. О лицензировании определенных видов хозяйственной деятельности: Закон Украины от 1 июня 2000 г. № 1775–III. Официальный вестник Украины. 2000. № 27. Ст. 1109.

10. Пастух И. Организационно-правовые принципы лицензирования хозяйственной деятельности в Украине: дис. … канд. юрид. наук: 12.00.07. К., 2004. 181 с.

11. О лицензировании видов хозяйственной деятельности: Закон Украины от 2 марта 2015 г. № 222–VIII: по состоянию на 28 сентября 2017 г. // Верховная рада Украины. 2015. № 23. Ст. 158.

12. Об утверждении перечня органов лицензирования и признания такими, которые утратили действие, некоторых постановлений Кабинета Министров Украины: постановление Кабинета Министров Украины от 5 августа 2015 г. № 609. Официальный вестник Украины. 2015. № 68. Ст. 2232.

13. Лицензионные условия осуществления хозяйственной деятельности по посредничеству в трудоустройстве за рубежом: постановление Кабинета Министров Украины от 16 декабря 2015 г. № 1060. Официальный вестник Украины. 2015. № 102. Ст. 3522.

14. Гаращук В. Контроль и надзор в государственном управлении: учебное пособие. Х.: Нац. юрид. акад. Украины им. Ярослава Мудрого, 1999. 55 с.

15. Андрийко О. Организационно-правовые проблемы государственного контроля в сфере исполнительной власти: дис. ... д. юрид. наук: 12.00.07. К., 1999. 378 с.

16. Горшенев В., Шахов И. Контроль как правовая форма деятельности. М.: Юридическая литература, 1986. 176 с.

17. Тихомиров Ю. Управленческое решение. М.: Наука, 1972. 228 с.

18. Гаращук В. Контроль и надзор в государственном управлении. Х.: Фолио, 2002. 176 с.

19. Энциклопедический словарь / под общ. ред. В. Крутских. 2 изд. М.: Инфра, 1999. 368 с.

20. Цветков В. Реформирование государственного управления в Украине: проблемы и перспективы. К.: Орияны, 1998. 79 с.

21. Студеникина М. Государственный контроль в сфере управления. М., 1974. 157 с.

ИНФОРМАЦИЯ ОБ АВТОРЕ

Оксана Владимировна Савчук – адъюнкт заочной формы обучения кафедры финансового права и фискального администрирования Национальной академии внутренних дел

INFORMATION ABOUT THE AUTHOR

Savchuk Oksana Volodymyrivna – Adjunct of the Correspondence form of Training at the Department of Financial Law and Fiscal Administration of National Academy of Internal Affair

demidenkov@ukr.net

UDC 342.9:349.41

CONCEPT AND FEATURES OF ADMINISTRATIVE COERCION MEASURES IN ADMINISTRATIVE AND DELICT RELATIONS IN THE SPHERE OF NATURAL RESOURCES USE AND CONSERVATION

Oleksandra SHYNKARUK,
Candidate of Law, Associate Professor at the Department of Civil and Commercial Law of National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine

Filip IVANOV,
Postgraduate Student at the Department of Administrative and Financial Law of National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine

SUMMARY

Concept and features of administrative coercion that are used in administrative and delict relations for violations in the sphere of natural resources use and conservation by understanding it as a special form of state coercion has been analysed in the article. Due to the study of characteristic features in administrative coercion in administrative and delict relations, the definition of this notion has been given. In addition, the general theoretical concept of administrative and state coercion has been analysed.

Key words: administrative coercion, administrative and delict relations, state coercion, natural resources use and conservation.

ПОНЯТТЯ ТА ОСОБЛИВОСТІ ЗАХОДІВ АДМІНІСТРАТИВНОГО ПРИМУСУ В АДМІНІСТРАТИВНО-ДЕЛІКТНИХ ВІДНОСИНАХ У СФЕРІ ВИКОРИСТАННЯ ТА ОХОРОНИ ПРИРОДНИХ РЕСУРСІВ

Олександра ШИНКАРУК,
кандидат юридичних наук, доцент кафедри цивільного та господарського права Національного університету біоресурсів і природокористування України

Філіп ІВАНОВ,
аспірант кафедри адміністративного та фінансового права Національного університету біоресурсів і природокористування України

АНОТАЦІЯ

У статті здійснюється аналіз поняття та особливостей адміністративного примусу, що застосовується в адміністративно-деліктних відносинах за правопорушення у сфері охорони та використання природних ресурсів через призму розуміння його як особливого виду державного примусу. Через дослідження ознак, притаманних адміністративному примусу в адміністративно-деліктних відносинах, надається визначення його дефініції. Окрім того, аналізується загально-теоретичне поняття адміністративного та державного примусу.

Ключові слова: адміністративний примус, адміністративно-деліктні відносини, державний примус, використання та охорона природних ресурсів.

REZUMAT

Acest articol analizează conceptul și caracteristicile constrângerii administrative aplicate în relațiile administrative și delictuale pentru încălcări în sfera protecției și utilizării resurselor naturale prin prisma înțelegerii acesteia ca o formă specială de constrângere de stat. Prin cercetarea semnelor inerente coerciției administrative în relațiile administrative-tort, este dată o definiție a definiției sale. În plus, se analizează conceptul teoretic de constrângere administrativă și de stat.

Cuvinte cheie: constrângere administrativă, relații administrativ-tort, constrângere de stat, utilizarea și protecția resurselor naturale.

Statement of a problem. Administrative coercion is an important legal category that ensures adherence to the law and order in society and manifests itself in the use of coercive measures to stop administrative offense committing, as well as to bring perpetrators to justice. Considering that the natural resources targeted by the unlawful encroachments are either difficult to renew or unrenewable at all, measures of administrative coercion in administrative relations are an extremely important phenomenon that will preserve the natural environment from illegal anthropological encroachments.

Relevance of a topic. Investigating the specifics of administrative coercion use in administrative and delict relations arising from the rules violation in natural resources use and conservation will allow better understanding their nature, and thus help improve them in future.

The state of a research. A lot of scientists-administrators such as: O. Bandurka, Yu. Bytiak, I. Holisnichenko, V. Kovalenko, T. Kolomoets, V. Kolpakov, O. Kuzmenko, V. Kurilo, E. Moiseev, V. Olefir, I. Pastukh, Yu. Rymarenko, L. Sopilnik,

V. Sushchenko, O. Shevchuk, V. Shkarupa, E. Shulga and others devoted their research to the study of general theoretical aspects of administrative coercion. However, in spite of a wide range of scientific works, the attention to the study of administrative coercion features used in administrative and delict relations arising from misconduct in the sphere of natural resources use and conservation hasn't been sufficiently paid.

The aim of the article is concept and features of administrative coercion that are used in administrative and delict relations for violations in the sphere of natural resources use and conservation by understanding it as a special form of state coercion has been analysed in the article.

The basic material. It is well-known that legal coercion has an external expression of various forms of liability, namely: criminal; property; disciplinary and administrative, carried by citizens and officials – offenders, that is, persons who voluntarily fail to comply with the requirements of legal norms. The specified liability is a form of compulsory measures, which is used by the competent authorities or their officials. That is, the state imposes sanctions in accordance with the norm of what law branch is violated, which depends on the use of one or another form of state coercion [1, p. 90].

Despite the fact that within the scope of this study, the administrative coercion, as a kind of state, is of direct interest to the state, one should emphasize the presence of a wide range of its types, since the administrative delict in the field of natural resources use and conservation is regulated by a wide range of legal norms in other law branches.

V. Kolpakov emphasizes on the obligatoriness and necessity of coercion as an indispensable feature of any organized community of people, the main of which is a state. Public administration and coercion are so interconnected that, according to general theoretical representations, these categories are considered exclusively in an indivisible union. Moreover, any definition of law rule as the main regulatory and protective means of influencing people's behavior indicates their state coercion support [2]. This point of view is confirmed in classical administrative and legal studies. Thus, by definition of administrative law expert S. Alekseyev, the actual expression of coercion as a public-law category is defined as the application of coercive measures by competent authorities [3, p. 107].

Continuing the previous thesis V. Kolpakov points out that state coercion is a psychological or physical influence of public administration on individuals in order to encourage, coerce to comply with legal norms to achieve compliance of their behavior with normative regulations. It is used when other means of influence are not enough for those who do not adhere or violate the requirements of laws and other regulations [2].

Some scholars emphasize the use of coercive measures not only by the state, but also non-governmental organizations. So, according to V. Seriohina, coercion is a «physical, psychological or other influence of the authorized legal bodies, officials, public representatives on the subjects' consciousness and behavior by applying the compulsory measures in the prescribed procedure, specified in the sanctions (dispositions) of legal norms and associated with the onset of negative consequences of personal, property or organizational character in order to combat offenses, protect public safety and order» [4, c. 47]. In our opinion, it is worth agreeing with this thesis, since the state delegates coercion to certain public organizations, therefore, both the public authorities and public organizations can simultaneously act as coerced subject. For example, public inspectors can stop or prevent misconduct in the sphere of natural resources use and conservation by, for example, preventing the illegal behavior commission, offender arresting, and forwarding him to law enforcement bodies.

Thus, «coercion» can be characterized as one of the extreme ways to influence the inadequate behavior of the participant in administrative and delict relations in the sphere of natural resources use and conservation, which is aimed at bringing to the perpetrator its negative impact and correction of the consequences.

Considering that natural resources use and conservation rules violation is mainly administrative in nature, a study of this type of state coercion as an administrative one is of great relevance. The theory of administrative law predominantly determines administrative coercion, as applied by executive authorities and their authorized representatives, and only in some cases, courts (judges), bodies of public associations, but in all cases, under conditions and in manner prescribed by the rules of administrative law. Administrative coercion as a whole carries out tasks of protection, development and strengthening of normal administrative relations and eradication of offenses, elimination of their consequences which can harm the public or its interests. It is a legal means for protecting public relations from unlawful actions, restoring the lawful state, ensuring the possibility of practical protection of public order, as well as punishing those who committed administrative offenses [5, p. 91]. This indicates that the category of «administrative coercion», in contrast to «state coercion», is more specific and real, while the latter is purely abstract.

It is well known that the clarification of the essence and content of any concept is best possible by distinguishing its characteristic features. S. Radzhivon, for example, indicates the presence of a wide range of opinions in legal literature on the features and nature of administrative or as it is also called administrative and legal coercion. In particular, some authors either absolute certain features of administrative and legal coercive or actually identify it with other legal categories, in particular, with administrative activities, administrative sanctions, administrative liability, etc. [6, p. 39].

The features of administrative coercion, according to Professor T. Kolomoets, are:

1) it is objectively necessary method, purposeful way of behavior, a set of certain actions and means that are repeated and contribute to solving the tasks of social and public administration, is used on the basis of belief in the implementation of executive and regulatory activities of the state;

2) official, state power, its application is carried out only on behalf of the state by the authorized state bodies and their officials in the process of realization of their state authority, hence the corresponding nature of compulsory activity. The subjects of administrative and enforcement measures are, as a rule, the executive bodies. In order to involve citizens in the protection of public order, the state may provide certain public formations (for example, on the protection of public order and the state border) the right to apply administrative and coercive measures on individuals and legal entities on behalf of the state in cases established by law and, as a rule, under state control;

3) the plurality and diversity of subjects of administrative and coercive measures use, in contrast to the monosubjective nature of measure application of all other types of state legal coercion. The number of relevant subjects is constantly changing;

4) the number of persons in respect of which the use of administrative and coercive measures is carried out. They are not only physical but also legal entities of various forms of ownership and organizational and legal forms, including the bodies of state executive power, local self-government;

5) the lack of official subordination between the subjects of administrative and compulsory measures application (active participants) and persons to whom mentioned measures are applied (they can be called passive participants in the relevant legal relations, since their behavior is a subject of certain influence);

6) the specifics of legal and factual grounds of application. The presence of this feature of administrative coercion should

be highlighted, since it is typical only for this type of state legal coercion. Namely, for any other types of state compulsory activity, the only legal and factual basis is an unlawful act and, in its absence, has no legal basis for state coercion use. Administrative and enforcement measures can be used both in unlawful acts commission and in special conditions provided in the legislation (epidemics, epizootics, natural disasters, technological catastrophes and other extraordinary circumstances), when the appropriate measures are used to prevent the occurrence of harmful (dangerous) consequences, their localization, as well as for the prevention of unlawful acts;

7) the multidisciplinary purpose of administrative coercion. It involves not only reaction to the offenses, but also their prevention, termination and fight against extreme events. The purpose of administrative coercion is complex, it includes several components, namely: preventive and educational, stopping and punitive, which are detailed in the prevention, termination of unlawful acts and extraordinary conditions, localization of their consequences, creation of necessary situations for possible bringing the perpetrators to justice in future, proceedings support in cases of offense, punishment, re-education of offenders;

8) multivariate external forms of manifestation of administrative coercion – mental or physical influence in the form of personal, organizational, property restrictions that are unfavorable for the person consequences, which are quite diverse, due to the diversity of relations, which are protected by their help, purpose, grounds, application of subjects competence, etc.;

9) compulsory character, as indicated by name itself, that is, «to force» a person to deliberately commit one or another action, or refrain from them, obeyed in spite of his will [7].

According to the textbook authors «Administrative Law» Z. Kisil and R. Kisil the following measures are characteristic for administrative coercion: extrajudicial enforcement of the statutory or subordinate administrative and legal norms of coercive measures by the authorized state body (official); administrative coercion is related to the sphere of non-governmental administrative relations (the imposition of a charge by the head of his subordinate employee is regulated by the legal institute of civil service, and is not a form of administrative coercion); application of compulsory means by an executive body to persons who are not in state service relations with this body; the application of measures of administrative coercion is the prerogative of only those authorities and officials who are empowered by representatives of administrative authorities; administrative coercion can be applied only in case of violation of legal norms in the field of public administration; administrative coercion is manifested, first of all, as the legal responsibility of the persons who committed the offense before the state in the person of the authorities authorized by it (officials); the practical use of administrative and compulsory measures to prevent offenses, and the provision of public safety, not connected with the commission of an offense (for example, the introduction of a quarantine in epidemics) compliance with the principle of legality in the application of administrative coercion; administrative coercion is a special kind of state coercion. It is intended to protect public relations that are formed mainly in the sphere of public administration [8].

That is why one should agree with the opinion of O. Kopylenko, however, this type of legal coercion is characterized by a number of specific properties that determine its essence and features, relative independence in the system of state coercion [9].

According to T. Kolomoets, «administrative coercion» is a special type of state legal coercion, that is, determined methods of official physical or psychological influence of the authorized state bodies, and in some cases also public organizations, on individuals and legal entities in the form of personal, property, organizational limitations of their rights, freedoms and interests in cases when these persons commit unlawful acts (in public relations) or in extraordinary circumstances within a separate administrative proceedings for the prevention, termination of unlawful acts, proceedings support in cases of offenses, bringing the perpetrators to justice, prevention and localization of the consequences of emergencies [7].

Z. Kisil and R. Kisil define administrative coercion as a «form of state coercion, carried out on behalf and in the interests of the state by its official representatives, has the legal form of an external expression. This special type of legal coercion is applied when ignoring certain mandatory regulations issued by the state through its authorized representatives. In certain cases, there is a need for enforced implementation support of such orders. Regarding the sphere of public administration, it is a means to ensure the implementation of administrative law regulation» [8].

According to N. Hrishina, administrative coercion should be understood as the application of measures provided for by the administrative and legal norms of influence measures on the subjects of legal obligations subjected to the action of their negative consequences of moral, personal, property, organizational or other nature with the purpose of punishment for the committed offense in the interests of illegal actions termination or prevention, overcoming their harmful consequences, as well as in order to ensure public safety and the protection of law and order [5, p. 91].

Finding the general features of the category «administrative coercion» it will be logically to see the transition to specific, characteristic for administrative coercion, which takes place in the administrative and delict relations in the sphere of natural resources use and conservation. The last ones include the following:

1) special grounds, conditions and procedure for the administrative coercion measures application, which is determined by a special legal framework, the main place among which is Chapter 7 of the Code of Ukraine on Administrative Offenses [10];

2) applied by specially authorized bodies, officials and representatives of the public;

3) applied to offenders directly committed administrative offence that violates the established procedure for the use and conservation of existing depleting and difficult renewable components of the environment the main purpose of which from the material point of view is to provide the necessary benefits to society through the direct mental and physical activity of specific people involved in their use;

4) a special procedure for its implementation, through the application of measures of moral, personal, property, organizational or other nature;

5) is intended to punish the offender for the committed offense and report the need for consequences correction.

Conclusion. Given the preliminary analysis, it should be noted that the administrative coercion that takes place in the course of administrative and delict relations for misconducting in the sphere natural resources use and conservation is without doubt a form of state legal coercion, moreover, it is its special form with specific features, a special regulatory framework aimed at counteracting the encroachment on the established order of use and conservation of all existing depleting environmental components, the main purpose of which from the material point of view is the provision of the necessary goods through the direct mental and physical activity of the concrete people involved in their use, as well as in order to avoid condoning the technogenic changes of the environment and eliminating any barriers to obtaining the necessary goods through the measure application of moral, personal, property, organizational or other nature in order to punish for the committed offense and report the need for consequences correction.

References:

1. Alekseev S.S. Social value of law in Soviet society. M., 1971.
2. Course of Administrative Law of Ukraine: Textbook / V.K. Kolpakov, A.V. Kuzmenko, I.D. Pastukh, V.D. Sushchenko [and others.]; Ed. V.V. Kovalenko. K.: Yurincom Inter, 2012. 808 p.
3. Hrishina N.V. The essence of administrative and preventive measures, their place in the system of administrative coercion. Bulletin of Kharkiv National University named after V. N. Karazin. Series: Law. 2014. № 1137. Issue № 18. P. 90–93.
4. Kisil Z.R., Kisil R.V. Administrative law: teaching. manual. 3rd edition. K. Alerta, 2011. 696 p.
5. Kolomoets T.O. Administrative law of Ukraine: textbook: edited. 1C: Istyna, 2012. 528 p.
6. Kopylenko O.P. Law Science: Tutorial. K.: «VD «Professional», 2007. 400 p.
7. On administrative violations: the Code of Ukraine of December 07, 1984, № 8073X. Kyiv: Parliamentary Publishing, 1984. 1122 p.
8. Radzivon S.M. Place of administrative review in the system of administrative coercion measures. Bulletin of the Academy of Advocacy of Ukraine. 2010. № 2. P. 39–47.
9. Serehina V.V. State coercion under Soviet Law. Voronezh: Voronezh University Publishing House, 1991. 120 p.

INFORMATION ABOUT THE AUTHOR

Shynkaruk Oleksandra Vasylivna – Candidate of Law, Associate Professor at the Department of Civil and Commercial Law of National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine;

Ivanov Filip Oleksandrovych – Postgraduate Student at the Department of Administrative and Financial Law of National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine

ДОВІДКА ПРО АВТОРА

Шинкарук Олександра Василівна – кандидат юридичних наук, доцент кафедри цивільного та господарського права Національного університету біоресурсів і природокористування України

Іванов Філіп Олександрович – аспірант кафедри адміністративного та фінансового права Національного університету біоресурсів і природокористування України

aleksandra.shyn5@gmail.com

УДК 342.924

ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ СТАДІЙ АДМІНІСТРАТИВНО-ДЕЛІКТНИХ ВІДНОСИН

Євгеній ШУЛЬГА,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри міжнародного права та порівняльного правознавства
Національного університету біоресурсів і природокористування України

АНОТАЦІЯ

У статті досліджено особливості стадій адміністративно-деліктних відносин. Здійснено спробу перегляду традиційного погляду на стадії адміністративно-деліктних відносин, в результаті чого було виокремлено наступні стадії: вчинення адміністративного делікту; виявлення адміністративного делікту; адміністративне розслідування делікту; попередній розгляд матеріалів справи; перегляд справи; об'єктивна адміністративна відповідальність; суб'єктивна адміністративна відповідальність. Звернено увагу на необхідність запровадження випробувального терміну за вчинення адміністративних проступків так званого «кримінального» характеру.

Ключові слова: адміністративний проступок, адміністративний делікт, адміністративно-деліктні відносини, стадії адміністративно-деліктних відносин.

THEORETICAL AND LEGAL ASPECTS OF THE STAGES OF ADMINISTRATIVE AND DELICT RELATIONS

Yevhenii SHULHA,
Candidate of Law, Associate Professor at the Department of International
and Comparative Law of National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine

SUMMARY

In this article the peculiarities of the stages of administrative and delict relations were investigated. An attempt was made to revise the traditional view at the stage of administrative and delict relations, which resulted in the following: the commission of administrative delinquency; detection of administrative delinquency; administrative investigation of a delict; preliminary consideration of case materials; review of the case; objective administrative responsibility; subjective administrative liability. The attention was drawn to the need to introduce a trial period for committing administrative misconduct of the so-called „criminal" nature.

Key words: administrative offense, administrative delinquency, administrative-delict relations, stages of administrative-delict relations.

REZUMAT

În articol caracteristicile etapelor relațiilor delictuala administrative. Tentativă vizualiza viziunea tradițională a stadiului relațiilor administrative și prejudiciile care rezultă a fost separat următoarele etape: o delictuala administrativ; identifică contravenție administrativă; prejudiciu de anchetă administrativă; analiză preliminară a cazului; nouă procedură de judecată; răspundere administrativă obiectivă; responsabilitatea administrativă subiectivă. Se acordă atenție necesității de a introduce de probă pentru infracțiuni administrative, așa-numitele „criminal" natura.

Cuvinte cheie: contravenție administrativă, prejudicii administrativă, relații administrative și de prejudiciu în cadrul relațiilor delictuala administrative.

Постановка проблеми. Адміністративно-деліктні відносини покликані відігравати важливу роль у забезпеченні правопорядку, відновленні порушених прав та притягненні до адміністративної відповідальності. Однак попри надзвичайну актуальність та затребуваність адміністративно-деліктні відносини все ще не є достатньо дослідженими з боку вчених-адміністративістів. Однією з основних дискусій, що наразі точиться в наукових колах, є питання стадій адміністративно-деліктних відносин. Попри те, що адміністративно-деліктне провадження є набагато швидшим та економічно менш затратним ніж, скажімо, кримінальне, однак так само, як і останнє воно має власні стадії, і лише їх повна сукупність може свідчити про належну організацію відносин вказаного типу. Тому задля подальшого вдосконалення правового регулювання адміністративно-деліктних відносин критично необхідним є дослідження вказаних стадій, що дозволить більше зрозуміти їхню природу та допоможе у напрацюванні якісно нової, сучасної моделі адміністративно-деліктних відносин в Україні.

Стан дослідження. Дослідження окремих складових елементів адміністративно-деліктних відносин було предметом дослідження широкого кола вчених-адміністративістів, серед яких слід виокремити таких, як: Авер'янов В., Алфьоров С., Бандурка О., Бачило І., Битяк Ю., Бородін Л., Голісніченко І., Додін Є., Кузьменко О., Швець М. тощо. Однак слід зазначити, що умови сьогодення висувають перед нами вимоги необхідності по-новому дослідити стадії адміністративно-деліктних відносин.

Метою дослідження є аналіз теоретико-правових засад стадій адміністративно-деліктних відносин з їх визначенням.

Виклад основного матеріалу. Загальновідомо, що об'єктом будь-якого правового регулювання завжди виступають суспільні відносини, тобто відносини, що виникають у суспільстві між індивідами. В момент їх врегулю-

вання правом вони перетворюються на правовідносини. У теорії права поняття «правовідносини» визначають як врегульовані нормами суб'єктами права вольові суспільні відносини, що виражаються в конкретному зв'язку між правомочними і зобов'язаними – носіями суб'єктивних прав, обов'язків, повноважень і відповідальності, і забезпечуються державою [1, с. 345].

У випадку порушення тих чи інших норм права виникає інший вид правовідносин, а саме деліктний. Так, у разі порушення норм матеріального адміністративного права виникають адміністративно-деліктні відносини. Харитонова О. вбачає підставою трансформації регулятивних адміністративно-правових відносин в адміністративно-деліктні протиправну поведінка суб'єкта [2]. З даною тезою важко не погодитися, адже в даному випадку відбувається порушення одних правовідносин (позитивних), в результаті якого виникають інші правовідносини – негативні, деліктні.

Здійснюючи оглядове дослідження об'єкту адміністративно-деліктних відносин, Д. Лук'янець у складі останнього відмічає наступні:

– відносини адміністративного правопорушення;
– відносини виявлення;
– відносини адміністративного розслідування;
– відносини попереднього розгляду матеріалів справи;
– відносини об'єктивної адміністративної відповідальності (попередження);
– відносини суб'єктивної адміністративної відповідальності (адміністративний арешт) [3, с. 13–17].

Справді, адміністративно-деліктні відносини складаються з широкого ряду процесуальних відносин, які характеризуються власним об'єктним та суб'єктним складом, переходять з однієї стадії в іншу, а об'єктом кожної наступної стадії є попередня. Слід однак вказати, що зазначені стадії характеризуються певною умовністю, в порівнянні зі стадіями кримінально-деліктних відносин. Так, дуже часто в адміністративно-деліктних відносинах грань між відносинами вчинення проступку невелика, його виявлення, адміністративне розслідування, попередній розгляд матеріалів справи та накладення адміністративного стягнення відбуваються майже одночасно (наприклад, порушення ПДД, коли інспектор патрульної служби виявляє правопорушення, проводить необхідні процедури з оформлення правопорушення та виносить постанову про накладення адміністративного стягнення на особу правопорушника). Незважаючи на це, слід розуміти важливість кожного виду вказаних відносин, адже за відсутності хоча б одного з передуючих неможливим буде перехід до інших, а отже, і досягнення одного дуже важливого елементу адміністративного стягнення – «караності». Проаналізувавши попередню класифікацію елементів адміністративно-деліктних відносин, слід звернути увагу на її незавершеність, адже в ній неврахованими залишилися такі важливі елементи, як «відносини з перегляду постанови» та «реалізації рішення».

Трохи далі в деталізації пішла О. Кузьменко, яка пропонує наступні стадії адміністративно-деліктних відносин: 1) адміністративне розслідування: а) порушення справи; б) встановлення фактичних обставин; в) процесуальне оформлення результатів розслідування; г) направлення матеріалів для розгляду за підвідомчістю; 2) розгляд справи: а) підготовка справи до розгляду і заслуховування; б) заслуховування справи; в) прийняття постанови; г) доведення постанови до відома; 3) перегляд постанови: а) оскарження, опротестування постанови; б) перевірка законності постанови; в) винесення рішення; г) реалізація рішення; 4) виконання постанови: а) звернення постанови до виконання; б) безпосереднє виконання [4, с. 357–358]. Деталізуючи стадії адміністративно-деліктних відносин, вчена водночас пропускає, що основною стадією, з якою пов'язане виникнення адміністративно-деліктних відносин, є вчинення адміністративного делікту. Незважаючи на різний характер виділення стадій адміністративно-деліктних відносин, «спільний знаменник» у поглядах вчених все ж є, а саме фінальна стадія адміністративно-деліктних відносин – «відносини накладення адміністративного стягнення».

Загалом, слід погодитися з вищевказаними класифікаціями, адже наклавши адміністративне стягнення, досягаються такі елементи мети адміністративного стягнення, як: припинення проступку та покарання правопорушника. Справді, виявивши правопорушення, посадова особа припиняє його та накладає на правопорушника адміністративне стягнення. Однак закінчуючи адміністративно-деліктні відносини з моменту накладення стягнення, особливо за суспільно-небезпечні адміністративні делікти, держава не контролює протиправний елемент, тим самим спонукаючи його до повторного вчинення зазначеного делікту. Скажімо, за керування транспортним засобом у стані алкогольного або іншого сп'яніння, відповідно до ст. 130 КУпАП, особа-правопорушник піддається штрафу в розмірі шестисот неоподатковуваних мінімумів доходів громадян з позбавленням права керування транспортними засобами на строк до одного року. Однак статистичні дані щодо повторного вчинення зазначеного виду проступку вражають своєю кількістю. Так, лише за 10 місяців 2016 року було вчинено 4250 дорожньо-транспортних пригод із потерпілими через стан алкогольного сп'яніння водіїв, що в загальній кількості ДТП по Україні займають близько 10% [5], що за найтолерантнішою оцінкою є просто неприйнятним. Все це яскраво свідчить про недосяжність адміністративними санкціями інших елементів мети, а саме: «виховання особи-правопорушника» та «профілактика вчинення делікту». Тому, на нашу думку, не є правильним завершати адміністративно-деліктні відносини накладенням адміністративного стягнення. Останні мають бути подовжені після настання несприятливих наслідків, у даному випадку має включатися механізм контролю за порушником протягом певного строку з метою недопущення вчинення нового делікту, таке собі «погашення дії адміністративних стягнень». Дана стадія спрямована на: по-перше, перевірку виправлення особи; по-друге, профілактику вчинення нею інших правопорушень. Для прикладу можна навести досвід Сполучених Штатів Америки, де використовується широкий ряд виховних та превентивних заходів до правопорушників за водіння у нетверезому стані. Так, в автомобіль особи, до якої були застосовані санкції за водіння в нетверезому стані, монтується спеціальний пристрій, який вимірює кількість алкоголю в крові, і за його наявності не дозволяє автомобілю завестися [6, с. 1–38]. Причому перевірку також треба проходити в різні проміжки часу в момент керування транспортним засобом, задля уникнення можливості проходження тесту пасажиром замість водія. Іншою підставою для виховання є запис особи на лікування від алкозалежності в лікарню, для суду це є достатнім доказом того, що особа бажає виправитися.

Опоненти даної теорії можуть апелювати до відсутності в законодавстві такого собі випробувального терміну після вчинення адміністративного делікту. Дійсно, в КУпАП нічого не вказано з приводу випробувального терміну, єдиною згадкою є ст. 39 «Строк, після закінчення якого особа вважається такою, що не була піддана адміністративному стягненню», в якій встановлено річний термін для особи, котра вчинила правопорушення, після сплину якого вона вважається такою, що не була піддана адміністративному стягненню [7]. Однак встановлення випробувального терміну після піддання адміністративним стягненням є необхідним заходом сьогодні, в умовах правового нігілізму та нехтуваннями правилами безпеки. Для цього, звичайно,

слід створити єдиний реєстр адміністративних проступків, який дозволить відслідковувати, чи піддавалась особа адміністративній відповідальності протягом року. З появою реєстру, а також із передбаченням строку, протягом якого особи зможуть довести власне перевиховання, буде здійснено всі передумови для мінімізації вчинення деліктів у майбутньому, хоча, на перший погляд, це й звучить дещо утопічно. Детальний механізм реалізації зазначеного виду профілактичних заходів адміністративного попередження буде розглянутий пізніше.

Зазначені види правовідносин, що складають об'єкт адміністративно-деліктних відносин, залежно від способу реалізації за власним змістом І. Бородін пропонує класифікувати на: «попередні», такі як виявлення адміністративного правопорушення, «проміжні» – складання протоколу за фактом адміністративного правопорушення, «завершальні» – пов'язані із завершенням провадження у справі про адміністративний делікт [8, с. 8].

Як вже зазначалося, основною стадією адміністративно-деліктних відносин, на нашу думку, виступає вчинення адміністративного проступку, тобто відносини щодо його вчинення суб'єктом. Ще можна назвати його відносинами у сфері вчинення особою адміністративного делікту, адже останнє є безпосереднім об'єктом зазначених відносин. Слід звернути увагу на те, що в адміністративному праві вживається декілька синонімічних дефініцій: «адміністративне правопорушення», «адміністративний проступок» та «адміністративний делікт», якими, власне, позначається факт вчинення адміністративного делікту. На нашу думку, це стає на шляху порозуміння між суб'єктами адміністративно-правових відносин та не додає ясності у вивченні законодавства.

Висновки. Проведені нами дослідження показали, що суспільні відносини в Україні з розпадом Радянського Союзу зазнали змін і продовжують змінюватися, на що спонукає їх адміністративно-правове регулювання. Державоцентриська модель державного управління поступово змінюється на людиноцентриську, що визначає людину, а не державу найвищою соціальною цінністю, а захист її прав, свобод та інтересів – головним завданням органів державної влади. Адміністративно-деліктне законодавство було дуже деформоване в період Радянського Союзу, а, отже, перед вченими сьогодні стоїть завдання його відновлення.

З огляду на вищезазначене слід зробити висновок, що адміністративно-деліктні відносини складаються з таких стадій: 1) вчинення адміністративного делікту; 2) виявлення адміністративного делікту; 3) адміністративне розслідування делікту; 4) попередній розгляд матеріалів справи; 5) перегляд справи; 6) об'єктивна адміністративна відповідальність (попередження); 7) суб'єктивна адміністративна відповідальність (адміністративний арешт). Новим видом відносин (стадією) має стати випробувальний термін за вчинення адміністративних проступків кримінального характеру.

Список використаної літератури:

1. Скакун О.Ф. Теорія держави і права: підручник. Пер. з рос. Харків: Консум, 2006. 656 с.

2. Харитонова О.І. Адміністративно-правові відносини: концептуальні засади та правова природа: дис. ... д-ра юрид. наук.: спец. 12.00.07. Одеса, 2004.

3. Лук'янець Д.М. Адміністративно-деліктні відносини в Україні: теорія та практика правового регулювання. Суми, 2006. 367с.

4. Кузьменко О.В. Адміністративний процес у парадигмі права: дис. ... д-ра юрид. наук: спец. 12.00.07. Київський національний університет внутрішніх справ. Київ. 2006.

5. Власюк В. Керування автомобілем в стані алкогольного сп'яніння – проблема, яку можна вирішувати. Українська правда. URL: http://www.pravda.com.ua/ (дата звернення: 10.05.2017).

6. Goodwin, A., Thomas, L., Kirley, B., Hall, W., O'Brien, N., & Hill, K. (2015, November). Countermeasures that work: A highway safety countermeasure guide for State highway safety offices, Eighth edition. (Report No. DOT HS 812 202). Washington, DC: National Highway Traffic Safety Administration. 437 P.

7. Про адміністративні правопорушення: Кодекс України від 07.12.1984р. № 8073Х. Київ: Парламентське видавництво, 1984. 1122 с.

8. Бородін І.Л. Адміністративно-юрисдикційний процес: монографія. К.: Алерта, 2007. 184 с.

ДОВІДКА ПРО АВТОРА

Шульга Євгеній Вікторович – кандидат юридичних наук, доцент кафедри міжнародного права та порівняльного правознавства Національного університету біоресурсів і природокористування України

INFORMATION ABOUT THE AUTHOR

Shulha Yevhenii Viktorovych – Candidate of Law, Associate Professor at the Department of International and Comparative Law of National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine

Evshulga2013@gmail.com

ФИНАНСОВОЕ И НАЛОГОВОЕ ПРАВО

УДК 347.4

ОКРЕМІ ПИТАННЯ НЕДІЙСНОСТІ КРЕДИТНОГО ЗОБОВ'ЯЗАННЯ

Альона ГРОМОВА,
аспірант кафедри цивільного права
Національного університету «Одеська юридична академія»,
помічник судді
Одеського апеляційного господарського суду

АНОТАЦІЯ

У статті визначаються питання недійсності кредитних зобов'язань. У межах дослідження проаналізовано загальні поняття недійсності правочину та кредитного зобов'язання, визначено специфіку останнього. Визнання недійсним кредитного зобов'язання має базуватися на загальних засадах, визначених Цивільним кодексом України щодо недійсності правочинів, з урахуванням особливостей, характерних для кредитної сфери.

Ключові слова: зобов'язання, кредитне зобов'язання, недійсність правочину, нікчемний і оспорюваний правочин.

SEPARATE ISSUES OF INVALIDITY OF A CREDIT OBLIGATION

Alona HROMOVA,
Postgraduate Studentat the Department of Civil Law
of National University "Odessa Academy of Law",
Assistant Judge
of Odessa Commercial Court of Appeal

SUMMARY

In the article are discussed issues invalidity of credit obligations. As part of the study, general concepts of transaction invalidity and credit obligation are analyzed taking into account the specifics of the last one. Recognition of invalid credit obligations, based on common grounds defined in the Civil Code of Ukraine, about invalidity of transactions, taking into account the peculiarities of nature for the credit sphere.

Key words: obligation, credit obligation, invalid transaction, void and disputable transaction.

REZUMAT

Articolul discută problemele de invaliditate a obligațiilor de credit. În cadrul cercetării, se analizează conceptele generale de invaliditate a tranzacțiilor și obligații de credit, ținând cont de particularitățile acestora. Recunoașterea obligației de credit ca nevalidă trebuie să se bazeze pe motivele generale definite în Codul civil al Ucrainei privind nevalabilitatea tranzacțiilor, ținând cont de caracteristicile caracteristice sferei de creditare.

Cuvinte cheie: obligație, obligație de credit, tranzacție nevalidă, tranzacție nevalabilă și discutabilă.

Постановка проблеми. Сьогодні питання недійсності кредитного зобов'язання та належного правового регулювання кредитних зобов'язань викликають цікавість серед юридичної спільноти та потребують подальшого динамічного розвитку. Водночас неминуче виникають проблеми через суперечності та недоліки чинного законодавства. Практика застосування правових норм, що регламентують різні аспекти кредитних зобов'язань, доводить, що правова база в цій галузі має істотні недоліки. Дослідження проблем правового регулювання щодо недійсності кредитних зобов'язань є важливим кроком на шляху подальшого вдосконалення нормативних актів у зазначеній сфері.

Серед правочинів особливе місце посідають договори як найбільш поширені юридичні факти цивільного права. Незважаючи на те, що чинний Цивільний кодекс (далі – ЦК) України конкретизував відповідні положення, присвячені недійсності договорів, і законодавчо закріпив окремі теоретичні розроблення, багато питань у цій сфері залишаються спірними й ускладнюють правозастосовну практику. Різниця поглядів на природу кредитного договору обумовлювалася формулюваннями цивільного законодавства, а також наявною банківської практики щодо оформлення кредитних відносин і визнання їх недійсними.

Актуальність теми дослідження. Для стабільності цивільного обороту особливо важливо, щоб договори відповідали тим вимогам, які до них пред'являє закон, і приводили до передбачених правових наслідків. Тому незалежно від юридичної кваліфікації договору (як недійсного або як неукладеного) необхідно прагнути до того, щоб таких договорів у цивільному обороті було менше. Однак деякі норми чинного законодавства, а також правозастосовча практика нерідко сприяють збільшенню кількості договорів, які не відповідають змісту. У зв'язку із цим постає питання про необхідність внесення змін до чинного законодавства, а також коригування деяких тенденцій практики його застосування щодо аналізу недійсності зобов'язань, яке неможливе без дослідження юридичної природи правочину як правової категорії. Визначення недійсним правочину має не тільки

важливе теоретичне, а й практичне значення, що пов'язано з важливістю правових способів вирішення різних соціально-економічних проблем. Так, легальне визначення недійсним правочину дозволило б внести ясність у тривалу дискусію щодо того, чи являє собою недійсний правочин правопорушення або таким зовсім не є. Із практичного погляду, теоретичне вирішення зазначеного питання дозволило б, по-перше, внести ясність у питання кваліфікації дій, які власне і становлять недійсний правочин, і, по-друге, конструювати модель цивільно-правової відповідальності щодо недійсного правочину в разі визнання його правопорушенням, або зовсім відмовитися від моделі цивільно-правової відповідальності у зв'язку з відсутністю підстав для неї.

Це, своєю чергою, дозволить визначити основні підходи до визначення недійсним кредитного зобов'язання та з'ясування його специфіки.

Стан дослідження. Вивченню загальних питань кредитного договору та визнання недійсним кредитного зобов'язання значна увага приділяється в працях таких видатних науковців, як: М.І. Брагінський, А.М. Блащук, С.О. Бородовський, В.В. Вітрянський, О.І. Міхно, В.Г. Олюха, О.П. Печений, Н.М. Процьків, С.О. Сомєнков, І.В. Спасибо-Фатєєва й ін. Частково досліджені окремі питання щодо теоретичних проблем банківських правочинів (І.А. Безклубий); щодо цивільно-правового регулювання позикових відносин в Україні (О.В. Кривенда); щодо регулювання кредитних відносин за законодавством України (Л.Г. Рябко) та низка ін. Проблеми недійсності правочинів привертають увагу вчених із часів римського права і, як і раніше, цікавлять дослідників різних країн. У вітчизняній і закордонній цивілістиці цьому питанню присвячені фундаментальні дослідження. Проте в теорії цивільного права немає єдиної думки з більшості питань щодо недійсності правочинів загалом, що негативно впливає і на визначення недійсності кредитних зобов'язань. Спірним залишаються навіть питання про те, що являє собою недійсний правочин і чи може взагалі правочин бути недійсним. Тим часом питання про правову природу недійсних правочинів має вирішальне значення для того, щоб відрізняти їх від інших схожих явищ.

Аналіз юридичної літератури щодо різноманітних аспектів кредитування дозволяє виокремити багато питань, які потребують подальшого вивчення. У роботах фахівців досліджувалися як загальні питання правового регулювання фінансово-кредитної системи (правове становище банків та інших кредитних установ, організаційно-правовий механізм банківського кредитування, банківське законодавство і проблеми його удосконалення тощо), так і окремі вузькоспеціальні проблеми кредитних зобов'язань (кредитний договір, правове регулювання окремих видів банківського кредитування, окремі способи забезпечення виконання кредитного зобов'язання тощо). Різні аспекти позитивного правового забезпечення функціонування кредитування розробляються представниками всіляких «традиційних» галузей права – цивільного, фінансового, податкового, конституційного, адміністративного. Проте в юридичній науці досі відсутні роботи, присвячені комплексному дослідженню недійсності кредитного зобов'язання в його сучасному стані, що, безсумнівно, посилює актуальність обраної теми дослідження.

Метою статті є розгляд основних теоретичних і практичних питань, пов'язаних із таким поняттям, як «недійсність кредитного зобов'язання».

Відповідно до встановленої мети, необхідно виконати такі завдання:

– дослідити проблеми чинного законодавства, а також практики його застосування, пов'язані з визнанням кредитного зобов'язання недійсним;

– розробити пропозицій щодо вдосконалення чинного законодавства та правозастосовчої практики.

Методологічну базу дослідження становлять загальнонаукові методи пізнання: діалектичний, аналіз і синтез, індукція та дедукція, а також приватнонаукові методи: формально-юридичний, правового моделювання, порівняльно-правовий, історичний та інші.

Виклад основного матеріалу. На сучасному етапі розвитку вітчизняного законодавства немає єдиного, науково обґрунтованого підходу до визначення поняття кредитного зобов'язання як елемента системи зобов'язальних правовідносин.

На думку В.Ф. Кузьміна, «кредитні відносини варто визнати економіко-правовою категорією, оскільки право не тільки регулює економічні відносини, а й впливає на них. Вони засновані на обов'язку повернути борг, який є, насамперед, юридичною категорією, без якої не можуть існувати кредитні відносини» [1, с. 13].

У широкому розумінні поняття «кредитні відносини» зводиться до позначення зобов'язань, що виникають із кредитного договору, договору споживчого кредиту, а також зобов'язання комерційного кредитування. В.В. Вітрянський вважає, що термін «кредит» є багатоаспектним і кредит, товарний кредит і комерційний кредитзуміють як окремі види зобов'язань позикового типу [2, с. 341]. Всі три вищезгадані типи позикових зобов'язань мають особливі ознаки, які і дозволяють відрізнити їх від договору позики. Розуміння кредитних відносин за такого підходу базується на понятті кредитного договору, оскільки кредит є лише об'єктом кредитного договору, тобто тим, щодо чого виникають зобов'язання.

Варто зазначити, що кредитне зобов'язання – це правовідносини, в яких, відповідно до укладеного договору, кредитор зобов'язується надати кредит, виражений у грошовій формі, позичальникові на умовах договору, а позичальник, у свою чергу, зобов'язується повернути отриманий кредит і сплатити проценти. І кредитодавець (банк чи інша фінансова установа) також має право вимагати від позичальника виконання обов'язку, який визначений кредитним договором. Тобто підставою для виникнення кредитного зобов'язання є укладення кредитного договору [3, с. 56–57].

Будь-який договір (кредитний і поготів) має складатися з дотриманням всіх норм, а перед підписанням потребує уважного вивчення позичальником. Нерідкі випадки, коли в кредитному процесі виникають незрозумілі відсотки і неустойки, які банки намагаються нарахувати кілька разів, порушуючи ст. 61 Конституції України (ніхто не може бути двічі притягнений до юридичної відповідальності одного виду за те саме правопорушення) [4]. Вирішуючи питання про наявність чи відсутність у конкретному договорі істотних умов, необхідно аналізувати всю сукупність правових норм, що регулюють даний вид договору, і враховувати загальні положення щодо його укладення. Однак з огляду на те, що істотним може бути будь-яка договірна умова, щодо якої за заявою будь-якої зі сторін має бути досягнуто згоди, – визначити весь комплекс умов, що підлягають обов'язковому погодженню сторонами під загрозою недійсності договору, можна лише щодо конкретного договірного процесу. Характеризуючи кредитний договір як договірний вид загалом, варто визначитися лише з тими істотними умовами, які об'єктивно необхідні для укладення даного виду договору.

Закон визначає, що кредит надається в розмірі, передбаченому договором. Це варто розуміти так, що розмір кредиту має бути передбачений самим договором. Відповідно до зазначеного, умову про розмір кредиту треба визнавати істотною для кредитних договорів через згадку про це в законі, і для даного договірного виду.

Що стосується валюти, якою має бути видана сума кредиту, варто зазначити, що така умова може бути істотною

лише в разі прямої заяви однієї зі сторін про необхідність досягнення домовленості щодо зазначеного під загрозою відмови від укладення договору. Йдеться про вибір стороною грошових знаків певної держави з різних причин. Надання кредитів в іноземній валюті є відносно новою формою задоволення фінансових інтересів суб'єктів господарювання і громадян-споживачів. Дана форма актуальна ще й тому, що кредити можуть надаватися в тій іноземній валюті, курс якої є стабільним і зазвичай вона є вільно конвертованою. Оскільки кредити в іноземній валюті видають для придбання продукції, товарів, робіт і послуг із закордонних джерел або за участі іноземних суб'єктів господарювання, то багато питань, пов'язаних із наданням кредитів в іноземній валюті, набувають не тільки практичної, але і науково-теоретичної значущості. Варто враховувати, що предмет договору повинен бути дозволеним, тобто мають бути відсутні заборони в законі на вчинення дій, що стосуються предмета. Предмет договору має бути визначений так, щоб унеможливити помилки сторін щодо тотожності або таких якостей предмета, які значно знижують можливість його використання за призначенням. В іншому разі договір судом може бути визнаний недійсним за позовом сторони, яка діяла під впливом помилки.

Термін «недійсність» щодо правочинів є умовним і служить для поділу всієї сукупності правочинів на дійсні (що привели до позитивного результату) і недійсні (через пряму вказівку закону не привели до позитивного результату). Чинне цивільне законодавство розрізняє правочини, що є недійсними з моменту їх вчинення (нікчемні правочини) і правочини, які є дійсними до тих пір, поки за позовом про визнання їх недійсними вони не будуть такими визнані судом (оспорювані правочини).

С.М. Іванова пропонує виділити такі:

1) недійсні правочини, які за своєю природою є неправомірними діями (ст. ст. 227, 232 ЦК України);

2) недійсні правочини, які за своєю природою є правомірними діями, але під час вчинення їх мав місце дефект волі сторони;

3) недійсні правочини, які за своєю природою є правомірними діями, але вони вчинені під впливом неправомірних дій, які впливали на формування внутрішньої волі сторони правочину, що може бути підставою для визнання такого правочину недійсним [5, с. 9].

Щодо визначення недійсності кредитних зобов'язань, то підстави недійсності варто розуміти як певні положення, що є вихідними для кваліфікації кожного конкретного кредитного зобов'язання як недійсного. О.М. Берназ-Луковецька зазначає, що перелік підстав визнання кредитного договору недійсним є приблизним [6].

Зважаючи на зазначене, всі підстави недійсності правочинів доцільно ділити на нікчемні й оспорювані. Підстави нікчемності, своєю чергою, ділять на загальні та спеціальні. Загальні підстави закріплені в нормах ЦК України щодо нікчемних правочинів. Що стосується спеціальних підстав, то вони закріплені в різних нормах цивільного законодавства.

У зв'язку з тим, що спеціальні підстави нікчемності правочинів, що здійснюються в кредитній сфері, мають місце в значно меншому обсязі, ніж підстави загальні, ми вважаємо виправданим більш детально зупинитися на розгляді саме останніх, які найчастіше зустрічаються в судовій практиці.

До загальних підстав нікчемності правочинів, закріплених у ЦК України та характерних для кредитної сфери, можна віднести такі:

1. Укладення правочину з порушенням форми, коли закон спеціально передбачає такий наслідок, як нікчемність.

Наприклад, підприємство «Г» з іноземною інвестицією звернулося до Вищого Господарського Суду України з касаційною скаргою, в якій, посилаючись на порушення та неправильне застосування норм матеріального та процесуального права, зокрема ст. 203, ч. 2 ст. 207, ст. 215 Цивільного кодексу України, зазначаючи, що керівник підприємства «Г» з іноземною інвестицією не підписував оспорювані кредитні договори, а отже, дані договори підлягають визнанню недійсними, оскільки суперечать положенням цивільного законодавства й інтересам позивача. Кредитний договір вважається укладеним, якщо сторонами в передбачених законом порядку та формі досягнуто згоди щодо всіх його істотних умов відповідно до норм чинного законодавства (ст. ст. 638, 1054, 1055, 1056-1 ЦК України, ст. ст. 180, 345 Господарського кодексу України) [7].

2. Укладення правочину в іноземній валюті як підстава недійсності. У вирішенні спорів про визнання недійсними кредитних договорів, предметом яких є надання кредиту в іноземній валюті, господарські суди повинні досліджувати, чи отримав банк або інша фінансова установа установленим порядком ліцензію Національного банку України на здійснення валютних операцій. Обіг іноземної валюти на території України підпорядковується спеціальному правовому режиму, встановленому законодавством України.

3. Зміни розміру відсоткової ставки як підстава недійсності. У договорі повинно бути чітко зазначено, що зміна розміру відсоткової ставки в бік збільшення можлива лише за згодою сторін у разі зміни економічних умов і вартості ресурсів на ринку позичкового капіталу. Більшість договорів не містить фрази «за взаємною згодою», саме тому кредитні установи сміливо збільшують свої вимоги. Отже, у суді кредитор має навести докази такого фактичного підвищення відсоткової ставки за користування кредитними коштами в разі, коли така згода не була надана, однак збільшення відсоткової ставки відбулося.

4. Інші випадки визнання кредитного договору недійсним. Окремо потрібно звернути увагу на те, що, відповідно до ч. 4 ст. 11 Закону України «Про захист прав споживачів», банк або інша фінансова установа повинні не лише в усній формі надавати інформацію про орієнтовну сукупну вартість кредиту, а така інформація має міститися в кредитному договорі або додаткових угодах до нього та надаватися в письмовій формі. Однак на практиці банки не завжди вважають за потрібне включати це в кредитний договір, чим суттєво порушують чинне законодавство.

Ще одним важливим моментом, відповідно до ст. 18 Закону України «Про захист прав споживачів», є те, що продавець (виконавець, виробник), а в нашому випадку кредитор, не повинен включати в договори зі споживачем умови, які є несправедливими. Крім того, підставою для визнання кредитного договору недійсним є використання нечесної підприємницької практики, тобто: вчинення дій, що кваліфікуються законодавством як прояв недобросовісної конкуренції, та будь-яка діяльність (дії або бездіяльність), що вводить споживача в оману або є агресивною (ст. 19 Закону України «Про захист прав споживачів») [8].

Крім того, варто звернути увагу на визнання кредитного договору недійсним за укладення такого договору особою без отримання письмової згоди другого з подружжя (чоловіка чи жінки). Також необхідно пам'ятати, що наслідком визнання кредитного договору недійсним є також недійсність додаткових договорів (застави чи іпотеки), тому що, згідно із ч. 2 ст. 548 ЦК України, недійсність основного зобов'язання спричиняє недійсність правочину щодо його забезпечення [9].

Висновки. Враховуючи вищезазначене, вважаємо за необхідне звернути увагу на те, що питання стосовно визнання недійсним кредитного зобов'язання має базуватися на загальних засадах, визначених ЦК України щодо недійсності правочинів, з урахуванням особливостей, характерних для кредитної сфери.

Список використаної літератури:

1. Кузьмин В.Ф. Кредитные и расчетные правоотношения в промышленности. М.: Юрид. лит., 1975. 200 с.
2. Брагинский М.И., Витрянский В.В. Договорное право. Книга пятая: в 2 томах. Т. 1. М.: Статут, 2006. С. 341.
3. Гриник Л.І. Розірвання кредитного договору та припинення кредитного зобов'язання: співвідношення понять. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право». Випуск 40. Том 1. 2016. С. 56–62.
4. Конституція України. Відомості Верховної Ради України. 1996. № 30. Ст. 141.
5. Іванова С.М. Визнання недійсним правочину як спосіб захисту цивільних прав та інтересів за законодавством України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03; Нац. акад. прав. наук України, НДІ приват. права і підприємництва ім. Ф.Г. Бурчака. Київ, 2014. 20 с.
6. Берназ-Луковецька О.М. Все, що треба знати при укладенні кредитного договору. URL: http://jurist-blog.com.ua/kreditniy-dogovor.html
7. Про деякі питання практики вирішення спорів, що виникають з кредитних договорів: постанова Пленуму Вищого Господарського суду України. Вісник господарського судочинства. 2015. № 1. С. 46.
8. Про захист прав споживачів: Закон України. Відомості Верховної Ради УРСР. 1991. № 30. Ст. 379.
9. Цивільний кодекс України: науково-практичний коментар / за ред. розробників проекту Цивільного кодексу України. К.: Істина. 928 с.

ДОВІДКА ПРО АВТОРА

Громова Альона Олегівна – аспірант кафедри цивільного права Національного університету «Одеська юридична академія», помічник судді Одеського апеляційного господарського суду

INFORMATION ABOUT THE AUTHOR

Hromova Alona Olehivna – Postgraduate Student at the Department of Civil Law of National University "Odessa Academy of Law", Assistant Judge of Odessa Commercial Court of Appeal

ГРАЖДАНСКОЕ ПРАВО И ПРОЦЕСС

УДК 347.4

ОКРЕМІ ПИТАННЯ ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА ДОГОВОРОМ СТРАХУВАННЯ

Надія ВОРОНІНА,
кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри цивільного права
Національного університету «Одеська юридична академія»

АНОТАЦІЯ

У статті проводиться аналіз наявних концепцій, теоретичних положень, правових норм, що стосуються поняття цивільно-правової відповідальності за договором страхування. Більш детально досліджено перспективну (позитивну) та негативну (ретроспективну) відповідальність за договором страхування.

Ключові слова: страхове зобов'язання, страхування, договір страхування, відповідальність, перспективна (позитивна), негативна (ретроспективна).

SEPARATE ISSUES OF CIVIL LIABILITY UNDER THE INSURANCE CONTRACT

Nadiia VORONINA,
Candidate of Law, Associate Professor,
Associate Professor at the Department of Civil Law
of National University "Odessa Academy of Law"

SUMMARY

This article analyzes the existing concepts of theoretical provisions, legal norms relating to the concept of civil-law liability under the insurance contract. Prospective (positive) and negative (retrospective) liability under the insurance contract are investigated in more detail.

Key words: insurance obligation, insurance, insurance contract, liability, perspective (positive), negative (retrospective).

REZUMAT

Articolul analizează conceptele existente, dispozițiile teoretice, normele juridice referitoare la noțiunea de răspundere civilă în cadrul contractului de asigurare. În detaliu, se investighează răspunderea potențială (pozitivă) și negativă (retrospectivă) în cadrul contractului de asigurare.

Cuvinte cheie: obligație de asigurare, asigurare, contract de asigurare, răspundere, perspectivă (pozitivă), negativă (retrospectivă).

Постановка проблеми. На сучасному етапі розвитку України збільшується потреба громадян, організацій і навіть самої держави в захисті своїх майнових інтересів. Вважаємо, що лише страхування сьогодні може надати гарантії відновлення порушених інтересів у разі непередбачених природних, техногенних та інших явищ, та позитивно вплинути на зміцнення фінансів держави; звільнити бюджет від витрат на відшкодування збитків за настання страхових випадків.

У процесі нормотворчої та правозастосовчої діяльності в галузі страхування вже накопичено певний позитивний досвід практичного застосування. Багато уваги приділяється законодавчому врегулюванню питань, пов'язаних з укладенням договору страхування, менше – з його виконанням. І негативним є те, що залишається теоретично і практично не дослідженим належним чином питання відповідальності за договором страхування.

Актуальність теми дослідження. Розвиток і чітке визначення відповідальності за договором страхування має стимулювати правомірну поведінку в страхових відносинах. Очевидно, що дослідження цивільно-правової відповідальності за договором страхування, із зазначених вище позицій, є актуальним як у теоретичному, так і в практичному сенсі.

Стан дослідження. Питання щодо договору страхування висвітлювали у своїх роботах такі українські науковці, як: В. Базилевич, О. Залєтов, Р. Майданик, О. Міхно, С. Осадець, Я. Чапічадзе, та вчені інших країн: В. Серебровський, О. Худяков, Г. Шершеневич. Вимагають подальшого наукового дослідження поставлені проблеми щодо визначення цивільно-правової відповідальності за договором страхування.

Незважаючи на те, що питання цивільно-правової відповідальності за порушення договору досліджуються, мабуть, стільки ж, скільки існує цивільне право, однак єдиної концепції не напрацьовано і дотепер. Доцільність звернення до даної тематики багато в чому зумовлена і радикальними змінами в новітньому українському законодавстві, необхідністю проаналізувати і переосмислити зміст і призначення цивільно-правової відповідальності в нових соціально-економічних умовах. Зважаючи на це, потребують додаткового вивчення та дослідження питання цивільно-

правової відповідальності за договором страхування, з урахуванням специфіки такого договору.

Об'єктом дослідження є страхові правовідносини.

Предметом дослідження є цивільно-правова відповідальність за договором страхування.

Мета і завдання статті. Метою є розкриття особливостей цивільно-правової відповідальності за договором страхування та вироблення пропозицій щодо оптимізації її законодавчого регулювання.

Відповідно до визначеної мети, необхідно вирішити такі завдання:

– дослідити основні концепції поняття цивільно-правової відповідальності;

– розглянути правове регулювання перспективної (позитивної) і негативної (ретроспективної) відповідальності за договором страхування.

Під час наукового дослідження використовувалися такі наукові методи пізнання, як порівняння, спостереження, абстрагування, історичний метод, порівняльно-правовий, аналітичний та інші.

Виклад основного матеріалу. Необхідність страхування в сучасних умовах соціальної та ділової активності не викликає жодних сумнівів, оскільки воно є найбільш зручним і гнучким інструментом для швидкого відшкодування збитку і втрат, що виникають в різних сферах життєдіяльності.

Згідно зі ст. 1 Закону № 85/96-ВР, страхування – це вид цивільно-правових відносин щодо захисту майнових інтересів фізичних осіб і юридичних осіб у разі настання певних подій (страхових випадків), визначених договором страхування або чинним законодавством, за рахунок грошових фондів, що формуються шляхом сплати фізичними особами й юридичними особами страхових платежів (страхових внесків, страхових премій) і доходів від розміщення коштів цих фондів [1, с. 56, 237].

Договір страхування – це договір, за яким одна сторона (страховик) зобов'язується в разі настання певної події (страхового випадку) виплатити другій стороні (страхувальникові) або іншій особі, визначеній у договорі, грошову суму (страхову виплату), а страхувальник зобов'язується сплачувати страхові платежі та виконувати інші умови договору [2, с. 29].

У разі порушення умов договору сторони несуть цивільно-правову відповідальність.

Як відомо, юридична відповідальність – одне з найбільш складних, значних і полемічних правових явищ. У цій категорії максимально яскраво виражена сутність самого права, його найважливіші функції та значення в суспільстві. Вона найтіснішим чином пов'язана з більшістю інших ключових понять права (правовою нормою, державним примусом, правопорушенням та ін.). Юридична відповідальність багато в чому неможлива без них, а вони – у відриві від неї [3, с. 84].

У практичному плані гострота й актуальність будь якого питання щодо відповідальності пояснюється її зв'язком із правопорушенням, посяганням на конкретні суб'єктивні права учасників правовідносин. Особливість феномена юридичної відповідальності полягає і в тому, що вона найбільш близька до процесу правозастосування й юридичної практики – майже в будь-якій судовій справі є питання щодо відповідальності. Зазначені риси також притаманні відповідальності за порушення договірних зобов'язань. Договір становить основу взаємодії в сучасній ринковій економіці; він посідає особливе місце в житті людей і організацій, являє собою водночас і локальну соціально-економічну систему взаємовідносин, і принцип їх організації. Сьогодні збільшення значення цивільно-правового договору, свобода його укладення і формування умов, збільшення масштабів застосування загострюють і проблему договірної дисципліни.

Зміст будь-якої юридичної відповідальності визначається характером і призначенням норм відповідної галузі. У цивільному праві домінантою відповідальності [4, с. 217], що виражає її сутність, є необхідність відновлення колишнього (до правопорушення) становища кредитора, захист порушених прав. Покарання й обтяження можуть бути наявними в акті залучення до відповідальності, але не становлять ні зміст, ні бажану функцію цивільно-правової відповідальності.

Цивільно-правова відповідальність – це особливий правовий стан наслідок вчиненого правопорушення, вона має бути пов'язана з можливостями (правом) особи, яка постраждала, а не з обов'язком правопорушника [5, с. 208]. Порушення прав у даній галузі повинно розглядатися в подвійному аспекті: а) як діяння правопорушника; б) як шкідливий результат, що виник щодо потерпілого [6, с. 304]

Як нами було визначено, є низка наукових підходів до визначення поняття цивільно-правової відповідальності, запропонованих такими видатними цивілістами, як: В. Грибанов [7, с. 209], який розглядає відповідальність як форму державного примусу; О. Іоффе [8, с. 97], який обґрунтовував поняття відповідальності як санкцію за правопорушення; В. Тархов [9, с. 281], який визначає відповідальність як обов'язок дати звіт про свою поведінку; В. Хохлов [10, с. 16–17], що розглядає відповідальність як особливий правовий стан. Деякі вчені підтримують концепцію поняття цивільно-правової відповідальності та виділяють два її аспекти: перспективний (позитивний) і негативний (ретроспективний) [11, с. 400].

Відомі різноманітні класифікації видів цивільно-правової відповідальності за такими ознаками: за характером розподілу відповідальності між декількома особами, за підставою виникнення відповідальності; за характером суспільних відносин, які регулюються різними інститутами цивільного права.

Всебічно досліджуючи умови укладення договору страхування, варто звернути увагу на те, що договір страхування досить складний для розуміння, у ньому вживається багато страхових термінів («страховий ризик», «страхова премія», «страхова сума», «умовна і безумовна франшиза» тощо), які потребують спеціального роз'ясненння. Одним з основних обов'язків страховика, що реалізує принцип найвищої довіри, є його обов'язок роз'яснити страхові терміни, положення, особливо ті, які незрозумілі страхувальнику.

Закріплення в законодавстві обов'язкових видів страхування відповідальності призводить до соціалізації ризику, розкладанню збитків на безліч осіб, що спричиняє невжиття до страхувальника – заподіювача шкоди заходів відповідальності. Так, власник транспортних засобів, що має поліс страхування відповідальності, у разі своєї вини в дорожньо-транспортній пригоді компенсує заподіяну шкоду за рахунок страхування. Основним заходом відповідальності для заподіювача шкоди, що застрахував свою відповідальність, є лише сплата страхової премії.

Особливістю перспективної (позитивної) цивільно-правової відповідальності за договором страхування є те, що вона виражається в реалізації сторонами страхового принципу найвищої довіри як до настання, так і після настання страхового випадку.

Підставу перспективної (позитивної) цивільно-правової відповідальності розуміють як норми цивільного законодавства, договорів, звичаїв ділового обороту, а підставою ретроспективної цивільно-правової відповідальності є правопорушення.

В. Тархов визначає, що головними в складі правопорушення є протиправність, причинний зв'язок між шкодою і

виною, хоча в деяких випадках, визначених законом, відповідальність може настати і за відсутності вини [12, с. 283].

Отже, варто визначити: по-перше, складність страхових відносин; по-друге, неможливість об'єднання таких визначень в одне, тому що вони істотно відрізняються одне від одного; по-третє, виявлення спільного для цих договорів. Договір страхування варто визначати насамперед як страхове зобов'язання, учасниками якого є страховик, страхувальник, вигодонабувач, застрахована особа [13, с. 279].

На нашу думку, особливе місце в страховому правовідношенні посідає страховик, з діями якого пов'язаний майновий захист прав страхувальника. Правовий статус страховика характеризується, з одного боку, висуванням до нього високих вимог, особливо під час ліцензування, з іншого боку, закріпленням норм, що забезпечують його фінансову стабільність (створення страхових резервів, системи перестрахування) і надають гарантії діяльності на страховому ринку (обмеження під час створення іноземними юридичними особами страхових організацій на території України) [14, с. 212].

Правовий статус страхувальника, вигодонабувача, застрахованої особи характеризується наявністю страхового інтересу, що є об'єктивною передумовою договору страхування. Страховому інтересу притаманні такі ознаки: майновий, юридичний, «суб'єктивний», правомірний, які по-різному проявляються в договорах особистого і майнового страхування.

Фундаментальним принципом страхування є принцип найвищої довіри, зміст якого в загальному вигляді означає, що сторони договору страхування зобов'язані вести себе сумлінно стосовно один до одного. Дія зазначеного принципу пов'язується передусім з обов'язком страхувальника під час укладання договору страхування, а також у період дії договору повідомляти всі відомості про об'єкт страхування, про всі обставини, які можуть істотно вплинути на ступінь ймовірності настання страхового випадку, на розмір збитків.

Найбільш поширеним серед заходів відповідальності є стягнення неустойки і відсотків за користування чужими грошовими коштами. Рідко застосовуються такі заходи відповідальності, як відшкодування збитків і компенсація моральної шкоди, через відсутність належних методик їх розрахунку. Заходами негативної (ретроспективної) цивільно-правової відповідальності є: відшкодування збитків, сплата неустойки, стягнення відсотків за користування чужими грошовими коштами, компенсація моральної шкоди, а для страхувальника – відмова страховика у виплаті страхового відшкодування за договором майнового страхування або страхової суми за договором особистого страхування [15, с. 590].

Аналіз страхових правовідносин дозволяє визначити специфіку формування та розвитку правового механізму захисту прав страхувальників.

Правовий механізм захисту прав страхувальників охоплює:

– законодавчі акти про захист прав страхувальників;

– контроль органів державного страхового нагляду за діяльністю страховика з метою охорони прав страхувальників;

– створення непідприємницьких організацій у сфері страхування, діяльність яких спрямована на захист прав страхувальників;

– розвиток і вдосконалення судової практики щодо захисту прав страхувальників [16, с. 45].

Висновки. Цивільно-правову відповідальність за договором страхування варто розглядати у двох аспектах: перспективному (позитивному) і негативному (ретроспективному). Перспективна (позитивна) цивільно-правова відповідальність за договором страхування – це врегульований законодавством про страхування додатковий обов'язок учасників страхового зобов'язання давати звіт у своїх діях за належне виконання основних обов'язків. Негативна (ретроспективна) цивільно-правова відповідальність за договором страхування – це врегульований законодавством про страхування додатковий обов'язок учасників страхового зобов'язання давати звіт у своїх діях за невиконання обов'язків, за вчинення правопорушення в галузі страхування, пов'язаний із застосуванням заходів відповідальності. Заходами ретроспективної цивільно-правової відповідальності є: відшкодування збитків, сплата неустойки, стягнення відсотків за користування чужими грошовими коштами, компенсація моральної шкоди, а для страхувальника – відмова страховика у виплаті страхового відшкодування за договором майнового страхування або страхової суми за договором особистого страхування.

У зв'язку із встановленням в законодавстві нових обов'язкових видів страхування відповідальності, завдяки яким відбувається соціалізація ризику, розкладання збитків на безліч осіб, знижується роль ретроспективного (негативного) аспекту цивільно-правової відповідальності.

Список використаної літератури:

1. Берсім А. Відповідальність за порушення страхового законодавства. Правове забезпечення соціальної сфери: матеріали 7-ої Міжнар. наук. конф. студентів, аспірантів та молодих вчених. Одеса, 16 квітня 2016 р. 2016. 566 с. С. 236–239.

2. Законодавство України про страхування: зб. офіц. текстів законів станом на 3 вересня 2012 р. / упоряд. Ю. Русник. К.: ЦУЛ, 2012. 411 с.

3. Пилипенко С. Договір страхування: цивільно-правова характеристика. Прикарпатський юридичний вісник: зб. наук. праць. 2011–2015. Вип. 1 (7). 139 с. С. 28–32.

4. Кельман М., Мурашин О., Хома Н. Загальна теорія держави та права: підручник. 3-тє вид., стер. Львів: Новий Світ-2000, 2013. 584 с.

5. Павлова Е. Основные принципы гражданско-правовой ответственности. Цивилистические записки. Вып. 3: Гражданско-правовая ответственность: проблемы теории и практики / под научн. редакцией В. Рыбакова. М: Издательская группа «Юрист», 2003. С. 217.

6. Соботник Р. Особливості цивільно-правової відповідальності сторін за договором страхування цивільної відповідальності за шкоду, заподіяну джерелом підвищеної небезпеки. Часопис Київського університету права: укр. науково-теоретичний часопис. 2001–2016. № 1. С. 207–211.

7. Адамов А. Права та обов'язки сторін договору страхування відповідальності. Сучасний вимір держави та права: зб. наук. праць Міжнар. наук.-практ. конф. «Четверті Прибузькі юридичні читання». Миколаїв, 28–29 листопада 2008 р. 2008. С. 304–305.

8. Грибанов В. Осуществление и защита гражданских прав. М., 2000. С. 299.

9. Иоффе О. Обязательственное право. М., 1997. С. 97.

10. Тархов В. Гражданское право.: общая часть: курс лекций. Чебоксары, 1997. С. 281.

11. Хохлов В. Ответственность за нарушение договора по гражданскому праву. Тольятти, 1997. С. 16–17.

12. Шевченко Я. Понятие юридической ответственности: объективный и субъективный аспекты. Ежегодник украинского права: сб. научн. трудов. 2008–2012. № 4. С. 399–403.

13. Тархов В. Гражданское право: общая часть: курс лекций. Чебоксары. 1997. С. 283.

14. Жила А. Суб'єкти страхових правовідносин. Правове життя сучасної України: тези доповідей 10-ї звіт. наук. конф. проф.-викл. і аспірант. Складу. Одеса, 27–28 квітня 2007 р. 2007. 480 с. С. 279–281.

15. Літвінова О. Відповідальність страховика за договором страхування: проблемні питання. Сучасні проблеми правової системи України: зб. матеріалів 4-ї Міжнар. наук.-практ. конф. Київ, 22 листопада 2012 р. 2012. 514 с. С. 211–214.

16. Грищук В. Негативная (ретроспективная) юридическая ответственность и ее основания. Ежегодник украинского права: сб. научн. трудов. 2008–2013. № 5. С. 590–602.

17. Якібчук Н. Об'єкт правовідносин страхування цивільної відповідальності власників транспортних засобів. Адвокат: загальнодерж. період. вид. 2011. № 7. С. 45–48.

ДОВІДКА ПРО АВТОРА

Вороніна Надія Вікторівна – кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри цивільного права Національного університету «Одеська юридична академія»

INFORMATION ABOUT THE AUTHOR

Voronina Nadiia Viktorivna – Candidate of Law, Associate Professor, Associate Professor at the Department of Civil Law of National University "Odessa Academy of Law"

УДК 378.6:37.012

ПІДХОДИ ДО ВДОСКОНАЛЕННЯ ПРОФЕСІЙНИХ ФАКТОРІВ СТУДЕНТІВ – МАЙБУТНІХ ЮРИСТІВ

Наталія КОСТОВА,
кандидат юридичних наук, доцент кафедри цивільного права
Національного університету «Одеська юридична академія»

АНОТАЦІЯ

Стаття присвячена професійним підходам науково-педагогічного працівника вищої школи, відображає його основні функції та вимоги до його діяльності, знання, вміння й навички, соціально та професійно значущі якості особистості, також відображає зміст і структуру професійної компетентності науково-педагогічного працівника вищої школи.

Ключові слова: юрист, професійна компетентність, компетенція, структура, фактор, критерій.

APPROACHES TO IMPROVE PROFESSIONAL FACTORS OF STUDENTS – FUTURE LAWYERS

Nataliia KOSTOVA,
Candidate of Law, Associate Professor at the Department of Civil Law
of National University "Odessa Law Academy"

SUMMARY

The article is devoted to the professional approaches of the scientific and pedagogical worker of the higher school reflecting the basic functions and requirements for his activity, knowledge, skills and abilities, socially and professionally significant personal qualities, also reflects the content and structure of the professional competence of the scientific and pedagogical worker of higher education.

Ключові слова: юрист, професійна компетентність, компетенція, структура, фактор, критерій.

REZUMAT

Articolul este dedicat abordării profesionale a lucrătorilor științifice și pedagogice școlii superioare reflectă caracteristicile de bază și cerințele operațiunilor sale, cunoștințe și abilități, social și calitățile profesionale semnificative ale persoanei, reflectă, de asemenea, conținutul și competența profesională a structurii liceului personalului știință de predare a funcțiilor sale de bază și cerințe la activitățile, cunoștințele, aptitudinile și abilitățile sale, calități semnificative din punct de vedere social și profesional ale individului.

Cuvinte cheie: avocat, competență profesională, competență, structură, factor, criteriu.

Постановка проблеми. Запровадження в освітній процес вищих навчальних закладів компетентнісного підходу обумовлює переосмислення цілей і результатів освітньої діяльності вищих навчальних закладів та їх опису через компетентність і компетенції.

Актуальність теми дослідження. Теоретичний аналіз наукових праць провідних вітчизняних і закордонних науковців із проблеми дослідження дозволив визначити основні характеристики професійних якостей юриста: системність і динамічність, відображення здатності ефективно здійснювати професійну діяльність.

Стан дослідження. Визначено зміст професійної компетентності юриста, що має трирівневу ієрархічну структуру: перший рівень складається із ключових компетенцій: громадянської, соціальної, цілеспрямованого саморозвитку, загальнокультурної, автономності і відповідальності; другий рівень містить загальнофахові компетенції: правову, управлінську, функціональні, комунікативну, виховну, загальнонаукову; третій рівень – спеціальні професійні компетенції: спеціально-теоретичну та спеціально-функціональну.

Метою статті є обґрунтування факторно-критеріальної моделі професійної компетентності юриста. Для досягнення поставленої мети необхідно вирішити такі завдання: на основі теоретичного аналізу наукової літератури узагальнити основні характеристики професійної компетентності юриста; виокремити структурні компоненти професійної компетентності юриста з позицій функціонального підходу.

Виклад основного матеріалу. У науковій психолого-педагогічній літературі поряд із поняттям «професійна компетентність юриста» вживається також поняття «правова компетентність». О. Єгоровою й О. Зінченко встановлено, що поняття правова компетентність застосовується в сучасній психолого-педагогічній літературі в розгляді професійної підготовки у ВНЗ студентів неюридичних спеціальностей, тоді як поняття «професійна компетентність» майбутніх юристів розглядається в професійній підготовці в системі юридичної освіти. Структура професійної компетентності майбутніх юристів, на думку науковців, об'єднує особистісний і професійний аспекти через сукупність взаємопов'язаних компетенцій, обумовлених рівнем теоретичної і практичної підготовленості майбутніх юристів до професійної діяльності: загальні компетенції (інформаційні, управлінські, рефлексивні тощо) та професійні (спеціально-правові, соціально-комунікативні компетенції та ін.) [5, с. 73].

І. Драч вважає, що проблема впровадження компетентнісного підходу у вітчизняну систему освіти ускладнюється наявною дотепер невизначеністю і проблемністю термінів «компетентність», «професійна компетентність», хоча вони і дістають все більшого поширення та все частіше використовуються під час обговорення педагогічним

співтовариством проблем підвищення якості освіти [4, с. 67].

П. Хейджер виокремив такі етапи еволюції поняття «компетентність»:

– перший (1960–1970 рр.) – біхевіористичне трактування поняття, коли компетентність розумілася як проста демонстрація діяльності в межах виконання окремих фрагментів завдань, спрямованих на розвиток навичок;

– другий (1970–1990 рр.) – компетентність тлумачиться як навички загального характеру, які визначають суть майбутньої діяльності;

– третій (з 1990 р.) – компетентність тлумачиться як така, що обов'язково потребує як наявності елемента виконання, так і володіння особою певними інтелектуальними, моральними та соціальними якостями [12].

У Законі України «Про освіту» (2017 р.) [2] компетентність трактується як динамічна комбінація знань, умінь, навичок, способів мислення, поглядів, цінностей, інших особистих якостей, що визначає здатність особи успішно соціалізуватися, провадити професійну та/або подальшу навчальну діяльність.

У Законі України «Про вищу освіту» (2014 р.) [1] надається більш розширене визначення компетентності: динамічна комбінація знань, вмінь і практичних навичок, способів мислення, професійних, світоглядних і громадянських якостей, морально-етичних цінностей, яка визначає здатність особи успішно здійснювати професійну та подальшу навчальну діяльність і є результатом навчання на певному рівні вищої освіти. Проведений нами аналіз науково-педагогічних джерел свідчить, що сьогодні є різні підходи до трактування поняття компетентності.

У нашому дослідженні ми будемо спиратися на думку І. Драч, що компетентність фахівця є складною інтегрованою характеристикою особистості, яка зумовлює його здатність до реалізації власного потенціалу (знань, умінь, досвіду, особистісних якостей) для успішної діяльності в професійній і соціальній сфері, з усвідомленням соціальної значущості й особистісної відповідальності за результати цієї діяльності, необхідності її постійного вдосконалення в умовах динамічності світу [4].

Найчастіше поняття компетентності розглядається науковцями в контексті професійної діяльності, професіоналізму, професійної готовності, кваліфікації, що обумовило виникнення поняття «професійна компетентність».

Більшість дослідників трактують його в широкому сенсі як синонім слова «компетентність», і розглядають як багатокомпонентне явище, що передбачає оволодіння всім спектром професійних і позапрофесійних компетенцій, що обумовлюють ефективне здійснення діяльності. Слушною в контексті нашого дослідження є думка О. Гури, що професійна компетентність є мірою й основним критерієм відповідності рівня фахової підготовки вимогам професійної діяльності [3].

Варто зазначити, що в науковій психолого-педагогічній літературі поряд із поняттям «професійна компетентність юриста» вживається поняття «правова компетентність».

У роботі Н. Судденкової професійна компетентність майбутніх юристів визначається як «інтегральна характеристика ділових і особистісних якостей фахівця, що відображає рівень знань, умінь і досвід, достатні для досягнення мети даного роду діяльності, а також його моральну позицію і ставлення до професійної діяльності, до себе як суб'єкта цієї діяльності» [9, с. 10].

І. Івашкевич, досліджуючи професійну компетентність юристів, дійшла висновку, що це – складне, системне явище, що охоплює знання, вміння, навички, професійно значущі якості особистості фахівця, що забезпечують виконання ним власних професійних обов'язків; це – підготовленість працівника до виконання професійних функцій, пов'язаних зі спеціалізацією.

Вона складається з таких компонентів: 1) мотиваційно-цільовий; 2) когнітивний; 3) соціальний; 4) аксіологічний; 5) аутопсихологічний [10].

Е. Нігматулліна розглядає професійну компетентність юристів як інтегративну характеристику особистості, що являє собою сукупність взаємопов'язаних спеціально-правових, інформаційних, соціально-комунікативних, рефлексивних, управлінських компетенцій і професійну креативність [7, с. 12]. Основними компонентами професійної компетентності майбутніх юристів є: мотиваційний, когнітивний, операційний.

В. Тимофеєв пропонує вживати термін «професійно-правова компетентність». Свою пропозицію вчений обґрунтовує тим, що правова компетентність є складником як загальної, так і професійної компетентності, без певного рівня сформованості якої неможливе професійне становлення юриста.

Автор визначає професійно-правову компетентність юриста як складну, цілісну й інтегровану характеристику суб'єкта юридичної діяльності, яка визначається наявністю професійно значущих особистісних якостей, а також сукупністю професійних знань про правові поняття і норми правової поведінки та вміння й навички застосування їх в юридичній діяльності з метою розв'язання професійних ситуацій.

Вона складається з таких компонентів: мотиваційний (ставлення), когнітивний (знання), аксіологічний (ціннісні орієнтації), рефлексивний (мислиннєва діяльність) і комунікативний (комунікативні здібності) [11, с. 260].

Отже, професійну компетентність юриста будемо розуміти як динамічне системне утворення, що визначає його здатність до виконання юридичної діяльності на основі інтеграції теоретичних знань, практичних умінь, досвіду, цінностей і значущих особистісних якостей, міру й основний критерій відповідності її вимогам.

Визначення компетентності як системного утворення, що характеризує якість професійної діяльності, дозволяє, як зазначає Г. Єльникова, проектувати ідеальну модель і вимірники (кваліметричні стандарти) професійної компетентності [6].

Узагальнення результатів теоретико-методологічного аналізу змісту поняття «професійна компетентність юриста» дозволяє виокремити такі його сутнісні характеристики: є динамічним системним утворенням; відображає здатність юриста ефективно виконувати функції та вирішувати професійні завдання; формується в процесі фахової підготовки, набуття професійного досвіду та виявляється в діяльності; як результат фахової підготовки засвідчує оволодіння професійними компетенціями як закріпленими вимогами до юридичної діяльності; відображає ціннісні смисли, зокрема, ставлення до професійної діяльності та до себе як суб'єкта цієї діяльності.

Для визначення структурних компонентів професійної компетентності юриста вважаємо за доцільне скористатися ієрархією компетентностей, запропонованою І. Драч [4], що має трирівневу структуру і складається із ключових, загальнофахових і спеціально-фахових компетенцій.

Ключові компетенції є базою для формування загальнофахових та спеціальних фахових компетенцій, загальнофахові – для формування спеціальних фахових компетенцій. Ключові компетенції дозволяють особистості ефективно діяти в різних сферах суспільного життя.

Загальнофахові компетенції відображають специфіку професійної діяльності юриста, вони необхідні для здійснення основних її видів і водночас реалізують ключові компетенції.

Спеціальні фахові компетенції відображають специфіку певного виду юридичної діяльності, їхня реалізація обумовлена загальнофаховими та ключовими компетенціями.

Професійна компетентність юриста є сукупністю цих компетенцій. З огляду на це, розглянемо професійну компетентність юриста. Узагальнення змісту та номенклатури ключових компетенцій, визначених міжнародними експертами, вітчизняними науковцями, Національною рамкою кваліфікацій, дозволило нам виокремити основні ключові компетенції юриста: громадянську, загальнокультурну, соціальну, цілеспрямованого саморозвитку, автономності та відповідальності.

Для виокремлення загальнофахових і спеціальних фахових компетенцій із позицій функціонального підходу варто проаналізувати зміст структурних компонентів юридичної діяльності. Характерною особливістю всіх видів юридичної діяльності, на думку В. Романова, є те, що її основні структурні елементи притаманні і слідчій, і прокурорській, і судовій, і правоохоронній діяльності. Вчений виділяє чотири основних підструктури юридичної діяльності: пізнавально-прогностичну (когнітивну), організаційно-управлінську, виховну та комунікативну [8, с. 311]. Проте він підкреслює, що значущість кожної окремо взятої підструктури залежить від особливостей того чи іншого виду діяльності.

Орієнтиром для визначення набору професійних навичок і умінь, якими повинен володіти студент, що здобуває юридичну освіту, є сама юридична практика і потреби розвитку суспільства для підготовки (підвищення кваліфікації, перепідготовки) кваліфікованих кадрів. Хто ж висуває професійні вимоги до юристів, формуючи тим самим професіограму? По- перше, це робить держава, ухвалюючи закони, державні освітні стандарти, посадові інструкції. По-друге, це роблять професійні об'єднання – у своїх статутах і кодексах професійної етики. По-третє, під час формування професіограми враховуються поради колишніх і бажання потенційних клієнтів, думка професіоналів, а також історичний і закордонний досвід, рекомендації та вимоги міжнародних актів.

Характерною особливістю освітнього процесу в Україні є те, що головна увага в ньому приділяється пізнанню сутнісної сторони правових явищ, і це – його перевага. Але, виявивши сутнісну основу правових явищ, студенти та випускники юридичних навчальних закладів не прагнуть пройти другий етап пізнання – проявити ці знання в конкретних формах, в яких відображається реальна дійсність. Внаслідок цього в українського випускника професійна підготовка і вміння застосовувати практичні навички в роботі слабші, ніж у студента, що навчається, наприклад, у Сполучених Штатах Америки чи Англії. За всього розмаїття освітніх технологій необхідно виходити з тієї «моделі» юриста, яка формується державними освітніми стандартами.

Під час формування вимог до майбутнього юриста надзвичайно важливо, щоб юридична освіта незалежно від спеціалізації відповідала одному освітньому стандарту, а отже, в основі останнього процесу повинні бути закладені «універсальні» вимоги до майбутнього юриста. Не можна не враховувати і той факт, що всі юридичні вміння та навички дуже індивідуальні. Почавши із простого повторення чужих дій, юрист із часом виробляє складні навички, набуває здатності творчо застосовувати знання і досягати позитивного результату в різних умовах.

Особливість юриспруденції як сфери професійної діяльності полягає в тому, що теоретичні знання та практичні навички в ній взаємопов'язані і тісно переплітаються. Однак за наявності в навчальному плані багатьох теоретичних курсів однозначно недостатньо дисциплін, що навчають студентів практичним навичкам. Це призводить до того, що під час вивчення кожної з дисциплін акцент робиться на змісті та специфіці даної дисципліни, що не дозволяє повною мірою розвивати уявлення про міжпредметні зв'язки в межах спеціальності.

Для юристів це має дуже велике значення, оскільки практично освоювати спеціальність студентам доведеться в умовах дуже жорсткої конкуренції. Тому основи практичної підготовки мають закладатися вже у виші. Болонський процес прискорив тенденцію уніфікації освітніх систем Європи й України, зокрема й у сфері юридичної освіти. Його позитивний результат – запозичення досвіду, який підвищить ефективність і конкурентоспроможність української вищої освіти.

Правовій державі потрібні юристи, рівень підготовки яких відповідає рівню розвитку суспільних відносин. Лише за цієї умови представники юридичної професії будуть здатні виконувати всі покладені на них суспільством обов'язки, оскільки лише в правовій державі право досягає найвищої ефективності.

Тому відсутність налагодженої системи юридичної освіти негативно впливає не тільки на ефективність механізму правового регулювання, правотворчості, стан законності і правопорядку, але й на авторитет юристів. Для організації ефективної системи підготовки юриста варто передусім сформувати перелік знань, навичок, якостей, якими повинен володіти юрист і які характеризують результати освітнього процесу, становлять так звану «професіограму юриста», та запропонувати напрями формування зазначених знань, навичок і вмінь. Це пов'язано з тим, що набір професійних навичок юриста, з одного боку, характеризує професійну придатність випускника вишу, а з іншого – є показником розвитку його професійної свідомості, досвіду соціально-правової активності юриста.

Перше, на що варто звернути увагу, – це те, що практичні навички в майбутніх юристів мають формуватися поступово. Розмежування здобуття суто теоретичних знань або лише практичних навичок – недоцільне і не сприятиме позитивному результату.

Отже, потрібно оптимізувати навчальні плани, враховуючи принцип безперервного поєднання отриманих студентом теоретичних знань і професійних вмінь і навичок.

Друга, не менш важлива умова полягає в тому, що фундаментальна та спеціалізована професійна підготовка майбутніх юристів потребує зміцнення зв'язку навчального процесу із практикою, максимального його наближення до реальних процесів практичної реальності.

Найоптимальніше вирішення зазначеної проблеми полягає в запозиченні прогресивного досвіду закордонних країн за збереження накопиченого досвіду, традицій і принципів української вищої юридичної освіти.

Висновки. Під час дослідження визначено, що професійна компетентність юриста є динамічним системним утворенням, яке відображає рівень ефективності професійної діяльності, здатність оптимально вирішувати професійні завдання, засвідчує оволодіння професійними компетенціями як закріпленими вимогами до юридичної діяльності.

На основі аналізу літературних джерел визначено зміст професійної компетентності юриста, що має трирівневу ієрархічну структуру (І рівень – ключові компетенції, ІІ рівень – загальнофахові, ІІІ рівень – спеціальні фахові компетенції). Представлена факторно-критеріальна модель професійної компетентності юриста має узагальнювальний характер опису юридичної діяльності, оскільки враховує її різноспрямованість та різноманітність.

На основі такої структури можна розширити та конкретизувати вимоги до будь-якого напряму юридичної діяльності.

Перспективою подальшого пошуку є узгодження критеріїв сформованості професійної компетентності на основі вивчення думок студентів-випускників і викладачів, розроблення методичного забезпечення проведення оцінювання її сформованості.

Список використаної літератури:

1. Про вищу освіту: Закон України від 1 липня 2014 р. № 1556–VII. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1556-18/page.

2. Про освіту: Закон України від 5 вересня 2017 р. № 2145–VIII. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1556-18/page.

3. Гура О. Теоретико-методологічні основи формування психолого-педагогічної компетентності викладача вищого навчального закладу в умовах магістратури : дис. … д. пед. наук: 13.00.04. Запоріжжя, 2008. 752 с.

4. Драч І. Управління формуванням професійної компетентності магістрантів педагогіки вищої школи: теоретико-методичні засади: монографія. К.: Дорадо-Друк, 2013. 456 с.

5. Егорова О., Зинченко Е.Н. Правовая компетентность студентов неюридических специальностей и профессиональная компетентность студентов будущих. Вестник ЮУрГУ. Серия «Образование. Педагогические науки». 2016. Т. 8. № 4. С. 72–80. DOI: 10.14529/ped160410.

6. Єльникова Г. Компетентнісний підхід до моделювання професійної діяльності керівника вищого навчального закладу. Теорія та методика управління освітою. Бібліотечний вісник. 2010. № 4. С. 23. URL: http://tme.umo.edu.ua/ docs/4/ 10elneel.pdf.

7. Нигматулина Э. Педагогические условия формирования профессиональной компетентности юриста по направлению подготовки: автореф. дисс. ... канд. пед. наук: спец. 13.00.08 «Международные отношения»; Башкир. гос. ун-т. Йошкар-Ола, 2014. 27 с.

8. Романов В. Юридическая психология. М.: Юрист, 2000. 488 с.

9. Судденкова Н. Формирование профессиональной компетентности специалиста правовой сферы в ССУЗ: дис. … канд. пед. наук: 13.00.01. Казань: Ин-т педагогики и психологии проф. Образования Рос. акад. образования, 2007. 22 с.

10. Івашкевич І. Функціональний підхід до визначення змісту та структури професійної компетентності майбутніх юристів. Проблеми сучасної психології. 2016. Вип. 32. С. 167–180.

11. Тимофєєв В. Сутність та структура професійно-правової компетентності майбутніх юристів у вищих професійних навчальних закладах. Наукові записки Київського університету туризму, економіки і права. Серія «Філософські науки». К.: КУТЕП, 2014. Випуск 17. С. 260–270.

12. Hager P., White P. Is Therea Cogent Philosophical Argumentagainst Competence on Standarts. Philosophu of Education: Major Themes in the Analytic Tradition: Problems of Educational and Practices. Vol. 4. Florence: Routledge, 1998. P. 399–415.

ДОВІДКА ПРО АВТОРА

Костова Наталія Іванівна – кандидат юридичних наук, доцент кафедри цивільного права Національного університету «Одеська юридична академія»

INFORMATION ABOUT THE AUTHOR

Kostova Nataliia Ivanivna – Candidate of Law, Associate Professor at the Department of Civil Law of National University “Odessa Law Academy”

natalie_kostova@ukr.net

УДК 347.447.9

ПРАВОВІ ПОЛОЖЕННЯ ЩОДО УЧАСТІ ТРЕТІХ ОСІБ ПІД ЧАС НАДАННЯ ЗГОДИ НА ВЧИНЕННЯ ПРАВОЧИНУ

Олег КУЗЬМИЧ,
кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри судочинства
Навчально-наукового юридичного інституту
ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника»

АНОТАЦІЯ

Стаття присвячена аналізу правовідносин, які складаються у зв'язку з наданням у випадках, які передбачені законом чи договором, згоди на вчинення правочину на предмет участі в таких правовідносинах третіх осіб. Особлива увага присвячена дослідженню юридичної природи згоди в цивільному праві та правових наслідків її вчинення. З урахуванням того, що згода як односторонній правочин, є одним із юридичних фактів юридичного складу, яким опосередковується виникнення відповідних цивільних правовідносин, зроблено висновок, що особа, якою така згода надається, відповідає всім ознакам іншої особи, а не третьої. Водночас учасники цивільних відносин (ст. 2 Цивільного кодексу України), якими така згода надається, у разі виникнення цивільного правовідношення можуть набути статусу третьої особи, якщо таке правовідношення в силу своєї специфіки може належати до однієї з форм участі третіх осіб у зобов'язальних правовідносинах.

Ключові слова: згода, правочин, інша особа, третя особа, учасник цивільних правовідносин, цивільне правовідношення.

LEGAL STATUTES IN RELATION TO PARTICIPATION OF THE THIRD PERSONS AT GRANT OF CONSENT TO SETTLEMENT OF A LEGAL TRANSACTION

Oleh KUZMYCH,
Doctor of Law, Associate Professor,
Associate Professor at the Department of Legal Proceedings
of Educational and Scientific Law Institute of Vasyl Stefanyk Precarpathian National University

SUMMARY

The article is sanctified to the analysis of legal relationships, that is folded in connection with a grant in cases that is statutory or by an agreement, consent to the settlement of a legal transaction for the purpose participating in such legal relationships of the third persons. The special attention is sanctified to research of legal nature of consent in a civil law and law consequences of her feasance. Taking into account that consent as unilateral legal contract, is one of legal facts of legal composition, the origin of corresponding civil legal relationships опосередковується that, drawn conclusion, that a person, that such consent in cases that is envisaged by an agreement or law given, answers all signs of other person, but not third. At the same time the participants of civil relations (a century 2 ЦК of Ukraine), such consent is given that, in case of origin of civil legal relationship can purchase status of the third person, if such legal relationship in force of the specific can belong to one of forms of participation of the third persons in obligation legal relationships.

Key words: consent, legal transaction, other person, third person, participant of civil legal relationships, civil legal relationship.

REZUMAT

Articolul este dedicat analizei relațiilor juridice apărute în legătură cu acordarea în cazurile prevăzute de lege sau acordul de aprobare a tranzacției pentru participarea la astfel de relații juridice terțe. O atenție deosebită este acordată studierii naturii juridice a consimțământului în dreptul civil și a consecințelor juridice ale comisiei sale. Având în vedere faptul că acordul ca un contract unilateral este una din structura juridică a faptelor juridice, care este mediată de apariția relațiilor civile corespunzătoare, concluzia că persoana căreia i se furnizează un astfel de consimțământ, întrunește toate semnele unei alte persoane, și nu al treilea. În același timp, participanții relațiilor civile (art. 2 din Codul civil al Ucrainei), că un astfel de consimțământ este dat, în cazul raporturilor juridice civile, poate obține statutul unui terț, în cazul în care o astfel de relație juridică în virtutea specificității lor poate aparține uneia dintre formele de participare a părților terțe în obligația relații juridice.

Cuvinte cheie: consimțământ, tranzacție, altă persoană, terță parte, participant la relația civilă, relație civilă.

Постановка проблеми. Проблематика участі третіх осіб у цивільних правовідносинах неодноразово перебувала в центрі уваги науковців, однак що стосується можливості визнання як третіх осіб учасників цивільних відносин, згода яких на вчинення правочину є одним із елементів складу юридичних фактів, яким опосередковується виникнення певного виду цивільних правовідносин, то це питання сьогодні є найменш дослідженим, про що свідчить аналіз доктринальних досліджень, що й зумовило актуальність тематики наукового дослідження.

Стан дослідження. Як свідчить аналіз доктринальних досліджень, юридична природа згоди як одного з елементів юридичного складу, яким опосередковується виникнення відповідного виду цивільних правовідносин, неодноразово ставала предметом уваги науковців, підтвердженням чого слугують праці таких авторів: В.В. Луця, О.В. Михальнюк, Р.І. Таш'яна, Ю.А. Дербакової, Е.В. Дятловаї та інших. Однак що стосується можливості визнання як третіх осіб учасників цивільних відносин, якими така згода у випадках, що передбачені договором

або законом, надається, то це питання не знаходило належної уваги серед науковців.

Метою й завданням статті є науковий аналіз проблематики щодо можливості визнання осіб, якими у випадках, що передбачені договором чи законом, надається згода на вчинення правочинів, як третіх осіб.

Виклад основного матеріалу. Участь третіх осіб у правовідносинах зобов'язального характеру опосередковується, як правило, в межах двох основних форм, у силу специфіки однієї з них треті особи є безпосередніми суб'єктами таких правовідношень, де правовий зв'язок останніх зі сторонами знаходиться в межах самого правовідношення, а в силу специфіки наступної – третя особа є стороною додаткового правовідношення, яке перебуває в безпосередньому правовому зв'язку з основним (головним), унаслідок чого й визнається сторона додаткового правовідношення третьою особою щодо основного (головного). При цьому незалежно від специфіки кожної з наведених форм ознаками, які характерні для третіх осіб, є такі: такі особи є суб'єктами цивільних правовідносин; володіють суб'єктивними правами та (або) обов'язками, що залежатиме від специфіки правовідносин, якими опосередковуватиметься їхня участь; беруть участь у цивільних правовідносинах від власного імені чи найменування, а отже, є належним чином ідентифікованими; володіючи суб'єктивними правами та (або) обов'язками, мають можливість у той чи інший спосіб впливати на динаміку (рух) відповідного правовідношення, що не є характерним для інших осіб як учасників цивільних відносин (ст. 2 ЦК України).

Таким чином, залежно від форми участі в цивільних правовідносинах треті особи можуть виступати як безпосередні суб'єкти цивільного правовідношення, а також перебувати у правовому зв'язку з основним (головним) цивільним правовідношенням через існування додаткового, однією зі сторін якого вони виступатимуть.

Як відомо, цивільні правовідносини можуть виникати на підставі як одиничних юридичних фактів, так і складу юридичних фактів, одним із яких є згода, в останньому випадку таких учасників цивільних відносин (ст. 2 ЦК України), якими у випадках, що обумовлені договором або законом, надається згода на вчинення відповідних правочинів, у юридичній літературі іменують третіми особа. Так, пише Е.В. Дятлов, у випадках, які обумовлені договором чи законом, отримання такої згоди є однією з умов дійсності відповідних правочинів, а особи, якими така згода надається, є третіми особами, ними можуть виступати фізичні чи юридичні особи або публічно-правові утворення, які не є сторонами правочину й не беруть участі у формуванні та вираженні волі сторони такого правочину (тобто не є представником або особою, яку представляють, органом юридичної особи), але наданням згоди яких забезпечується як правовий інтерес цієї особи або сторони правочину, так і охорона та захист такого інтересу [2, с. 138–139].

Однак, перш ніж висловитися з приводу можливості визнання учасника цивільних відносин (ст. 2 ЦК України), яким у випадках, які передбачені договором чи законом, надається така згода, як третьої особи, варто передусім з'ясувати юридичну природу такої згоди.

За загальним правилом, така згода, про що свідчить аналіз норм цивільного законодавства (ст. 202 ЦК України), як і наукових джерел, відповідає всім ознакам, які характерними є для односторонніх правочинів. Так, пише Р.І. Таш'ян, незважаючи на те що згода виконує допоміжну функцію, вона є одностороннім правочином, оскільки викликає окремі правові наслідки: шляхом висловлення згоди особа розпоряджається своїм правом, надаючи іншим права на вчинення певних дій [6, с. 139]. Ю.А. Дербакова з приводу «згоди» як юридичної дії в системі юридичних фактів, якими опосередковується реалізація правосуб'єктності неповнолітніх осіб, висловилася так: з одного боку, згода охоплюється дієздатністю неповнолітніх (у тому числі малолітніх), з іншого боку, ця дія батьків, усиновлювачів, піклувальника щодо правочинів неповнолітнього, який досяг 14 років, є необхідною ланкою в механізмі реалізації правоздатності неповнолітнього [1, с. 13–14].

У свою чергу, односторонні правочини, як правило, поділяють на правочини, які самостійно (автономно) тягнуть за собою динаміку (рух) цивільних правовідносин, і правочини, які мають допоміжний характер, є елементом юридичного складу, що тягне за собою настання відповідних правових наслідків. В останньому випадку, не породжуючи динаміки (руху) цивільних правовідносин, але будучи проміжним юридичним фактом, згода, як відзначається, є обов'язковою умовою укладення договору, тобто є необхідним елементом юридичного складу, який спрямований на виникнення договірних правовідносин [5, с. 106]. При цьому зауважується, що надання згоди на вчинення правочину є одностороннім правочином, який має допоміжний характер, але не є елементом дво-(багато-)стороннього договору. Надання згоди (одностороннього правочину) є обов'язковим юридичним фактом, із якого зазвичай накопичується юридичний склад; до її отримання в тих випадках, коли згода визнається обов'язковою, всі вчинені дії розглядаються як дії, які не тягнуть за собою настання відповідних правових наслідків [5, с. 107]. Юридичний склад як підставу виникнення зобов'язальних правовідносин у юридичній літературі розглядають як комплекс різнорідних, самостійних життєвих обставин, кожна з яких може мати значення самостійного юридичного факту [4, с. 8].

Таким чином, у випадку із цивільними правовідносинами, виникнення яких обумовлюється складом юридичних фактів, одним із яких є згода, надання учасником цивільних відносин у випадках, які обумовлені договором чи законом такої згоди, жодних цивільних правовідносин не породжує, а отже, йтися про останнього як суб'єкта цивільного правовідношення не може, а це, у свою чергу, призводить до неможливості визнання його як третьої особи, оскільки, як уже відзначалося, остання як правова категорія має місце виключно в цивільному правовідношенні, але не поза ним. Якраз навпаки, такий учасник цивільних відносин відповідає всім ознакам, які характерними є для інших осіб як учасників цивільних відносин (ст. 2 ЦК України). Як уже відзначалося, інша особа як учасник цивільних відносин (ст. 2 ЦК України) не перебуває в жодних правових зв'язках із цивільним правовідношенням, яке взяте за основу, у зв'язку з чим як правова категорія знаходиться поза його межами, при цьому володіючи правомочностями, що є елементами цивільної правосуб'єктності.

Так, прикладом таких правовідносин є зобов'язання з договорів субкомісії, піднайму тощо. Як передбачено ч. 1 ст. 1015 ЦК України, за згодою комітента комісіонер має право укласти договір субкомісії з третьою особою (субкомісіонером), залишаючись відповідальним за дії субкомісіонера перед комітентом. За договором субкомісії комісіонер набуває щодо субкомісіонера права та обов'язки комітента (ч. 1 ст. 1015 ЦК України). У виключних випадках, якщо цього вимагають інтереси комітента, комісіонер має право укласти договір субкомісії без згоди комітента (ч. 2 ст. 1015 ЦК України). Комітент не має права без згоди комісіонера вступати у відносини із субкомісіонером (ч. 3 ст. 1015 ЦК України).

Як випливає з наведеного, комітент є особою, від надання згоди якої залежатиме можливість укладення комісіонером договору субкомісії. Згода комітента є одностороннім правочином, правовим наслідком вчинення якого є виникнення в комісіонера права на укладення договору

субкомісії. Надання такої згоди комітентом ґрунтується на правомочності, яка є елементом його суб'єктивного права з договору комісії, а це свідчить, що хоча в аналізованому випадку згода надається не просто учасником цивільних відносин (ст. 2 ЦК України), а безпосередньо суб'єктом цивільного правовідношення, однак щодо складу юридичних фактів, якими опосередковуватиметься виникнення відносин із договорів субкомісії, комітент як сторона договору комісії відповідає всім ознакам, які характерними є для інших осіб як учасників цивільних відносин (ст. 2 ЦК України), у зв'язку з чим як таких підстав для визнання його як третьої особи немає.

З огляду на ч. 1 ст. 774 ЦК України, наймодавець, як і комітент є також особою, від надання згоди якої залежатиме укладення наймачем договору піднайму, зокрема, як передбачено положенням цієї правової норми, передання наймачем речі в користування іншій особі (піднайм) можливе лише за згодою наймодавця, якщо інше не встановлено договором або законом. У цьому випадку згода наймодавця, як і комітента, буде одностороннім правочином, на підставі якого в наймача виникне право на укладення договору піднайму. Як і комітент, наймодавець надає згоду на укладення наймачем договору піднайму, користуючись своїм правом сторони договору найму (оренди), у зв'язку з чим щодо правовідносин із договорів піднайму наймодавця, як і комітента за договорами комісії, варто також зараховувати до інших осіб як учасників цивільних відносин, а не третіх осіб як суб'єктів цивільних правовідносин.

Сказане стосується й правовідносин, які опосередковуються ч. 1 ст. 520 ЦК України, зокрема, як передбачено положенням наведеної правової норми, боржник у зобов'язанні може бути замінений іншою особою (переведення боргу) лише за згодою кредитора. Як випливає з наведеного, правочин про заміну боржника іншою особою (переведення боргу) може бути вчинений виключно за згоди кредитора, у зв'язку з чим останнього в цьому випадку варто також зарахувати до інших осіб. Це пояснюється тим, що надання кредитором згоди на вчинення цього правочину ґрунтується на правовому зв'язку з боржником у межах договірного зобов'язання.

Таким чином, як випливає з наведеного, як таких передумов для висновку про те, що правові зв'язки, які складаються у зв'язку з наданням згоди, яка у випадках, що передбачені договором або законом, є необхідною для настання складу юридичних фактів, яким опосередковується виникнення відповідних цивільних правовідносин, є такими, які за своїм характером опосередковують самостійну форму участі третіх осіб у цивільних правовідносинах, як і відповідно осіб як третіх, якими така згода надається.

Учасники цивільних відносин, якими у випадках, визначених законом чи договором, надається згода на вчинення правочину, є іншими, незважаючи на правовий зв'язок з однією зі сторін майбутнього правочину. Такою згодою опосередковується охорона та захист інтересів таких осіб як інших від правових наслідків правочину, який у майбутньому буде ними вчинений, що пояснюється юридичною природою такого правочину. Безпосередній правовий зв'язок зі стороною майбутнього правочину хоча й ідентифікує таку особу як суб'єкта цивільного правовідношення й наділяє її відповідним правовим статусом, водночас, ураховуючи, що її згода є одним із елементів складу юридичних фактів, яким опосередковується виникнення відповідного правочину, такий суб'єкт цивільного правовідношення щодо майбутнього цивільного правовідношення виступає саме як інша особа, а не третя.

Варто звернути увагу, що наданням згоди на вчинення правочинів може опосередковуватися не тільки охорона та захист інтересів учасників цивільних правовідносин, якими така згода надається, а й охорона та захист інтересів учасників цивільних відносин, котрим така згода надається. Наприклад, як випливає з аналізу ч. 1 ст. 32 ЦК України, законодавцем чітко визначено перелік правочинів, які можуть самостійно вчинятися особами з неповною цивільною дієздатністю. Водночас стосовно інших видів правочинів, то їх учинення, згідно з положеннями ч. ч. 2, 3 ст. 32 ЦК України, буде можливим виключно за згодою батьків (усиновлювачів) або піклувальників неповнолітніх осіб. Батьки (усиновлювачі) або піклувальники в цих випадках будуть іншими особами саме через правовий зв'язок із одним із суб'єктів цивільного правовідношення, яке виникне. Такий правовий зв'язок між ними існує ще до моменту виникнення такого правовідношення.

Наданням іншими особами згоди на вчинення правочину може опосередковуватися не тільки виникнення цивільного правовідношення, а і його зміна чи припинення, зокрема тим же правочином про відчуження неповнолітнім нерухомого майна тощо. Таким прикладом є також й інші правові норми, так, згідно зі ст. 32 ЦК України, ст. 177 Сімейного кодексу України, а також ст. 17 Закону України «Про охорону дитинства» від 26 квітня 2001 року № 2402-III, батьки не мають права без дозволу органу опіки і піклування укладати договір, який підлягає нотаріальному посвідченню або спеціальній реєстрації, відмовлятися від належних дитині майнових прав, здійснювати розподіл, обмін, відчуження житла, зобов'язуватися від імені дитини порукою, видавати письмові зобов'язання.

Так, положеннями ст. 12 Закону України «Про основи соціального захисту бездомних громадян і безпритульних дітей» від 2 червня 2005 року № 2623-IV, вимагається отримання попередньої згоди органу опіки і піклування для здійснення будь-яких правочинів стосовно нерухомого майна, право користування якими мають безпритульні діти.

У контексті аналізованої проблематики не можна не звернути увагу й на ч. 1 ст. 523 ЦК України, зокрема, як передбачено положенням цієї правової норми, порука або застава, встановлена іншою особою, припиняється після заміни боржника, якщо поручитель або заставодавець не погодився забезпечувати виконання зобов'язання новим боржником. Як випливає з наведеного, правочин про заміну сторони в зобов'язанні (переведення боргу) за певних умов може вплинути й на динаміку (рух) іншого цивільного правовідношення, одна зі сторін якого перебувала в безпосередньому правовому зв'язку з договірним зобов'язання, про заміну боржника в якому йшлося. Тобто правочин про заміну боржника в зобов'язанні (переведення боргу) за наявності ще одного юридичного факту може вплинути на динаміку (рух) іншого цивільного правовідношення, зокрема на його припинення. Можливість такого впливу випливає з такої форми участі третіх осіб у цивільних правовідносин, якою опосередковується існування поряд з основним (головним) цивільним правовідношенням й іншого, додаткового, динаміка (рух) якого залежить від динаміки (руху) основного (головного), внаслідок чого вчинення того чи іншого правочину за певних умов призводить до настання відповідних правових наслідків для осіб, які не брали участі в укладенні такого правочину, але перебували з однією зі сторін такого правочину у відповідному правовому зв'язку.

Отже, як випливає з наведеного, крім договірних конструкцій із безпосередньою участю третіх осіб у цивільних правовідносинах, мають місце також договірні конструкції, виникнення яких впливає на правове становище третіх осіб як суб'єктів цивільних правовідносин, тобто осіб, які не мали ні безпосереднього, ні опосередкованого стосунку до укладення відповідних договорів, а також договірні конструкції, виникнення яких опосередковується згодою інших

осіб як учасників цивільних відносин. Якщо в останньому випадку йдеться про іншу особу як учасника цивільних відносин, з огляду на відсутність повного складу юридичних фактів, які необхідними є для виникнення відповідного правовідношення, то в першому й другому випадках ідеться про третіх осіб як суб'єктів цивільних відносин у межах кожної з окремих форм, якими опосередковується участь третіх осіб у зобов'язальних правовідносинах, зокрема безпосередньої та опосередкованої. У цих випадках треті особи є суб'єктами цивільного правовідношення, володіють суб'єктивними правами та (або) обов'язками, виступають у цивільних правовідносинах від власного імені (найменування), а отже, є належним чином ідентифікованими, а також володіють інтересом, що не є характерним для учасника цивільних відносин, яким надається згода.

Таким чином, як випливає з наведеного, згода, яка у випадках, що передбачені законом або договором, надається учасником цивільних відносин (ст. 2 ЦК України), правовим наслідком надання якої є виникнення суб'єктивного права в іншого учасника цивільних правовідносин на вчинення того чи іншого правочину, надається таким учасником цивільних відносин як іншої особи, а не третьої, у зв'язку з чим правові зв'язки, які охоплюються складом юридичних фактів, що є підставою виникнення відповідних цивільних правовідносин, не варто розглядати як правовідносин з участю третіх осіб.

З іншого боку, цивільні правовідносини, виникнення яких опосередковується складом юридичних фактів, одним із елементів якого є згода, в силу своєї специфіки можуть уже належати до однієї з форм участі третіх осіб у цивільних правовідносинах, де як остання виступатиме безпосередньо особа, якою у випадках, які передбачено законом або договором, така згода надавалася. Наприклад, за загальним правилом, законодавець не вимагає згоди кредитора при покладенні обов'язку боржника на третю особу (ч. 1 ст. 528 ЦК України), водночас, що стосується окремих видів зобов'язань, така згода вимагається, прикладом чого слугують зобов'язання з надання послуг, зокрема, як передбачено ч. 2 ст. 901 ЦК України, у випадках, установлених договором, виконавець має право покласти виконання договору про надання послуг на іншу особу, залишаючись відповідальним у повному обсязі перед замовником за порушення договору. Як відзначено із цього приводу в юридичній літературі, така ситуація обумовлена тим, що для послугоотримувача важливою є особа послугонадавача [3, с. 10–12]. Отже, у випадку з договорами про надання послуг як іншої особи виступатиме безпосередньо кредитор основного (головного) цивільного правовідношення, яким надаватиметься відповідна згода, тому враховуючи, що покладення виконання може опосередковуватися також і правовими конструкція з участю третіх осіб, зокрема договором на користь третьої особи (ст. 636 ЦК України), договором про виконання третій особі тощо, у цих випадках як третя особа з моменту укладення таких договорів виступатимуть безпосередньо кредитори основного (головного) цивільного правовідношення, згодою яких опосередковувалося покладення виконання. Отже, якщо на момент надання такої згоди останній як сторона основного (головного) цивільного правовідношення виступатиме як інша особа, то з моменту покладення виконання такий кредитор виступатиме вже як третя особа, зокрема в межах такої форми участь останніх у зобов'язальних правовідносинах є безпосередньою.

Аналізовані правові зв'язки до певної міри є суміжним з правовідносинами, якими опосередковується участь поручителя, гаранта та майнового поручителя як третіх осіб, оскільки в останньому випадку такі забезпечувальні механізми, як порука, гарантія, застава з участю майнового поручителя тощо, можна розглядати як такі, якими опосередковуються відносини з участю третіх осіб тільки у випадку, якщо існуватиме основне (головне) цивільне правовідношення, в протилежному випадку, якщо таких критеріїв не буде для визнання відповідних суб'єктів цивільних правовідносин, – як треті особи. Аналогічно й у межах аналізованих правовідносин учасник цивільних правовідносин, згода якого була одним із юридичних фактів складу юридичних фактів, яким опосередковувалося виникнення відповідного правовідношення, є таким, який не відповідає жодній із ознак, яка характерною є для третіх осіб, оскільки відсутнє саме правовідношення зобов'язального характеру, яке в силу своєї специфіки належатиме до однієї з форм участі третіх осіб у зобов'язальних правовідносинах.

Висновки. Підсумовуючи, необхідно відзначити, згода, яка у випадках, передбачених договором чи законом, є необхідною для вчинення відповідним учасником цивільних відносин того чи іншого правочину, за своїм характером є одностороннім правочином, правовим наслідком учинення якого є виникнення в іншої особи суб'єктивного права на укладення відповідного договору. Така згода є одним із юридичних фактів складу юридичних фактів, яким опосередковується виникнення відповідних цивільних правовідносин, а отже, учасник цивільних відносин, яким така згода надається, є іншою особою, а не третьою, у зв'язку з чим правові зв'язки, що складаються на етапі формування складу юридичних фактів форми цивільних правовідносин з участю третіх осіб, не набувають. Іншими словами, на етапі формування складу юридичних фактів, яким опосередковується виникнення відповідних видів правовідносин, ітися про виникнення як такого цивільного правовідношення не може, відповідно, й передумов для визнання учасника цивільних відносин (ст. 2 ЦК України), яким у випадках, що обумовлені договором чи законом, надається згода як третьої особи, не має. Такою особою є суб'єкт цивільного правовідношення, а оскільки цивільне правовідношення ще не виникло, тому, відповідно, і йтися про суб'єкта цивільного правовідношення не може, а отже, на цьому етапі такі учасники цивільних відносин (ст. 2 ЦК України) і надалі залишаються як інші особи. Водночас учасники цивільних відносин (ст. 2 ЦК України), якими така згода надавалася, у разі виникнення цивільного правовідношення можуть набути статусу третьої особи, якщо таке правовідношення в силу своєї специфіки належатиме до однієї з форм участі третіх осіб у зобов'язальних правовідносинах.

Список використаної літератури:

1. Дербакова Ю.А. Цивільна правосуб'єктність неповнолітніх: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.03 «Цивільне право та цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право». Одеса, 2014. 20 с.

2. Дятлов Е.В. Согласие третьих лиц на совершение сделки в гражанском праве: дисс. … канд. юрид. наук: спец. 12.00.03. Москва, 2014. 160 с.

3. Михалюк О.В. Виконання цивільно-правового зобов'язання третьою особою у договорах про надання послуг: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.03 «Цивільне право та цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право». Київ, 2015. 16 с.

4. Пленюк М.Д. Юридичні факти як підстави виникнення цивільно-правових зобов'язань (теоретичні та практичні засади): автореф. дис. ... докт. юрид. наук: спец. 12.00.03 «Цивільне право та цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право». Київ, 2017. 39 с.

5. Рожкова М.А. Юридические факты гражданского и процессуального права: соглашение о защите прав и процессуальных соглашений / Исслед. центр частного права. Москва: Статут, 2009. 332 с.

6. Таш'ян Р.І. Односторонні правочини у цивільному праві: монографія. Харків: Право, 2010. 200 с.

ІНФОРМАЦІЯ ПРО АВТОРА

Кузьмич Олег Ярославович – кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри судочинства Навчально-наукового юридичного інституту Державного вищого навчального закладу «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника»

INFORMATION ABOUT THE AUTHOR

Kuzmych Oleh Yaroslavovych – Doctor of Law, Associate Professor, Associate Professor at the Department of Legal Proceedings of Educational and Scientific Law Institute of Vasyl Stefanyk Precarpathian National University

Olespas@rambler.ru

УДК 347.4+347.5

ОКРЕМІ АСПЕКТИ ОБІГУ КРИПТОВАЛЮТИ В УКРАЇНІ (ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ)

Олег ЛОВ'ЯК,
кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник,
професор кафедри цивільного права і процесу
Національної академії внутрішніх справ

Тетяна ЛОЗОВА,
викладач кафедри цивільного права і процесу
Національної академії внутрішніх справ

АНОТАЦІЯ

У статті проаналізовано окремі положення проектів Законів України «Про обіг криптовалюти в Україні» № 7183 та «Про стимулювання ринку криптовалют та їх похідних в Україні» № 7183-1. Зроблено спробу їх критичного оцінювання з метою привернути увагу насамперед учених-правників до можливих подальших наукових розвідок щодо вдосконалення правових механізмів регулювання суспільних відносин у сфері киптовалюти в сучасному законодавстві України.

Ключові слова: законопроект, криптовалюта, біткоін, цивільне право, інформація, платіжні системи, договір.

SEPARATE ASPECTS OF CRYPTO CURRENCY TURNOVER IN UKRAINE (CIVIL LEGAL ASPECTS)

Oleh LOVIAK,
Candidate of Law, Senior Researcher,
Professor at the Department of Civil Law and Process
of National Academy of Internal Affairs

Tetiana LOZOVA,
Teacher of the Department of Civil Law and Process
of National Academy of Internal Affairs

SUMMARY

Some provisions of the draft laws of Ukraine No. 7183 "On the circulation of cryptocurrency in Ukraine" and No. 7183-1 "On stimulation of the market for cryptocurrency and their derivatives in Ukraine" are analyzed. An attempt was made to critically evaluate them in order to attract attention, first and foremost, to legal scholars to possible further scientific research in order to improve the legal mechanisms for regulating public relations of cryptocurrency in modern Ukrainian legislation.

Key words: bill, cryptocurrency, bitcoin, civil law, information, payment systems, contract.

REZUMAT

Se analizează dispozițiile separate ale proiectelor de legi ale Ucrainei nr. 7183 "Despre circulația monedei criptografice în Ucraina" și Nr. 7183-1 "Despre stimularea pieței cripto-valutei și a derivatelor sale în Ucraina". Sa făcut o încercare de a le evalua critic pentru a atrage atenția, în primul rând, asupra cercetătorilor juridici asupra posibilelor cercetări științifice ulterioare privind îmbunătățirea mecanismelor de reglementare a relațiilor publice în domeniul cipto-valutei în legislația actuală a Ucrainei.

Cuvinte cheie: factură, cripto valută, bitcoins, drept civil, informații, sisteme de plată, contract.

Постановка проблеми. Сучасний світ генерує нові виклики, де головну роль відіграють інформація й економіка. Це стало причиною глобального переходу від індустріальної економіки до інформаційної, цифрової. Цифрова економіка спрямовує свої важелі на виробництво, продаж і постачання продуктів через комп'ютерні мережі.

Актуальність теми дослідження. Технології сьогодні розвиваються швидше, ніж держава встигає адаптувати до світових тенденцій своє регулювання. Революційні зміни світу технологій, фінансів та інвестицій, коли породжуються нові фінансові інструменти і принципово інші бізнес-моделі, створені на основі технологій блокчейн, є викликом для різних країн світу й потребують відповідної реакції. Наша держава не може стояти осторонь цих процесів, проте, на жаль, в Україні відсутня нормативно-правова база, що регламентує особливості та застосування обігу криптовалюти. Тому такий стан справ спонукає до активних теоретико-прикладних досліджень.

Стан дослідження. Дослідженню явища криптовалюти (біткоін) присвячені праці таких учених-юристів: Б.В. Деревянка [1, с. 33–39], І.М. Дороніна [2], Л.Л. Нескородженої [3, с. 162–164], О.О. Поплавського [4, с. 180], Н.І. Пантєлєєвої [5, с. 25–31], А.І. Плити [6] та інших.

Мета й завдання статті – проаналізувати положення проектів Законів України «Про обіг криптовалюти в Україні» № 7183 та «Про стимулювання ринку криптовалют та їх похідних в Україні» № 7183-1, дати їм критичну оцінку і привернути увагу насамперед учених-правників до можливих подальших наукових розвідок щодо вдосконалення правових механізмів регулювання суспільних відносин у сфері криптовалюти в сучасному законодавстві України.

Виклад основного матеріалу. Питання регулювання криптовалюти є не лише доцільним, а й необхідним, адже,

як показує світова практика, криптовалюта набирає обертів у всьому світі: її розвиток заборонити технічно неможливо й економічно недоцільно. Незважаючи на швидке зростання ринку криптовалют останніми роками, механізми, що регулюють криптоекономіку, ще не отримали належного розвитку. Існує нагальна потреба у формуванні необхідних умов для створення правового підґрунтя стимулювання криптовалют в Україні. Удосконалити правові механізми цього поки що інноваційного засобу платежу покликані проекти Законів України «Про обіг криптовалюти в Україні» № 7183 [7] і «Про стимулювання ринку криптовалют та їх похідних в Україні» № 7183-1 [8].

Узагальненим завданням цих Законопроектів є створення умов для стимулювання розвитку діяльності криптовалют в Україні та їх добування, використання криптовалют у повсякденному житті під час здійснення товарообмінних операцій суб'єктами господарювання, захист прав, законних інтересів професійних учасників ринку та кваліфікованих інвесторів. Узагальненою метою є встановлення основних правових та організаційних засад здійснення діяльності у сфері криптовалютних відносин в України, стимулювання розвитку платіжної й цифрової інфраструктур, що забезпечують добування та обіг криптовалют, забезпечення прав і законних інтересів осіб, що здійснюють добування криптовалют, та інвесторів.

Варто особливо акцентувати на значимості й позитиві, які внесуть ці Законопроекти у правове поле стосовно новітніх (інноваційних) норм, що спрямовані на покращення механізмів реалізації суб'єктами криптовалютних відносин своїх прав і законних інтересів. Більшість цивілістів-теоретиків і практиків стверджують, що Законопроекти № № 7183 і 7183-1 пропонують визначення криптовалюти, майнінгу, інших специфічних термінів, визначають склад осіб, які мають право здійснювати криптовалютні трансакції та займатися майнінгом, порядок регулювання діяльності бірж, вирішують питання регулятора, відповідальність за порушення законодавства України про використання та обіг криптовалюти, порядок оподаткування, ідентифікацію й персоніфікацію суб'єктів криптовалютних операцій.

Разом із тим вагомість і важливість цих Законопроектів, звісно, не виключає права на творчу дискусію чи незгоду з окремими положеннями.

По-перше, Законопроект № 7183 (далі – Законопроект № 1) у п. 2 ст. 1 визначає криптовалютну біржу як організацію, що забезпечує взаємозв'язок між суб'єктами криптовалютних операцій, забезпечує обмін криптовалюти на електронні гроші, валютні цінності, цінні папери. Така позиція є вкрай невдалою, оскільки ми переконані, що діяльність криптовалютних бірж повинна бути ліцензованою. Так, ст. 7. Закону України «Про ліцензування видів господарської діяльності» серед видів господарської діяльності, що підлягають ліцензуванню, передбачає обов'язковий порядок ліцензування діяльності з надання фінансових послуг (крім професійної діяльності на ринку цінних паперів) [9].

Таку прогалину усуває Законопроект № 7183-1 (далі – Законопроект № 2). У п. п. 6 і 7 ст. 1 Законопроекту № 2 подається розширене тлумачення учасників криптовалютного ринку послуг, а саме: професійні учасники ринку криптовалют – криптобіржі, інші фінансові установи, що надають фінансові послуги на ринку криптовалют, інвестори на ринку криптовалют (криптоінвестори), а також суб'єкти підприємницької діяльності, що здійснюють діяльність з добування (майнінгу) криптовалют; криптобіржа – юридична особа, що має статус фінансової установи та надає всі види фінансових послуг на ринку криптовалют.

По-друге, Законопроект № 1 під власниками криптовалюти розуміє будь-яку фізичну особу, фізичну особу-підприємця або юридичну особу, яка на законних підставах зберігає криптовалюту й володіє криптовалютою. Таке розуміння власника криптовалюти не узгоджується з позиціями Цивільного кодексу (далі – ЦК) України. У ст. 317 ЦК України «Зміст права власності» закріплено положення, що власникові належать права володіння, користування та розпорядження своїм майном. На зміст права власності не впливають місце проживання власника та місцезнаходження майна [10]. Питання, чому розробники Законопроекту № 1 зміст права власності на криптовалюту зводять лише до можливості зберігання та володіння, залишається відкритим.

По-третє, стаття 6 Законопроекту № 1 містить положення, за яким суб'єкт криптовалютних операцій має право вільно розпоряджатись криптовалютою, зокрема здійснювати операції з міни (обміну) криптовалюти будь-яких видів на іншу криптовалюту, обмінювати її на електронні гроші, валютні цінності, цінні папери, послуги, товари тощо. Тобто робимо висновок: будь-які операції з криптовалютою регулюються договором міни.

Із цього приводу дозволимо собі окремі міркування. За договором міни (бартеру), кожна зі сторін зобов'язується передати другій стороні у власність один товар в обмін на інший товар. Кожна зі сторін договору міни є продавцем того товару, який він передає на обмін, і покупцем товару, який він одержує натомість [10].

У цивілістичній літературі з урахуванням положень ЦК України висловлюється думка, що договором міни прийнято йменувати правовідносини, за яких сторони обмінюються лише майном. Якщо ж відбувається речовий обмін на роботи (послуги) чи обмін роботами або послугами, то такі правовідносини іменуються бартером.

До договору міни (бартеру) застосовуються загальні положення про купівлю-продаж, положення про договір поставки, договір контрактації чи інші договори, елементи яких містяться в договорі міни, якщо це не суперечить суті зобов'язання. На відміну від купівлі-продажу, за договором міни еквівалентом зазвичай є не гроші, а інше рівноцінне майно.

Право власності на обмінювані товари переходить до сторін одночасно після виконання зобов'язань щодо передання майна обома сторонами, якщо інше не встановлено договором або законом [11; 12; 13].

Виходячи з таких міркувань, розробникам Законопроекту доцільно було б заглибитись у розуміння такої категорії, як «бартер», оскільки діяльність у сфері криптовалютних відносин має характер послуг. Послуги – це корисна діяльність, результати якої не мають, як правило, матеріального вираження, вони реалізуються і споживаються в процесі здійснення цієї діяльності. Послуги поділяють на послуги фактичного характеру (перевезення, зберігання), юридичного характеру (доручення, комісія), фінансового характеру (позика, кредитний договір, банківський вклад) та інші [11].

Якщо ж провести певне розмежування договору міни від інших договорів про передачу майна у власність, то, дійсно, варто погодитись із думкою, що еквівалентом договору міни є рівноцінне майно (матеріальний об'єкт). Основна проблема – це розуміння криптовалюти як правової категорії. Погоджуємось із позиціями науковців, що це нематеріальний об'єкт [14]. Припускаємо, що розробники Законопроекту за основу взяли позицію, яка стосується розуміння криптовалюти як товару. Яскравим прикладом є рішення Дарницького районного суду м. Києва по справі від 24.03.2016 № 753/599/16-ц. Як бачимо з історії цього спору, сторони (А – позивач і Б – відповідач) уклали договір обміну товару на роботи, згідно з яким стороною А взято зобов'язання на власний ризик виконати роботи з розроблення і створення програмного забезпечення відповідно до технічного завдання з передачею їх результатів стороні Б, а остання взяла на себе зобов'язання передати визначену

договором кількість цифрової продукції Bitcoin, об'єктивно виражену за допомогою комп'ютерного програмування у формі цифрових записів (товар), на загальну суму 10 000 гривень в обмін на виконані роботи.

Сторона А виконала умови договору – розробила і створила програмне забезпечення відповідно до технічного завдання – й за актом прийому-передачі виконаних робіт передала його стороні Б, проте останньою зобов'язання щодо передачі товару в обмін на виконані роботи не виконано.

У договорі сторони визначили, що таке «товар»: «Відповідно до п. 1.4 договору товар – визначена договором кількість цифрової продукції Bitcoin, що є предметом господарського обігу, виробленої в процесі майнінгу та об'єктивно вираженої за допомогою комп'ютерного програмування у формі цифрових записів, облік якої ведеться колективно в публічній базі Blockchain невизначеною кількістю учасників по чітко завданому алгоритму». Обраний позивачем спосіб захисту порушеного права передбачає покладення зобов'язання на відповідача передати йому у власність товар у вигляді цифрової продукції Bitcoin загальною сумою 10 000 гривень, тобто віртуальні речі, які не мають ознак матеріального світу.

У зв'язку з тим що діяльність з приводу використання Bitcoin під час оплати послуг в Україні є інноваційною, відповідне законодавче врегулювання та чітке визначення статусу криптовалюти як такої повністю відсутнє.

Суддя, дослідивши матеріали справи й головним чином посилаючись на листи-роз'яснення Національного банку України, під час вирішення цього спору погодився з тим, що Bitcoin є річчю з невизначеним на законодавчому рівні статусом: «Як вбачається з умов договору, сторони погодили його виконання на безгрошовій основі (п. 2.3 договору), тобто предметом якого є лише роботи, товар (майно/річ). При цьому сторони, визначивши предмет договору, який має ознаки віртуального, – цифрова продукція Bitcoin, погодили, що він не є предметом матеріального світу, який не має індивідуальних ознак, а тому, оскільки такий предмет договору не можна ідентифікувати, визначити його ознаки матеріального світу, такий предмет не може бути об'єктом судового захисту». Отже, враховуючи загальні положення про способи захисту порушеного права, суд дійшов висновку, що судове рішення не зможе зобов'язати відповідача передати позивачу речі, які не мають ознак матеріального світу [15].

У контексті висловлених міркувань не варто відкидати позицію розуміння криптовалюти як інформації. У її основі лежить блокчейн – зашифрований масив даних про всі операції, які були проведені в розподіленій мережі за весь час її існування.

Адже наявність різних підходів до розуміння криптовалюти не дає змоги остаточно погодитися на доцільності регулювання криптовалютних відносин за договором міни, необхідно шукати інші варіанти.

Таким варіантом, на наш погляд, можуть бути вдосконалені конструкції договорів приєднання (договір, умови якого встановлено однією зі сторін у формулярах або інших стандартних формах, його може бути укладено лише приєднанням другої сторони до запропонованого договору загалом. Друга сторона не може запропонувати свої умови договору). Такі договірні конструкції досить широко застосовуються інтернет-сервісами. Як приклад візьмемо договір приєднання про використання сервісу PingBlockchain.com [16]. Цей договір оперує такими цікавими положеннями:

– Користувач – будь-яка фізична особа, яка використовує послуги сервісу «UltraChange24» [16].

– Електронна валюта – грошове зобов'язання між розробником цієї валюти і її користувачем, виражене цифровим способом [16].

– Платіжна система – програмно-апаратний продукт, розроблений третьою стороною, являє собою механізм реалізації обліку грошових зобов'язань, а також організації взаєморозрахунків між своїми користувачами [16].

– Послуги сервісу – операції з уведення й виведення електронних валют, а також інші послуги, інформація про яких розміщена на вітрині Сервісу [16].

– Платіж – переказ електронної валюти від платника до одержувача [16].

– Сервіс пропонує свої послуги всім Користувачам і не перевіряє правомірність і законність володіння Користувачем електронними валютами та/або фінансовими засобами, не здійснює нагляду за операціями Користувача будь-яких Платіжних систем [16].

– Платіжні системи та/або фінансові установи несуть особисту відповідальність за кошти, довірені їм Користувачем. Сервіс не може бути стороною в угоді між Платіжною системою й/або фінансовою установою та Користувачем і в жодному разі не несе відповідальності за неправильне або неправомірне використання можливостей Платіжної системи Користувачем, а також за зловживання Користувачем функціональністю Платіжної системи. Взаємні права й обов'язки Користувача і Платіжної системи та/або фінансової установи регулюються відповідними договорами [16].

– Сервіс докладе всі зусилля, але не гарантує, що його послуги будуть доступні цілодобово і щодня. Сервіс не несе жодної відповідальності за збитки, неодержаний прибуток та інші витрати Користувача, що виникли в результаті неможливості отримання доступу до сайту й послуг Сервісу [16].

Зауважимо, що окремо взяті положення цього договору є надзвичайно «юридично хитрими». Воно й не дивно: у ситуації правового вакууму такі компанії будуть отримувати чималий прибуток.

Інша позиція щодо вдосконалення договірних засад регулювання ринку криптовалют могла б стосуватися контокорентних відносин. Ми б радили розробникам вищезазначених законопроектів звернути увагу на договір контокоренту.

Предметом договору контокоренту є перелік грошових вимог, які будуть заноситися на рахунок, а також документів, на підставі яких відбуватиметься таке занесення. Отже, фінансова установа, що обслуговує контокорентний рахунок, під загрозою відповідальності повинна заносити лише вимоги, підтверджені належним чином оформленими документами (рахунки, що виписані на підставі договорів, тощо). Природі контокоренту суперечить занесення вимог, які підлягають негайному виконанню (оплаті) [17, с. 105–110; 18, с. 50–53].

На контокорентний рахунок заносяться не договори, а вимоги, що виникають із цих договорів. Вимога відображається на контокорентному рахунку як окрема стаття, проте ані вимога, ані відповідний їй обов'язок не можна визнати трансформованими в щось нове. Саме зобов'язання продовжує існувати й не втрачає індивідуальності. Контокорентний рахунок передбачає занесення вимог обох сторін, що робить контокорентні відносини взаємними [17, с. 105–110; 18, с. 50–53].

По-четверте, надзвичайно позитивним аспектом Законопроекту № 1 є конкретизація видів юридичної відповідальності. Так, стаття 9 «Порушення законодавства України про використання обіг криптовалюти» передбачає, що порушення законодавства України про використання та обіг криптовалюти тягне за собою цивільно-правову, адміністративну або кримінальну відповідальність згідно із законодавством України [7]. У контексті цивільно-правової відповідальності зазначимо, що вона може наставати за порушення як дого-

вірних, так і недоговірних зобов'язань. І в цьому випадку не варто нехтувати положеннями Закону України «Про захист прав споживачів» [19]. Деякі норми згаданого Закону могли б удосконалити окремі позиції Законопроектів, оскільки він закріплює такі юридичні конструкції:

1) договір, укладений на відстані, – договір, укладений продавцем (виконавцем) зі споживачем за допомогою засобів дистанційного зв'язку;

2) договір, укладений поза торговельними або офісними приміщеннями, – договір, укладений зі споживачем особисто в місці, іншому, ніж торговельні або офісні приміщення продавця;

3) електронне повідомлення – інформація, надана споживачу через телекомунікаційні мережі, яка може бути в будь-який спосіб відтворена або збережена споживачем в електронному вигляді;

4) засоби дистанційного зв'язку – телекомунікаційні мережі, поштовий зв'язок, телебачення, інформаційні мережі, зокрема Інтернет, які можуть використовуватися для укладення договорів на відстані [19].

Також Закон України «Про захист прав споживачів» закріпив положення, що перед укладенням договорів на відстані продавець (виконавець) повинен надати споживачеві інформацію про: 1) найменування продавця (виконавця), його місцезнаходження та порядок прийняття претензії; 2) основні характеристики продукції; 3) ціну, включаючи плату за доставку, та умови оплати; 4) гарантійні зобов'язання й інші послуги, пов'язані з утриманням чи ремонтом продукції; 5) інші умови поставки або виконання договору; 6) мінімальну тривалість договору, якщо він передбачає періодичні поставки продукції або послуг; 7) вартість телекомунікаційних послуг, якщо вона відрізняється від граничного тарифу; 8) період прийняття пропозицій; 9) порядок розірвання договору [19].

По-п'яте, залишається відкритим питання: чому розробники обох Законопроектів не враховують висновки Європейського суду щодо природи віртуальних валют і біткоіну? 22 жовтня 2015 року за наслідками розгляду звернення Європейським судом справедливості прийнято рішення по справі C-264/14, яке містить такі висновки:

1. «… не існує єдиного емітента віртуальної валюти. Натомість вона створюється мережею за допомогою спеціального алгоритму. Система дозволяє забезпечити анонімність власників і переказів між ними. «Біткоін адреси» виступають аналогами банківських рахунків» (п. 11 Рішення) [20].

2. «… на відміну від електронних грошей, віртуальним валютам притаманні власні одиниці обліку, як, наприклад, «1 біткоін» (п. 12 Рішення) [20].

3. «… не може вважатись «матеріальним майном» у розумінні ст. 14 ПДВ Директиви ЄС, оскільки віртуальна валюта може виступати лише платіжним засобом» (п. 24 Рішення) [20].

4. «… перекази віртуальних валют можуть бути здійснені без залучення банків чи фінансових установ» (п. 37 Рішення) [20].

5. «… віртуальна валюта «біткоін» не може вважатись поточним банківським рахунком, депозитним рахунком, платежем чи грошовим переказом. На відміну від грошових чеків, боргових зобов'язань, інструментів кредитування біткоін виступає прямим платіжним засобом між суб'єктами розрахунків» (п. 42 Рішення) [20].

6. «… єдиним призначенням віртуальної валюти «біткоін» є здійснення розрахунків між суб'єктами відносин» (п. 52 Рішення) [20].

7. «… віртуальна валюта «біткоін» не може вважатись цінним папером або інструментом, що посвідчує право на майно» (п. 55 Рішення) [20].

По-шосте, Законопроект № 2 прагне врегулювати взаємовідносини професійних учасників ринку криптовалют і держави на засадах «моя хата скраю, я нічого не знаю». Так, стаття 7 Законопроекту № 2 передбачає, що професійні учасники ринку криптовалют не відповідають за зобов'язаннями держави, *а держава – за зобов'язаннями таких учасників ринку криптовалют. Усі операції на ринку криптовалют здійснюються їх учасниками на власний ризик.*

Водночас держава гарантує дотримання й захист майнових та інших прав і законних інтересів професійних учасників ринку криптовалют та інших осіб, що здійснюють майнінг або операції з криптовалютами, умов вільної конкуренції під час надання фінансових послуг на ринку криптовалют.

Виникає питання: як держава може гарантувати *дотримання й захист майнових та інших прав* і законних інтересів професійних учасників ринку криптовалют, не контролюючи або навіть не впливаючи на зобов'язальні відносини, шляхом стримуючих важелів? Видавши ліцензію на зайняття діяльністю у сфері криптовалют, держава повинна слідкувати за цими процесами, інакше у правовому полі з'явиться безліч прикладів таких договірних конструкцій, як пропонує сервіс PingBlockchain.com (ми згадували про нього вище).

З іншого боку, чому всі повноваження щодо ринку криптовалют підпадають під юрисдикцію «регулятора», чи не призведе це до монополії та узурпації? Не варто забувати, що нині відбувається реорганізація колишньої моделі підрозділів боротьби з кіберзлочинністю на новітній орган правозахисного призначення, який за своїми технічними та професійними можливостями матиме змогу миттєвого реагування на кіберзагрози, а також, відповідно до кращих європейських і світових стандартів, проводитиме міжнародну співпрацю щодо знешкодження транснаціональних злочинних угрупувань у цій сфері. Розробка новітньої концепції вже давно запропонована вченими-практиками [21, с. 87–93].

Висновки. У межах наукової статті не вдається повно і ґрунтовно викласти свої міркування з приводу досліджуваних Законопроектів. Аналіз окремих положень дає нам змогу дійти висновку, що запропоновані Законопроекти певним чином взаємодоповнюють один одного. Законопроект № 1 опосередковано спрямований на теоретичні позиції регулювання ринку криптовалют, а Законопроект № 2 здебільшого стосується конкретних регулятивних важелів і державного управління зокрема.

Серед усього різноманіття суперечливої інформації щодо криптовалют у сучасному правовому полі України можемо з упевненістю констатувати, що розвиток суспільних відносин значно випереджає їх нормативно-правове закріплення (у тому числі й у межах цивільного законодавства).

Подальшими науковими розвідками в цій сфері можуть бути наукові дослідження договірних, недоговірних, спадкових, зобов'язальних відносин із використанням криптовалют. Окремий інтерес у досліджуваному контексті можуть становити й трудові правовідносини.

Список використаної літератури:

1. Деревянко Б.В. Ризики здійснення операцій з криптовалютою (біткойнами) громадян і суб'єктів господарювання України. Форум права. 2017. № 3. С. 33–39.

2. Доронін І.М. Блокчейн, суспільство і держава: проблеми правотворчості. URL: http://aphd.ua/publication-230/.

3. Нескороджена Л.Л. Криптовалюта: об'єкт цивільних прав чи засіб платежу. Сучасна цивілістична наука в умовах гібридної війни. Київ: Таврійський національний університет імені В.І. Вернадського, 2017. С. 162–164.

4. Поплавський О.О. Криптовалюта як об'єкт економічного аналізу в страхових компаніях. Вісник ЖДТУ. 2016. № 4 (78). С. 180.

5. Пантєлєєва Н. Нові форми грошей в умовах формування інформаційного суспільства. Вісник Національного банку України. 2015. С. 25–31.

6. Плита А.І. Криптовалюта: її правовий режим, проблеми застосування. URL: http: // ukrainepravo.com/legal_publications/essay-on-it-law/it_law_plyta_%d1%81ryptocurrency/.

7. Про обіг криптовалюти в Україні: Проект Закону України. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=62684.

8. Про стимулювання ринку криптовалют та їх похідних в Україні: Проект Закону України. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=62684.

9. Про ліцензування видів господарської діяльності: Закон України від 2 березня 2015 року. Відомості Верховної Ради України. 2015. № 23. Ст. 158.

10. Цивільний кодекс України. Відомості Верховної Ради України. 2003. № 40–44. Ст. 356.

11. Братель О.Г., Пилипенко С.А. Цивільне право України: посібник для підготовки до іспитів. Київ: ФОП Ліпкан, 2010. 256 с.

12. Українське цивільне право: навч. посіб. / Ю.О. Заіка, І.С. Тімуш, О.О. Лов'як; за ред. Ю.О. Заіки. 3-тє вид. перероб. та доп. Київ: Центр учбової літератури, 2014. 358 с.

13. Цивільне право України: навчальний посібник / за заг. ред. І.С. Тімуш. Дніпропетровськ: Середняк Т.К., 2015. 236 с.

14. Мисник Н. Законны ли биткоины в Украине. URL: https://www.epravda.com.ua/rus/publications/2017/08/11/627993/.

15. Рішення Дарницького районного суду від 28.03.2016 № 753/599/16-ц. URL: http://reyestr.court.gov.ua/Review/56686444.

16. Угода про використання сервісу PingBlockchain.com. URL: https://pingblockchain.com/elektronna-valjuta-bitcoin/.

17. Копитова О.С. Поняття та зміст договору контокоренту. Митна справа: наук.-аналіт. журн. 2014. № 4. Ч. 2. С. 105–110.

18. Копитова О.С. Поняття договору контокоренту. Актуальні проблеми цивільного права: матеріали кругл. столу, (Київ, 19 берез. 2014 р.). Київ: Ін-т кримін.-викон. служби, 2014. С. 50–53.

19. Про захист прав споживачів: Закон України від 12 травня 1991 року (оновлена редакція 2003 рік). Відомості Верховної Ради УРСР. 1991. № 30. Ст. 379.

20. Верланов С. Правова природа криптовалют у судовій практиці європейського суду справедливості. URL: http://advisortax.org/wp-content/uploads/2017/11/Legal-nature-of-cryptocurrencies-Verlanov.pdf.

21. Демедюк С.В., Марков В.В. Кіберполіція України. Наше право. 2015. № 6. С. 87–93.

ІНФОРМАЦІЯ ПРО АВТОРА

Лов'як Олег Орестович – кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник, професор кафедри цивільного права і процесу Національної академії внутрішніх справ

Лозова Тетяна Іванівна – викладач кафедри цивільного права і процесу Національної академії внутрішніх справ

INFORMATION ABOUT THE AUTHOR

Loviak Oleh Orestovych – Candidate of Law, Senior Researcher, Professor at the Department of Civil Law and Process of National Academy of Internal Affairs

Olegan_l@meta.ua

Lozova Tetiana Ivanivna – Teacher of the Department of Civil Law and Process of National Academy of Internal Affairs

hokma28@ukr.net

УДК 347.19

ЛІКВІДАЦІЯ ЮРИДИЧНИХ ОСІБ І ЇЇ ВИДИ ЗА ЦИВІЛЬНИМ ЗАКОНОДАВСТВОМ УКРАЇНИ

Оксана МАКАРЕВИЧ,
здобувач кафедри цивільного права і процесу
Національної академії внутрішніх справ

АНОТАЦІЯ

Статтю присвячено дослідженню теоретичних концепцій визначення поняття ліквідації юридичних осіб у науковій літературі. Проаналізовано норми чинного законодавства України, що регулюють процедуру ліквідації юридичних осіб. Розглянуто види ліквідації юридичних осіб і розкрито їх особливості, які передбачені цивільним законодавством України.

Ключові слова: припинення юридичних осіб, добровільна ліквідація, примусова ліквідація, юридичні особи, підстави ліквідації юридичних осіб.

LIQUIDATION OF LEGAL ENTITIES AND ITS TYPES IN UKRAINIAN CIVIL LAW

Oksana MAKAREVYCH,
Applicant at the Department of Civil Law
and Procedure of National Academy of Internal Affairs

SUMMARY

The article is devoted to the research of theoretical concepts for definition of the term "liquidation of legal entities" in the academic literature. The norms of the current Ukrainian legislation, which regulate the procedure of liquidation of legal entities, were analyzed. Various types of liquidation of legal entities were reviewed and its peculiarities stipulated by Ukrainian civil law were revealed.

Key words: termination of the legal entities, voluntary termination, forced termination, legal entities, grounds for termination of the legal entities.

REZUMAT

Articolul este dedicat studiului conceptelor teoretice de definire a conceptului de lichidare a persoanelor juridice în literatura științifică. Se analizează normele actualei legislații a Ucrainei care reglementează procedura de lichidare a persoanelor juridice. Se iau în considerare tipurile de lichidare a persoanelor juridice și se dezvăluie particularitățile acestora, care sunt prevăzute de legislația civilă a Ucrainei.

Cuvinte cheie: rezilierea persoanelor juridice, lichidarea voluntară, lichidarea obligatorie, persoane juridice, motive pentru lichidarea persoanelor juridice.

Постановка проблеми й актуальність теми дослідження. Динаміка розвитку ринкових відносин в Україні за часів незалежності об'єктивно зумовила зростання значення інституту юридичної особи в цивільних правовідносинах.

Систематичне внесення змін до законодавства України, яке так чи інакше пов'язане з регулюванням державної реєстрації юридичної особи та направлене на покращення інвестиційного клімату в Україні, що яскраво виражено в Законі України «Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань», призвело до того, що сьогодні для реєстрації юридичної особи достатньо одного дня. Тижня достатньо для вирішення всіх питань з контролюючими органами, відкриття рахунків у банках, підписання контрактів з основними партнерами та початку роботи загалом. Усе це не вимагає феноменальних умінь та особливих документів. І зовсім інша справа – ліквідація юридичної особи, зокрема, у випадках, коли здійснення підприємницької діяльності не призвело до очікуваних результатів тощо.

Масове внесення змін до цивільного законодавства загалом та у сфері припинення юридичної особи призводить до того, що науковці-правники об'єктивно не встигають проводити науковий аналіз унесених змін шляхом дослідження як теоретичного застосування норм права, так і їх практичного впровадження в життя, тоді як юристи-практики, незалежно від кола їхньої діяльності, зазначені норми застосовують по-різному.

З огляду на зазначене, актуальність дослідження теоретичних аспектів інституту ліквідації юридичних осіб в Україні набуває особливого значення.

Стан дослідження. Загальним теоретичним питанням, що стосуються відносин припинення юридичних осіб, зокрема й ліквідації, присвячено низку наукових праць таких науковців, як С.М. Братусь, О.М. Вінник, В.П. Грибанов, О.М. Зубатенко, О.О. Квасніцька, Ю.М. Крупка, В.П. Мілаш, П.О. Повар, О.М. Скоропис, В.С. Щербина, М.Ю. Покальчук, Д.В. Жеков, О.В. Дзера, В.М. Єрмоленко, О.Р. Кібенко, Н.В. Козлова, В.М. Кравчук, В.К. Мамутов, В.І. Борисова, М.К. Галянтич, В.Л. Яроцький, О.В. Титова, В.І. Семчик, І.В. Спасибо-Фатєєва, І.А. Тарасов, М.В. Фесюра та ін. Проте, незважаючи на велику кількість наукових праць і значний обсяг публікацій, на сьогоднішній день залишаються недослідженими проблемні питання особливостей окремих видів ліквідації юридичних осіб за цивільним законодавством України, які мають місце бути.

Метою й завданням статті є теоретичний аналіз наукових і законодавчих підходів до визначення поняття ліквідації юридичних осіб і розкриття особливостей окремих її видів за цивільним законодавством України, а також вироблення власної позиції щодо шляхів удосконалення чинного законодавства України у сфері ліквідації юридичних осіб.

Виклад основного матеріалу. Законодавчі норми, що регулюють процедуру припинення юридичних осіб, зокрема й ліквідацію, викладені в таких нормативно-правових актах, як Цивільний кодекс України (далі – ЦК України) [1], Господарський кодекс України (далі – ГК України) [2], Закон України «Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань» [3], Закон України «Про господарські товариства» [4], Закон України «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом» [5] тощо.

Проте натепер у цивільному законодавстві України взагалі відсутнє визначення такого поняття, як «ліквідація юридичної особи», наслідком чого є різні підходи в правовому застосуванні такої юридичної процедури, як наслідок, виникнення деяких проблемних питань, що не врегульовані на законодавчому рівні.

Так, відповідно до ч. 1 ст. 104 ЦК України, юридична особа припиняється в результаті реорганізації (злиття, приєднання, поділу, перетворення) або ліквідації. Юридична особа є такою, що припинилася, з дня внесення до єдиного державного реєстру запису про її припинення.

Стаття 110 ЦК України має назву «Ліквідація юридичної особи», проте її зміст не дає визначення самого поняття ліквідації, а ст. 111 ЦК України говорить лише про загальний порядок її здійснення. Водночас особливості процедури ліквідації визначаються практично для всіх видів та організаційно-правових форм юридичних осіб окремими нормами ЦК України або ж окремими законодавчими актами. Тобто можна дійти висновку, що цивільно-правові норми, які регулюють ліквідацію юридичних осіб, мають початковий характер, що ускладнює саму процедуру, оскільки потребує звернення до великої кількості інших нормативно-правових актів.

Також відсутня єдина концепція визначення поняття ліквідації юридичної особи й у юридичній літературі. Більшість науковців дотримуються поглядів, що єдиною спільною рисою всіх визначень поняття ліквідації є саме відсутність переходу прав та обов'язків у порядку правонаступництва до інших осіб.

Так, П.Д. Пригуза узагальнює поняття ліквідації як регламентовану законом процедуру, результатом якої є припинення діяльності юридичної особи [6, с. 1]. Таку ж думку висловлює й О.В. Титова, яка зазначає, що під ліквідацією варто розуміти припинення діяльності юридичної особи без переходу прав та обов'язків у порядку правонаступництва до інших осіб, крім випадків, спеціально обумовлених законодавством [7, с. 14]. І.В. Венедиктова зазначає, що «ліквідація юридичної особи – спосіб припинення діяльності юридичної особи, що має остаточний характер, без переходу прав і обов'язків у порядку правонаступництва до інших осіб». А.П. Нікітіна визначає ліквідацію як спосіб припинення юридичної особи, за якого на майбутнє неможливі будь-яка її діяльність та існування і який пов'язаний із ліквідацією її справ і майна й відсутністю правонаступника (тобто припинення юридичної особи здійснюється без переходу її прав та обов'язків до інших осіб) [8, с. 143].

Таким чином, вищевказані науковці визначають ліквідацію як припинення діяльності юридичної особи, проте П.О. Повар слушно зауважує, що «неправильно вважати, що підприємство вже ліквідувалося (припинило своє існування як суб'єкт права), тому що припинилася його діяльність. Так, підприємство може припинити свою господарську діяльність, але воно залишається суб'єктом права до тих пір, поки не буде внесено до Єдиного державного реєстру юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань запису про його припинення шляхом ліквідації. Більше того, підприємство може припинити свою господарську діяльність ще до прийняття рішення про ліквідацію, тобто до початку ліквідаційної процедури і, таким чином, під час процедури ліквідації не буде припинятися господарська діяльність» [9, с. 313].

Також варто звернути увагу на правові позиції, які висловив Вищий господарський суд України в Інформаційному листі від 07.04.2008 № 01-8/211, згідно з якими у випадку припинення юридичної особи відбувається й припинення її підприємницької діяльності, проте припинення підприємницької діяльності не означає автоматичного припинення юридичної особи [10].

Такої ж думки дотримується В.С. Щербина, який зазначає, що в разі ліквідації суб'єкт господарювання припиняється як суб'єкт права без правонаступництва [11, с. 119]. О.М. Скоропис розглядає ліквідацію юридичної особи як систему встановлених законодавством дій, спрямованих на припинення юридичної особи без правонаступників [12, с. 14]. М.В. Фесюра в дослідженнях робить висновок, що ліквідація – це припинення підприємства, установи, організації, які є суб'єктами господарювання, що відбувається на законних підставах, у порядку та черговості задоволення вимог кредиторів, відповідно до вимог законодавства України [9, с. 313].

Проте заслуговує на увагу позиція О.Б. Гнатів, згідно з якою під час ліквідації теж можливе правонаступництво, але відмінне від правонаступництва в процесі реорганізації. Відтак, відповідно до ч. 3 ст. 83 Закону України «Про господарські товариства», кошти (майно), які залишилися після задоволення вимог кредиторів, розподіляються між вкладниками для повернення їм їхніх вкладів, а решта – між повними учасниками пропорційно їхньої участі в статутному капіталі. Згідно зі ст. 89 Закону України «Про акціонерні товариства», у сьому, восьму й дев'яту чергу задовольняються виплати ліквідної вартості привілейованих акцій, виплати за простими акціями, які підлягають обов'язковому викупу, решта майна розподіляється між іншими власниками простих акцій, пропорційно до належної їм кількості таких акцій. Звідси висновок, що правонаступництво може бути під час ліквідації юридичної особи [13, с. 107].

Аналізуючи визначення, запропоновані різними вченими, можна дійти висновку, що під ліквідацією юридичних осіб варто розуміти завершену юридичну процедуру.

Отже, ліквідація юридичної особи – це регламентована законом юридична процедура, наслідком застосування якої є повне припинення юридичної особи як суб'єкта права, про що вноситься відповідний запис до державного реєстру, без переходу прав та обов'язків до третіх осіб (правонаступників).

Аналізуючи чинне цивільне законодавство України, зокрема, у сфері припинення юридичних осіб, процедуру ліквідації можна поділити на добровільну та примусову.

З комплексного аналізу положень ст. 110 ЦК України можна зробити висновок, що добровільна ліквідація передбачає:

1) наявність власне рішення (ініціативу) власника суб'єкта господарювання без наведення мотивів прийняття відповідного рішення за власною заявою;

2) досягнення юридичною особою цілей і мети, що закріплені в установчих документах і заради яких її було створено;

3) закінчення строку, на який була створена юридична особа.

Примусова ліквідація юридичної особи здійснюється поза її волею за рішенням суду у справах про банкрутство або з інших підстав, що не пов'язані з банкрутством.

До прийняття Верховною Радою України 07.04.2015 Закону України «Про внесення змін до Закону України «Про державну реєстрацію юридичних осіб та фізичних осіб-підприємців» та деяких інших законодавчих актів України щодо децентралізації повноважень з державної реєстрації юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань» підстави прийняття рішення суду про ліквідацію, не пов'язані з банкрутством, визначалися ст. 38 Закону України «Про державну реєстрацію юридичних осіб та фізичних осіб-підприємців». Зокрема, ця стаття передбачала, що підставами для постановлення судового рішення щодо припинення юридичної особи, що не пов'язано з банкрутством юридичної особи, зокрема, є такі:

1) визнання судом недійсною державної реєстрації юридичної особи через допущені під час її створення порушення, які не можна усунути, а також в інших випадках, установлених законом;

2) провадження нею діяльності, що суперечить установчим документам, або такої, що заборонена законом;

3) невідповідність мінімального розміру статутного капіталу юридичної особи вимогам закону;

4) неподання протягом року органам доходів і зборів податкових декларацій, документів фінансової звітності відповідно до закону;

5) наявність у Єдиному державному реєстрі запису про відсутність юридичної особи за вказаним її місцезнаходженням;

6) визнання судом юридичної особи-емітента такою, що відповідає ознакам фіктивності;

7) неподання акціонерним товариством протягом двох років поспіль Національній комісії з цінних паперів та фондового ринку інформації, передбаченої законом;

8) нескликання акціонерним товариством загальних зборів акціонерів протягом двох років поспіль;

9) неутворення органів акціонерного товариства протягом року з дня реєстрації Національною комісією з цінних паперів та фондового ринку звіту про результати приватного розміщення акцій серед засновників акціонерного товариства

Цей перелік підстав примусової ліквідації юридичної особи не був ідеальним, проте був найбільш систематизованим, повним і конкретизованим.

Проте сьогодні в новій редакції Закону України «Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань» ця стаття виключена, що ускладнює визначення підстав ліквідації, оскільки потребує звернення до великої кількості спеціальних нормативно-правових актів.

Так, правові підстави для ліквідації юридичної особи за рішенням суду, що не пов'язано з банкрутством, визначаються ст. 55-1 ГК України, п. 31-1 ч. 1 ст. 8 Закону України «Про державне регулювання ринку цінних паперів в Україні», п. 20.1.37 Податкового кодексу України, ст. 96-9 Кримінального кодексу України, ст. ст. 16 і 17 Закону України «Про Антимонопольний комітет України», ч. 4 ст. 58 Закону України «Про захист економічної конкуренції» та іншими законодавчими актами.

Пунктом 3 ч. 1 ст. 110 ЦК України визначено, що юридична особа ліквідується за рішенням суду про ліквідацію юридичної особи в інших випадках, установлених законом, – за позовом відповідного органу державної влади. Ця норма кореспондується з положеннями ГК України. Так, у ст. 59 ГК України передбачено, що припинення суб'єкта господарювання здійснюється відповідно до закону. Крім того, як слушно зауважує Є.В. Петров, примусове припинення (ліквідацію) господарського товариства можна розглядати як захід відповідальності суб'єкта за протиправну поведінку. Такої ж позиції дотримується й Вищий адміністративний суд, який в Ухвалі від 08.11.2011 у справі № К/9991/40455/11 указав, що припинення (ліквідація) суб'єкта господарювання через порушення ним порядку подання податкової звітності є заходом юридичної відповідальності [14, с. 113].

Статтею 238 ГК України передбачено, що за порушення встановлених законодавчими актами правил здійснення господарської діяльності до суб'єктів господарювання можуть бути застосовані уповноваженими органами державної влади або органами місцевого самоврядування адміністративно-господарські санкції, тобто заходи організаційно-правового або майнового характеру, спрямовані на припинення правопорушення суб'єкта господарювання та ліквідацію його наслідків. А ст. 239 ГК України визначено перелік таких адміністративно-господарських санкцій, зокрема однією з яких є й ліквідація юридичної особи.

Отже, юридична особа може бути примусово ліквідована за рішенням суду, проте тільки у випадках, установлених законом.

У спеціальних законодавчих актах визначено конкретні державні органи, які наділені повноваженнями звернення до суду з позовом про припинення юридичної особи, а саме:

1) ч. 4 ст. 58 Закону України «Про захист економічної конкуренції» визначено, що, якщо за результатами перегляду рішень Антимонопольний комітет України приймає рішення про заборону концентрації, державна реєстрація суб'єкта господарювання, створеного в результаті концентрації, скасовується в судовому порядку за позовом Антимонопольного комітету України;

2) п. 31-1 ст. 8 Закону України «Про державне регулювання ринку цінних паперів в Україні» визначено, що Національна комісія з цінних паперів та фондового ринку має право, зокрема, звертатися до суду з позовом (заявою) про припинення акціонерного товариства з визначених підстав;

3) п. 20.1.37 ст. 20 і п. 67.2 ст. 67 Податкового кодексу України встановлено право контролюючих органів звертатися до суду щодо припинення юридичної особи та припинення фізичною особою-підприємцем підприємницької діяльності й/або про визнання недійсними установчих (засновницьких) документів суб'єктів господарювання.

Водночас однією з проблем правового застосування, зокрема, положень ПК України щодо звернення органів доходів і зборів до суду з позовом про припинення юридичної особи є відсутність чітко визначених спеціальним законом підстав такого звернення, що спричиняє неоднозначну судову практику.

Як зазначає Л.В. Дорошенко, після прийняття нової редакції Закону України «Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань» судова практика характеризується відсутністю єдиного підходу до вирішення справ про припинення юридичної особи. Відсутність чітких підстав примусової ліквідації та визначеного в законі кола суб'єктів, які уповноважені ініціювати припинення юридичних осіб, зумовлюють відсутність реакції держави на здійснення юридичними особами правопорушень у сфері господарської діяльності [15, с. 67].

Висновки. Отже, можемо резюмувати, що на сьогоднішній день серед науковців відсутня єдина позиція у визначенні правового змісту поняття ліквідації юридичної особи, її меж та обсягів. Проблематика відсутності єдиного підходу підсилена невизначеністю й неврегульованістю на законодавчому рівні, що зумовлює потребу закріплення поняття «ліквідація юридичної особи», систематизації

її підстав, а також визначення моменту, з якого юридична особа вважається ліквідованою. Саме тому натепер в Україні є нагальна потреба в продовженні реформування чинного законодавства у сфері припинення юридичних осіб і прийнятті єдиного спеціального нормативно-правового акта, в якому повною мірою закріпити поняття «ліквідація юридичної особи», визначити вичерпний перелік підстав для її здійснення, порядок і строки проведення та чітке коло уповноважених суб'єктів, що мають право її ініціювати і проводити, їхні права й обов'язки, а також установити захід відповідальності за зловживання ліквідаційною процедурою. Утілення в життя зазначених законодавчих змін дасть змогу усунути розбіжності у використанні й тлумаченні терміна «ліквідація юридичної особи», а також скоротити терміни здійснення самої процедури ліквідації юридичних осіб, сприятиме подальшій інтеграції України в Європейське співтовариство.

Список використаної літератури:

1. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 р. № 435-IV. Відомості Верховної Ради України. 2016. № 47. Ст. 800.

2. Господарський кодекс України від 16 січня 2003 р. № 436-IV. Відомості Верховної Ради України. 2016. № 28. Ст. 533.

3. Про господарські товариства: Закон України від 19 вересня 1991 р. № 1576-XII. Відомості Верховної Ради України. 2016. № 47. Ст. 800.

4. Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань: Закон України від 15 травня 2003 р. № 755-IV. Відомості Верховної Ради України. 2003. № 31. Ст. 263.

5. Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом: Закон від 14 травня 1992 р. № 2343-XII. Відомості Верховної Ради України. 1992. № 31. Ст. 440.

6. Пригуза П., Пригуза А. Звернення без цінності: чи слід іти до суду при ліквідації, якщо в боржника немає майна? Закон і бізнес. 28.02–06.03.2014. № 9. URL: http://zib.com.ua/ua/.

7. Титова О.В. Захист майнових інтересів учасників процесу ліквідації на підприємствах: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.04. Донецьк, 2006. 20 с.

8. Нікітіна А.П. Примусове скасування державної реєстрації юридичної особи за поданням органу виконавчої влади як засіб адміністративної відповідальності. Науковий журнал «ScienceRise». 2014. № 2 (2). 152 с. URL: file:///C:/Users/urist3.D2656/Downloads/texc_2014_2_1.pdf.

9. Фесюра М. Ліквідація, реорганізація, банкрутство підприємства, установи, організації в сучасний період: поняття та юридична сутність. Публічне право. 2013. № 1. С. 310–317

10. Інформаційний лист Вищого господарського суду України від 7 квітня 2008 р. № 01-8/211. URL: http://www.arbitr. gov.ua/news/709/.

11. Щербина В.С. Господарське право: підручник. 4-те вид., перероб. і допов. Київ: Юрінком Інтер, 2009. 640 с.

12. Скоропис О.М. Цивільно-правове регулювання ліквідації юридичних осіб: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.03 «Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право». Київ: Нац. акад. прав. наук України, НДІ приват. права і підприємництва, 2010. 20 с.

13. Гнатів О.М. Поняття та види ліквідації як способу припинення юридичних осіб за цивільним законодавством України. Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. 2016. № 2. С. 105–111.

14. Петров Є.В. Окремі питання ліквідації юридичних осіб. Юридичний вісник. Серія «Повітряне і космічне право». 2016. № 4. С. 109–115. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Npnau_2016_4_20.

15. Дорошенко Л. Підприємництво, Господарство і Право. Стан та перспективи розвитку законодавства про ліквідацію юридичної особи. 2017. № 3. С. 64–68.

ІНФОРМАЦІЯ ПРО АВТОРА

Макаревич Оксана Вікторівна – здобувач кафедри цивільного права і процесу Національної академії внутрішніх справ

INFORMATION ABOUT THE AUTHOR

Makarevych Oksana Viktorivna – Applicant at the Department of Civil Law and Procedure of National Academy of Internal Affairs

oksana.makarevych@gmail.com

УДК 347.1

ЗАКОННЕ ПРЕДСТАВНИЦТВО ЯК ПІДСТАВА ВИНИКНЕННЯ ЦИВІЛЬНИХ ПРАВОВІДНОСИН

Вадим ЦЮРА,
доктор юридичних наук, доцент кафедри цивільного права
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

АНОТАЦІЯ

У статті розглядаються питання представництва на підставі закону. Обґрунтовуються критерії відмежування від договірного представництва й визначаються шляхи вдосконалення чинного цивільного законодавства, а також досліджуються шляхи підвищення ефективності вирішення проблемних питань правозастосовної практики щодо представництва на підставі закону.

Ключові слова: представництво, закон, представник, повноваження, недоговірне представництво, правовідношення.

LEGAL REPRESENTATION AS THE BASIS FOR THE EMERGENCE OF CIVIL LEGAL RELATIONS

Vadym TSIURA,
Doctor of Law, Associate Professor at the Department of Civil Law
of Taras Shevchenko National University of Kyiv

SUMMARY

The article deals with issues of representation on the basis of the law. The criteria for delimitation from the contractual representation are analysed and the ways of improving the effective civil law are determined, as well as the efficiency of solving problems of law practices regarding representation on the basis of the law.

Key words: representation, law, representative, powers, non-contractual representation, legal relations.

REZUMAT

Articolul se referă la probleme de reprezentare în baza legii. Criteriile de delimitare din reprezentarea contractuală sunt fundamentate și sunt determinate modalitățile de îmbunătățire a legislației civile actuale și sunt luate în considerare modalități de sporire a eficacității soluționării problemelor problematice ale practicii de aplicare a legii cu privire la reprezentarea bazată pe lege.

Cuvinte cheie: reprezentare, lege, reprezentant, autoritate, reprezentare necontractuală, relații juridice.

Постановка проблеми. Останнім часом у працях вітчизняних науковців фокус у дослідженні відносин представництва змістився від загальних, концептуальних засад цього інституту в бік вивчення окремих його аспектів. Разом із тим вивчення та осмислення вітчизняної моделі інституту представництва дає змогу стверджувати, що сьогодні все ще існує потреба вдосконалення й доопрацювання основних засад представництва та його видів. Це передусім стосується представництва на підставі закону, так як саме цей вид представництва виконує охорону функцію, надаючи представнику повноваження діяти в інтересах осіб, які з різних підстав не можуть або втратили можливість самостійно діяти в цивільному обороті від свого імені. Саме тому соціальне значення й наслідки представництва за законом є досить відчутними сьогодні.

Стан дослідження. Звісно, низка питань представництва за законом уже досліджувались такими вченими, як С.Г. Керимов, О.Л. Невзгодіна, В.О. Рясенцев, Є.О. Харитонов та багато інших. Водночас з урахуванням європейського вектору розвитку нашої держави й лібералізації у зв'язку з цим механізму правового регулювання вагомого значення набуває діяльність з переосмислення чинних положень цивільного законодавства в цій частині та наближення до сучасних стандартів приватноправового регулювання.

Мета й завдання статті – розглянути питання представництва на підставі закону, обґрунтувати критерії відмежування від договірного представництва й визначити шляхи вдосконалення чинного цивільного законодавства, а також дослідити шляхи підвищення ефективності вирішення проблемних питань правозастосовної практики щодо представництва на підставі закону.

Виклад основного матеріалу. Як відомо, закон – це нормативно-правовий акт, що приймається в особливому порядку органом законодавчої влади або референдумом, має вищу юридичну силу й регулює найбільш важливі суспільні відносини. Важливе місце в системі цивільного законодавства посідає Цивільний кодекс (далі – ЦК) України [1] як галузевий кодифікований законодавчий акт, основною спрямованістю якого є врегулювання всіх суспільних відносин, що входять до предмета цивільного права і є основою для розвитку всього поточного цивільного законодавства. ЦК України є другим за значенням після Конституції України законодавчим актом, що регулює цивільні відносини.

Так, у книзі першій «Загальні положення» главу 17 присвячено представництву. Частина 3 ст. 247 ЦК України нормативно закріплює представництво за законом як вид представництва загалом. Більш конкретно представництво регулюється ст. 242 ЦК України. Таким чином, крім договірного, в цивільному праві виділяють представництво за законом. Основною метою такого представництва є забезпечення реалізації прав і законних інтересів осіб, які внаслідок певних об'єктивних причин не можуть це робити самостійно. До таких причин варто зарахувати вік (представництво батьками, усиновлювачами, опікунами

(піклувальниками), прийомними батьками та батьками-вихователями дитячого будинку сімейного типу малолітніх і неповнолітніх осіб); стан психічного здоров'я (представництво опікунами чи піклувальниками недієздатних осіб, які внаслідок душевної хвороби чи розумової відсталості не можуть самостійно висловлювати свою волю щодо вчинення юридичних дій).

Таким чином, особливість законного представництва полягає в тому, що суб'єктивні цивільні права належать одному суб'єктові, але здійснювати їх від свого імені він не може, тому в його інтересах можуть виступати інші особи (представники). Характерною рисою представництва за законом є спрямованість на захист законних інтересів недієздатних осіб, які внаслідок малолітства, недосягнення повноліття не можуть в повному обсязі піклуватися про себе. Відповідно, їхня воля щодо вирішення питання про необхідність представлення їхніх інтересів не враховується, законодавством установлюється необхідність використання іншої особи для здійснення піклування [2].

Розглянемо особливості такого представництва більш детально. Статтею 242 ЦК України передбачено, що законними представниками є батьки (усиновлювачі) стосовно своїх малолітніх і неповнолітніх дітей. Опікун є законним представником малолітньої особи та фізичної особи, визнаної недієздатною. Крім того, до законних представників належать також прийомні батьки та батьки-вихователі дитячого будинку сімейного типу. Вони теж характеризуються як суб'єкти правовідносин представництва, тому зосередимо свою увагу на особливостях власне представництва.

Особливість такого представництва полягає насамперед у тому, що під час учинення правочинів представники беруть на себе зобов'язання щодо його виконання та самостійно несуть відповідальність у разі порушення норм чинного цивільного законодавства. Це пов'язано з тим, що вони, реалізуючи права малолітньої особи шляхом укладення договорів і в її інтересах, здійснюють особисте волевиявлення, тому і є стороною цих договорів.

Відповідно до ст. 31 ЦК України, малолітньою є фізична особа, яка не досягла чотирнадцяти років і має право: самостійно вчиняти дрібні побутові правочини (правочин уважається дрібним побутовим, якщо він задовольняє побутові потреби особи, відповідає до її фізичному, духовному чи соціальному розвитку і стосується предмета, який має невисоку вартість); здійснювати особисті немайнові права на результати інтелектуальної, творчої діяльності, що охороняються законом. Малолітня особа має часткову цивільну дієздатність.

До дрібних побутових правочинів можна зарахувати окремі види виконання робіт і надання послуг, а також роздрібну купівлю-продаж. Так, І.О. Гелецька зазначає, що в договорі прокату вартість договору визначається не вартістю предмета, а розміром прокатної плати. Аналогічно може бути вирішене питання про вартість у договорі зберігання (останній узагалі може бути безоплатним, наприклад, у разі здавання верхнього одягу неповнолітнім у гардероб). Звичайно, обсяг і характер таких правочинів не може чітко бути визначений у законі, а повинен випливати зі змісту закону. Визначення правочину, яке містить ЦК України, є неповним. На думку науковця, законодавцеві можна було б піти шляхом установлення або певних грошових меж правочину або зорієнтувати його вартість на конкретний розмір неоподатковуваного мінімуму, тим самим уникаючи спірних питань на практиці під час застосування ст. 31 ЦК України [3]. Ми також погоджуємося з такою думкою, оскільки малолітні особи, щоб здійснити ці правочини, як правило, отримують кошти саме від батьків, усиновлювачів або опікунів, прийомних батьків, батьків-вихователів дитячого будинку сімейного типу.

Усі інші правочини, вчинені малолітніми до досягнення ними 14 років, нікчемні й не породжують для них правові наслідки. Однак такий правочин може бути в інтересах малолітньої особи на вимогу її батьків, усиновлювача або опікуна, прийомних батьків чи батьків-вихователів дитячого будинку сімейного типу визнаний судом дійсним, якщо він учинений на користь такої особи. Це питання регулюється ст. 221 ЦК України, в якій ідеться тільки про правочин, який учинений малолітньою особою за межами її цивільної дієздатності й може бути згодом схвалений її батьками (усиновлювачами) або одним із них, із ким вона проживає, чи опікуном. Жодної згадки немає про інших законних представників, зокрема прийомних батьків чи батьків-вихователів дитячого будинку сімейного типу. Тому вважаємо за потрібне внести зміни до ст. 221 «Правові наслідки вчинення правочину малолітньою особою за межами її цивільної дієздатності» ЦК України та викласти частини першу, четверту, п'яту в такій редакції:

«Стаття 221. Правові наслідки вчинення правочину малолітньою особою за межами її цивільної дієздатності

1. Правочин, який учинений малолітньою особою за межами її цивільної дієздатності, може бути згодом схвалений її батьками (усиновлювачами) або одним із них, із ким вона проживає, опікуном, прийомними батьками чи батьками-вихователями дитячого будинку сімейного типу.

Правочин уважається схваленим, якщо ці особи, дізнавшись про його вчинення, протягом одного місяця не заявили претензії другій стороні. ...

4. Дієздатна сторона зобов'язана також відшкодувати збитки, завдані укладенням недійсного правочину, якщо в момент учинення правочину вона знала або могла знати про вік другої сторони. Батьки (усиновлювачі), опікун, прийомні батьки чи батьки-вихователі дитячого будинку сімейного типу малолітньої особи зобов'язані повернути дієздатній стороні все одержане нею за цим правочином у натурі, а за неможливості повернути одержане в натурі – відшкодувати його вартість за цінами, що існують на момент відшкодування.

5. Якщо обома сторонами правочину є малолітні особи, то кожна з них зобов'язана повернути другій стороні все, що одержала за цим правочином, у натурі. У разі неможливості повернення майна відшкодування його вартості провадиться батьками (усиновлювачами), опікуном, прийомними батьками чи батьками-вихователями дитячого будинку сімейного типу, якщо буде встановлено, що вчиненню правочину або втраті майна, яке було предметом правочину, сприяла їхня винна поведінка».

Однак очевидно, що, маючи відповідні повноваження щодо прав малолітніх чи неповнолітніх осіб, батьки, усиновлювачі, опікуни, піклувальники, прийомні батьки, батьки-вихователі дитячого будинку сімейного типу не завжди здійснюють їх належним чином. Так, ч. 3 ст. 17 Закону України «Про охорону дитинства» від 26.04.2001 № 2402-III [4] встановлено, що батьки або особи, які їх замінюють, не мають права без дозволу органів опіки і піклування укладати договори, які підлягають нотаріальному посвідченню або спеціальній реєстрації, відмовлятися від належних дитині майнових прав, здійснювати поділ, обмін, відчуження житла, зобов'язуватися від імені дитини порукою, видавати письмові зобов'язання. Аналізуючи зміст цієї статті, можна стверджувати, що держава в особі органу опіки і піклування встановила контроль за дотриманням батьками й особами, які їх замінюють, прав та охоронюваних законом інтересів дітей. Без дозволу органу опіки і піклування продаж, обмін, дарування, застава та інші правочини щодо нерухомого майна і транспортних засобів, право власності на яке або право користування яким мають діти, неможливі. Жоден із нотаріусів не посвідчить такої угоди без зазначе-

ного дозволу, оскільки, відповідно до ст. 224 ЦК України, правочин, учинений без дозволу органу опіки і піклування (ст. 71 ЦК України – відмова від майнових прав підопічного; видача письмових зобов'язань від його імені; укладення договорів, які підлягають нотаріальному посвідченню та державній реєстрації, в тому числі договори щодо поділу або обміну житлового будинку, квартири; укладення договорів щодо іншого цінного майна), є нікчемним.

Щодо законного представництва неповнолітніх, яке також безпосередньо передбачене в ЦК України, варто зазначити, що з такою позицією законодавця погоджуються не всі науковці та вважають її не зовсім прийнятною, адже існує думка, що неповнолітні діти, маючи неповну цивільну дієздатність, не потребують підтримки законного представника під час учинення правочинів або здійснення інших юридичних дій, оскільки повністю не позбавлені цивільної дієздатності, такі як, наприклад, малолітні, душевнохворі. Зокрема, такої позиції дотримується С.Г. Керимов. Так, посилаючись у своїй праці на тези В.В. Васькіна та Є.О. Харитонова, він зазначає, що неповнолітні не потребують законного представника, оскільки мають власну неповну цивільну дієздатність, а їхні права й інтереси забезпечуються шляхом контролю з боку батьків (усиновлювачів) або піклувальників, а також у випадках, установлених ч. ч. 4 і 5 ст. 32 ЦК України, шляхом контролю з боку органу опіки і піклування [5]. У кінцевому підсумку автор пропонує виключити з ч. 1 ст. 242 ЦК України слова «та неповнолітніх дітей» [2]. На нашу думку, цього робити не варто, оскільки першочергово вони наділені неповною дієздатністю, адже це пов'язано з їхнім віком і правильним усвідомленням своїх дій і вчинків. Саме тому законодавець установив таке обмеження, яке стосується найбільш значущих юридичних дій (правочини щодо нерухомого майна, транспортного засобу), тобто тоді, коли наявність представника є необхідною. Однак це не забороняє їм самостійно вчиняти інші дії. Зокрема, ст. 32 ЦК України передбачено, що фізична особа у віці від чотирнадцяти до вісімнадцяти років (неповнолітня особа) має право: самостійно розпоряджатися своїм заробітком, стипендією або іншими доходами; самостійно здійснювати права на результати інтелектуальної, творчої діяльності, що охороняються законом; бути учасником (засновником) юридичних осіб, якщо це не заборонено законом або установчими документами юридичної особи; самостійно укладати договір банківського вкладу (рахунка) та розпоряджатися вкладом, унесеним нею на своє ім'я (коштами на рахунку).

У цій же статті зазначено, що на вчинення неповнолітньою особою правочину щодо транспортних засобів або нерухомого майна повинні бути письмова нотаріально посвідчена згода батьків (усиновлювачів) або піклувальника і дозвіл органу опіки та піклування. І, як слушно зазначає І.О. Гелецька, піклувальники, висловлюючи свою згоду чи відмовляючи в наданні згоди на укладання правочину своїм підопічним, здійснюють обов'язки щодо захисту прав і законних інтересів підопічних. Учиняючи правочин, неповнолітній реалізує власну дієздатність, а батьки, піклувальники, надаючи згоду, беруть участь у формуванні волі неповнолітнього, контролюють, як саме неповнолітній здійснює свою дієздатність. Вони діють з урахуванням об'єктивно існуючих інтересів неповнолітньої особи, інколи навіть перешкоджають здійсненню дієздатності в інтересах самих неповнолітніх. Піклувальник стає одночасно на бік і батьків, які не можуть байдуже ставитися до своїх дітей, і законних представників, які уповноважені в установленому законом порядку захищати права й інтереси неповнолітніх, та особи, яка сприяє здійсненню підопічним його прав та обов'язків. Тому, на думку автора, немає потреби категорично забороняти визнавати особливо піклувальників законними представниками, оскільки виконання покладених на них законом функцій швидше за все характеризується властивостями представництва, аніж чогось іншого [6]. Те саме варто сказати й про прийомних батьків і батьків-вихователів, оскільки вони хоча й не є рідними, однак мета виховання та забезпечення добробуту дітей є такою самою, як і в рідних.

На практиці трапляються такі випадки, коли неповнолітня особа все-таки вчиняє правочини за межами своєї цивільної дієздатності, тобто самостійно вчиняє правочин за межами ст. 32 ЦК України, без згоди на те батьків, усиновлювачів чи піклувальників, прийомних батьків і батьків-вихователів. Тому законодавець у ст. 222 ЦК України встановив правові наслідки вчинення такого правочину. Насамперед такий правочин може бути згодом схвалений батьками (усиновлювачами), піклувальниками або одним із них, а саме тим, з ким проживає неповнолітня особа. Правочин, учинений неповнолітньою особою за межами її цивільної дієздатності без згоди батьків (усиновлювачів), піклувальників, може бути визнаний судом недійсним за позовом заінтересованої особи. Закон не зобов'язує суд обов'язково визнати в такому випадку правочин недійсним, оскільки це не завжди може відповідати інтересам неповнолітніх. Інакше кажучи, ця норма має диспозитивний характер, що передусім пов'язано з належним забезпеченням і захистом прав неповнолітніх державою. Правочин уважається схваленим, якщо ці особи, дізнавшись про його вчинення, протягом одного місяця не заявили претензії другій стороні.

Якщо ж правочин таки визнаний недійсним, то неповнолітня особа нестиме за це відповідальність особисто, хоча законом також визначено додаткову відповідальність батьків, усиновлювачів або піклувальників, якщо в неї недостатньо майна. Так, якщо обома сторонами недійсного правочину є неповнолітні особи, то кожна з них зобов'язана повернути другій стороні все одержане нею за цим правочином у натурі. У разі неможливості повернення одержаного в натурі відшкодовується його вартість за цінами, що існують на момент відшкодування. Якщо в неповнолітньої особи відсутні кошти, достатні для відшкодування, батьки (усиновлювачі) або піклувальник зобов'язані відшкодувати завдані збитки, якщо вони своєю винною поведінкою сприяли вчиненню правочину або втраті майна, що було предметом правочину.

Знову ж таки у ст. 222 ЦК України законодавець оперує тільки поняттями «батьки (усиновлювачі)», «піклувальники», жодним чином не згадуючи про прийомних батьків і батьків-вихователів дитячого будинку сімейного типу, хоча, відповідно до чинного законодавства, вони також визнані законними представниками дітей, яких вони виховують, і прирівнюються за правовим статусом до опікунів і піклувальників. Убачається, що необхідно внести зміни до ст. 222 «Правові наслідки вчинення правочину неповнолітньою особою за межами її цивільної дієздатності» ЦК України, виклавши її в такій редакції:

«Стаття 222. Правові наслідки вчинення правочину неповнолітньою особою за межами її цивільної дієздатності

1. Правочин, який неповнолітня особа вчинила за межами її цивільної дієздатності без згоди батьків (усиновлювачів), піклувальника, прийомних батьків, батьків-вихователів дитячого будинку сімейного типу, може бути згодом схвалений ними в порядку, встановленому статтею 221 цього Кодексу.

2. Правочин, учинений неповнолітньою особою за межами її цивільної дієздатності без згоди батьків (усиновлювачів), піклувальників, прийомних батьків або батьків-вихователів дитячого будинку сімейного типу, може бути визнаний судом недійсним за позовом заінтересованої особи.

3. Якщо обома сторонами недійсного правочину є неповнолітні особи, то кожна з них зобов'язана повернути другій стороні все одержане нею за цим правочином у натурі. У разі неможливості повернення одержаного в натурі відшкодовується його вартість за цінами, що існують на момент відшкодування.

Якщо в неповнолітньої особи відсутні кошти, достатні для відшкодування, батьки (усиновлювачі), піклувальник, прийомні батьки або батьки-вихователі дитячого будинку сімейного типу зобов'язані відшкодувати завдані збитки, якщо вони своєю винною поведінкою сприяли вчиненню правочину або втраті майна, що було предметом правочину».

Ще однією категорією осіб, представництво якої відбувається за законом, є недієздатні особи. Недієздатні особи не можуть розуміти значення своїх дій, отже, вони не можуть і нести відповідальність за завдану в результаті правочину шкоду майну особи, яка вступила з ним у правочин. У свою чергу, дієздатна особа, що вчинила з недієздатною особою правочин і спричинила у зв'язку з цим майнову шкоду останній, зобов'язана цю шкоду відшкодувати [7].

Оскільки недієздатна особа взагалі не має право вчиняти правочини (ст. 41 ЦК України), від імені та в інтересах малолітньої особи опікун учиняє правочини, що виходять за межі дрібних побутових правочинів, а від імені особи, визнаної недієздатною, вчиняє будь-які правочини [8].

Згідно з ч. 4 ст. 41 і ч. 3 ст. 67 ЦК України, опікун учиняє правочини від імені та в інтересах підопічного. Опікуни недієздатних не вправі вчиняти правочини з підопічними, а також представляти інтереси осіб, які перебувають у них під опікою та піклуванням, під час учинення правочинів або ведення судових справ між підопічним і чоловіком (дружиною) опікуна та його близьких родичів. Але є випадки, коли цього правила не дотримуються.

Крім малолітніх, неповнолітніх, недієздатних, існує ще одна категорія фізичних осіб – обмежено дієздатні. Стаття 36 ЦК України передбачає підстави для обмеження цивільної дієздатності фізичної особи. Під обмеженням цивільної дієздатності варто розуміти позбавлення судом права розпоряджатися майном (продавати, обмінювати, дарувати, заповідати, купувати) та вчиняти інші правочини, що виходять за межі дрібних побутових, а також самостійно одержувати заробіток, пенсію, стипендію, інші доходи й розпоряджатися ними.

Підставами для обмеження цивільної дієздатності є психічний розлад, який істотно впливає на здатність особи усвідомлювати значення своїх дій та (або) керувати ними; зловживання спиртними напоями, наркотичними засобами, токсичними речовинами тощо, що може спричинити скрутне матеріальне становище для себе чи своєї сім'ї, а також інших осіб, яких така особа за законом зобов'язана утримувати.

Справа про обмеження цивільної дієздатності фізичної особи може бути порушена в суді на підставі ст. 36 ЦК України, відповідно до цивільного процесуального законодавства, за заявою когось із членів її сім'ї, органу опіки та піклування, наркологічного або психіатричного закладу (ст. 237 Цивільного процесуального кодексу України [9]). При цьому сама фізична особа пред'являти вимогу про таку зміну свого правового статусу не може. Цивільна дієздатність фізичної особи є обмеженою з моменту набрання законної сили рішенням суду про це.

Над фізичною особою, цивільна дієздатність якої обмежена, встановлюється піклування. У разі видужання фізичної особи, дієздатність якої була обмежена, або такого поліпшення її психічного стану, який відновив у повному обсязі її здатність усвідомлювати значення своїх дій, керувати ними, суд поновлює її цивільну дієздатність. У разі припинення фізичною особою зловживання спиртними напоями, наркотичними засобами, токсичними речовинами тощо суд поновлює її цивільну дієздатність (ст. 38 ЦК України).

Таким чином, фізична особа, цивільна дієздатність якої обмежена, може самостійно вчиняти лише дрібні побутові правочини. Усі інші правочини вчиняються за згодою піклувальника, який може виступати і її представником. Тому варто вдосконалити норму права, що регулює представництво за законом, і визначити піклувальника як законного представника неповнолітніх осіб та осіб, дієздатність яких обмежена.

Ураховуючи все вищезазначене, пропонується внести зміни до ст. 242 «Представництво за законом» ЦК України, доповнивши її частиною третьою, а частину третю вважати частиною четвертою та викласти зазначену статтю в такій редакції:

«Стаття 242. Представництво за законом

1. Батьки (усиновлювачі) є законними представниками своїх малолітніх і неповнолітніх дітей.

2. Опікун є законним представником малолітньої особи та фізичної особи, визнаної недієздатною. Піклувальник є законним представником неповнолітньої особи та фізичної особи, дієздатність якої обмежена.

3. Прийомні батьки й батьки-вихователі дитячого будинку сімейного типу є законними представниками малолітніх і неповнолітніх дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування.

4. Законним представником у випадках, установлених законом, може бути інша особа».

Висновки. Підсумовуючи вищевикладене, констатуємо, що представництво, яке виникає на підставі закону, охоплює широкий суб'єктний склад, включаючи правовідносини, що виникають між малолітніми, неповнолітніми, обмежено дієздатними, недієздатними тощо особами, з одного боку, й батьками (усиновлювачами), опікунами, піклувальниками, прийомними батьками тощо, з іншого боку, в аспекті внутрішніх відносин представництва, а також у зовнішніх відносинах – із третіми особами, в тому числі органами державної влади та місцевого самоврядування. Особливістю цього суб'єктного складу є його детальне закріплення на законодавчому рівні й наявність численних меж та обмежень повноважень законних представників. У цьому полягає головна функція законного представництва – захист прав та інтересів окремих категорій осіб, які, з огляду на різні фактори, не здатні самостійно набувати прав або користуватися ними.

Список використаної літератури:

1. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 № 435-IV. Офіційний вісник України. 2003. № 11. Ст. 461.

2. Керимов С.Г. Представництво за законом в цивільному праві України: дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.03 / НДІ приват. права і підприємництва Акад. прав. наук України. Київ, 2006. С. 123.

3. Гелецька І.О. Правове регулювання відносин представництва у цивільному праві: дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.03 / НАН України; Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького. Київ, 2005. С. 95.

4. Про охорону дитинства: Закон України від 26.04.2001 № 2402-III. Відомості Верховної Ради України. 2001. № 30. Ст. 142.

5. Васькин В.В., Харитонов Е.О. Дифференциация гражданской правосубъектности. Правовое положение несовер-

шеннолетних: сборник научных трудов. Краснодар: Изд-во Кубан. ун-та, 1985. С. 12–15.

6. Гелецька І.О. Правове регулювання відносин представництва у цивільному праві: дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.03 / НАН України; Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького. Київ, 2005. С. 84–85.

7. Ершова Н.М. Опека и попечительство над взрослыми. Москва: Госюриздат, 1962. – 43 с.

8. Цивільний кодекс України. Коментар / за ред. Є.О. Харитонова, О.М. Калітенко. Одеса: Юрид. літ., 2003. С. 82.

9. Цивільний процесуальний кодекс України від 18.03.2004 № 1618-IV. Відомості Верховної Ради України. 2004. № 40–41, 42. Ст. 492.

ІНФОРМАЦІЯ ПРО АВТОРА

Цюра Вадим Васильович – доктор юридичних наук, доцент кафедри цивільного права Київського національного університету імені Тараса Шевченка

INFORMATION ABOUT THE AUTHOR

Tsiura Vadym Vasylovych – Doctor of Law, Associate Professor at the Department of Civil Law of Taras Shevchenko National University of Kyiv

vadimtsura@ukr.net

ТРУДОВОЕ ПРАВО, ПРАВО СОЦИАЛЬНОГО ОБЕСПЕЧЕНИЯ

УДК 349.2

СФЕРА ДІЇ ТРУДОВОГО ПРАВА УКРАЇНИ ТА КОДИФІКАЦІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ

Лариса ВЕЛИЧКО,
кандидат юридичних наук, доцент,
завідувач кафедри права та європейської інтеграції
Харківського регіонального інституту державного управління
Національної академії державного управління при Президентові України

АНОТАЦІЯ

У статті проводиться теоретичне дослідження взаємозалежності та взаємообумовленості сфери дії трудового права та процесів кодифікації законодавства. Автор доводить, що серцевину сучасної систематизації у вигляді кодифікації повинна скласти соціальна спрямованість, яка відображала б принцип демократичної, соціальної, правової держави. Для серйозної систематизації законодавства про працю треба визначитися із предметом і сферою дії норм трудового права. Під час здійснення кодифікації варто виходити з того, що безпосередньою об'єктивною основою системи законодавства є система самого права. Тому об'єднання нормативних актів і кодифікаційна діяльність мають відбуватися за галузями права, визначившись водночас із предметом і сферою дії кожної галузі права.

Ключові слова: сфера дії трудового права, система права, система законодавства, кодифікація, галузь права.

SCOPE OF UKRAINE'S LABOR LAW AND CODIFICATION ACTIVITY

Larysa VELYCHKO,
Candidate of Law Science, Associate Professor,
Head of the Department of Law and European Integration
of Kharkiv Regional Institute of Public Administration of National Academy
of Public Administration under the President of Ukraine

SUMMARY

The article deals with theoretical study of interdependence of the scope of labor law and the processes of codification of legislation. The author argues that the core of modern systematization in the form of codification should be social orientation, which would reflect the principle of a democratic, social and legal state. For a serious systematization of labor legislation it is necessary to determine the subject and scope of labor law. In the implementation of codification should proceed from the fact that the direct objective basis of the system of legislation is the system of law itself. Therefore, the unification of normative acts and the implementation of codification activities should take place in the branches of law, while defining the subject and field of action of each branch of law.

Key words: scope of labor law, system of law, system of legislation, codification, branch of law.

REZUMAT

Articolul explorează interdependența și interdependența domeniului de aplicare al legislației muncii și codificarea legislației. Autorul dovedește că nucleul sistematizării moderne sub forma codificării ar trebui să fie orientarea socială, care să reflecte principiul unui stat democratic, social și legal. Pentru o sistematizare serioasă a legislației muncii, trebuie să se determine subiectul și sfera de aplicare a normelor dreptului muncii. În punerea în aplicare a codificării, trebuie să se procedeze din faptul că baza obiectivă imediată a sistemului de legislație este sistemul de drept propriu-zis. Prin urmare, unificarea actelor normative și desfășurarea activităților de codificare ar trebui să se realizeze în ramurile legii, determinând subiectul și domeniul de aplicare al fiecărei ramuri de drept.

Cuvinte cheie: domeniul de aplicare al legii muncii, sistemul de drept, sistemul legislativ, codificarea, ramura legii.

Постановка проблеми. Кодифікація законодавства має неабияке значення для розбудови правової системи як системи стабільної, але вона також залежить від стану правової системи. За умов розроблення й обговорення проекту Трудового кодексу України (далі – проект ТК України) [1] важливим є дослідження сфери дії трудового права, оскільки кодифікаційна діяльність має відбуватися з урахуванням особливостей системи права, характеру галузевого і міжгалузевого законодавства та їхніх завдань.

На противагу проекту ТК України, який встановлює винятки (коли трудове законодавство або не застосовується, або застосовується за певних умов чи з деякими особливос-

тями), Кодекс законів про працю України [2] передбачає загальне правило: законодавство про працю регулює трудові відносини працівників усіх підприємств, установ, організацій незалежно від форм власності, виду діяльності та галузевої належності, а також осіб, які працюють за трудовим договором із фізичними особами. Особливості праці членів кооперативів та їх об'єднань, колективних сільськогосподарських підприємств, фермерських господарств, працівників підприємств з іноземними інвестиціями визначаються законодавством та їхніми статутами. Гарантії щодо зайнятості, охорони праці, праці жінок, молоді, інвалідів надаються передбаченим законодавством про працю порядком (ст. 3 Кодексу законів про працю (далі – КЗпП) України).

Тобто законодавство про працю регулює не лише відносини, які становлять предмет трудового права. Воно також регулює деякі інші види відносин у сфері праці, коли це прямо передбачено спеціальним законом. Тому сфера дії трудового права визначається не лише самим законодавством про працю, але й актами деяких інших галузей законодавства, які допускають можливість застосування цього законодавства до трудових відносин, що виникають на інших підставах.

Актуальність теми дослідження пояснюється тим, що для проведення успішної кодифікаційної діяльності загалом і кодифікації трудового законодавства зокрема варто чітко окреслити сферу дії визначеної галузі права, щоб зрозуміти, які ще суспільні відносини будуть підпадати під сферу дії норм трудового права, окрім тих суспільних відносин, які становлять предмет цієї галузі.

Стан дослідження. Окремі спроби дослідити питання сфери дії трудового права зроблені такими науковцями, як: М.Г. Александров, О.Т. Барабаш, М.Й. Бару, Г.С. Гончарова, В.В. Жернаков, М.І. Іншин, А.М. Лушніков, М.В. Лушнікова, О.С. Пашков, О.І. Процевський, С.М. Прилипко, Г.С. Скачкова, В.М. Смирнов, Л.О. Сироватська, Л.С. Таль, О.М. Ярошенко й ін.

Метою та завданням статті є окреслення проблем і перспектив розвитку підходів до визначення сфери дії трудового права, а також здійснення кодифікаційної діяльності з урахуванням саме сфери дії норм певної галузі права.

Виклад основного матеріалу. Оволодіння критеріями побудови системи законодавства, по-перше, повинно сприяти виявленню системи права і на цій основі вдосконаленню законодавства як за окремими галузями права, так і всієї його системи. Без попередньо проведених досліджень щодо виявлення структури права, науково обґрунтована робота стосовно вдосконалення системи законодавства немислима. По-друге, вивчення критеріїв побудови системи законодавства має сприяти виявленню обґрунтованої соціально-економічними чинниками системи міжгалузевих, комплексних актів і утворень. По-третє, з урахуванням характеру галузевого і міжгалузевого законодавства та їхніх завдань повинні бути розроблені рекомендації з найбільш оптимальними формами вдосконалення системи законодавства. Так, практика нормотворчої діяльності свідчить, що оптимальною формою вдосконалення галузевого законодавства є його кодифікація. Вона дозволяє привести всі галузеві норми в стрункy систему, вивести за дужки загальні положення та сформувати загальну частину, узгодити всі конкретні норми з найбільш загальними, провідними для певної галузі права настановами. Навпаки, міжгалузеве узгодження має конкретний характер і повинно відбуватися на рівні тієї величезної кількості норм, якими реально опосередковуються врегульовані відносини. Встановлення міжгалузевої взаємодії в межах невеликого за обсягом акта кодифікації практично нічого дати не може. Водночас саме питання узгодження, взаємодії, усунення протиріч набуває найбільшої значущості. Справа не повинна зводитися тільки до усунення неузгодженості актів, ухвалених у різний час, на різних рівнях і різними нормотворчими органами. Значно більш складна і важлива задача полягає в тому, щоб взаємодія різних галузей права і методів регулювання забезпечувала оптимальне використання діючих в суспільстві соціально-економічних закономірностей.

В.Ф. Яковлєв зазначає, що система законодавства складається з галузевих (таких, що містять норми однієї галузі права) і комплексних (об'єднують норми двох або більше галузей права) нормативних актів. Можна також стверджувати, що наявні галузі законодавства, зокрема, цивільне, кримінальне, адміністративне, які є об'єднанням нормативних актів відповідних галузей права. Тоді як юридична природа трудового, земельного, фінансового законодавства є предметом наукових дискусій, тому що не всі вчені визнають наявність відповідних галузей права [3, с. 130].

Вивчення системи законодавства варто проводити, зважаючи на конкретні методологічні передумови. Як галузі законодавства, так і його система, – результат творчої діяльності людини, але чи означає це, що вони не мають об'єктивних підстав і створюються довільно? Якщо так, то варто визнати, що в основі системи законодавства немає жодних закономірностей, а отже, немає підстав для наукового аналізу та рекомендацій із підвищення ефективності правового регулювання. Однак такий висновок був би помилковим, бо суперечить практиці розвитку системи законодавства, яка свідчить про те, що істотні зміни в цій системі є реакцією на назрілі суспільні потреби. Отже, завдання науки полягає в тому, щоб виявити об'єктивну основу системи законодавства та напрямів її розвитку.

Законодавство як сукупність чинних нормативних актів є зовнішньою формою права [4, с. 47–59; 379; 380]. Тому воно за своєю будовою неминуче має відображати внутрішню, сутнісну форму права, що розуміється як його структура [5, с. 38, 39]. Зовнішня форма права на різних її рівнях (статей, глав, розділів правових актів, їх об'єднань, системи законодавства загалом) відображає структуру права на всіх її рівнях (норми, субінституту, інституту, підгалузі, галузі та права загалом). Отже, безпосередньою об'єктивною основою системи законодавства є система самого права. Тому провідними галузями права мають бути об'єднання нормативних актів за галузями права, які є зовнішньою формою існування відповідних галузей права. Однак, як неодноразово зазначалося в літературі з теорії права, повного збігу системи законодавства і системи права немає. Це твердження базується на фактах наявності міжгалузевого, комплексного законодавства.

Водночас можна констатувати наявність не лише окремих комплексних актів, але цілих сфер законодавства, груп актів, присвячених конкретній сфері суспільних відносин. Тому поряд із галузями законодавства, за якими «стоять» галузі права (цивільне, трудове, кримінальне тощо), виявляються галузі законодавства (транспортне, будівельне, сільськогосподарське та ін.), які не маю такої орієнтації, а наділені іншою основою і правовою природою.

Як справедливо зазначав О.І. Процевський, серцевину сучасної систематизації у вигляді кодифікації повинна скласти соціальна спрямованість, яка відображала б принцип демократичної, соціальної, правової держави. Для серйозної систематизації законодавства про працю треба визначитися із предметом і сферою дії норм трудового права [6, с. 84].

Відсутність теоретичних напрацювань щодо врахування сфери дії певної галузі права під час кодифікаційної діяльності призвела до того, що розробники Цивільного кодексу України (далі – ЦК України) [7] зробили висновок про можливість застосування положень цього Кодексу до відносин, які виникають у зв'язку з укладенням трудового

договору, якщо ці відносини не врегульовані спеціальними законами (ст. 9 ЦК України). Із зазначеного випливає, що КЗпП України, закони й інші нормативно-правові акти про працю є лише спеціальними законами. Це не витримує жодної критики, бо робоча сила має зовсім інші властивості, ніж товар, який стосується цивільного законодавства. Робочою силою володіє людина, яка за Конституцією України є вищою соціальною цінністю, вона має права і свободи, утвердження і забезпечення яких є головним обов'язком держави. Тому відносини, що виникають із трудового договору, є предметом трудового права, а не цивільного, в якому фактично серцевиною регулювання є майнові відносини.

Норми ЦК України застосовуються до трудових відносин у частині компенсації роботодавцем шкоди, заподіяної працівнику (ст. ст. 1195, 1197, 1199 –1205, 1208 ЦК України). Таке застосування норм ЦК України можливе у зв'язку з відносинами щодо зберігання майна працівників, щодо надання працівникам кредиту для сплати вартості навчання в навчальних закладах та інших цілей. Варто виходити з того, що законодавство про працю не перешкоджає застосуванню до таких відносин у сфері праці не лише ЦК України, а й інших актів цивільного законодавства. З огляду на неврегульованість трудовим законодавством відносин щодо розголошення комерційної таємниці, положення цивільного законодавства мають поширюватися на ці відносини.

Водночас поширення цивільного законодавства на неврегульовані спеціальним актами законодавства відносини у сфері праці, що ґрунтується на ст. 9 ЦК України, має субсидіарний характер і не є застосуванням правових норм за аналогією, оскільки закон прямо передбачає використання цивільно-правових норм до таких відносин у сфері праці.

На жаль, варто констатувати, що в нинішній ситуації в Україні дедалі частіше ЦК України застосовують до регулювання трудових правовідносин, що викликає занепокоєння. Варто навести деяку судову практику, в якій суди керуються саме положеннями ЦК України, хоча наявні трудові правовідносини.

Так, Апеляційним судом Донецької області залишено без змін рішення суду першої інстанції про відмову в поновленні на роботі особі, звільненій за п. 1 ст. 36 КЗпП України за мовчазною згодою. Суть справи полягала в тому, що працівник, який був прийнятий на роботу за безстроковим трудовим договором на посаду газорятівника, звільнений із роботи на підставі п. 1 ст. 36 КЗпП України у зв'язку з нез'явленням за юридичною адресою відповідача та ненадання заяви щодо переведення до інших структурних підрозділів відповідача, що розміщені на підконтрольній території України. Зазначене звільнення позивач вважає незаконним, оскільки відповідачем порушено процедуру звільнення, бо він не мав бажання звільнятися. Суд першої інстанції виходив із того, що під час звільнення позивача на підставі п. 1. ч. 1 ст. 36 КЗпП України його трудові права не були порушені, оскільки звільнення обумовлено обставинами непереборної сили.

Згідно з п. 1 ч. 1 ст. 36 КЗпП України, однією з підстав припинення трудового договору є угода сторін. Відповідно до роз'яснень, даних у п. 8 постанови Пленуму Верховного Суду України «Про практику розгляду судами трудових спорів» № 9 від 6 листопада 1992 р., за домовленості між працівником і власником підприємства, установи, організації або уповноваженим ним органом про припинення трудового договору за п. 1 ст. 36 КЗпП України (за згодою сторін) договір припиняється в строк, визначений сторонами. Анулювання такої домовленості може мати місце лише за взаємної згоди про це власника або уповноваженого ним органу і працівника.

Припинення трудового договору за п. 1 ст. 36 КЗпП застосовується в разі взаємної згоди сторін трудового договору, але пропозиція (ініціатива) про припинення трудового договору на такій підставі може виходити як від працівника, так і від власника або уповноваженого ним органу. За угодою сторін може бути припинено як трудовий договір, укладений на невизначений строк, так і строковий трудовий договір. Припинення трудового договору за п. 1 ст. 36 КЗпП не передбачає попередження про звільнення ні від працівника, ні від власника або уповноваженого ним органу. День закінчення роботи визначається сторонами за взаємною згодою.

Пропозиція (ініціатива) і сама угода сторін про припинення трудового договору за п. 1 ст. 36 КЗпП можуть бути в письмовій або усній формі. Якщо працівник подає письмову заяву про припинення трудового договору, то в ній мають бути зазначені прохання звільнити його за угодою сторін і дата звільнення. Саме ж оформлення припинення трудового договору за угодою сторін має здійснюватися лише в письмовій формі. Законодавством не встановлено відповідного порядку чи строків припинення трудового договору за угодою сторін, у зв'язку із чим вони визначаються працівником і власником або уповноваженим ним органом у кожному конкретному випадку. Законодавством також не передбачено обов'язкового оформлення письмового документа, що ініціює звільнення (заяви працівника або повідомлення роботодавця), тому ініціатива щодо звільнення може бути висловлена працівником або роботодавцем іншій стороні усно. У наказі (розпорядженні) про звільнення за згодою сторін зазначаються підстава звільнення за угодою сторін із посиланням на п. 1 ст. 36 КЗпП, дата звільнення, про яку домовлялися сторони. Працівник фіксує свою згоду шляхом поставлення свого підпису під час ознайомлення з наказом.

Суд під час розгляду спору вважав, що підприємство обрало єдину можливу законну підставу для звільнення працівника – за угодою сторін, перед цим запропонувавши йому виконати певні дії для підтвердження наміру продовжити трудові відносини з підприємством, – з'явитися за юридичною адресою відповідача та надати заяву щодо згоди на переведення до інших структурних підрозділів відповідача.

Отже, судом першої інстанції було встановлено, що мало місце волевиявлення позивача на припинення трудового договору за взаємною згодою в момент ознайомлення з наказом про звільнення. Суд виходив із того, що згідно зі ст. 4 КЗпП України, законодавство про працю складається із цього Кодексу й інших законодавчих актів України, ухвалених відповідно до нього. Згідно із ч. 1 ст. 9 ЦК України, положення цього Кодексу застосовуються до врегулювання, зокрема, трудових відносин, якщо вони не врегульовані іншими актами законодавства. Оскільки трудовим законодавством не встановлено відповідного порядку чи строків припинення трудового договору за угодою сторін, положення цивільного законодавства можуть поширюватися на такі відносини. З огляду на позовні вимоги в цій справі, суд дійшов висновку про те, що застосуванню підлягають і положення цивільного законодавства. Зокрема, суд виходив із того, що мовчання (невиявлення згоди на припинення трудових відносин) визнається виявом волі укласти/змінити угоду у випадках, передбачених законодавством. Відповідно до ст. 205 ЦК України, поведінкою особи може виражатися зовнішній вияв волі (волевиявлення) особи. У ч. 2 цієї статті передбачено можливість укладення/зміни правочину в спрощеній формі. Якщо тільки законом для даного виду правочину не встановлена обов'язкова письмова форма, достатньо може бути і певної поведінки сторін. Це можуть бути дії або бездіяльність окремих осіб (в односто-

ронніх правочинах) або узгоджені дії учасників дво- або багатостороннього правочину (так звані «конклюдентні дії»). З огляду на вказане і те, що законодавством України допускається прийняття як підстав для укладення/зміни правовідносин конклюдентних дій і мовчазної згоди, суд дійшов висновку, що підприємство отримало з боку позивача мовчазну згоду на звільнення останнього із займаної посади через відмову в подальшому продовженні трудових відносин, що було виражене в нез'явленні за юридичною адресою відповідача і в ненаданні заяви щодо переведення до інших структурних підрозділів відповідача, що розміщені на підконтрольній території України [8].

Іншим прикладом може послужити практика Верховного Суду України. Позивача звільнено з посади заступника голови правління з економіки і інвестицій апарату управління публічного акціонерного товариства (далі – ПАТ) за п. 1 ст. 36 КЗпП України. Розрахунок із заробітної плати з позивачем не проведено. Позивач просив суд скасувати наказ про його звільнення та поновити його на роботі. Позивач посилався на те, що наказ про його звільнення видано особою, яка не мала на це права, оскільки згідно зі ст. 9 Закону України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» будь-які органи, їх посадові та службові особи на тимчасово окупованій території та їхня діяльність вважаються незаконними, якщо ці органи або особи створені, обрані чи призначені непередбаченим законом порядком. А п. 3 цієї статі визначено, що будь-який акт (рішення, документ), виданий органами та посадовими або службовими особами на тимчасово окупованій території, є недійсним і не має правових наслідків.

Суди першої, апеляційної та касаційної інстанцій, задовольняючи позовні вимоги, виходили з того, що наказ про покладення обов'язків голови правління ПАТ встановленим законодавством України порядком і уповноваженою особою, призначеною на посаду, відповідно до законодавства України не видавався; остання не мала права видавати наказ про звільнення позивача, тому наказ про звільнення позивача із займаної посади є незаконним, а незаконне звільнення та невиплата заробітної плати є порушенням законних прав працівника.

Верховний Суд України (далі – ВСУ), переглядаючи цю справу, відмовив у задоволенні позову, посилаючись на те, що настання обставин непереборної сили (форс-мажорних обставин) свідчить про відсутність вини в затримці виплати позивачу належних у разі звільнення сум у строки, визначені ст. 116 КЗпП України. У своєму рішенні ВСУ керувався нижчезазначеним. Згідно зі ст. 4 КЗпП України, законодавство про працю складається із цього Кодексу й інших актів законодавства України, ухвалених відповідно до нього. Згідно із ч. 1 ст. 9 ЦК України, встановлене застосування цього Кодексу до врегулювання, зокрема, трудових відносин, якщо їх не врегульовано іншими актами законодавства. Оскільки трудовим законодавством не врегульовано, за яких обставин сторони трудових правовідносин звільняються від виконання обов'язків, положення цивільного законодавства щодо урахування під час вирішення спорів про майнову відповідальність за обставин непереборної сили можуть застосовуватися до цих правовідносин. Під час розгляду справи суди визнали, що події, які відбулися в березні 2014 р., а саме зміна влади в Автономній Республіці Крим, її окупація та захоплення ПАТ озброєними людьми, є загальновідомими обставинами. Також суди зазначили, що вказані обставини підтверджуються, зокрема, сертифікатом про форс-мажорні обставини Торгово-промислової палати України. Форс-мажорними обставинами (обставинами непереборної сили) є надзвичайні та невідворотні обставини, що об'єктивно унеможливлюють виконання зобов'язань, передбачених умовами договору (контракту, угоди тощо), обов'язків згідно із законодавчими й іншими нормативними актами, а саме: загроза війни, збройний конфлікт або серйозна погроза такого конфлікту, що передбачають ворожі атаки, блокади, військове ембарго, дії іноземного ворога, загальна військова мобілізація, військові дії, оголошена та неоголошена війна, дії суспільного ворога, збурення, акти тероризму, диверсії, піратства, безлади тощо, але не обмежуються ними тощо [9].

Як бачимо, саме через невизначеність сфери дії як цивільного, так і трудового права наявною є підміна багатьох понять: договір ототожнюється із правочином, норми цивільного права застосовуються за аналогією до регулювання трудових відносин, які не є його предметом. У результаті все це призводить до порушення права на працю людини.

Не можна механічно «змішувати» норми, які мають різну галузеву спрямованість. Справедливо зазначав О.І. Процевський, що структуризацію системи права України обумовили такі чинники, як якісно особливий вид суспільних відносин, що за своїм глибоким економічним соціально-політичним змістом потребують відокремленого юридичного своєрідного способу регулювання. Якісно особливий вид суспільних відносин – такий, що чимось виділяється серед інших, не такі відносини, як інші, а тому не схожі на інші, – такими є трудові відносини, завдяки яким реалізується унікальна природна здатність людини до праці [6, с. 116].

Норми трудового права, здійснюючи регулювання трудових і тісно пов'язаних із ними відносин (прояв регулятивної функції), водночас за своїм змістом виконують охоронну функцію, втілюючи в життя принцип гуманізму. Ця ідея сформульована і закріплена в ст. 3 Конституції України.

Праця як діяльності людини по створенню матеріальних і духовних культурних цінностей і адекватна її оплата фактично визначають основний зміст соціально-трудових відносин. Ці відносини, у свою чергу, є ядром предмета трудового права як вельми важливої самостійної галузі системи права України. Усвідомлена, цілеспрямована діяльність людини по створенню матеріальних і духовно-культурних цінностей для існування всього суспільства потребує від держави створення відповідних умов праці.

Природна здатність людини до праці є основним, головним джерелом існування держави і суспільства. Цей незаперечний факт об'єктивно обумовлює створення й існування самостійної системи норм права, що об'єднуються в окрему галузь права. Правові норми цієї галузі права мають враховувати особливості реалізації природного права на працю, мету оплати й охорони праці, тривалості робочого часу і часу відпочинку, організацію управління працею, розумовий і фізичний розвиток працівника, його соціальний захист тощо. Названі правові явища як юридичні факти слугують підставами для виникнення відповідних суспільних відносин. Сукупність і своєрідність трудових відносин і відносин, що виникають у процесі трудової діяльності, об'єктивна необхідність їх існування потребують системи правових норм, які їх регулювали б. Саме об'єктивна необхідність цих відносин обумовлює систему правових норм, які об'єднуються в окрему самостійну галузь права зі своєю парадигмою і доктриною [6, с. 21].

Норми трудового права покликани регулювати суспільні відносини, у змісті яких враховані всі сторони трудової діяльності працівників, а також їхні соціальні інтереси, які впливають на розвиток людини. Ефективність праці за наймом і відповідна її оплата потребують нормативно-правового регулювання, яке має досягатися завдяки зрозумілому співвідношенню публічних елементів (соціальних стандартів) правового регулювання і приватних (договірних) елементів, які залежать від результатів праці всього трудового колективу [6, с. 34].

Висновки. Серцевину сучасної систематизації у вигляді кодифікації повинна скласти соціальна спрямованість, яка відображала б принцип демократичної, соціальної, правової держави. Для серйозної систематизації законодавства про працю треба визначитися із предметом і сферою дії норм трудового права. Відсутність теоретичних напрацювань щодо врахування сфери дії певної галузі права під час кодифікаційної діяльності призвела до того, що розробники Цивільного кодексу України зробили висновок про можливість застосування положень цього Кодексу до відносин, які виникають у зв'язку з укладенням трудового договору, якщо ці відносини неврегульовані спеціальними законами. Тому в майбутньому під час кодифікації варто виходити з того, що безпосередньою об'єктивною основою системи законодавства є система самого права. Тому об'єднання нормативних актів і проведення кодифікаційної діяльності має відбуватися за галузями права, визначившись водночас із предметом і сферою дії кожної такої галузі.

Список використаної літератури:

1. Проект Трудового кодексу України від 20 травня 2014 р. № 1658. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=53221

2. Кодекс законів про працю України: Закон України від 10 грудня 1971 р. № 322–VIII. Відом. Верхов. Ради УРСР. 1971. Дод. № 50. Ст. 375.

3. Яковлев В.Ф. Правовое государство: вопросы формирования. М.: Статут, 2012. 488 с.

4. Иоффе О.С., Шаргородский М.Д. Вопросы теории права. М.: Госюриздат, 1961. 382 с.

5. Братусь С.Н. Содержание и форма права. Учен. зап. ВНИИСЗ. Вып. 14. 1968. С. 33–42.

6. Процевський О.І. Методологічні засади трудового права: моногр. Х.: ХНАДУ, 2014. 260 с.

7. Цивільний кодекс України: Закон України від 16 січня 2003 р., № 435–IV. Відом. Верхов. Ради України. 2003. № № 40–44. Ст. 356.

8. Ухвала Апеляційного суду Донецької області від 18 липня 2017 р. URL: http://reyestr.court.gov.ua/Review/67830623.

9. Постанова Верховного суду України від 12 квітня 2017 р. URL: http://forum.liga.net/pda/Messages.asp?did=335228&page=1.

ДОВІДКА ПРО АВТОРА

Величко Лариса Юріївна – кандидат юридичних наук, доцент, завідувач кафедри права та європейської інтеграції Харківського регіонального інституту державного управління Національної академії державного управління при Президентові України

INFORMATION ABOUT THE AUTHOR

Velychko Larysa Yuriivna – Candidate of Law Science, Associate Professor, Head of the Department of Law and European Integration of Kharkiv Regional Institute of Public Administration of National Academy of Public Administration under the President of Ukraine

lenusikl@i.ua

УДК 349.2

ПОНЯТИЕ, ПРИЗНАКИ И СИСТЕМА ИСТОЧНИКОВ ПЕНСИОННОГО ПРАВА В УСЛОВИЯХ НАСТОЯЩЕГО: НАУЧНО-ТЕОРЕТИЧЕСКИЙ АСПЕКТ

Марина МИЦАЙ,
соискатель кафедры муниципального права
и административно-правовых дисциплин
Учебно-научного института права имени Иоанникия Малиновского
Национального университета «Острожская академия»

АННОТАЦИЯ

В статье исследуются ключевые научно-теоретические вопросы источников пенсионного права через призму настоящего. Акцентировано на особенностях современного состояния источников пенсионного права, взаимодействия с декларированной в государстве стратегией проведения пенсионного реформы. Отмечена тенденция законодательного регулирования отношений по пенсионному обеспечению. Исследованы доктринальные подходы к пониманию источников пенсионного права. Определены особенности источников пенсионного права, отмечена важность разработки и утверждения Пенсионного кодекса Украины. Сделаны выводы и внесены предложения, определены тенденции развития.

Ключевые слова: пенсия, пенсионное обеспечение, пенсионная реформа, источники пенсионного права, пенсионное законодательство, законы, Пенсионный кодекс.

CONCEPTS, FEATURES AND SYSTEM OF SOURCES OF PENSION LAW IN THE PRESENT: SCIENTIFIC AND THEORETICAL ASPECT

Marina MYTSAI,
Competitor of the Department of Municipal Law and Administrative-Legal Disciplines Educational and Scientific of I. Malynovskyi Institute of Law of National University of Ostroh Academy

SUMMARY

The article explores the key scientific and theoretical issues of sources of pension law through the prism of the present. It focuses on the peculiarities of the current state of the sources of pension law, interaction with the strategy of pension reform, declared in the state. The tendency of legislative regulation of relations on pension provision is noted. The doctrinal approaches to understanding the sources of pension law are explored. The peculiarities of the sources of the pension law are determined, the importance of the development and approval of the Pension Code of Ukraine is noted. Conclusions and proposals have been made, development tendencies have been determined.

Key words: pension, pension provision, pension reform, sources of pension law, pension legislation, laws, pension code.

REZUMAT

Acest articol explorează principalele chestiuni științifice și teoretice ale surselor legii pensiilor prin prisma prezentului. Ea se concentrează asupra caracteristicilor stadiului actual al surselor legii pensiilor, interacțiunii cu strategia declarată în stat pentru implementarea reformei sistemului de pensii. Se remarcă tendința de reglementare legislativă a relațiilor cu privire la asigurarea pensiilor. Sunt explorate abordările doctrinale privind înțelegerea surselor legii pensiilor. Se determină particularitățile surselor legii pensiilor, se notează importanța dezvoltării și aprobării codului de pensii al Ucrainei. Au fost făcute concluzii și propuneri, tendințele de dezvoltare au fost determinate.

Cuvinte cheie: pensie, pensie, reforma sistemului de pensii, surse de lege a pensiilor, legislație în domeniul pensiilor, legi, cod de pensie.

Постановка проблемы. Утверждение Украины как демократического, социального и правового государства на основе признания и гарантирования принципа верховенства права, развития гражданского общества предусматривает организацию и проведение системных социальных реформ, среди которых важное место должна занять пенсионная реформа [1, с. 17–21; 2, с. 17–28; 3, с. 41–45]. Актуальность организации и проведения комплексной пенсионной реформы вызвана рядом внешних и внутренних вызовов, связанных, прежде всего, с фрагментарностью предыдущих пенсионных реформ, острой тенденцией к росту численности людей пожилого возраста, инвалидов, неэффективностью солидарной системы пенсионного страхования, низким уровнем пенсионного обеспечения и тому подобное, тем более что значительная часть государств имеет положительный опыт проведения пенсионных реформ, в том числе через внедрение от трех- до пятиуровневых моделей пенсионного обеспечения [4].

Актуальность темы исследования. Конституционно-правовая концепция пенсионной реформы в условиях социального и правового государства должна носить «человекоцентричный» характер, что обусловлено обеспечением реальных механизмов реализации, обеспечением и правовой охраной права на пенсионное обеспечение и других тесно связанных с ним прав. Важно подчеркнуть, что, согласно Конституции Украины, «права и свободы

человека и их гарантии определяют содержание и направленность деятельности государства», «утверждение и обеспечение прав и свобод человека является главной обязанностью государства» (ст. 3). Также Основной Закон Украины предусматривает, что «граждане имеют право на социальную защиту, включающее право на обеспечение их в случае полной, частичной или временной потери трудоспособности, потери кормильца, безработицы по независящим от них обстоятельствам, а также в старости и в других случаях, предусмотренных законом» (ч. 1 ст. 46) [5]. Поэтому одним из приоритетных шагов на пути проведения пенсионной реформы является необходимость переосмысления правового обеспечения этих процессов, сущности, признаков и системы источников пенсионного права.

Ключевая роль источников пенсионного права в контексте пенсионной реформы заключается в следующем: 1) направлены на надлежащее законодательное обеспечение пенсионной реформы; 2) включают всю систему нормативно-правовых актов по пенсионному обеспечению; 3) направлены на эффективное правовое регулирование пенсионных отношений; 4) направлены на формирование действенных, эффективных и доступных механизмов реализации, обеспечения, правовой охраны права на пенсионное обеспечение и других связанных с ним прав.

Состояние исследования. С правовой точки зрения источники пенсионного права как одна из самых важных составляющих системы источников права социального обеспечения является достаточно сложным правовым явлением. Это связано с тем, что источники пенсионного права, по сути, отражают динамику правового регулирования отношений пенсионного обеспечения. В то же время, несмотря на то, что государством неоднократно предлагались шаги по пути реформирования источников пенсионного права, они являются достаточно уязвимым явлением в праве, учитывая следующее: 1) направленные на регулирование отношений по пенсионному обеспечению ситуативного характера (преимущественно отношения в солидарной системе пенсионного обеспечения); 2) не способствуют проведению эффективной пенсионной реформы; 3) имеют сложную и противоречивую структуру; 4) включают ряд законов о пенсионном обеспечении, которые имеют противоречивый характер; 5) доминирующая роль принадлежит подзаконным нормативно-правовым актам, которые не всегда доступны, прежде всего, для правомочных лиц в пенсионных правоотношениях; 6) содержат достаточно сложные механизмы реализации, обеспечения и правовой охраны права на пенсионное обеспечение и других связанных с ним прав; 7) в полной мере не подлежат государственному надзору для контроля; 8) в полной мере не подлежат конституционному, в том числе судебному, контролю.

В юридической литературе указанная проблематика частично рассматривалась в трудах таких ученых-юристов, как В. Андреев, Н. Болотина, С. Вавженчук, В. Венедиктов, С. Венедиктов, С. Вишновецкая, Т. Герасимов, И. Зуб, И. Жигалкин, М. Иншин, В. Костюк, С. Лукаш, А. Мацюк, В. Мельник, П. Пилипенко, С. Попов, С. Прилипко, А. Процевский, С. Синчук, Б. Сташкив, А. Тищенко, Н. Хуторян, И. Чанышев, М. Шумило, Л. Шумная, В. Щербина, А. Ярошенко и др. В контексте исследуемой темы следует подчеркнуть, что научные работы этих и других исследователей имеют ключевое значение для развития системы источников пенсионного права, повышения их эффективности, действенности и доступности. В то же время, учитывая современные тенденции необходимости организации и проведения комплексной пенсионной реформы, повышения эффективности права на пенсионное обеспечение и других тесно связанных с ним прав, проблематика по совершенствованию источников пенсионного права становится все более актуальной и ключевой по отношению к утверждению нашего государства как социальной и правовой.

Целью и задачей статьи является научно-теоретическое исследование сущности, признаков и тенденций источников пенсионного права в сегодняшних условиях.

Изложение основного материала. Следует отметить, что научно-правовые представления об источниках пенсионного права связаны с теоретико-правовыми подходами к категории «источники права». В свое время известный советский теоретик права С. Алексеев отмечал, что нормативные акты являются формой права, потому что они выполняют функцию правовых источников, т.е. актов правотворчества. Также ученый акцентировал внимание на том, что нормативный акт как форма права в практической жизни для лиц, применяющих или изучающих право, является фактическим источником; нормативный акт – источник, из которого люди получают сведения о правовых нормах [6, с. 442]. М. Козюбра и другие ученые подчеркивают, что «для представителей естественно-правовой доктрины источниками права являются естественные, неотчуждаемые права человека, а сторонники социологической юриспруденции источником права признают типизированные взаимоотношения между общественными союзами, которые предшествуют появлению правовой нормы» [7, с. 152]. Поэтому ученые подчеркивают, что источники права в формальном смысле следует рассматривать как способ внешнего выражения содержания правовых норм, своеобразный «резервуар», из которого субъекты правоприменения черпают соответствующие нормы (правила) для решения дела [7, с. 153]. Позиция указанных ученых-юристов заслуживает внимания, однако несколько сложно согласиться с тем, что источники права выступают «в качестве способа внешнего выражения содержания правовых норм», поскольку способ выражается через призму нормотворческого процесса.

Профессоры А. Зайчук, А. Заяц, А. Копыленко, Н. Онищенко и другие ученые-юристы указывают на то, что понятие «источник права» рассматривается через призму нескольких аспектов, а именно: 1) как источник возникновения права как социальной категории; 2) в генетическом смысле как условия формирования права, то есть факторы правотворчества и общечеловеческие ценности, которые непосредственно влияют на процесс формирования и функционирования права; 3) в юридическом смысле как способ внешнего проявления права; 4) как деятельность субъектов общественных отношений, в результате которой реализуются их потребности и удовлетворяются интересы [8, с. 334–335].

В юридической литературе до сущностных признаков источников права относят следующие: «публичность – источники права, которые создаются субъектами правотворчества и действуют в отношении всех лиц, находящихся под юрисдикцией государства; формализованный характер – источники права представляют собой соответствующим образом оформленные или признанные нормативные правовые акты; иерархичность – источники права образуют определенную иерархию по юридической силе, располагаются в порядке последовательного уменьшения последней; непосредственная связь с государством – источники права принимаются от имени государства или с его разрешения, санкционируются им, их реализация обеспечивается с помощью системы государственных гарантий и санкций» [9, с. 13]. С таким подходом вполне можно согласиться, учитывая то, что формирование системы источников права связано с выполнением государством возложенных на него задач, функций и полномочий. При

этом Н. Пархоменко отмечает, что «выяснение основных признаков источников права позволило определить понятие последних в формально-юридическом смысле, а именно: источники права – это обязательные к исполнению акты уполномоченных субъектов права, содержащие нормы права в письменной форме, а также акты волеизъявления властных субъектов, являются неписаными нормативными фактами, на основе которых (актов) возникают, изменяются и прекращаются отношения» [9, с. 13].

Подобные научные подходы применяются в доктрине трудового права и права социального обеспечения. А. Ярошенко, исследуя источники трудового права, уместно отмечает, что в формальном смысле в них включается весь массив общеизвестных и внутреннеструктурированных форм установления и выражения нормотворческими органами общеобязательных правил, регламентирующих трудовые и связанные с ними иные отношения, а в материальном смысле источники проявляются в тех отношениях, что составляют предмет трудового права [10, с. 23–24]. Подобную точку зрения высказывают и другие ученые-юристы [11, с. 6–10].

Профессора С. Прилипко и Я. Ярошенко отмечают, что источники права социального обеспечения в формальном аспекте – это совокупность общеизвестных и внутреннеструктурированных форм установления и выражения нормотворческими органами общеобязательных правил поведения, регулирующих отношения по социальному обеспечению, тогда как в материальном аспекте источники права социального обеспечения проявляются через отношения, которые составляют предмет этой отрасли права [12, с. 106].

С правовой точки зрения указанные и другие правовые подходы влияют на понимание источников пенсионного права. В юридической литературе отмечается, что серьезным недостатком современной пенсионной системы является чрезмерное количество пенсионного законодательства, которое остается при этом еще и несовершенным. Кроме того, отмечается, что сегодня в Украине происходит формирование национальной системы пенсионного обеспечения, в связи с чем осуществляется реформирование пенсионных правоотношений [13, с. 106–107]. В юридической литературе употребляется понятие «источники пенсионного обеспечения». Под источником пенсионного обеспечения понимают способы (формы) выражения норм права, принимаемых компетентными органами государственной власти и предназначенных для регулирования отношений в области пенсионного обеспечения нетрудоспособных граждан. В то же время ученые выделяют ряд особенностей источников пенсионного обеспечения, а именно: а) большинство нормативных актов являются общегосударственными, принимаются соответствующими государственными органами; следует сказать, что почти все они имеют правоустанавливающий (материальный или процедурный) характер; б) наличие в системе источников пенсионного права (наряду с общими централизованными нормативными актами) нормативных актов, имеющих характер локальных; в) для источников пенсионного обеспечения еще не характерен высокий уровень систематизации [14, с. 16].

С правовой точки зрения источники пенсионного права являются объективным и закономерным измерением результативности и эффективности нормотворчества в сфере пенсионного обеспечения. При этом они выступают внешним выражением и формой существования норм пенсионного права. Безусловно, особая роль в формировании системы источников пенсионного права принадлежит органам государственной власти. Во-первых, органы государственной власти, согласно собственным полномочиям, призваны формировать и развивать пенсионное законодательство. Во-вторых, органы государственной власти организуют и направляют осуществление пенсионной реформы через призму принятия отдельных законов о пенсионном обеспечении [15; 16; 17; 18; 19; 20]. В этом контексте парламент выполняет законодательное регулирование отношений по пенсионному обеспечению. Соответствующие нормы, закрепленные на основании Закона Украины «Об общеобязательном государственном пенсионном страховании» (далее – Закон), который разработан в соответствии с Конституцией Украины и Основами законодательства Украины об общеобязательном государственном социальном страховании, определяют принципы, основы и механизмы функционирования системы общеобязательного государственного пенсионного страхования, назначения, перерасчеты и выплаты пенсий, предоставление социальных услуг из средств пенсионного фонда, которые формируются за счет страховых взносов работодателей, бюджетных и других источников, предусмотренных настоящим Законом, а также регулируют порядок формирования Накопительного пенсионного фонда и финансирование за счет его средств расходов на оплату договоров страхования пожизненных пенсий или одноразовых выплат застрахованным лицам, членам их семей и другим лицам, предусмотренным настоящим Законом. Этим Законом (ст. ст. 4, 5) предусмотрено, что исключительно законами о пенсионном обеспечении определяются виды пенсионного обеспечения; условия участия в пенсионной системе или ее уровнях; пенсионный возраст для мужчин и женщин, при достижении которого лицо имеет право на получение пенсионных выплат; источники формирования средств, направляемых на пенсионное обеспечение; условия, нормы и порядок пенсионного обеспечения; организация и порядок осуществления управления в системе пенсионного обеспечения. Кроме того, исключительно законом определяются принципы и структура системы общеобязательного государственного пенсионного страхования; круг лиц, подлежащих общеобязательному государственному пенсионному страхованию; виды пенсионных выплат; условия приобретения права и порядок определения размеров пенсионных выплат; пенсионный возраст мужчин и женщин, при достижении которого лицо имеет право на назначение пенсии по возрасту; минимальный размер пенсии по возрасту; порядок осуществления пенсионных выплат по общеобязательному государственному пенсионному страхованию; порядок использования средств Пенсионного фонда и накопительной системы пенсионного страхования; организация и порядок осуществления управления в системе общеобязательного государственного пенсионного страхования. Справедливым будет отметить, что направленность правового регулирования отношений по пенсионному обеспечению через призму законодательного регулирования заслуживает поддержки. Однако из-за ситуативности и фрагментарности реформаторских шагов, что не позволяет системно реформировать пенсионное обеспечение, перед нашим государством стоит задача по организации очередной пенсионной реформы. В-третьих, особое место в системе источников пенсионного права занимает закон о Государственном бюджете на соответствующий год. Ведь, кроме расходов, направленных на поддержку бюджета Пенсионного фонда Украины, выплату пенсий отдельным категориям пенсионеров, этим Законом определяется минимальный размер пенсии (зависимый от размера прожиточного минимума для лиц, утративших трудоспособность). Согласно принятому 22 декабря этого года Верховной Радой Украины Закону Украины «О Государственном бюджете на 2018 год», прожиточный минимум

для лиц, утративших трудоспособность, с 1 января 2018 года составляет 1373 гривны, с 1 июля – 1435 гривен, с 1 декабря – 1497 гривен [21]. Для сравнения, размер минимальной заработной платы в 2018 году составит в месячном размере: с 1 января – 3723 гривны; в почасовом размере: с 1 января – 22,41 гривны. В-четвертых, особое место в системе источников пенсионного права занимают нормативные акты Пенсионного фонда Украины.

Таким образом, источники пенсионного права следует рассматривать в материальном и формально-правовом аспектах. В материальном аспекте источники пенсионного права – это совокупность факторов материального, социального, политического и другого характера, которые влияют на состояние и характер нормотворческой деятельности по пенсионному обеспечению. В формально-правовом аспекте источники пенсионного права – это внешние формы выражения и закрепления норм права, формируются уполномоченными на то субъектами нормотворческой деятельности с целью эффективного правового регулирования отношений по пенсионному обеспечению.

Основными особенностями источников пенсионного права являются следующие: выступают внешней формой выражения и закрепления норм пенсионного права; преимущественно ими выступают нормативно-правовые акты по вопросам пенсионного обеспечения; являются результатом нормотворческой деятельности соответствующих субъектов по пенсионному обеспечению; направлены на правовое регулирование современных отношений по пенсионному обеспечению; определяют механизмы реализации, обеспечения и правовой охраны права на пенсионное обеспечение и других тесно связанных с ним прав; отдельное место занимают международно-правовые акты Международной организации труда; ключевая роль принадлежит законам о пенсионном обеспечении; особое место занимает закон о Государственном бюджете на соответствующий год; важная роль в системе подзаконных нормативно-правовых актов принадлежит нормативным актам Пенсионного фонда Украины; вспомогательное значение имеют локальные нормативные акты о труде; подлежат государственному надзору и общественному контролю; подлежат конституционном и судебному контролю.

Выводы. Учитывая указанное, можем констатировать, что основными тенденциями совершенствования источников пенсионного права являются следующие: 1) формирование новой идеологической основы Национальной стратегии пенсионной реформы на основе консолидации усилий общества и государства; 2) утверждение Национальной стратегии пенсионной реформы на основе консолидации усилий общества и государства; 3) повышение роли законов в правовом регулировании отношений по пенсионному обеспечению; 4) разработка проекта Пенсионного кодекса Украины как результат реализации Национальной стратегии пенсионной реформы; 5) международная социально-правовая экспертиза проекта Пенсионного кодекса, проведение системных общественных и экспертных слушаний; 6) принятие Пенсионного кодекса Украины как результата общественного консенсуса; 7) введение постоянного мониторинга соблюдения права на пенсионное обеспечение и тесно связанных с ним прав; 8) обеспечение эффективного сочетания государственного и негосударственного пенсионного обеспечения, пенсионного страхования, профессионального пенсионного обеспечения; 9) введение действенных механизмов государственного надзора и общественного контроля за соблюдением права на пенсионное обеспечение и тесно связанных с ним прав.

Уместно отметить, что разработка проекта Пенсионного кодекса должна быть логичным и закономерным шагом реализации Национальной стратегии пенсионной реформы и результатом социального компромисса между уполномоченными органами государственной власти и институтами гражданского общества, которые призваны представлять интересы лиц пенсионного возраста, с учетом международных и европейских социальных стандартов, позиции ведущих экспертов, ученых, научных работников, других заинтересованных субъектов, достижений и наработок ведущих школ пенсионного права.

Список использованной литературы:

1. Іншин М.І., Сіроха Д.І. Соціальна держава: сутність і перспективи. Актуальні проблеми соціального права: збірник матеріалів учасників Всеукраїнських соціальних програм (заходів) ВГОІ «Інститут реабілітації та соціальних технологій» у 2014 р. / за загальною редакцією М.І. Іншина, В.Л. Костюка, В.О. Попелюшка. Київ: ПВГОІ «ІР СТ Україна», 2015. С. 17–21.

2. Костюк В.Л. Пенсійне право в умовах сьогодення: науково-теоретичний аспект. Соціальне право. 2017. № 1. С. 17–28.

3. Костюк В.Л. Пенсійне право: проблеми, виклики, становлення. Актуальні проблеми соціального права: збірник матеріалів учасників Всеукраїнських соціальних програм (заходів) ВГОІ «Інститут реабілітації та соціальних технологій» у 2016 р. / за заг. ред. В.Л. Костюка, В.П. Мельника. Київ: ПВГОІ «ІРСТ Україна», 2017. Випуск ІІІ. С. 41–46.

4. Пенсійна реформа: спроба № 4. URL: https://www.epravda.com.ua/publications/2017/07/11/626962.

5. Конституція України. Відомості Верховної Ради України. 1996. № 30. Ст. 141.

6. Алексеев С.С. Общая теория права: учебник. 2-е изд., перераб. и доп. Москва: ТК Велби, Проспект, 2008. 576 с.

7. Загальна теорія права: підручник / за заг. ред. М.І. Козюбра. Київ: Ваіте, 2015. 392 с.

8. Теорія держави і права. Академічний курс: підручник / за ред. О.В. Зайчука, Н.М. Оніщенко. Київ: Юрінком Інтер, 2006. 688 с.

9. Пархоменко Н.М. Джерела права: теоретико-методологічні засади: автореф. дис. ... докт. юрид. наук: спец. 12.00.01 / Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. Київ, 2009. 32 с.

10. Ярошенко О.М. Джерела трудового права України: автореф. дис. ... докт. юрид. наук: спец. 12.00.05 / Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. Харків, 2007. 42 с.

11. Костюк В.Л. Джерела трудового права України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.05 / Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ, 2000. 20 с.

12. Право соціального забезпечення в Україні: підручник / Т.А. Занфірова, М.І. Іншин, С.М. Прилипко та ін.; за заг. ред. Т.А. Занфірової, М.І. Іншина, С.М. Прилипка, О.М. Ярошенка. 2-ге вид., перероб. і доп. Харків: ФІНН, 2012. 640 с.

13. Правові проблеми пенсійного забезпечення в Україні: монографія / Н.М. Хуторян, М.М. Шумило, М.П. Стадник та ін. Київ: Ін Юре, 2012. 540с.

14. Пенсійне забезпечення: навч. посіб. / І.А. Вєтухова, Г.О. Яковлєва, О.М. Ярошенко; за заг. ред. В.В. Жернакова. Харків: Нац. ун-т «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого», 2013. 230 с.

15. Про пенсійне забезпечення: Закон України від 5 листопада 1991 року № 1788-XII. Відомості Верховної Ради України. 1992. № 3. Ст. 10.

16. Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування: Закон України від 9 липня 2003 року № 1058-IV. Відомості Верховної Ради України. 2003. № 49–51. Ст. 376.

17. Про заходи законодавчого забезпечення реформування пенсійної системи: Закон України від 8 липня 2011 року

№ 3668-VI. Відомості Верховної Ради України. 2012. № 12–13. Ст. 82.

18. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо пенсійного забезпечення: Закон України від 2 березня 2015 року № 213-VIII. Відомості Верховної Ради України. 2015. № 22. Ст. 145.

19. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України: Закон України від 6 грудня 2016 року № 1774-VIII. Відомості Верховної Ради України. 2017. № 2. Ст. 25.

20. Про внесення змін до деяких законодавчих актів щодо підвищення пенсій: Закон України від 3 жовтня 2017 року № 2148-VIII. Відомості Верховної Ради України. 2017. № 40–41. Ст. 383.

21. Про Державний бюджет на 2018 рік: Закон України від 22 грудня 2017 року. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=62551.

ИНФОРМАЦИЯ ОБ АВТОРЕ

Мицай Марина Алексеевна – соискатель кафедры муниципального права и административно-правовых дисциплин Учебно-научного института права имени Иоанникия Малиновского Национального университета «Острожская академия»

INFORMATION ABOUT THE AUTHOR

Mytsai Marina Alekseevna – Competitor of the Department of Municipal Law and Administrative-Legal Disciplines Educational and Scientific of I. Malynovskyi Institute of Law of National University of Ostroh Academy

marina5775@ukr.net

УДК 343.132(477)

СОЦІАЛЬНА АДАПТАЦІЯ СПІВРОБІТНИКІВ (ПРАЦІВНИКІВ) ОПЕРАТИВНИХ ПІДРОЗДІЛІВ СЛУЖБИ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ ПІСЛЯ ЗВІЛЬНЕННЯ

Іван СЕРВЕЦЬКИЙ,
доктор юридичних наук, доцент,
професор кафедри спеціальної техніки та оперативно-розшукової діяльності
Національної академії Служби безпеки України

Олена НАЗАРЕНКО,
аспірант відділу аспірантури і докторантури
Національної академії Служби безпеки України

АННОТАЦІЯ

У статті розглянуто основні етапи соціальної адаптації співробітників (працівників) оперативних підрозділів Служби безпеки України до нових умов існування після звільнення з військової служби, деякі законодавчі дії держави щодо психологічної та соціальної адаптації співробітників (працівників) оперативних підрозділів Служби безпеки України. Проаналізовано досвід адаптації військовослужбовців в іноземних державах і основні законодавчі акти, що регламентують дану сферу відносин. Актуальність проблеми соціально-психологічної адаптації, а в її межах і психологічної реабілітації військовослужбовців, звільнених у запас, та членів їхніх родин продиктована різкою зміною умов їхньої життєдіяльності та відсутністю попередньої психологічної підготовки до відповідних життєвих змін. Співробітники (працівники) оперативних підрозділів Служби безпеки України і члени їхніх сімей потребують професійної державної підтримки під час переходу від військових до цивільних умов життя.

Ключові слова: співробітники оперативних підрозділів, соціальна адаптація, звільнення з військової служби, цивільне життя.

SOCIAL ADAPTATION OF EMPLOYEES (WORKERS) OF OPERATIVE SUBDIVISIONS OF THE SECURITY SERVICE OF UKRAINE IS AFTER LIBERATION

Ivan SERVETSKYI,
Doctor of Law, Associate Professor, Professor at the Department of Special Engineering and Operative-Investigative Activity
of National Academy of Security Service of Ukraine

Olena NAZARENKO,
Postgraduate Student at the Department Postgraduate and Doctoral Studies
of National Academy of Security Service of Ukraine

SUMMARY

In the article the basic stages of social adaptation of employees (workers) of the operative departments of the Security Service of Ukraine are considered to the new terms of existence after liberation from military service, some legislative actions of the state in relation to psychological and social adaptation of employees (workers) of the operative departments of the Security Service of Ukraine. Experience of adaptation of servicemen in the foreign states and basic legislative acts that regulate this sphere of relations are analysed. Actuality of problem of social psychological adaptation, and in her scopes and psychological rehabilitation of servicemen, exempt in a supply, and members of their families dictated by the dramatic change of terms of their vital functions and absence of previous psychological preparation to the corresponding vital changes. The employees (workers) of the operative departments of the Security Service of Ukraine and members of their families need professional state support in transition from soldiery to the civil terms of life.

Key words: employees of operative departments, social adaptation, liberation from military service, civil life.

REZUMAT

Articolul descrie principalele etape de adaptare socială a personalului (angajați) din unitățile de funcționare a Serviciului de Securitate la noile condiții de existență după ce a părăsit armata, unele acte legislative ale statului de adaptare psihologică și socială a angajaților (lucrătorilor) a unităților operaționale ale Serviciului de Securitate. Se analizează experiența de adaptare a militarilor în state străine și principalele acte legislative care reglementează această sferă de relații. Urgența problemelor de adaptare socio-psihologic, și în cadrul acestuia și reabilitarea psihologică a militarilor, pensionari, și familiile lor este dictată de o schimbare bruscă în condițiile lor de viață și lipsa de pregătire mentală înainte de schimbările de viață relevante. Angajații (operatorii) din diviziile operaționale ale Serviciului de Securitate din Ucraina și membrii familiilor acestora au nevoie de sprijin profesional din partea statului pentru trecerea de la condițiile militare la cele civile.

Cuvinte cheie: angajații unităților operaționale, adaptarea socială, concedierea din serviciul militar, viața civilă.

Постановка проблеми. Проведення антитерористичної операції на сході України зобов'язує Службу безпеки України (далі – СБ України) забезпечити успішне застосування сил і засобів у бойових діях. Тисячі співробітників СБ України, які взяли участь у бойових діях, потребують соціальної адаптації. Поряд з економічними, політичними, соціальними, з'являються також і психологічні наслідки для співробітників, особливо для тих, хто брав безпосередню участь у бойових діях.

Тому такі бійці потребують соціальної адаптації.

Стан дослідження. Серед учених, які досліджували адаптацію, необхідно відзначити таких, як: В. Андреєв, В. Андрушко, В. Бакіров, І. Бондар, Л. Гончарук, В. Дем'янишин, В. Котюк, О. Красавчиков, А. Крупник, С. Прилипко, О. Процевський, Б. Сташків, Г. Чанишева, О. Ярошенко та ін.

Серед закрдонних учених необхідно згадати таких, як: В. Артс, Р. Титмус, П. Пірсон, М. Ганслі Теренс, Й. Хендшель, П. Таундсен, С. Брю, М. Вебер, Дж. Гелбрейт, Р. Даль, Дж.М. Кейнс, Х. Ламперт, А. Маршалл, А. Пігу, П. Самуельсон, М. Фрідмен, Ф. Хайек, П. Хейне та багато інших.

Сферу соціального захисту оперативних співробітників (працівників) СБ України вивчали: І. Вітик, І. Гнибіденко, А. Гончаров, І. Гущин, Е. Дмитренко, Ю. Дмитренко, О. Єрмаков, О. Логінов, Б. Надточій, В. Новіков, В. Омельчук, В. Папієв, А. Попов, В. Полянський, І. Сирота, М. Стрельбицький, Д. Фещенко, В. Яценко й ін.

Незважаючи на значний доробок відомих науковців із даної проблеми, серед вчених дотепер не досягнуто єдності у визначенні механізму реалізації соціальної адаптації після виконання завдань, а також після звільнення з військової служби.

Це пов'язано насамперед із тим, що законодавство України у сфері адаптації до цивільного життя військовослужбовців не є досконалим і потребує поліпшення.

Метою та завданням статті є розгляд закономірностей адаптації співробітників (працівників) оперативних підрозділів СБ України до цивільного життя після звільнення та дослідження проблеми реалізації соціальної адаптації в нашій державі на практиці.

Виклад основного матеріалу. Адаптація (лат. Adapto – пристосування) – пристосування живого організму до динамічних умов зовнішнього і внутрішнього середовища, спрямоване на збереження і підтримання гомеостазу [1, с. 10].

Соціальна адаптація – процес активного пристосування співробітників (працівників) оперативних підрозділів СБ України і членів їхніх сімей до нових умов проживання в громадянському суспільстві з ринковою системою взаємовідносин. Успішність соціальної адаптації – це добре збалансоване співвідношення між потребами людини і вимогами конкретного соціального середовища.

Відомо, що швидкість соціальної адаптації залежить від двох основних умов: зовнішніх – ступеня сприяння життєвих обставин, а також внутрішніх – готовності самих військовослужбовців до змін.

Умовно час адаптації можна розбити на етапи: підготовчий, етап психологічного напруження перед звільненням, етап гострих психічних реакцій під час переходу до цивільного життя, етап гострих психічних реакцій виходу з військового життя, етап перегляду колишніх стереотипів і придбання нових вмінь і навичок [2, с. 19].

Підготовчий етап. На цьому етапі найважче дається розуміння того, що звільнення з військової служби неминуче. Головним подразником стає тривала загроза того, що звільнення відбудеться. Закономірність полягає в тому, що, чим сумлінніше служить співробітник (працівник) оперативного підрозділу СБ України, чим комфортніше йому в умовах військової служби, тим болючіше проходить цей етап. Найбільше в цей період співробітник (працівник) оперативного підрозділу СБ України потребує делікатної поради авторитетної для нього людини. Наявність можливості залишитися в системі СБ України, будучи цивільною людиною, – найкращий вихід із стресу.

Найважче в цей період буває особам, які не мають власного житла і реальної перспективи його отримання. Також у цей період дуже важлива допомога юриста, який міг би роз'яснити права й обов'язки співробітника (працівника) оперативного підрозділу СБ України перед державою і держави перед ним. Знання законів і психологічний настрій на позитивний результат – найважливіша умова запобігання психічним захворюванням, конфліктам і спробам самогубства. Необхідну допомогу можуть надати колеги, раніше звільнені з лав військової служби, які успішно пройшли період адаптації. Ще більш ефективну допомогу можуть надати діючі громадські організації ветеранів СБ України в регіонах [3, с. 160].

Етап психологічного напруження перед звільненням. Цей етап характеризується тим, що безпосередньо передує звільненню в запас. Військовослужбовець здає справи і посаду, ходить по кабінетах з обхідним листом, підписує акти приймання-передачі. Емоційне напруження посилюється ще й тим, що від військовослужбовця в цей період практично нічого не залежить. Він діє за інерцією, до тих пір, поки не відчує себе чужим у рідному колективі. У цей період необхідні такі якості, як рішучість і самовладання.

Етап гострих психічних реакцій під час переходу до цивільного життя. На цьому етапі військовослужбовець заново відкриває для себе «цивільний світ». У новому світі немає твердого статутного порядку, немає беззаперечної покори начальнику тощо.

Етап гострих психічних реакцій виходу з «військового життя». На цьому етапі військовослужбовець відчуває себе позбавленим звичної твердої опори, він ніби опиняється підвішеним над прірвою. Замість перспективи і добре налагодженого, нехай і не дуже благополучного, але стабільного життя, він опиняється в ситуації, в якій йому необхідно вирішити багато питань свого облаштування й організації життя сім'ї. Відбувається руйнування життєвих звичок та інтересів [3, с. 161].

Також військовослужбовці, які звільнені в запас, мають досить високий рівень суїцидального ризику. Згідно з положеннями Міжнародної асоціації превенції суїцидів (IASP), ця група внесена до переліку окремих верств населення з підвищеним суїцидальним ризиком [3, с. 163]. Різка зміна життєдіяльності в продуктивний період, перешкоди, які стають на заваді досягненню життєвих цілей, реалізації мрій і здаються непереборними, змушують військовослужбовця боротися, шукати вихід, переосмислювати сенс буття. Часто в цей період зростає невпевненість у собі, виникають інтимні, особистісні та міжособистісні негаразди, які часто вирішуються шляхом зведення рахунків із життям. Тому, на жаль, найбільш працездатна група населення є найбільш уразливою з погляду проблеми розповсюдження саморуйнуючої поведінки. Крім того, треба зазначити, що добровільна загибель чоловіків середнього віку найчастіше спричинена вираженими проявами сформованих (хронічних) еквівалентних форм саморуйнуючої поведінки, зокрема, алкоголізацією, чоловічою депресією й екзистенціальною кризою (психологічною кризою існування). Однак, якщо проблемам, пов'язаним з алкогольною залежністю, приділяється достатньо уваги з боку фахівців (психіатрів, наркологів, психологів), то такі стани, як чоловіча депресія та екзистенціальна криза, зовсім не усвідомлюються спеціалістами як проблеми, наслідком яких безпосередньо може бути здійснення життєво небезпечних аутоагресивних дій. Тоді як саме за таких розладів, що мають суттєві ґендерні особливості, чоловіки вдаються до

високолетальних способів аутоагресивних дій: повішання, поранення гострими предметами життєво небезпечних зон організму, падіння з висоти чи потрапляння під транспорт, важкі отруєння засобами побутової хімії тощо.

Вкрай необхідна соціальна адаптація, що супроводжується не тільки оволодінням конкретними знаннями, вміннями та навичками, але і розвитком життєво важливих якостей, які сприяють освоєнню нового виду діяльності.

Військовослужбовець звик ототожнювати підвищення кваліфікації із призначенням на вищу посаду. Кожного разу по закінченні курсів він міг претендувати на нову посаду. Саме тому виникає такий когнітивний дисонанс. Перепідготовка на цивільні спеціальності передбачає отримання нових знань із цивільної спеціальності, яку військовослужбовець раніше не мав, тому і підвищувати тут нічого. Курсова підготовка сприяє отриманню мінімальних знань у галузі економічної термінології, менеджменту, фінансового аналізу та бухгалтерського обліку, вивчення іноземних мов, основ ведення бізнесу тощо [3, с. 163].

Сучасна сфера зайнятості вимагає від людини більшої самостійності, підприємливості, вміння брати на себе відповідальність за своє життя і за те, що в цьому житті з нею трапляється, тобто розвитку необхідних для успішної адаптації до цивільного життя якостей, які можна розвивати на психологічних тренінгах, а також під час консультативної та психокорекційної роботи. Аналіз роботи з психологічного супроводження професійної перепідготовки учасників проекту «Україна – Норвегія» дозволив зробити висновок, що після проведеної психологом роботи майже 10% учасників проекту вже під час проходження перепідготовки, застосовуючи отримані під час психологічних тренінгів і консультацій знання та вміння, успішно змогли пройти вступні співбесіди, зокрема і психологічне тестування. Збільшилася й активність військовослужбовців у самостійному пошуку роботи. Результати опитування учасників проекту на останньому етапі роботи психологів показали, що 95% військовослужбовців відзначили велику необхідність психологічного супроводження, 87% із них висловили думку про необхідність збільшення кількості годин на психологічну підготовку й індивідуальне консультування. Ще 25% – виявили бажання пройти психологічну діагностику і за її результатами – індивідуальне консультування, 7% – висловили бажання пройти сімейне психологічне консультування [2, с. 26].

Перепідготовка на цивільні спеціальності повинна розглядатися як можливість систематичного та професійного впливу на свідомість військовослужбовця з метою формування його світогляду для подальшої усвідомленої діяльності в громадянському суспільстві на основі отриманого необхідного мінімуму знань щодо законів і правил взаємин людей у ньому.

Головне завдання курсової перепідготовки полягає в тому, щоб перекваліфікувати військовослужбовця. Потрібно дати необхідний мінімум знань у галузі економіки, фінансів, цивільного права, інформаційних технологій, бізнесу тощо. Дуже добре, якщо вдається організувати перепідготовку військовослужбовця з військової спеціальності на аналогічну цивільну спеціальність: льотчик, матрос, інженер.

Успіхів можна досягти за поєднання курсової перепідготовки та тренінгів-семінарів. Тренінги-семінари дозволяють послабити дію соціальних настанов і стереотипів, що заважа¬ють адаптації, змінити песимістичне ставлення до себе і навколишньої дійсності, сформувати активну життєву позицію в нових умовах.

Проведений аналіз сучасних умов соціальної і професійної адаптації військовослужбовців до цивільного життя у світлі ухвалених нормативних документів показав, що, відповідно до ст. 3 Конституції України [4], найвищою соціальною цінністю в Україні визнаються людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека, а утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави. У Службі безпеки України повсякденна діяльність щодо створення умов соціальної і професійної адаптації військовослужбовців здійснюється відповідно до ст. ст. 17, 46 Конституції України, за якими держава забезпечує соціальний захист громадян України, які перебувають на службі у Збройних силах України. Ст. 19 Статуту внутрішньої служби Збройних сил України [5] визначає, що держава гарантує військовослужбовцям соціальний і правовий захист згідно із законами й ухваленими відповідно до них нормативно-правовими актами. Забезпечення зайнятості осіб, звільнених із військової служби без права на пенсію, здійснюється відповідно до Закону України «Про зайнятість населення» [6]. Згідно із Законом України «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування на випадок безробіття» [7], право на матеріальне забезпечення на випадок безробіття та соціальні послуги мають особи, звільнені з військової служби у Збройних силах України у зв'язку зі скороченням штатів без права на пенсію та визнані безпробітними установленим порядком.

До того ж військовослужбовці Збройних сил України, що підлягають звільненню з військової служби у зв'язку з реформуванням Збройних сил України, відповідно до ст. 1 Закону України «Про державні гарантії соціального захисту військовослужбовців, які звільняються зі служби у зв'язку з реформуванням ЗС України, та членів їхніх сімей» [8], мають право на безоплатну соціальну і професійну адаптацію, зокрема й консультації та перепідготовку з обраних ними цивільних спеціальностей, за рахунок коштів державного бюджету незалежно від права на пенсію.

Згідно із Законом України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їхніх сімей» [9], військовослужбовцям, що підлягають звільненню у зв'язку зі скороченням штатів або проведенням організаційних заходів і за станом здоров'я, за відповідних умов дозволяється незалежно від права на пенсію проходити професійну перепідготовку протягом останнього року перед звільненням із військової служби коштом державного бюджету.

Згідно з п. 5 ст. 8 Закону України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їхніх сімей» [9], «військовослужбовцям, які мають вислугу військової служби не менше 10 років та позитивні службові характеристики, дозволяється, починаючи з 1 січня 2005 р., протягом останнього року перед звільненням із військової служби проходити професійну перепідготовку (тривалістю не менше 500 годин), без стягнення з них платні за навчання та зі збереженням всіх видів забезпечення у визначеному Законом порядку, у центрах перепідготовки та працевлаштування всіх форм власності за рахунок службового часу». Перепідготовка або перенавчання військово¬службовців, які звільняються, має проводитися як мінімум за один-два роки до звільнення, як прийнято в країнах Європейської та світової спільноти, а не в рік звільнення, як це прийнято в нашій державі, тому насправді перепідготовка проводиться в основному після звільнення.

Відповідно до ст. 3 Закону України «Про статус ветеранів військової служби, гарантії їхнього соціального захисту» [10], ветеранам військової служби (мають 25 років календарних або 30 років пільгових, з них не менше 20 календарних) держава гарантує можливості в економічній, соціальній, політичній сферах щодо задоволення різноманітних життєвих потреб, а також подає різні види допомоги шляхом реалізації права на працю відповідно до рівня професійної підготовки та цільових програм соціальної адаптації. Права військовослужбовців, що підлягають

адаптації до цивільного життя, на соціальну і професійну адаптацію можуть ефективно реалізуватися шляхом виконання Державної програми соціальної і професійної адаптації військовослужбовців, що підлягають звільненню, та осіб, звільнених із військової служби [11], яка є механізмом реалізації положень законів України щодо адаптації військовослужбовців до цивільного життя. Відповідно до положень цієї програми, військовослужбовці Служби безпеки України мають право брати участь у міжнародних проектах і програмах, у межах яких здійснюється перепідготовка військовослужбовців, що підлягають звільненню, та осіб, звільнених із військової служби.

Варто визнати, що держава повинна брати участь в адаптації не тільки військовослужбовців, звільнених із військової служби, а також і членів їхніх сімей, згідно із законодавством України.

Наприклад, у Великій Британії всі військовослужбовці можуть скористатися послугами центрів перепідготовки за два роки до звільнення і ротягом двох років після звільнення. Всі військовослужбовці, яким надається право на перепідготовку, розділені на три категорії: військовослужбовці, які завершили службу за контрактом та через скорочення чисельності збройних сил. Тут розрізняють два класи: військовослужбовців, термін служби яких становить від 4 до 6 років; військовослужбовці, термін служби яких становить понад 6 років; військовослужбовці, що звільняються за станом здоров'я; військовослужбовці, що прослужили менше 4 років [3, с. 164].

Залежно від тривалості перебування на службі військовослужбовець може скористалися трьома варіантами перепідготовки: одержати оплачувану відпустку від 20 до 35 днів для проходження перепідготовки. За цей час організовуються: семінар зі зміни кар'єри та брифінги фахівців, тренінг із питань нової кар'єри, ярмарок вакансій, робота в цивільній організації з випробним терміном, особисті поїздки військовослужбовця до нового місця проживання для вирішення організаційних питань можливої зміни місця проживання. Вйськовослужбовці мжуть одержати доступ до послуг АІК і пройти на¬вчання на тренінгах, семінарах, консультаціях із питань зайнятості, одержати поради з перепідготовки (для військовослужбовців, починаючи з періоду за 2 роки до звільнення). Для бажаючих організовується повний цикл перепідготовки й програма сприяння працевлаштуванню. Також можна отримати особистий грант для оплати витрат на перепідготовку й тренінги.

Військовослужбовцям, що звільняються за станом здоров'я, доступні всі послуги Центра, незалежно від тривалості їхньої служби в армії. Ті, хто не зможе скористатися правом на одержання послуг із перепідготовки й сприяння в працевлаштуванні, можуть ним скористатися протягом двох років після звільнення або передати це право дружині (чоловікові).

Збройні сили Великої Британії піклуються про військовослужбовців, що звільняються зі служби, що свідчить про якість Збройних сил як роботодавця. Система доступна для солдатів, сержантів, офіцерів [3, с. 164].

У Королівстві Данія всі курси перепідготовки безкоштовні. Датська система перепідготовки розглядає дві групи військовослужбовців: такі, що уклали контракт до досягнення свого 35-річчя; такі, що уклали контракт до свого 60-річчя. Ця категорія має право на пенсію, право на перепідготовку вони не мають [12].

Особливостями датської системи перепідготовки є такі: система керується Міністерством оборони; обсяг наданих послуг залежить від типу контракту: К35 і К60; військовослужбовці контракту типу К35 мають право на фінансову підтримку; консультації з питань кар'єрного росту доступні для всіх [12].

У Сполучених Штатах Америки діє система перепідготовки військовослужбовців. Керівництво системою підготовки до цивільного життя здійснює Адміністрація з пільг для ветеранів, яку очолює заступник міністра оборони з питань пільг. Основними видами пільг є: компенсації ветеранам, пенсії, пільги для сімей загиблих, допомога в облаштуванні й зайнятості, гарантії кредиту на житло й покриття страхування життя. Право на перепідготовку залежить від тривалості служби, типу контракту, досягнень у службі, причини звільнення.

Програма діє для всіх категорій військовослужбовців незалежно від типу підписаного ними контракту.

Зміст Програми переходу: триденні семінари, які проводять фахівці Державної служби зайнятості, служби підтримки військових сімей, департаменту праці, штатні співробітники Центра ветеранів із занятості й працев¬лаштування. У зміст матеріалу семінарів входить інформація про пільгові програми й способи подання документів для участі в них. Питаннями семінарів є: оцінка особистих якостей, дослідження кар'єри, стратегія ефективного пошуку роботи, інтерв'ю, розгляд пропозицій роботодавців, психологічна підтримка.

Професійно-технічні освітні консультації. Ціль консультацій – допомогти військовослужбовцю вибрати напрям перепідготовки. Допомога може передбачати тестування здібностей, професійні дослідження, вибір правильного типу навчальної програми для подальшого навчання та вибір освітніх і навчальних засобів, якими може скористатися військовослужбовець.

У Німеччині діє система соціальних гарантій військовослужбовцям, що звільняються з військової служби. У складі центрального апарату Міністерства оборони, поряд із правовим, бюджетним та іншим відділами, створені й соціальні відділи, які здійснюють функції соціального й правового захисту військовослужбовців. Завдання соціального захисту військовослужбовців Німеччини покладені на адміністративно-господарське керівництво військових гарнізонів [3, с. 165].

Висновки. Процес адаптації військовослужбовців до цивільного життя – важлива державна справа, що вимагає індивідуального підходу до кожного військовослужбовця, який має звільнитися. Держава гарантує військовослужбовцям і членам їхніх сімей соціальний і правовий захист відповідно до законів і ухвалених згідно з ними нормативно-правових актів. Держава гарантує кожному ветерану військової служби можливості в економічній, соціальній, політичній сферах, а також надає допомогу шляхом реалізації права на працю відповідно до рівня професійної підготовки та цільових програм соціальної адаптації.

Адаптація співробітників (працівників) оперативних підрозділів Служби безпеки України й інших силових структур, згідно із загальнодержавною програмою, повинна проходити окремою позицією в законодавчій базі України з обов'язковою відповідальністю Служби безпеки України й інших силових структур.

Професійна переорієнтація як самостійна діяльність військовослужбовців, звільнених у запас, з пошуку та підбору нової роботи повинна будуватися не на випадкових порадах оточуючих чи емоційних оцінках ситуації, а на розумінні загальних закономірностей цього процесу, прогнозуванні своїх можливостей і зміні психічного стану, знанні основних чинників, які впливають на успіх переходу від служби до цивільного життя. Водночас українські фахівці вже зараз повинні переймати досвід розвинених демократичних країн у сфері соціальної адаптації та реабілітації військовослужбовців після звільнення з військової служби.

Список використаної літератури:

1. Психологічна енциклопедія / автор-упорядник О. Степанов. К.: Академвидав , 2006. 424 с.
2. Кондрюкова В., Слюсар І. Соціально-психологічна адаптація військовослужбовців силових структур, звільнених у запас: навчально-методичний посібник. К.: Гнозіс, 2013. 116 с.
3. Буряк О., Гіневський М. Соціальна адаптація армії України до нових умов існування. Збірник наукових праць Харківського національного університету Повітряних Сил. 2014. № 4. С. 160–166.
4. Конституція України: Закон України від 28 червня 1996 р. № 254 к/96-ВР. Відомості Верховної Ради України. 1996. № 30. Ст. 141 (зі змінами та доповненнями).
5. Статут внутрішньої служби Збройних сил України: Закон України від 24 березня 1999 р. № 548–XIV. Відомості Верховної Ради. 1999. 193 с.
6. Про зайнятість населення: Закон України від 1 березня 1991 р. № 803–XII. Відомості Верховної Ради України. 1991. № 14. Ст. 170 (зі змінами).
7. Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування на випадок безробіття: Закон України від 2 березня 2000 р. № 1533–III. Відомості Верховної Ради України. 2000. № 22. Ст. 171 (зі змінами).
8. Про державні гарантії соціального захисту військовослужбовців, які звільняються зі служби у зв'язку з реформуванням Збройних сил України, та членів їхніх сімей: Закон України від 15 червня 2004 р. № 1763–IV. Відомості Верховної Ради України. 2004. № 36. Ст. 444 (зі змінами та доповненнями).
9. Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їхніх сімей: Закон України від 20 грудня 1991 р. № 2011–XII. Відомості Верховної Ради України. 1992. № 15. Ст. 190 (зі змінами).
10. Про статус ветеранів військової служби, ветеранів органів внутрішніх справ і деяких інших осіб та їх соціальний захист: Закон України від 24 березня 1998 р. № 203/98-ВР. Відомості Верховної Ради України. 1998. № 40–41. Ст. 249 (зі змінами та доповненнями).
11. Про затвердження Державної програми соціальної і професійної адаптації військовослужбовців, що підлягають звільненню, та осіб, звільнених з військової служби, на період до 2011 р.: постанова Кабінету Міністрів України від 12 травня 2007 р. № 720. Офіційний вісник України. 2007. № 37. Ст. 1474 (1 червня).
12. Культурно-гуманітарне співробітництво між Україною та Данією. URL: http://denmark.mfa.gov.ua/ua/ukraine-dk/culture.

ДОВІДКА ПРО АВТОРІВ

Сервецький Іван Васильович – доктор юридичних наук, доцент, професор кафедри спеціальної техніки та оперативно-розшукової діяльності Національної академії Служби безпеки України

Назаренко Олена Леонідівна – аспірант відділу аспірантури і докторантури Національної академії Служби безпеки України

INFORMATION ABOUT THE AUTHORS

Servetskyi Ivan Vasylovych – Doctor of Law, Associate Professor, Professor at the Department of Special Engineering and Operative-Investigative Activity of National Academy of Security Service of Ukraine

siv2055@gmail.com

Nazarenko Olena Leonidivna – Postgraduate Student at the Department Postgraduate and Doctoral Studies of National Academy of Security of Ukraine

nazarenko85@ukr.net

УГОЛОВНОЕ ПРАВО, УГОЛОВНО-ИСПОЛНИТЕЛЬНОЕ ПРАВО

УДК 343.01

ШЛЯХИ ВДОСКОНАЛЕННЯ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ПРОБАЦІЇ В УКРАЇНІ

Ігор АЛЕКСЄЄВ,
аспірант кафедри кримінального права та процесу
Хмельницького університету управління та права

АНОТАЦІЯ

Стаття присвячена дослідженню проблемних питань правового регулювання пробації в Україні. Обґрунтовано необхідність вдосконалення правових механізмів забезпечення діяльності органу пробації, конкретизації окремих аспектів порядку складання досудової доповіді, врегулювання питання відповідальності засуджених, звільнених від відбування покарання з випробуванням, які ухиляються від виконання покладених на них законом та судом обов'язків. Запропоновано передбачити здійснення органом пробації нагляду за поведінкою осіб, умовно-достроково звільнених від відбування покарання.

Ключові слова: пробація, попередження вчинненя злочину, кримінальне покарання, досудова доповідь, умовно-дострокове звільнення.

WAYS OF IMPROVING LEGAL REGULATION OF PROBATION IN UKRAINE

Ihor ALEKSIEIEV,
Postgraduate Student at the Department of Criminal Law
and the Process of Khmelnitsky University of Management and Law

SUMMARY

The article is devoted to the research of problematic issues of legal regulation of probation in Ukraine. The necessity of improving the legal mechanisms for ensuring the activity of the probation body, specifying certain aspects of the procedure for drafting a pre-trial report, and resolving the issue of the responsibility of convicts released from serving a sentence with a test that evade fulfillment of the obligations imposed on them by law and the court is substantiated. It is proposed to foresee the implementation by the body of probation of supervision over the behavior of persons conditionally released from pre-term release from serving a sentence.

Key words: probation, crime prevention, criminal punishment, pre-trial report, conditional release.

REZUMAT

Articolul este dedicat studierii problemelor problematice ale reglementării legale a probațiunii în Ucraina. Necesitatea îmbunătățirii mecanismelor pentru activitatea unui organ de probațiune, specificând anumite aspecte ale procedurii de întocmire a raportului pre-proces, soluționarea problemei răspunderii deținuților eliberați de probațiune, nu și-a îndeplinit sarcinile atribuite de lege și de instanța de judecată. Se propune să se prevadă ca autoritatea de probațiune să supravegheze comportamentul persoanelor care sunt eliberate condiționată de la începutul executării pedepsei.

Cuvinte cheie: probațiune, avertizare de comitere a unei infracțiuni, pedeapsă penală, raport preliminar, eliberare condiționată.

Постановка проблеми. Однією з найбільш актуальних тем вітчизняної правової науки на сучасному етапі є проблема формування та розбудови національної пробації в України. Слід відзначити, що 5 лютого 2015 року Верховною Радою України прийнято Закон України «Про пробацію» (далі – Закон) [1]. Даний закон визначає національну модель пробації, яку розроблено з урахуванням стандартів пробації, викладених у Рекомендації CM/Rec(2010)1 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам про Правила Ради Європи про пробацію [2]. При цьому доводиться констатувати, що в процесі практичної реалізації положень Закону, а також іншого законодавства, що регулює правові основи пробації, виникають проблемні питання, які негативно впливають на ефективність роботи служби пробації, ускладнюють процес досягнення мети пробації тощо.

Актуальність теми. Окремі аспекти розвитку системи пробації та її інституційного оформлення розглядались у працях Є.Ю. Бараша, О.В. Беци, І.Г. Богатирьова, О.М. Джужі, В.М. Дрьоміна, Н.А. Орловської, Д.В. Ягунова, І.С. Яковець та інших. Водночас у працях вказаних науковців відсутній детальний аналіз проблемних питань, які виникають у процесі практичної реалізації законодавства про пробацію, та пропозицій щодо їх вирішення.

Метою статті є визначення проблемних питань, які виникають у процесі практичної реалізації положень Закону, Кримінального, Кримінального процесуального, Кримінально-виконавчого кодексів України в частині

регулювання правових основ пробації, а також формулювання конкретних пропозицій щодо вдосконалення відповідного законодавства в даній сфері.

Виклад основного матеріалу дослідження. В Україні одним із перших актів, в якому зроблено спробу визначення змісту інституту пробації, стала Концепція реформування кримінальної юстиції України, затверджена Указом Президента України від 8 квітня 2008 року № 311. У положеннях Концепції пробація визначалася як інститут права іноземних держав, який використовується у двох значеннях: 1) вид покарання; 2) спеціальна служба. У Концепції йшлося про другий аспект пробації та передбачалося, що служби пробації здійснюють свою діяльність у двох головних напрямах: 1) виконання відповідного виду покарання; 2) забезпечення суду інформацією про соціальну характеристику особи, яка обвинувачується у вчиненні злочину, з метою визначення найбільш адекватного для цієї особи запобіжного заходу або виду покарання [3]. Прийнятий у 2015 році Закон став якісно новим етапом на шляху розвитку системи пробації в Україні та новою спробою дати легальну (офіційну) дефініцію поняття «пробація». Закріплений у Законі термін «пробація» як система наглядових та соціально-виховних заходів, що застосовуються за рішенням суду та відповідно до закону до засуджених, виконання певних видів кримінальних покарань, не пов'язаних із позбавленням волі, та забезпечення суду інформацією, що характеризує обвинуваченого. У статті 4 Закону зазначається, що метою пробації є забезпечення безпеки суспільства шляхом виправлення засуджених, запобігання вчиненню ними повторних кримінальних правопорушень та забезпечення суду інформацією, що характеризує обвинувачених, з метою прийняття судом рішення про міру їхньої відповідальності.

Завданнями пробації є: підготовка досудових доповідей щодо обвинувачених; здійснення нагляду за засудженими до покарань у вигляді позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю, громадських робіт, виправних робіт, особами, яким покарання у вигляді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк замінено покаранням у вигляді громадських робіт або виправних робіт, особами, звільненими від відбування покарання з випробуванням, звільненими від відбування покарання вагітними жінками і жінками, які мають дітей віком до трьох років; виконання певних видів покарань, не пов'язанихі з позбавленням волі; направлення засуджених до обмеження волі для відбування покарання до виправних центрів; реалізація пробаційних програм стосовно осіб, звільнених від відбування покарання з випробуванням; проведення соціально-виховної роботи із засудженими; здійснення заходів із підготовки осіб, які відбувають покарання у вигляді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк, до звільнення; реалізація інших заходів, спрямованих на виправлення засуджених та запобігання вчиненню ними повторних кримінальних правопорушень.

Закон визначає три види пробації – досудову, наглядову та пенітенціару. Види пробації є складовими частинами системи пробації, які визначені умовно у першу чергу з урахуванням специфіки суб'єктів пробації (обвинувачені, засуджені до покарань без позбавлення волі або звільнені від відбування покарання з випробуванням, засуджені до покарання у вигляді обмеження або позбавлення волі, які готуються до звільнення), а також специфіки заходів пробації щодо кожної категорії суб'єктів.

Згідно зі ст. 9 Закону досудова пробація – це забезпечення суду формалізованою інформацією, що характеризує обвинуваченого з метою прийняття судом рішення про міру його відповідальності [1]. Із цього приводу слід погодитись з висновками О. Єні та Л. Матієк, відповідно до яких складання досудової доповіді має свої особливості, а саме: здійснюється ще до ухвалення вироку; здійснюється щодо обвинуваченого (а не засудженого); суб'єктом її ініціювання та остаточного застосування є не орган пробації, а суд (за участю учасників судового провадження); має рекомендаційний характер [4].

При цьому відносно невеликий період реалізації досудової пробації засвідчив, що при практичному застосуванні окремих положень Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК України) виникають певні проблемні питання, пов'язані, зокрема, з відсутністю встановленого мінімального строку на підготовку досудової доповіді. Так, чимало труднощів виникає в процесі складання досудових доповідей, на підготовку яких судом встановлюється обмежений строк від 1 до 10 днів. У таких випадках втрачається мета підготовки досудової доповіді, унеможливлюється надання до суду повної та розгорнутої інформації про обвинуваченого (соціально-психологічна характеристика обвинуваченого, умови життєдіяльності, особистісні характеристики обвинуваченого, його оточення та інше).

Позиція окремих суддів полягає в тому, що відповідно до частини п'ятої статті 314 КПК України в підготовчому засіданні суд вирішує питання щодо складання досудової доповіді. Після завершення підготовки до судового розгляду суд постановляє ухвалу про судовий розгляд, який має бути призначений не пізніше десяти днів після постановлення ухвали (стаття 316 КПК України). Тому, керуючись цими положеннями законодавства, суди вважають, що досудова доповідь повинна бути подана до суду не пізніше 10 денного терміну.

Разом із цим відповідно до абзацу 17 частини першої статті 368 КПК України, ухвалюючи вирок, суд приймає до відома досудову доповідь з інформацією про соціально-психологічну характеристику обвинуваченого. Тобто фактично досудова доповідь повинна бути надана до суду до закінчення судового розгляду.

Таким чином, частину третю статті 314-1 КПК України слід доповнити таким положенням: *«Досудова доповідь складається представником уповноваженого органу з питань пробації за місцем проживання чи перебування обвинуваченого в строк, визначений в ухвалі суду, і подається не пізніше, ніж до початку судових дебатів. У будь-якому разі встановлений для складання досудової доповіді строк не може бути меншим, ніж десять днів».*

Варто зауважити, що пропозиція щодо встановлення на рівні закону нижньої межі строку для складання досудової доповіді зумовлена тим, що в багатьох випадках суди доручають складання досудової доповіді органу пробації у занадто короткий строк. Наприклад, ухвалою Роменського міськрайонного суду Сумської області від 05.09.2017 року зобов'язано Роменський міськрайонний відділ з питань пробації скласти та подати суду досудову доповідь в строк до 10.09.2017 року [5].

Необхідно також відзначити, що під час опрацювання статистичної звітності було встановлено, що з боку Державної судової адміністрації України є неможливим надання інформації щодо кількості ухвал судів про надання органом пробації досудової доповіді. Відтак було б доцільним вдосконалити судову статистику шляхом формування звіту стосовно складання досудової доповіді. Це дозволить у статистичній звітності відображати реальний стан речей, який би відповідав чинному законодавству, що сприяло б розробленню наукових та практичних положень щодо підвищення ефективності застосування досудової доповіді як механізму забезпечення суду формалізованою інформацією, що характеризує обвинуваченого, з метою прийняття судом об'єктивного рішення про міру його відповідальності.

Відповідно до статті 10 Закону наглядова пробація – це здійснення наглядових та соціально-виховних заходів щодо засуджених до покарань у вигляді позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю, громадських робіт, виправних робіт, осіб, яким покарання у вигляді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк замінено покаранням у вигляді громадських робіт або виправних робіт, осіб, звільнених від відбування покарання з випробуванням, звільнених від відбування покарання вагітних жінок і жінок, які мають дітей віком до трьох років, а також направлення засуджених до обмеження волі для відбування покарання до виправних центрів [1].

З приводу вищенаведеного слід наголосити, що суб'єктний склад осіб до яких можливе застосовування наглядових та соціально-виховних заходів невиправдано обмежений. Зокрема, закон не передбачає застосування наглядової пробації щодо осіб, умовно-достроково звільнених від відбування покарання. Між тим законодавча можливість застосування подібних заходів безумовно була б важливим засобом виправлення і ресоціалізації засуджених. Таким чином, статтю 6 Закону слід доповнити новими положеннями, додатково передбачивши, що завданнями пробації є реалізація пробаційних програм стосовно осіб, умовно-достроково звільнених від відбування покарання у вигляді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк, а також контроль за виконанням особами, умовно-достроково звільненими від відбування покарання у вигляді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк, обов'язків, покладених на них судом. Аналогічні за змістом зміни мають бути також внесені до положень Закону, що визначають зміст термінів «пробаційна програма», «суб'єкти пробації», «наглядова пробація», перелік підстав для застосування пробації та суб'єктів пробації. Окрім того, безпосередньо в Кримінально-виконавчому кодексі України необхідно передбачити порядок здійснення нагляду за особами, умовно-достроково звільненими від відбування покарання. Зокрема, уповноважений орган із питань пробації має вести облік таких осіб, реалізовувати стосовно них пробаційні програми, проводити соціально-виховну роботу з цими особами, реалізовувати інші заходи, спрямовані на закріплення результатів виправлення осіб, умовно-достроково звільнених від відбування покарання, та запобігання вчиненню ними нових кримінальних правопорушень, а також організовувати першочергові заходи з виявлення осіб, умовно-достроково звільнених від відбування покарання, місцезнаходження яких невідоме.

Пенітенціарна пробація – це підготовка осіб, які відбувають покарання у вигляді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк, до звільнення з метою трудового і побутового влаштування таких осіб після звільнення за обраним ними місцем проживання. Відтак визначені і суб'єкти пробації: особи, які відбувають покарання у вигляді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк, стосовно яких вживаються заходи з підготовки їх до звільнення [1]. З вищевказаного визначення випливає, що практична сфера реалізації пенітенціарної пробації є максимально звуженою та поширюється виключно на осіб, які готуються до звільнення протягом останніх шести місяців перед закінченням строку позбавлення волі. Відтак весь інший строк, що передує останнім шістьом місяцям перед закінченням строку позбавлення волі, не охоплений заходами пробації.

Слід відзначити, що Законом пенітенціарна пробація обмежена видами програм, адже вони направлені лише на підготовку засуджених до звільнення. На сьогоднішній день із засудженими до обмеження або позбавлення волі проводиться індивідуально-виховна та психологічна робота, однак її напрями, методи та форми об'єктивно потребують вдосконалення. З огляду на це доцільним було б внести зміни до чинного законодавства, що регулює порядок виконання та відбування покарань у напрямку розширення поняття пенітенціарної пробації з метою застосування пробаційних програм, направлених на вирішення конкретних проблем засуджених: для осіб з наркотичною та алкогольною залежністю, для осіб, які вчинили злочини проти статевої недоторканості та свободи, для роботи над агресією та контролем гніву. Відповідно, необхідно розробити або адаптувати пробаційні програми для засуджених до позбавлення волі та з огляду на те, що вони не можуть бути обов'язковими, внести зміни до чинного законодавства стосовно мотивування засуджених до участі в таких програмах, наприклад, з урахуванням під час надання судом умовно-дострокового звільнення тощо.

З огляду на окреслені три види пробації, на думку Н.А. Орловської, закономірно виникає питання про відсутність законодавчої регламентації постпенітенціарної пробації. Запровадження такого виду пробації могло б замінити існуючий на сьогодні адміністративний нагляд за особами, звільненими від відбування покарання, та надало б концепції пробації завершеності [6, с. 86].

Досліджуючи проблемні питання правового регулювання пробації в Україні, слід також наголосити на необхідності вдосконалення правових механізмів забезпечення діяльності органу пробації, адже існуюча правова база не забезпечує достатні умови для безпечного та ефективного виконання завдань цього органу.

По-перше, в практичній діяльності уповноважених органів з питань пробації трапляються випадки відмови судами у звільненні від відбування покарання засуджених осіб після закінчення іспитового строку. Так, суди відмовляють у задоволенні клопотань уповноважених органів з питань пробації про звільнення осіб від відбування покарання у зв'язку із закінченням іспитового строку, якщо на момент подання такого клопотання наявна інформація про внесення до Єдиного реєстру досудових розслідувань даних про кримінальне правопорушення, вчинене цією особою під час іспитового строку. Поряд із цим відповідно до статті 62 Конституції України та частини другої статті 2 Кримінального кодексу України особа вважається невинуватою у вчиненні злочину і не може бути піддана кримінальному покаранню, доки її вину не буде доведено в законному порядку і встановлено обвинувальним вироком суду. Враховуючи викладене, частину першу статті 78 Кримінального кодексу України необхідно викласти в такій редакції: *«У день закінчення іспитового строку засуджений, який виконав покладені на нього обов'язки та у разі відсутності щодо нього обвинувального вироку, який набрав законної сили, за вчинення нового злочину, звільняється судом від призначеного йому покарання».*

По-друге, виникла необхідність в урегулюванні питання відбування покарання та адміністративного стягнення у вигляді громадських робіт. Існуючий порядок передбачає відбування громадських робіт від двох до чотирьох годин на день. Пропоновані зміни дозволять пришвидшити відбуття покарання або адміністративного стягнення, якщо засуджений або порушник зможе відбувати громадські роботи до восьми годин.

По-третє, має місце законодавча невизначеність повноважень органів пробації щодо встановлення днів реєстрації засудженим, звільненим від відбування покарання з випробуванням. Відтак для вирішення цієї прогалини частину 1 статті 13 Кримінально-виконавчого кодексу України необхідно доповнити положенням про те, що уповноважений орган з питань пробації в межах своїх повноважень забезпечує встановлення днів реєстрації засудженим, звільненим від відбування покарання з випробуванням.

У межах даного дослідження окрему увагу варто приділити перспективам розширення функцій пробації, зокрема, під час роботи з потерпілими. При цьому треба пам'ятати, що сучасна модель пробації в Україні не передбачає роботу з потерпілими, адже відповідно до статті 14 Закону потерпілі від злочинів не є суб'єктами пробації та не є учасниками правовідносин з органом пробації. Із цього приводу варто згадати Правила Ради Європи про пробацію, які серед інших функцій пробації виділяють саме функцію роботи з потерпілими. Наприклад, пунктом 93 даних правил передбачено, що якщо служба пробації працює з потерпілими, вона повинна надавати їм допомогу в подоланні наслідків злочину, зважаючи на різноманітність їх проблем. Як бачимо, Правила Ради Європи про пробацію прямо не передбачають імперативного положення про здійснення пробацією функції роботи з потерпілими, покладаючи вирішення цього питання на національного законодавця. Але разом із тим можна констатувати, що важливість та принциповість вирішення проблем потерпілих прямо проявляється в пункті 96 вищезгаданих правил, згідно з якими, навіть якщо служба пробації не працює в безпосередньому контакті з потерпілими, застосовуючи заходи виховного впливу, вона має враховувати права і проблеми потерпілих, які мають бути спрямовані на те, щоб засуджений усвідомив заподіяний збиток потерпілим і взяв на себе відповідальність за це [2].

Таким чином, робота з потерпілими є доволі перспективним напрямом розвитку пробації, до якого необхідно дійти еволюційним шляхом. Безумовно, здійснення органом пробації відповідної функції потребує певного правового підґрунтя та необхідних навичок, а головне – належної інституційної розбудови системи пробації в Україні. В інакшому ж випадку є ризик перевантаження працівників пробації новими повноваженнями та обов'язками, що призведе в кінцевому результаті до формального підходу.

Загалом, необхідно відзначити, що інститут пробації продовжує розвиватися, про що свідчить депрофесіоналізація (менеджеріалізація) пробаційної діяльності і зміна самої природи пробації як певного виду діяльності. Варто погодитись з думкою Д.В. Ягунова, який відзначає, що концепція пробації є динамічною категорією, про що вказує її трансформація від теологічного (богословського) до професійного розуміння в ході історико-правового розвитку. Так, незважаючи на те, що діяльність усіх сучасних служб пробації спрямована не на ресоціалізацію правопорушників, а на захист суспільства завдяки ресоціалізації, останнім часом поняття ресоціалізації зникло із вжитку західних країн, поступившись місцем «захисту суспільства та зниженню рівня рецидивної злочинності» [7, с. 11]. У зв'язку із цим науковець вважає, що погляд на пробацію лише під формально-правовим або організаційно-інституційним кутом, який сьогодні домінує в Україні, є явно поверховим та недостатнім [7, с. 13].

Висновки. Впровадження пробації в Україні є одним з найбільш ефективних кроків на шляху гуманізації державної політики у сфері виконання покарань. Національна модель пробації, основні положення якої закріплені Законом України «Про пробацію», розроблена з урахуванням стандартів пробації, викладених у Рекомендації CM/Rec(2010)1 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам про Правила Ради Європи про пробацію. Разом із тим проаналізовані тенденції та дефініції свідчать про необхідність удосконалення нормативного визначення поняття «пробація» та окремих видів пробації в Україні. Зокрема, існує необхідність у законодавчому врегулюванні поняття постпенітенціарної пробації. Крім того, подальшого наукового дослідження потребує питання правової природи пробації.

Список використаної літератури:

1. Про пробацію: Закон України від 05.02.2015 № 160-VIII. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/160-19.

2. Рекомендація CM/Rec(2010)1 Комітету Міністрів державам-членам про Правила Ради Європи про пробації (прийнята Комітетом Міністрів 20 січня 2010 року на 105-му засіданні заступників Міністрів). URL: http://coe.int/t/dghl/standardsetting/prisons/Rec(2010)1%20Ukrainian.pdf.

3. Концепція реформування кримінальної юстиції України: Указ Президента України від 8 квітня 2008 року № 311. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/311/2008.

4. Єні О. Досудова доповідь у судовому кримінальному провадженні. Науковий часопис Національної академії прокуратури України. 2017. № 2(14). С. 42–50. URL: http://www.chasopysnapu.gp.gov.ua/chasopys/ua/pdf/2-2017/eni.pdf.

5. Ухвала Роменського міськрайонного суду Сумської області від 05.09.2017 р. у справі № 585/1101/17 / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/66334216.

6. Орловська Н. А. Пробація як новела запобіжного законодавства (щодо Закону України «Про пробацію»). Матеріали Першої міжнародної мультидисциплінарної конференції Міжнародного гуманітарного університету (15 травня 2015 року, м. Одеса). 2015. № 23. С. 83.

7. Проект Закону України «Про пробацію» / вступн. стаття та аналітичні матеріали Д.В. Ягунова. Одеса: Фенікс, 2009. 68 с.

ДОВІДКА ПРО АВТОРА

Алексєєв Ігор Сергійович – аспірант кафедри кримінального права и процесу Хмельницького університету управління і права

INFORMATION ABOUT THE AUTHOR

Aleksieiev Ihor Serhiiovych – Postgraduate Student at the Department of Criminal Law and the Process of Khmelnitsky University of Management and Law

alekseiev@gmail.com

УДК 343.2/7

COMPARATIVE-LEGAL CHARACTERISTIC EXEMPTION FROM CRIMINAL LIABILITY FOR CORRUPTION CRIMES UNDER THE CRIMINAL LAW OF UKRAINE AND UNDER THE NORMS OF OTHER COUNTRIES

Andrii BOROVYK,
Candidate of Juridical Sciences, Senior Lecturer
of the Department of Criminal Law and Justice
of International Economic Humanities University named after Academician Stepan Demianchuk

SUMMARY

The article investigate the International Convention of the Council of Europe, The United Nations, the OECD on countering corruption, which contain provisions on release from criminal liability for corruption crimes. The author examines the ratio between the norms of the national legislation and the specified standards. Disclosed the perspective of further implementations of the data of international regulations in the laws of Ukraine.

Key words: corruption crimes, incentive rules, exemption from criminal liability, voluntary reporting of crime, active assistance in disclosure of crimes.

ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВА ХАРАКТЕРИСТИКА ЗВІЛЬНЕННЯ ВІД КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА КОРУПЦІЙНІ ЗЛОЧИНИ ЗА КРИМІНАЛЬНИМ ПРАВОМ УКРАЇНИ ТА НОРМАМИ ІНШИХ КРАЇН

Андрій БОРОВИК
кандидат юридичних наук, старший викладач кафедри кримінального права та правосуддя
Міжнародного економіко-гуманітарного університету
імені академіка Степана Дем'янчука

АНОТАЦІЯ

У статті досліджуються міжнародні конвенції Ради Європи, Організації Об'єднаних Націй, Організації економічного співробітництва та розвитку з питань протидії корупції, які містять положення про звільнення від кримінальної відповідальності за корупційні злочини. Автор розглядає співвідношення між нормами національного законодавства та зазначеними стандартами. Розкрито перспективу подальшої імплементації даних міжнародних приписів у законах України.

Ключові слова: корупційні злочини, заохочувальні норми, звільнення від кримінальної відповідальності, добровільне повідомлення про злочин, активне сприяння розкриттю злочину.

REZUMAT

Articolul examinează convențiile internaționale ale Consiliului Europei, ONU, OCDE privind combaterea corupției, care conține dispoziții privind scutirea de răspundere penală pentru infracțiunile de corupție. Autorul analizează corelația dintre normele legislației naționale și standardele specificate. Se dezvăluie perspectiva implementării ulterioare a acestor prescripții internaționale în legislația Ucrainei.

Cuvinte cheie: infracțiuni legate de corupție, reglementările de stimulare, scutirea de răspundere penală, raportarea voluntară a unei infracțiuni, asistență activă în rezolvarea crimei.

Statement of a problem. The relevance of a question of a ratio of special types of release from criminal liability for corruption crimes in Ukraine with international legal standards is caused by those reforms, which continue in our state. Development of the effective national legislation directed to implementation of the international rules in particular on anti-corruption is the requirement of today for legislators.

Analysis of recent research and publications. In the theory of criminal law, significant attention to issues of release from criminal liability for corruption crimes was paying attention so scientists like H. Alikperov, Y. Baulin, J. Brainin, K. Vavilov, N. Gutorova, I. Mezentseva, V. Egorov, S. Kelina, A. Savchenko, V. Skybytskyy, however, a comparative analysis of the given Institute with the norms of international law, none of them did.

The purpose of article is the research of the international standards concerning release from criminal liability for corruption crimes and definitions of their ratio with standards of the national legislation.

Presentation of the main material. The studies of legislation foreign countries have become very relevant today. The comparative-legal characteristic allows us to determine the positive experience of other states and to implement it in the national legislation. Y. Baulin noted that the understanding of reality is impossible without mastering the past and other experience, and the experience – without comparisons [2, p. 9].

The development of the Institute for the exemption from criminal liability for corruption crimes stays without attention. To a certain extent, such a situation is conditioned by the position that corrupt officials should be punished without relaxation of punishment. However, the study of foreign normative and legal provisions attests to the opposite approach of some states, which justifies itself in practice. Taking into account that it is expedient to investigate the best practices of those

countries, which have successfully countered corruption, comparisons, were made with the Scandinavian countries, in particular Finland, Denmark, Sweden, the Netherlands and some other European countries: Lithuania, Latvia, Estonia, the Federal Republic of Germany, Romania, the Republic of Belarus, France, Great Britain and the USA.

The Finnish legislator laid down the principles of prevention and caution in the commission of crimes in each normative-legal act, which determine the specific sphere of activity, and not the type of crime. According to the provisions of the Criminal Code of Finland, for the commission of actions that may qualify as "corruption", there are of the sanctions from fines to imprisonment for up to four years depending on the degree of public danger of a crime [1, p. 12].

A genuine guarantee of protection of persons who assist the authorities in combating corruption is also facilitated for the low level of corruption in public authorities and the administration of Finland [4, p. 45]. Concerning the implementation of the requirements of the Convention against Corruption in 2003, the United Nations Review Panel on the Prevention of Corruption [10] made observations on Finland that could be considered in terms of further development of the anti-corruption system, including those related to the Institute of exemption from liability (punishment) of persons for corruption crimes. In particular, for Finland is recommended:

– to consider the possibility of exemption from punishment of persons who committed acts of corruption in the event of their voluntary and active cooperation with law-enforcement bodies;

– to consider extending the scope of the domestic law on mitigating punishments of persons who committed corruptive crimes in the event that they voluntarily and substantially assist law enforcement authorities in investigating crimes committed by other persons who are in one court cause and in a gathering evidence [4, p. 45].

The report of Transparency International about Corruption in Denmark in 2012 [19] draws the following conclusions, which are of interest to our study, precisely because of the prism of the exemption from criminal liability for corruption crimes:

The Danish national system of "incorruptibility" is "healthy", which is largely due to the strong culture of state administration. Danish institutions have a relatively small number of regulatory requirements that establish formal rules of conduct and the principles of countering corruption. However, despite the low degree of formalization, there is a strong practice of incorruptibility, because if management culture weakens, certain rules that make the system as a whole "invulnerable" begin to operate.

Corruption is not considered a serious problem in Denmark and therefore it is not a theme that has a great influence on social processes and interests. Bribes and payments for accelerating the procedure for access to public goods and services are practically absent.

The study showed that it is difficult to distinguish between punitive measures for obtaining attractive gifts and other benefits, in particular, in the form of additional entertainment. Judicial decisions that show administrative practice and criminal justice are not numerous and, as a rule, consist of an order of restoration of justice and payment of compensations.

Several recommendations were suggested in the report on the upgrading of the anti-corruption system. At the same study in Denmark[19]:

– Protection and counseling of informants. Provision is made for the establishment of advisory bodies (where the Transparency International Department of Denmark will take an active part), which can be visited by employees of both private and public organizations, if they have information about the commission of a corruption offense – a fact of corruption;

– Transparency of acceptance of gifts. Transparency International regards creating a list of gifts that are allowed to be presented to officials to be an effective anti-corruption measure about Denmark. This listing must be registered and published.

With regard to the strategy of Swedish in the field of combating corruption, such measures should be recognized as the most successful and possible for implementation as [5, p. 27–28].

By the middle of the XIX century, Sweden was considered a country that is full of corruption. However, after the elite and the leadership of the country adopted a strategic decision on the complete modernization of the country, a set of measures aimed at the complete exclusion of mercantile considerations from officials was developed and started to be implemented. The state regulation was based on the incentives for honest and responsible management – through taxes, privileges and subsidies, and not through prohibitions and permits received from authorities. Citizens have been given access to internal documents of public administration, which allows everyone to understand how the state works, and most importantly – an independent and efficient system of justice was created.

At the same time, the Swedish parliament and the government set high ethical standards for officials and began to enforce them. In a few years, honesty has become a prestigious norm among the state bureaucracy. Salaries of officials initially exceeded the earnings of workers by 12–15 times. However, over time, the purposeful efforts of the government of the country, this difference has fallen to twofold. Today, Sweden has one of the lowest levels of corruption in the world.

In Sweden, the church and public opinion play a major role in combating corruption, thanks to which any businessman who has been able to ern a very high income in a short period or to an official whose income is substantially lower than his expenses are suspected. In addition, public opinion, first, will force such an official to leave the post and will not allow him to ever get a job either in the civil service or in private business. The public opinion has transformed manifestations of corruption and dishonesty to be extremely rare fact of private business and in state administration. The legislative measures or criminal penalties couldn't achieve such a result.

In fact, such an approach to the complete rejection of corruption by Ukrainian society is enshrined in the Law of Ukraine "On the Principles of State Anti-Corruption Policy in Ukraine (Anticorruption Strategy) for 2014–2017", such as:

– Conduct on a regular basis information campaigns aimed at various social groups and aimed at eliminating tolerant attitude towards corruption, increasing the level of cooperation between authorities and citizens in countering corruption;

– Develop and implement on a permanent basis special programs aimed at providing entrepreneurs with access to the necessary information, in particular on administrative procedures, rights and obligations of entrepreneurs, formation of the consciousness of non-acceptance of corrupt behavior, and encouragement to inform about corruption cases [9].

By comparing national and foreign legislation about the consolidation of a special institute of exemption from criminal liability for corruption crimes, we can note that special incentive norms of criminal legislation of foreign countries are envisaged in Special Parts, if the CC has such a division or in special sections of the CC, which provide for liability for certain crimes. These norms, as a rule, on the grounds of positive behavior of a person determine the minimization of criminal-law encumbrance, which is directly implemented in the exemption from liability, punishment or mitigation of the latter. The most widespread practice in criminal law is an exemption from punishment or its mitigation. The less common and more typical for the post-Soviet states is an exemption from liability.

Exemption from liability or punishment is regulated in the criminal (penitentiary), criminal-procedural law and special laws of foreign states. The peculiarity lies in the fact that the exemption from liability and punishment in foreign law is not different. Comparison of the criminal legislation of the Baltic states has shown that the CC of Latvia provides for exemption from criminal liability and punishment (Chapter VI), in the CC of Lithuania – exemption from criminal liability (Chapter VI) and release from punishment (Chapter X), and the Penal Code of Estonia only exemption from punishment and his serving (Chapter V) [18, p. 215].

We also note that most foreign legislations does not distinguish individual incentive norms for corruption crimes. This is explained by the general attitude towards corruption in foreign countries at the legislative level. Similarly, in most countries there are no separate laws on the prevention of corruption, special anti-corruption expertise, and electronic declaration of property. Instead, the provisions of general laws, normative (criminological) expertise, and electronic tax declaration are applied. Therefore, we analyzed the special types of exemptions from related socially dangerous acts related to corruption crimes. The CC of the Federal Republic of Germany in the Special Part provides for 20 types of special exemption from punishment or mitigation. In particular, an optional mitigation or exemption from punishment is provided for in cases where the person voluntarily and significantly contributes to the termination of the further existence of the criminal association or the committing of punishable act committed which corresponds to the purposes of such association (Part 1, Paragraph 6, § 129); voluntarily and in a timely manner provided to her the information to the appropriate institution about punishable acts that can be prevented (Part 2, Paragraph 6, § 129). If the person who committed the act reaches its goal because of terminating the existence of such an association, or it is achieved without its efforts, then such person is not punished [16, p. 17; 18, p. 75].

The French Criminal Code provides for exemption from, or mitigation of, the punitive conduct of a perpetrator if a person who participated in a criminal group prior to commencing any criminal proceeding discloses a group or conspiracy to the competent authority and will allow the establishment of other accomplices (Article 450–2) [7, p. 71; 18, p. 76].

The CC of France provides for exemption from, or mitigation of, the punishment if the person who participated in a criminal group before any criminal acts, related to prosecution, opens up a group or conspiracy to the competent authority and will allow the establish other accomplices (Article 450–2) [7, p. 71; 18, p. 76].

The CC of the Holland includes that criminal prosecution may be terminated if the offender fulfills one or more of the conditions before the trial of the case, which are imposed by the prosecutor: a) payment of money to the state, the size of which can't be less than five guilders, but not more than the maximum fine; b) the waiver of the right to objects which are seized and which are subject to confiscation or exclusion from circulation; c) refusal of items subject to confiscation or payment their value to the country; d) full payment of money to the state or the transfer of the objects subject to arrest, in order to deprive the accused of all or part of the proceeds of crime, including cost savings; e) full or partial compensation for damage caused by a crime (Article 74 of the Criminal Code) [11; 18, p. 77].

CC of Latvia in Part 4 of Art. 58 directly indicates the possibility exemption a person from liability in the cases specified in the Special Part of this Code. Directly in the Special Part of the Criminal Code there are five special types of exemption, four of which are of a facilitative nature. Yes, Art. 235 determines that a person who voluntarily transferred firearms, ammunition to it, pneumatic weapons of high power, explosive substances or explosive devices, manufactured without proper permission, shall be exempted from criminal liability in the absence in her actions of crime; art. 254 provides that a person who has voluntarily transferred narcotic drugs or psychotropic substances or voluntarily informed about their acquisition, preservation, transportation or transferring is exempted from criminal liability for the use, acquisition, preservation, transportation or transfer of these substances; Art. 324 determines that a bribe-taker is exempted from criminal liability if he has been object of soliciting a bribe or if a person voluntarily declared what happened after giving a bribe. A person who offered a bribe is exempted from criminal liability if she voluntarily informed about what happened; part 3 of art. 324 determines the exemption from the liability of the intermediary and accomplice in bribery, if they will voluntarily report on what has happened after committing criminal acts [12; 18 p. 77].

The special part of the CC of Lithuania is provided for the exemption of the person who participated in the rebellion for the purpose of a coup if he voluntarily informed the state authority of important information of the preparation of a coup (Part 3, Article 114); a person who bribed a civil servant, if it is solicited from her, provoked a bribe, and if she offered, promised or gave a bribe with the knowledge of the law enforcement body (part 4, article 227); a person who participated in the commission of a crime by a criminal group or belongs to a criminal group but at the same time made a sincere confession of the crime, provided the law enforcement authorities with valuable information that allowed the cessation of a criminal group's activity or held its members to accountable. The person who participated in the murder or was already exempted from criminal liability is not exempted from liability (part 4 of article 249); a person who has manufactured, purchased and stored narcotic or psychotropic substances and voluntarily applied to the hospital for medical assistance or to a state authority for the purpose of give of narcotic or psychotropic substances that were illegally acquired or stored (Part 3 of Article 259) [13; 18, p. 77–78].

It should be noted that a large number of norms on the exemption from liability or punishment of persons is provided for in the CPC and special laws. For example, according to art. 706–32 The CPC of France in 1958 the police officers, who exempts from criminal liability, who with the purpose of disclosing criminal drug abuse behavior , buy, store, transport or transfer drugs to persons involved in illicit drug trafficking, with the exception of incitement [16; 18, p. 78]; in accordance with § 371 of the Provisions on Taxes and Duties of the Federal Republic of Germany in 1977, a person exempts from a criminal liability, who is charged for tax evasion and informed the financial authorities of the incorrect, incomplete or missed data previously filed for tax purposes [16, p. 416; 18, p. 78].

According to Art. 5 Chapter 29 of the CC of Sweden, among the circumstances affecting the imposition of a punishment, it is taken into account, whether the accused sought to do everything in his power to prevent, correct or limit the harmful effects of a crime, and whether the accused had voluntarily impersonated himself (paragraphs 2 and 3 1 Article 5 of the CC) [15; 18, p. 78].

The CC of Poland provides for ordinary and extraordinary circumstances that affect the imposition of punishment as a mitigating circumstance. Thus, § 2 and 3 of art. 53 as a normal mitigating circumstance, recognizes the perpetrator's behavior after committing a crime, in particular efforts to eliminate harm or to re-establish another way of social justice, the court also takes into account the positive results of the mediation between the victim and the perpetrator or the consent between them [15; 18, p. 78–79].

The legal basis for combating corruption and money laundering in Egypt is the Law of combating corruption and money laundering № 80 of 2002. According to Articles 10 and 17, a

person who provided information about suspicious financial transfers can't be engaged to liability. The perpetrator of the crime of money laundering should be exempted from punishment if he himself notifies the competent authorities of the crime. He is also exempted from punishment if the competent authorities were aware of a crime, but obtaining information from that person made it possible to identify and arrest other perpetrators or confiscate the money that was the object of a crime [3].

By the way, Belarusian legislators, introducing the possibility of exemption from criminal liability for some crimes against property, in particular for theft, fraud, embezzlement through abuse of authority and appropriation of property or wasting of property, chose such an option. Thus, in note 5 to Chapter 24, "Crimes against property" of Section VIII "Crimes against property and against the order of economic activity", it is indicated that a person who committed a crime is provided for in part 1 of art. 205, part 1, art. 209, part 1, art. 210, part 1 of art. 211, or part 1 of art. 214 of the CC of the Republic of Belarus, if this person appeared with repentance, actively contributed to the detection of the crime or completely compensated the damages, is exempted from criminal liability [14].

Particular attention in the study of the legal framework of foreign countries deserve the norms that determine the procedure for bringing criminal liability of legal entities for committing acts of corruption and, in particular, the prospect of their exemption from such liability. It should be emphasized that of the 27 EU states in the legislation more than half of them provide for the possibility of bringing legal persons to criminal liability. Thus, a legal entity is liable to criminal liability in such European states as: a) members of the EU (Kingdom of Belgium, the United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland, the Republic of Hungary, the Kingdom of Denmark, the Republic of Ireland, the Republic of Malta, the Kingdom of the Netherlands, the Republic of Poland, Romania, the Republic of Slovenia, the Republic of Finland, the French Republic , The Kingdom of Sweden, the Republic of Estonia); b) are not members of the EU (Republic of Albania, Republic of Iceland, Republic of Macedonia, Republic of Moldova, Kingdom of Norway, Republic of Croatia, Republic of Montenegro); c) which provides quasi-criminal, that is, administrative and criminal liability of legal entities (the Austrian Republic, the Italian Republic, the Kingdom of Spain, the Federal Republic of Germany) [6].

However, lawmakers of foreign countries have ignored the concept of guilt, the definition of the possibility of a legal entity to be the subject of a crime or the possibility only to be subject to criminal liability, the grounds for the dismissal of legal persons from liability, the possibility of using the notion of relapse of crime to the legal person, conviction, etc.

Only in rare cases can one find rules that would surely be of interest to the legislator of our state for the possible introduction of such a liability in Ukraine. Thus, the provisions of relapse of a criminal offense of the legal person can be found in French law. The valid CC of France in articles 132–12–132–15 provides for punishment of a legal entity for the relapse of its criminal behavior, for example, in the case when an individual convicted a legal entity for a crime or misdemeanor for which the law provides for a more severe punishment in the case of committing the crime. (Articles 132–12) [6].

The same provision is contained in art. 146 of the CC of Romania, which states that in the event of a relapse a legal person is punishable twice more than punishment, predicted for this crime, but does not exceed the maximum amount of a fine [6].

In addition, the CC of France provides for the liability of legal entities for attempting an offense, as well as for complicity in the commission of a crime; for acts that are characterized as attempt and carelessness. In case of deliberate actions against a legal entity and an individual, the institute of complicity is used [20].

Worthy of note is also the provisions of art. 150 of the CC of Romania concerning the rehabilitation of a legal entity. This article states that rehabilitation of a legal entity is possible, if the legal person does not commit other crimes within three years from the date of the serving of principal and additional sentences (if the person will not make any punishment) [6].

Consequently, a comparative analysis of the exemption from criminal liability for corruption crimes in Ukraine and some other countries makes it possible to draw the following conclusions: the use of incentive norms in Scandinavian countries is directed at informants (the so-called disclosers), against the corruptors, and the widespread using is the formation of citizens of the general rejection of a corrupt way of behavior. For Ukraine, these directions are acceptable and fixed at the legislative level, but practically are not realized.

References:

1. Antykoruptsiine zakonodavstvo: mizhnarodni standarty ta yikh zaprovadzhennia v Ukraini: metod. posib. / uklad.: V. Hryhoriev, M. Mykytiuk, H. Honcharuk. Kyiv: [b. v.], 2013. 92 s.

2. Baulin Yu. Peredmova do monohrafii. Kryminalne zakonodavstvo Ukrainy ta inshykh derzhav kontynentalnoi Yevropy: porivnialnyi analiz, problemy harmonizatsii / M. Khavroniuk. Kyiv: Yurystkonsult, 2006. S. 9−12.

3. Bauman E. Opyt borby s korruptsyei v stranakh s razvytoi ekonomykoi. URL: http://kizilov-inc.ru/sites/default/files/ gm_ articles/opyt_borby.pdf

4. Bocharnykov Y. Zarubezhnyi opyt protyvodeistvyia korruptsyi. Analytycheskyi vestnyk Analytycheskoho upravlenyia Apparata Soveta Federatsyi Federalnoho Sobranyia Rossyiskoi Federatsyi. 2007. № 6 (351). S. 39−62.

5. Veibert S. Uholovnaia polytyka skandynavskykh stran v oblasty protyvodeistvyia korruptsyi. Deiatelnost orhanov hosudarstvennoi vlasty po protyvodeistvyiu orhanyzovannoi prestupnosty : materyaly V Mezhdunar. nauch.-prakt. ynternet konf. (Ekaterynburh, 26 marta – 3 apr. 2013 h.). Ekaterynburh: Ural. yn-t – fylyal RANKhyHS pry Prezydente RF, 2013. S. 22−29.

6. Hryshchuk V., Pasieka O. Kryminalna vidpovidalnist yurydychnykh osib: porivnialno-pravove doslidzhennia: monohrafiia. Lviv: Lviv. derzh. un-t vnutrishnikh sprav, 2013. 248 s.

7. Krylova N., Serebrennykova A. Uholovnoe pravo sovremennykh zarubezhnykh stran (Anhlyy, SShA, Frantsyy, Hermanyy): ucheb. posobye. Moskva: Zertsalo, 1997. 192 s.

8. Kryminalnyi kodeks Ukrainy vid 5 kvit. 2001 r. № 2341–III. URL: http://zakon4.rada. gov.ua/laws/show/2341-14

9. Pro zasady derzhavnoi antykoruptsiinoi polityky v Ukraini (Antykoruptsiina stratehiia) na 2014–2017 roky: Zakon Ukrainy vid 14 zhovt. 2014 r. Vidomosti Verkhovnoi Rady. 2014. № 46. S. 2047. URL: http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/1699-18

10. Reziume stranovykh dokladov (zapyska sekretaryata OON), podhotovlennoe v ramkakh Konferentsyy hosudarstv – uchastnykov Konventsyy Orhanyzatsyy Obъedynennykh Natsyi protyv korruptsyy, Hruppoi po obzoru khoda osushchestvlenyia Konventsyy Orhanyzatsyy Obъedynennykh Natsyi protyv korruptsyy 7 yiunia 2011 hoda (h. Vena). URL: http://sartraccc.ru/ Pub_inter/unvscorr.files/V1183527r.pdf

11. Uholovnyi kodeks Hollandyy / nauch. red. B. Volzhenkyn. SPb.: Iurydycheskyi tsentr "Press", 2002. 510 s.

12. Uholovnyi kodeks Latvyiskoi Respublyky / nauch. red. A. Lukashov, E. A. Sarkysova. SPb.: Iurydycheskyi tsentr "Press", 2001. 313 s.

13. Uholovnyi kodeks Lytovskoi Respublyky / nauch. red. V. Pavylonys. SPb.: Iurydycheskyi tsentr "Press", 2003. 470 s.

14. Uholovnyi kodeks Respublyky Belarus ot 9 yiulia 1999 h. № 275-Z URL: http://eta lonline.by/?type=text&regnum=HK9900 275#load_text_none_1_

15. Uholovnyi kodeks Shvetsyy / nauch. red. N. Kuznetsova, S. Beliaev. SPb.: Iurydycheskyi tsentr "Press", 2001. 320 s.

16. Khavroniuk M. Kryminalne zakonodavstvo Ukrainy ta inshykh derzhav kontynentalnoi Yevropy: porivnialnyi analiz, problemy harmonizatsii: monohrafiia. Kyiv: Yurystkonsult, 2006. 1048 s.

17. Khamytseva D. Krymynalystycheskaia kharakterystyka vziatochnykov. Molodoi uchenyi. 2014. № 1. S. 263–265. URL: http://www.moluch.ru/archive/60/8627/

18. Khriapinskyi P. Zaokhochuvalni normy u kryminalnomu zakonodavstvi Ukrainy: monohrafiia. Kharkiv: Kharkiv yuryd., 2009. 448 s.

19. Kristensen M. National integrity system assessment Denmark. 2012. URL: http://archive.transparency.org/policy_ research/ nis/nis_reports_by_country/

20. Namysłowska-Gabrysiak Barbara. Odpowiedzialność karna osób prawnych. Warszawa: Wydawnictwo C. H. Beck, 2003. R. 77.

INFORMATION ABOUT THE AUTOR

Borovyk Andrii Volodymyrovych – Candidate of Juridical Sciences, Senior Lecturer of the Department of Criminal Law and Justice of International Economic Humanities University named after Academician Stepan Demianchuk

ДОВІДКА ПРО АВТОРА

Боровик Андрій Володимирович – кандидат юридичних наук, старший викладач кафедри кримінального права та правосуддя Міжнародного економіко-гуманітарного університету імені академіка Степана Дем'янчука

aborovychok@gmail.com

УДК 34.037

ОСОБЕННОСТИ ГАРАНТИИ АДВОКАТСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ, УСТАНАВЛИВАЮЩЕЙ ЗАПРЕТ НА ОТОЖДЕСТВЛЕНИЕ АДВОКАТА С КЛИЕНТОМ

Юлия МЕЛИХОВА,
аспирант кафедры адвокатского мастерства и международной юридической практики
Академии адвокатуры Украины

АННОТАЦИЯ

В статье исследована законодательная норма, декларирующая такую гарантию профессиональной адвокатской деятельности, как «запрет на отождествление адвоката с клиентом». Определено, что несоблюдение указанной гарантии может поставить под угрозу существование института адвокатуры в целом, сделав его бесполезным и неэффективным, поскольку при осуществлении своей профессиональной деятельности адвокат пользуется особым статусом, а предоставленные ему государством гарантии являются основой такой деятельности.

Автор предлагает внести конкретные законодательные нововведения, которые обяжут лиц, имеющих служебное общение с адвокатами в процессе своей профессиональной деятельности, неукоснительно соблюдать анализируемую в статье гарантию. Насущная необходимость таких нововведений объясняется тем, что участившиеся за последние годы случаи отождествления адвокатов с их клиентами и, как следствие, неправомерные преследования адвокатов со стороны правоохранительных органов свидетельствуют не только о том, что правоохранители безнаказанно игнорируют требования профильного Закона Украины «Об адвокатуре и адвокатской деятельности», но и о том, что они лишают граждан Украинского государства права на правовую помощь, а адвокатов – права на профессию.

Ключевые слова: гарантии адвокатской деятельности, отождествление адвоката с клиентом, запрет на отождествление адвоката с клиентом, нарушение гарантий адвокатской деятельности, ответственность за нарушение гарантий адвокатской деятельности.

FEATURES OF THE ADVOCATE'S PROFESSIONAL GUARANTEE, SETTING THE PROHIBITION FOR THE ADVOCATE'S IDENTIFICATION WITH THE CLIENT

Yuliya MELIKHOVA,
Postgraduate Student at the Department of Lawyer Skill
and International Legal Practice of Academy of Advocacy of Ukraine

SUMMARY

The article explores the legislative norm that declares such a guarantee of professional advocacy as a "prohibition on identification of a lawyer with a client". It is determined that failure to comply with this guarantee may endanger the existence of the institution of the Bar as a whole, making it useless and ineffective, since in the exercise of his professional activity, the lawyer enjoys a special status, and the guarantees given to him by the state are the basis of such activity.

It is proposed by the author to introduce specific legislative innovations that will oblige persons who have official communication with lawyers in the course of their professional activity to strictly observe the guarantee analyzed in this article. The urgent need for such innovations is explained by the fact that cases of identification of lawyers with their clients that have become more frequent in recent years and, as a consequence, illegal prosecution of lawyers by law enforcement bodies, testify not only that law enforcers ignore with impunity the requirements of the profile Law of Ukraine "On Advocacy and Advocate's Working", but also that they deprive citizens of the Ukrainian state of the right to legal assistance, and lawyers – the right to a profession.

Key words: guarantees of advocate's working, identification of the lawyer with the client, the prohibition on identification an attorney with a client, violation of guarantees of advocacy, responsibility for violation of the guarantees of advocacy.

REZUMAT

Articolul explorează norma legislativă care declară o astfel de garanție a advocacyi profesionale ca o „interdicție privind identificarea unui avocat cu un client". Se stabilește că nerespectarea garanției de mai sus poate pune în pericol existența profesiei juridice în ansamblu, ceea ce face inutilă și ineficientă, deoarece exercitarea activității sale profesionale, avocatul se bucură de un statut special și se acordă de garanțiile de stat - sunt baza unor astfel de activități.

Autorul propune inovații legislative specifice, care va obliga persoanele care au contact oficial cu avocați în cadrul activităților lor profesionale, pentru a respecta cu scrupulozitate analizate garanția în această lucrare. Nevoia urgentă de astfel de inovații explică prin faptul că participarea la cazuri recente de ani de identificare a avocaților cu clienții lor și ca o consecință, persecutarea ilegală a avocaților de către agențiile de aplicare a legii, arată nu numai că ofițerii de aplicare a legii cu impunitate ignora cerințele profilului din Legea Ucrainei „Cu privire la Advocacy activitate", dar, de asemenea, că privesc cetățenii statului ucrainean de dreptul la asistență juridică, iar avocații - dreptul la o profesie.

Cuvinte cheie: garanții de advocacy; identificarea avocatului cu clientul; interzicerea identificării unui avocat cu un client; încălcarea garanțiilor de advocacy; responsabilitatea pentru încălcarea garanțiilor de advocacy.

Постановка проблемы. Общеизвестно, что, стоя на страже законных прав, свобод и интересов человека, обеспечивая его правовую защиту, представительство, при этом находясь в статусе независимом от органов государственной власти, адвокат не всегда является «удобным» для должностных лиц правоохранительных или иных государственных органов. К сожалению, указанные лица в последние годы на территории Украины всё чаще пользуются такими неприемлемыми методами «избавления» от адвоката в процессе, как фальсификация материалов, согласно которым адвокат сам становится подозреваемым и лицом, в отношении которого неправомерно возбуждается уголовное производство, а также обращение в суд с ходатайством об избрании меры пресечения адвокату в виде содержания под стражей. Следует признать, что суд, как правило, такие ходатайства удовлетворяет, поскольку тоже не всегда является независимым; сами судьи находятся в страхе уголовного преследования и неопределённости, нависшей над ними из-за нечёткости действий государственной власти по судебной реформе. Незаконные вручения адвокатам уведомлений о подозрениях, неправомерное задержание адвокатов и избрание им меры пресечения происходят в нарушение закона, с пренебрежением гарантий профессиональной адвокатской деятельности и с неисполнением особых процедур проведения процессуальных действий по отношению к адвокату, предусмотренных законом. В период последних трёх лет адвоката всё чаще отождествляют с его клиентом, что недопустимо [5].

Актуальность темы исследования обусловлена участившимися за последние годы в Украине случаями отождествления адвокатов с их клиентами со стороны служебных и должностных лиц правоохранительных и иных государственных органов, работников средств массовой информации, общественных деятелей, что является неприемлемым в государстве, которое признаёт одним из своих господствующих принципов «верховенство права». Гарантия, устанавливающая запрет на отождествление адвоката с его клиентом, предусмотрена действующим Законом Украины «Об адвокатуре и адвокатской деятельности». Нарушая её, должностные лица ставят под сомнение независимость адвокатской профессии, в чём усматриваются чёткие признаки преступления и через Наивысший Закон Украины – её Конституцию, поскольку Конституция Украины провозглашает гарантию независимости адвокатуры. Учитывая немалое количество официально зафиксированных случаев уголовных преследований и «травли» адвокатов со стороны представителей правоохранительных структур в связи с защитой или представительством адвокатом определённого клиента, считаем актуальным и целесообразным введение санкции статьи Криминального кодекса Украины, устанавливающей ответственность за действия должностных лиц, которые при исполнении своих профессиональных полномочий позволяют себе отождествлять защитников/представителей с их клиентами. Считаем, что это подчеркнёт серьёзность и бескомпромиссность требования адвокатов к органам государственной власти, профессиональным журналистам и общественным деятелям уважать законные основополагающие принципы деятельности адвокатуры и воздерживаться от заявлений, которые способствуют отождествлению адвокатов с их клиентами, чем ставят под сомнение независимость адвокатской профессии.

Целью и задачей статьи является правовой анализ положения профильного закона об адвокатуре Украины, устанавливающего гарантию на запрет отождествления адвоката с его клиентом; исследование дефиниции указанной нормы, закреплённой в теории, и ситуации, сложившейся относительно неё на практике; а также изложение конкретных предложений по внесению законодательных нововведений, обязывающих компетентных лиц государственных и иных органов неукоснительно соблюдать указанную гарантию профессиональной адвокатской деятельности.

Изложение основного материала. Неприемлемость отождествления адвокатов с клиентами и их делами во время исполнения адвокатами своих профессиональных обязанностей является одной из важнейших гарантий профессиональной адвокатской деятельности, предусмотренной пунктом 16 части 1 статьи 23 Закона Украины «Об адвокатуре и адвокатской деятельности» [2]. Несоблюдение указанной гарантии может поставить под сомнение существование института адвокатуры Украины в целом, сделав его бесполезным и вообще неэффективным. При осуществлении своей профессиональной деятельности адвокат пользуется особым статусом, а предоставленные ему государством гарантии являются основой такой деятельности. Этот принцип закреплён не только в действующем национальном законодательстве Украины, но и в международном, а именно в Основных положениях о роли адвокатов, принятых VIII Конгрессом ООН по предупреждению преступлений в августе 1990 года.

Учитывая это, украинские адвокаты не перестают призывать представителей органов государственной власти, журналистов и общественных деятелей уважать основополагающие принципы работы адвоката и воздерживаться от заявлений, которые ставят под сомнение независимость адвокатской профессии и прямо или косвенно способствуют отождествлению представителя или защитника с его клиентом [1].

Дословно сентенция пункта 16 части 1 статьи 23 Закона Украины «Об адвокатуре и адвокатской деятельности» звучит следующим образом: «Запрещается отождествление адвоката с клиентом». Исходя из такой формулировки указанного положения Закона, не совсем понятно, кому оно адресовано? Кому именно запрещается отождествлять адвоката с клиентом? Речь идёт о должностных лицах, с которыми адвокату приходится пересекаться во время выполнения своих профессиональных обязанностей? Или о рядовых гражданах, выражающих своё мнение в бытовых неофициальных разговорах в общественном транспорте, на улице, в разнообразных публичных заведениях? Что касается неофициальных высказываний, то, в зависимости от обстоятельств, адвокат вправе сам решить, как отреагировать на такой выпад [6, с. 163–168].

В то же время относительно уполномоченных служебных лиц позволять себе такую крамольную вольность является неприемлемым в государстве, которое признает одним из господствующих принципов своего функционирования «верховенство права». Исходя из этого, предлагаем внести дополнения в дисциплинарные уставы государственных органов, а также в действующий Криминальный кодекс Украины, устанавливающие ответственность для служебных/должностных лиц за выражение адвокату в письменной или устной форме упрёков либо оскорблений публично при свидетелях или наедине в случае подтверждения таковых по причине его профессионального сотрудничества с личностью определённого конкретного клиента, что, по существу, является нарушением положения, установленного пунктом 16 части 1 статьи 23 Закона Украины «Об адвокатуре и адвокатской деятельности».

По нашему мнению, учитывая объективные обстоятельства, ответственность за такое поведение служебного лица не должна быть излишне жёсткой и суровой, но в то же время достаточной и справедливой. Руководствуясь этим, считаем приемлемым и адекватным в данном случае введение санкции соответствующей статьи Криминального кодекса Украины в виде штрафа. Однако непременно

в Криминальном кодексе, что имеет целью подчеркнуть серьёзность и бескомпромиссность требования адвокатов к органам государственной власти, профессиональным журналистам и общественным деятелям уважать законные основополагающие принципы деятельности адвокатуры и воздерживаться от заявлений, которые ставят под сомнение независимость адвокатской профессии и способствуют отождествлению адвоката с его клиентом.

Особенно актуальной и назревшей эта проблема является в наши дни, учитывая сложившуюся политическую ситуацию в Украине, когда адвокатам приходится защищать и представлять интересы лиц, участвовавших в митингах Евромайдана 2013–14 гг., «сепаратистов», люстрированных лиц, депутатов или лиц, подвергающихся общественному порицанию в связи с их политической деятельностью. В этом контексте не лишним является напомнить, что, в соответствии с Основным Законом Украины – Конституцией, а именно статьёй 59, «каждый имеет право на профессиональную правовую помощь», каждый, независимо от степени своей вины или невиновности; независимо от квалификации преступления, которое ему инкриминируется; независимо от тяжести нарушения его гражданских прав, свобод и интересов или даже надуманности такого нарушения. И, в свою очередь, статья 131-2 Конституции Украины провозглашает, что «для предоставления профессиональной правовой помощи в Украине действует адвокатура» [4].

Полагаясь на инструмент Закона, мы предлагаем обязать лиц, имеющих служебное общение с адвокатами в процессе осуществления своей профессиональной деятельности, неуклонно придерживаться аксиомы: «Лицо, допускающее отождествление адвоката с клиентом, не учитывает, что адвокат при исполнении своих профессиональных обязанностей пользуется особым статусом. Если же адвокатура утратит свой особый статус, то окажется неэффективной, и пострадают от этого, прежде всего, граждане государства и юридические лица – её клиенты».

На наш взгляд, такие законодательные нововведения являются насущной необходимостью в Украинском государстве, поскольку участившиеся в последнее время преследования адвокатов со стороны органов полиции, прокуратуры и Национального антикоррупционного бюро свидетельствуют не только о том, что правоохранители безнаказанно игнорируют требования профильного Закона Украины «Об адвокатуре и адвокатской деятельности», но и о том, что они лишают граждан Украины права на правовую помощь, а адвокатов – права на профессию. Мы вынуждены констатировать, что есть чёткие и убедительные признаки того, что правоохранительные органы преступили через II и VIII разделы Конституции Украины, а именно «Права, свободы и обязанности человека и гражданина» и «Правосудие», где статьи 59, 63 и 131-2 предусматривают, что каждый имеет право на профессиональную правовую помощь; подозреваемый, обвиняемый и подсудимый имеют право на защиту; а предоставление профессиональной правовой помощи и правовой защиты в Украине обеспечивает адвокатура [4].

Если деятельность адвокатов произвольно криминализируется, чего исторически не было не только за всё время существования независимой Украины, но и в советские времена, то речь идёт о посягательстве на независимость адвокатской профессии и лишении граждан гарантированного Конституцией права на правовую помощь. Ведь именно об этом свидетельствуют неправомерные обыски, допросы, изъятие документов, содержащих адвокатскую тайну, громкие публичные обвинения и отождествления адвокатов с клиентами в резонансных делах.

30 сентября 2016 года вступили в силу изменения в Конституцию Украины в части правосудия и Закон Украины «О судоустройстве и статусе судей», которые поэтапно вводят исключительное право адвокатов на представительство в судах; поочерёдно происходит имплементация законов, направленных на реализацию судебной реформы, среди них и изменения в Закон Украины «Об адвокатуре и адвокатской деятельности». К сожалению, многочисленные нарушения прав адвокатов в процессе работы правоохранительных органов и судов стали опасной практикой, которая перечёркивает цели судебной реформы и ставит под сомнение один из ключевых принципов правового государства – реальные конституционные гарантии гражданам на получение правовой помощи.

Шокирующим для адвокатского сообщества и гражданского общества в целом стало нарушение прав адвоката Ю.В. Дубовой. Она подозревается в том, что посредством предоставления советов и консультаций, то есть осуществления своей профессиональной адвокатской деятельности, способствовала совершению преступлений гражданином, и на основании ходатайства прокуратуры Печерский районный суд города Киев постановил взять эту женщину под домашний арест. Такими действиями прокуратура нарушила целый ряд запретов, прямо предусмотренных статьёй 23 Закона Украины «Об адвокатуре и адвокатской деятельности», в частности запрещается внесение представления следователем, прокурором, а также вынесение отдельного решения (постановления) суда относительно правовой позиции адвоката в деле; запрещается привлекать к уголовной или иной ответственности адвоката или угрожать применением такой ответственности в связи с осуществлением им адвокатской деятельности согласно закону; не могут быть основанием для привлечения адвоката к ответственности его высказывания по делу, в том числе отражающие позицию клиента, заявления в средствах массовой информации, если при этом не нарушаются профессиональные обязанности адвоката; запрещается отождествление адвоката с клиентом. Такие неадекватные интерпретации законодательства, которые позволяют идентифицировать профессиональные услуги адвоката – оказание правовой помощи – как преступление и выбирать ему меру пресечения, отождествляя его с клиентом, являются беспрецедентными и неприемлемыми.

Беспокойство адвокатского сообщества вызывают и факты грубого вмешательства правоохранительных органов в адвокатскую профессиональную деятельность, и факты неправомерного доступа к информации, которая составляет адвокатскую тайну, и случаи отождествление адвоката с его клиентом. Несмотря на то, что это прямо запрещено как отечественным, так и международным законодательством, в Украине практика публичных обвинений адвокатов в причастности к преступлениям, в которых подозреваются их клиенты, становится всё более распространённой. Особенно это касается расследований громких резонансных дел.

Адвокатское сообщество Украины имеет единую оценку таких приёмов поведения представителей правоохранительной и судебной системы. Это неприкрытое давление и откровенное запугивание представителя или стороны защиты в процессе, конечной целью которых является прекращение участия адвоката в процессе и уничтожение института правовой защиты в целом [3].

Выводы. Запрет отождествления адвокатов с клиентами и их делами во время исполнения адвокатами своих профессиональных функций является одной из важнейших гарантий профессиональной адвокатской деятельности, предусмотренной пунктом 16 части 1 статьи 23 Закона Украины «Об адвокатуре и адвокатской деятельности», а также закреплённой на международном уровне – в Основных положениях о роли адвокатов, принятых VIII Кон-

грессом ООН по предупреждению преступлений в августе 1990 года. Несоблюдение указанной гарантии влечёт за собой угрозу уничтожения института адвокатуры в целом, поскольку нивелирует его законную сущность. При исполнении своих профессиональных обязанностей адвокат пользуется особым статусом, а предоставленные ему государством гарантии являются основой адвокатской деятельности. Если же адвокатура утратит свой особый статус, то окажется бесполезной и неэффективной, и пострадают от этого, прежде всего, её клиенты.

Учитывая это, украинские адвокаты не перестают призывать органы государственной власти, журналистов и общественных деятелей уважать и соблюдать основополагающие принципы работы адвоката и воздерживаться от заявлений, которые ставят под сомнение независимость адвокатской профессии и прямо или косвенно способствуют отождествлению адвоката с его клиентом. Совет адвокатских и юридических сообществ Европы (ССВЕ) и Международная ассоциация адвокатов (IBA) уже обращались к Президенту Украины как к гаранту Конституции Украины с рекомендациями принять все меры для обеспечения соблюдения положений международного и национального права в сфере профессиональных прав и гарантий адвокатской деятельности. Борьба с нарушениями прав адвокатов в Украине продолжает быть приоритетом деятельности Национальной ассоциации адвокатуры Украины (далее – НААУ) и находится в центре внимания всего адвокатского сообщества Украины, а также международных партнёров в адвокатуре других стран и международных организаций. Поскольку неоднократные письменные обращения НААУ к руководству правоохранительных органов остались без надлежащего реагирования и не остановили опасных тенденций нивелирования защиты прав и гарантий адвокатов, НААУ обратилась к Президенту с просьбой безотлагательно вмешаться в эту ситуацию и обеспечить соблюдение правоохранительными органами положений Конституции Украины и законодательства об адвокатуре и адвокатской деятельности [3.

Участившиеся в последнее время преследования адвокатов со стороны органов полиции, прокуратуры и Национального антикоррупционного бюро свидетельствуют не только о том, что правоохранители безнаказанно игнорируют требования профильного Закона Украины «Об адвокатуре и адвокатской деятельности», но и о том, что они лишают граждан Украины права на правовую помощь, а адвокатов – права на профессию. Есть чёткие и убедительные признаки того, что правоохранительные органы преступают через Наивысший Закон Украины – её Конституцию, где статьи 59, 63 и 131-2 предусматривают, что каждый имеет право на профессиональную правовую помощь; подозреваемый, обвиняемый и подсудимый имеют право на защиту; а предоставление профессиональной правовой помощи и правовой защиты в Украине обеспечивает адвокатура. Если деятельность адвокатов произвольно криминализируется, то речь идёт уже о посягательстве на независимость адвокатской профессии и лишении граждан гарантированного Конституцией права на правовую помощь. Ведь именно об этом свидетельствуют неправомерные обыски, допросы, изъятие документов, содержащих адвокатскую тайну, громкие публичные обвинения и отождествления адвокатов с клиентами в резонансных делах.

В статье мы изложили предложения внесения определённых дополнений в действующее законодательство Украины, которые прямо урегулируют юридическую ответственность лиц, имеющих служебное общение с адвокатами в процессе осуществления своей профессиональной деятельности, за отождествление ими адвоката с клиентом и нарушение, таким образом, положения, установленного пунктом 16 части 1 статьи 23 Закона Украины «Об адвокатуре и адвокатской деятельности». Считаем, что в случае декларирования соответствующих предложенных законодательных нововведений права и гарантии адвокатов всё же начнут имплементироваться в настоящую жизнь, а не только лишь оставаться зафиксированными в профильном законе.

Список использованной литературы:

1. Юристы протестуют против отождествления адвокатов с клиентами. Закон и Бизнес. 06.11.2015. URL: http://zib.com.ua/ua/119648-pravniki_protestuyut_proti_ototozhnennya_advokativ_z_klienta.html.

2. Об адвокатуре и адвокатской деятельности: Закон Украины от 05.07.2012 № 5076-17. Ведомости Верховной Рады Украины (ВВР). 2013. № 27. С. 282. С изменениями, внесенными согласно Законам Украины от 14.10.2014 № 1702-VII. Ведомости Верховной Рады Украины (ВВР). 2014. № 50–51. С. 2057; от 02.06.2016 № 1404-VIII. Ведомости Верховной Рады Украины (ВВР). 2016. № 30. С. 542.

3. Изовитова Л.П. Открытое письмо Президенту Украины от 07.10.2016. URL: http://unba.org.ua/news/print/1871-nastupna-advokaturu-peretvorivsya-na-nishennya-konstitucijnogo-prava-na-pravovu-dopomogulist-naau-do-prezidenta-ukraini.html

4. Конституция Украины. Ведомости Верховного Совета Украины. 1996. № 30. Ст. 141. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/254к/96-вр.

5. Отчёт НААУ о нарушении прав адвокатов и гарантий адвокатской деятельности в Украине за 2013–2016 гг., утвержденный решением Совета адвокатов Украины от 26.02.2016 № 2. ИАС Консультант – информационно-аналитическая система по законодательству Украины. URL: http://consultant.parus.ua/?doc=0A1D88F1E5.

6. Фиолевский Д.П. Адвокатура: учебник. 3-е изд., испр. и доп. Киев: Алерта, 2014. С. 163–168.

ИНФОРМАЦИЯ ОБ АВТОРЕ

Мелихова Юлия Александровна – аспирант кафедры адвокатского мастерства и международной юридической практики Академии адвокатуры Украины

INFORMATION ABOUT THE AUTHOR

Melikhova Yuliya Alexandrovna – Postgraduate Student at the Department of Lawyer Skill and International Legal Practice of Academy of Advocacy of Ukraine

yuliya-lawyer@ukr.net

УДК 343.92

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ЧИННИКИ ДИТЯЧОЇ БЕЗДОГЛЯДНОСТІ ТА БЕЗПРИТУЛЬНОСТІ В УКРАЇНІ

Олександр ПУСТОВИЙ,
аспірант
Львівського університету бізнесу та права

АНОТАЦІЯ

Стаття присвячення дослідженню чинників дитячої бездоглядності та безпритульності в Україні. Доведено, що багатоаспектність і комплексність проблем дитячої безпритульності, бездоглядності та соціального сирітства обумовлює безліч підходів до визначення детермінуючих чинників виникнення та поширення цих негативних явищ у дитячому середовищі. У зв'язку із цим актуалізується необхідність цілісного та всебічного уявлення про природу їх появи. Для результативної роботи з подоланняю чи принаймні зменшення кількості безпритульних і бездоглядних дітей необхідно всебічно дослідити причини даного явища з погляду різних галузей знань (психології, педагогіки, соціології, кримінології тощо), встановити, які умови створюють об'єктивні можливості для переходу причини в наслідок.

Ключові слова: детермінанти, причини та умови дитячої безпритульності та бездоглядності, соціально-психологічні чинники дитячої безпритульності та бездоглядності, злочинність, неповнолітні.

SOCIO-PSYCHOLOGICAL FACTORS OF CHILD NEGLECTEDNESS AND HOMELESSNESS IN UKRAINE

Oleksandr PUSTOVYI,
Postgraduate Student
of Lviv University of Business and Law

SUMMARY

This article is devoted to the study of issues of factors of child neglectedness and homelessness in Ukraine. It is proved that multidimensionality and complexity of problems of child homelessness, neglectedness and social orphanage determines a lot of approaches to determination of determinants of occurrence and spread of these negative phenomena in children's environment. In connection with this, the need for a holistic and comprehensive understanding of the nature of their occurrence is actualized. For effective work to overcome, or at least reduce the number of homeless and neglected children, it is necessary to comprehensively investigate the causes of this phenomenon, from the involvement of various branches of knowledge (psychology, pedagogy, sociology, criminology, etc.), establish which conditions create objective opportunities for transition of the cause to the consequence.

Key words: determinants, causes and conditions of child homelessness and neglected sets, socio-psychological factors of child homelessness and neglectedness, criminality, juvenile.

REZUMAT

Articolul este dedicat studiului factorilor de neglijare a copiilor și a persoanelor fără adăpost în Ucraina. Sa dovedit că problema multidimensională și complexă a persoanelor fără adăpost, neglijare și socială conduce o orfan varietate de abordări pentru determinarea factorilor determinanți în apariția și răspândirea acestor fenomene negative în rândul copiilor. În acest sens, este actualizată necesitatea unei înțelegeri globale și globale a naturii apariției lor. Pentru munca eficientă de a depăși sau cel puțin reduce numărul de copii fără adăpost și neglijați, motivele ar trebui să fie investigate în detaliu acest fenomen, cu implicarea diferitelor discipline (psihologie, pedagogie, sociologie, criminologie, etc.), stabilesc condiții creează oportunități pentru trecerea cauzei la efect.

Cuvinte cheie: determinanți, cauze și condiții de neglijare și neglijare a copilului, factori sociali și psihologici ai neglijării și neglijării copilului, criminalității, minori.

Постановка проблеми. Явище дитячої бездоглядності та безпритульності, як і будь-яке явище, має свої причини й умови. Детермінація розуміється як підпорядкований об'єктивним законам природи і суспільного розвитку складний процес породження, зумовлення, взаємних трансформацій і динамічних змін явищ, процесів, подій і станів навколишньої дійсності. У процесі детермінації відбувається безперервне відтворення й оновлення різних форм життя, типів відносин, класів явищ і процесів. Кримінологічна детермінація пояснює закономірний розвиток і взаємозв'язок суспільного буття із суспільною свідомістю через відносини між людьми, різні види діяльності, зокрема й злочинної [1, с. 78]. Причина в статичному стані сама нічого не породжує. Для настання наслідку (реалізації причини в динаміці) необхідне поєднання її з умовою. За своєю сутністю умова є потенційною можливістю утворення чогось іншого. Роль умови щодо злочинності виконує соціальне середовище, що попередньо формує причину, а потім створює об'єктивну можливість для переходу причини у свою діалектичну протилежність – наслідок. Умови поділяються на два види: необхідні та достатні. Якщо перші забезпечують абстрактну можливість породження змін, то другі дають поштовх для реалізації причини і сприяють переходу можливості в дійсність. Частіше за все в ролі достатніх умов виступають певні події, ситуації, що «запускають» механізм спричинення і забезпечують закономірне настання результату (дійсності).

Специфічною особливістю дії причинних зв'язків між різними явищами суспільного життя та діяльністю людей є те, що вони відображають у суспільній свідомості об'єктивні закономірності функціонування суспільства та логіки людського мислення. Звідси випливає декілька важливих висновків. Причинний зв'язок у суспільстві не однозначний (динамічний), а статистичний (вірогідносний), не прямий, а опосередкований психічними структурами суспільної свідомості. Причинний зв'язок між суспільними явищами та діяльністю людей – інформаційний по своїй суті. Ключову ланку в причинному ланцюзі посідає свідомість людей. Вона водночас сприймає як позитивні, так і негативні впливи, причинні й інші детермінаційні чинники непричинного характеру. Соціальні закономірності породження та відтворення злочинності підпорядковані загальним закономірностям суспільного розвитку як системі більш високого рівня організації [2, с. 167].

Незважаючи на те, що офіційних статистичних даних щодо кількісних і якісних характеристик феномена «діти вулиці» немає, результати різних досліджень дозволяють стверджувати, що дитяча бездоглядність і безпритульність залишається однією з найбільш гострих і складних проблем, що обумовлює необхідність визначення її причин.

Стан дослідження. Проблемі дитячої безпритульності присвячено праці багатьох вітчизняних і закордонних науковців, зокрема: О. Бандурки, В. Вітвицької, А. Зінченко, С. Поволоцької, Б. Прудникова, І. Пєші, Н. Павлик, І. Ченбай, І. Мунтян, О. Шишко й інших. Однак, незважаючи на інтенсивність і широкий спектр досліджень, присвячених різним аспектам цього питання, і дотепер наявна гостра проблема викорінення такого негативного явища, як дитяча бездоглядність і безпритульність, і це обумовлює актуальність обраної теми.

Метою та завданням статті є розкриття соціально-психологічних чинників дитячої бездоглядності та безпритульності.

Виклад основного матеріалу. Складність дослідження проблем дитячої безпритульності та бездоглядності полягає у вікових особливостях досліджуваних осіб. Неповноліття, як відомо, характеризується нерозвиненістю психологічного та фізіологічного станів, відсутністю досвіду соціального спілкування, здатності правильно оцінювати життєві ситуації, зокрема й з погляду закону. Підлітки через особливий психофізіологічни стан, обумовлений віковими особливостями, можуть вступати в конфлікт із суспільством, що може виявитися у вчиненні злочину.

Як зазначає А. Кацеро, відкриття свого внутрішнього світу стимулює підлітка до розширення свого життєвого простору, спричиняє появу таких різних феноменів, як почуття самотності, почуття дорослості, включення до сприйняття життєвого простору, його часового виміру. Саме в часовому вимірі відбувається найбільш суттєва трансформація життєвого простору підлітка, яка полягає в появі майбутнього як психологічної детермінанти розвитку його особистості.

Явища психологічної кризи в пубертатний період обумовлюють збільшення частоти поведінкових порушень. Такі реакції підлітка є найпоширенішим способом психологічного захисту особистості. Їх закріплення спричиняється несприятливими мікросередовищними впливами. Що стосується порушень у поведінці, то встановлено, що більше сформованим і адекватним є образ «Я» підлітка, то менша вірогідність імпульсивної дезадаптованої поведінки останнього. Обрання підлітком маргінальної ролі значно впливає на його уявлення про самого себе, самоставлення і ціннісну сферу. Крім того, його діяльність, яка відкидається суспільством, змінює в нього структуру образу «Я» [3, с. 42–45].

Психіка підлітка, на відміну від дорослого індивіда, перебуває в стадії інтенсивного формування, обумовлюючи підвищену сприйнятливість як до позитивних, так і до негативних впливів чинників соціального середовища.

Серед усіх наукових пояснень причин підліткової бездоглядності та безпритульності виокремимо такі. Є. Слуцький визначає такі причини досліджуваного явища:

– соціально-економічні (порушують трудовий лад життя та деформують побут людей – економічна криза, безробіття, голод, епідемії, інтенсивні міграційні процеси у зв'язку з військовими конфліктами чи природними катаклізмами);

– соціально-психологічні (часто стають наслідком перших, пов'язані із кризою сім'ї, збільшенням розлучень, втратою одного з батьків, опікунством, погіршенням клімату в сім'ї, грубим поводженням із дітьми, фізичними покараннями, а іноді й сексуальними домаганнями з боку дорослих);

– психологічні (пов'язані зі збільшенням кількості дітей, які мають виражені психофізичні аномалії, риси асоціальної поведінки. Серед молодого покоління такі діти становлять 3–5%) [4, с. 118].

І. Пєша [6, с. 10] пропонує чинники появи соціального сирітства поділити на:

– економічні: матеріальні труднощі сімей, які виховують дітей; поширення безробіття; погіршення функціонування державних установ, покликаних виховувати, навчати дітей; погіршення умов утримання дітей у державних закладах тощо;

– соціальні: зростання кількості кризових сімей, алкоголізація, наркотизація населення; послаблення моральної відповідальності батьків за виховання дітей тощо [5, с. 46].

На думку В. Чечета [6, с. 105–106], причинами соціального сирітства є такі проблеми світового масштабу, як: бідність, війна та соціальні потрясіння, структурні зміни в сім'ях, соціальна незрілість неповнолітніх матерів, насилля і зловживання, функціональні порушення в дітей, ВІЛ/СНІД. Л. Рень, підтримуючи думку Н. Павлик, пропонує вказані причини класифікувати на:

1) об'єктивні, соціальні, загальнодержавні мегачинники або макрочинники (рівень економічного розвитку держави та зумовленого ним стану соціального захисту населення; рівень духовного, морального, ціннісного розвитку суспільства і відповідної значущості інституту сім'ї в ньому; демографічна ситуація в країні, яка характеризується кількістю народжень, розлучень, позашлюбних дітей тощо);

2) суб'єктивні, внутрішньосімейні мікрочинники (матеріально-економічне становище конкретної сім'ї, її тип і склад, психологічний клімат стосунків, дисфункції та патології в сім'ї) [7, с. 102–107].

На думку О. Шишко, з огляду на те, що середовищем появи соціальних сиріт є сім'я, класифікацію причин виникнення соціального сирітства доцільно проводити за двома критеріями. До першої групи варто віднести чинники, що ззовні негативно впливають на сім'ю, а до другої – внутрішні негативні чинники, що можуть з'явитися в родинному середовищі, зокрема і внаслідок впливу зовнішніх чинників.

Зовнішні – спричинені соціально-економічними умовами, що складаються в державі. Для них характерними є такі ознаки, як об'єктивність виникнення, залежність безпосередньо від держави. До таких причин варто віднести інфляцію, безробіття, економічну нестабільність, бідність, зростання злочинності, збройні конфлікти тощо.

Внутрішні причини виникнення соціального сирітства, на відміну від зовнішніх, утворюються безпосередньо в середовищі сім'ї. Їх поява здебільшого обумовлена внутріш-

німи сімейними проблемами. Проте і зовнішні чинники часто стають каталізаторами негативних процесів усередині сім'ї. До таких причин відносять позашлюбне народження дитини, відмову від новонароджених немовлят, погані матеріальні та житлові умови, помилки у вихованні, жорстокість і знущання з боку батьків, поширення алкоголізму, наркоманії, ув'язнення батьків, а також неповну сім'ю, стан морально-психологічного клімату тощо [8, с. 414].

Отже, можемо зробити висновок, що всі класифікації причин дитячої бездоглядності та безпритульності так чи інакше збігаються. Загалом до таких причин відносять: асоціальний спосіб життя батьків (алкоголізм, наркоманію, протиправну поведінку тощо); девіантну поведінку дітей, прояви важковиховуваності; фінансово-економічні проблеми сучасної сім'ї, бідність; недостатню соціально-педагогічну підтримку інституту сім'ї державними закладами; насильство в сім'ї щодо дитини, змушування дитини дорослими членами родини до жебракування; розлучення батьків; конфліктні взаємини між батьками та дітьми; незадовільний соціальний статус учня у класі, несприйняття його класним колективом; психологічну схильність дитини до бродяжництва. На нашу думку, всі причини для зручності можна поділити на такі групи, як: соціально-психологічні та сімейно-побутові.

Не применшуючи значення інших причин у виникненні підліткової безпритульності та бездоглядності, звернемо увагу саме на соціально-психологічні. Досліджуючи особливості формування особистості неповнолітнього злочинця, а, на нашу думку, явище безпритульності та бездоглядності серед підлітків і злочинність тісно пов'язані між собою, навіть більше, безпритульність чи бездоглядність, звичайно, не неминуче, проте здебільшого призводять до скоєння злочинів, Н. Туз зазначає, що соціально-психологічні детермінанти формування особистості неповнолітнього злочинця являють собою комплекс взаємопов'язаних і взаємообумовлених чинників, всередині якого несприятливі умови соціального середовища, взаємодіючи із психолого-віковими особливостями особистості підлітка, продукують неїстійкі деформації, здатні в поєднанні з конкретною життєвою ситуацією проявитися у вчиненні кримінально караного діяння [9, с. 9]. Отже, можемо зробити висновок, що саме поєднання соціальних і психологічних детермінант має наслідком формування негативної настанови в підлітка. Соціально-психологічні детермінанти Н. Туз пропонує умовно розділити на дві групи, помістивши в них тільки чинники підвищеного ризику. До першої групи віднесено комплекс таких негативних соціальних явищ:

– масова сімейна неблагонадійність;

– негативний вплив найближчого побутового оточення поза сім'єю (неформальних груп і зв'язків), зокрема і втягнення в злочинну діяльність із боку дорослих злочинців і неповнолітніх, які мають злочинний досвід;

– криза системи шкільної та професійної освіти;

– відсутність належного правового виховання;

– тривала трудова незайнятість підлітків як наслідок тотального безробіття;

– неорганізованість дозвілля неповнолітніх, передусім за місцем проживання;

– послаблення соціального контролю (сукупність засобів і методів впливу суспільства на форми поведінки, що відхиляються від норми, з метою їх лімітування та мінімізації) з боку державних і громадських організацій, правоохоронних органів, зокрема й різні недоліки й упущення в їхній діяльності;

– десоціалізуючий вплив масової культури на особистість неповнолітнього за допомогою масмедіа як наслідок зростання соціокультурної кризи;

– неухильне зростання таких соціально негативних явищ серед підлітків та їхніх батьків або осіб, які їх замінюють, як: пияцтво, наркоманія, токсикоманія, соціальний паразитизм, статева деморалізація;

– глобальні соціальні процеси, пов'язані зі збільшенням щільності, гетерохронності населення, міграцією, урбанізацією, економічними, національними й етнічними проблемами, що спричиняють різке зростання стресових і конфліктних ситуацій як макро-, так і, що особливо тривожно, мікроконфліктних, безліч інших чинників.

Другу групу становлять кримінологічно значущі психологічні особливості формування особистості в підлітковому віці:

– загострені критичними фазами розвитку особистості біологічні зміни, що відбуваються в організмі підлітка;

– явище акселерації;

– акцентуації характеру й аномалії психіки в неповнолітніх;

– підліткова емансипація, виражена в потребі самоствердження;

– психологічне відчуження як наслідок психічної депривації;

– феномен психологічної настанови особистості;

– імітація, навіювання, конформізм, ідентифікація як психологічні механізми соціалізації;

– гедоністичний ризик, а також інші особливості формування особистості неповнолітнього, що вивчаються в межах психології та психіатрії [9, с. 18].

Висновки. Багатоаспектність і комплексність проблем дитячої безпритульності, бездоглядності та соціального сирітства обумовлює безліч підходів до визначення детермінуючих чинників виникнення та поширення цих негативних явищ у дитячому середовищі. У зв'язку із цим актуалізується необхідність цілісного та всебічного уявлення про природу їх появи. Для результативної роботи з подолання чи принаймні зменшення кількості безпритульних і бездоглядних дітей необхідно всесторонньо дослідити причини даного явища під кутом зору різних галузей знань (психології, педагогіки, соціології, кримінології тощо), встановити, які умови створюють об'єктивні можливості для переходу причини в наслідок. Для подолання проблем безпритульних дітей необхідно вживати різних профілактичних заходів. З огляду на профілактику даної проблеми в європейських країнах, позитивні зрушення може дати створення спеціалізованих реабілітаційних установ для дітей і підлітків, які опинилися в кризовій ситуації. Неповнолітніх треба забезпечувати належним місцем проживання, здатним замінити родину. Із цією метою варто створювати притулки для дітей-сиріт і бездоглядних дітей.

Список використаної літератури:

1. Кримінологія: підручник для студ. вищ. навч. закл. / за ред. О. Джужи. К.: Юрінком-Інтер, 2002. 416 с.

2. Бойко А. Детермінація економічної злочинності в Україні в умовах переходу до ринкової економіки: теоретико-кримінологічне дослідження: монографія. Львів: ЛНУ ім. Івана Франка, 2008. 380 с.

3. Кацеро А. Фактори виникнення і трансформації образу Я бездоглядних підлітків. Актуальні проблеми психології. К. 2004. Т. 1. Вип. 13. С. 42–45.

4. Слуцкий Е. Беспризорность в России: вновь грозная реальность. СОЦИС. 1998. № 3. С. 117– 121.

5. Пєша І. Соціальний захист дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування: проблеми реформування. К.: Логос, 2000. 87 с.

6. Чечет В. Альтернатива социальному сиротству. Народное образование. 2001. № 9. С. 105–108.

7. Рень Л. Причини дитячої бездоглядності та безпритульності: спроба комплексного аналізу. Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка. № 11 (270). Ч. ІІ. 2013. С. 102–107.

8. Шишко О. Социальное сиротство как фактор нарушения психического здоровья детей. URL: nbuv.gov.ua/Portal/Soc...1/wywkooj.pdf.

9. Туз Н. Соціально-психологічні детермінанти формування особистості неповнолітнього злочинця: кримінологічний аспект: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08; ЛьвДУВС. Львів, 2016. 19 с.

ДОВІДКА ПРО АВТОРА

Пустовий Олександр Олександрович – аспірант Львівського університету бізнесу та права

INFORMATION ABOUT THE AUTHOR

Pustovyi Oleksandr Oleksandrovych – Postgraduate Student of Lviv University of Business and Law

kovalmr@ukr.net

КРИМИНОЛОГИЯ

УДК 343.773

ОСНОВНІ РИСИ ТА КЛАСИФІКАЦІЯ ОСІБ, ЯКІ ВЧИНЯЮТЬ НЕЗАКОННУ ПОРУБКУ ЛІСУ

Олена ЗАЇЧКО,
здобувач кафедри кримінології та кримінально-виконавчого права
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

АНОТАЦІЯ

У статті з позиції кримінологічної науки проаналізовано соціально-демографічні, кримінально-правові та морально-психологічні риси осіб, які вчиняють незаконну порубку лісу. Здійснено огляд літератури щодо традиційних підходів до проблематики криміногенних рис особистості. Запропоновано класифікацію осіб, які вчиняють незаконну порубку лісу, за родом занять. Аргументовано високий ступінь кримінального професіоналізму серед контингенту таких злочинців. Наведено приклади із судової практики.

Ключові слова: незаконна порубка лісу, лісова промисловість, особистість злочинця, рубки лісу, кримінальний професіоналізм.

MAIN FEATURES AND CLASSIFICATION OF ILLEGAL FOREST PERPETRATORS

Olena ZAICHKO,
Applicant at the Department of Criminology and Penitentiary Law
of Yaroslav Mudryi National Law University

SUMMARY

The article analyzes socio-demographic, criminal, moral and psychological features of persons who commit illegal logging from the standpoint of Criminology. The literature review of traditional approaches to the problem of law-breaker's personality traits has been conducted. The classification of persons who commit illegal logging by several criteria has been proposed. A high degree of criminal professionalism among such criminals has been outlined. A number of cases from judicial practice have been provided.

Key words: illegal logging, forest industry, criminal's personality, forest felling, criminal professionalism.

REZUMAT

În articol, din perspectiva științei criminologice, sunt analizate caracteristicile socio-demografice, criminale-juridice și moral-psihologice ale persoanelor care comit exploatări forestiere ilegale. A fost efectuată o revizuire a literaturii cu privire la abordările tradiționale ale problemei trăsăturilor de personalitate criminogenă. Se oferă o clasificare a persoanelor care săvârșesc tăieri ilegale de păduri în funcție de ocupația lor. Nivelul ridicat al profesionalismului penal în rândul unui contingent al unor astfel de infractori este argumentat. Exemple sunt date din practica judiciară.

Cuvinte cheie: exploatări forestiere ilegale, industria forestieră, identitate criminală, exploatare forestieră, profesionalism penal.

Постановка проблеми. Необхідність вивчення психологічних особливостей осіб, які вчиняють злочини, становить невід'ємний елемент більшості кримінологічних досліджень. Відповідні питання розглядаються в межах проблематики особистості злочинця, якій присвячені не тільки самостійні глави більшості підручників із кримінології, але й численні монографічні видання. За влучним виразом Я.І. Гілінського, важливість пізнання особистості злочинця полягає, насамперед, у тому, що «особи певної статі, віку, рівня освіти, соціального становища, тих чи інших інтелектуальних, вольових, емоційних, фізичних якостей мають відносно більшу або меншу ймовірність опинитися серед тих, що вчинили той чи інший злочин» [4, с. 74].

Актуальність теми дослідження полягає у відсутності комплексних кримінологічних досліджень щодо незаконної порубки лісу й аналізу найбільш істотних рис особистості злочинця, який незаконно вирубує ліс.

Стан дослідження. В Україні тематика особистості злочинця, що незаконно вирубує ліс, розроблялася здебільшого в межах кримінально-правових дисертаційних робіт або кримінологічних досліджень протидії злочинам проти довкілля такими науковцями, як: С.Б. Гавриш, О.О. Дудоров, Т.В. Корнякова, Є.О. Письменський, О.В. Скворцова та ін.

Метою та завданням статті є дослідження основних рис і класифікація осіб, які вчиняють незаконну порубку лісу.

Виклад основного матеріалу. Вчинення злочину будь-якою людиною *a priori* дозволяє говорити про якісну своєрідність її особистості, яка в найширшому розумінні означає сукупність рис, притаманних особі. Тому особистість злочинця найчастіше визначають шляхом доповнення філософського поняття особи характерними властивостями й якостями

[20, с. 76]. Таку специфіку в минулому пов'язували з її криміногенністю [18, с. 34], суспільною небезпечністю [9, с. 125], а сьогодні – з антисуспільною спрямованістю [6], кримінальним «ураженням» [1, с. 47]. Наявність такої риси сучасні дослідники вже не вважають фатальним нахилом до злочинної поведінки, але дискусії щодо її змісту, появи, зміни та зникнення тривають [2, с. 137].

У новітній вітчизняній кримінології особистість злочинця зазвичай розуміють як сукупність соціально-типових ознак, які сформувалися в процесі неблагополучного соціального розвитку особи, відрізняються своєю суспільною неприйнятністю та крайньою формою останньої – суспільною небезпечністю, обумовлюють криміногенну мотивацію та кримінальну активність особи, безпосередньо спричиняють вчинення злочину [11, с. 239]. Проте загальне поняття особистості злочинця не охоплює всього розмаїття властивостей не тільки конкретного злочинця, але й залишає за дужками специфіку різноманітних категорій і типів злочинців, відбиваючи лише сукупність ознак, спільних для всіх порушників кримінального закону.

Розмаїття властивих кожній людині (зокрема і злочинцям) рис і властивостей дозволяє визначити структуру особистості злочинця, що може розглядатися на індивідуальному, видовому і загальному рівнях. Як зазначав А.Ф. Зелінський, особистість злочинця треба розуміти як сукупність соціально-демографічних, психологічних і моральних характеристик, які тією чи іншою мірою типово притаманні людям, що винні в злочинній діяльності певного типу [13, с. 79]. Тому для спрощення аналізу кримінологічно значущих особистісних властивостей конкретного виду злочинців науковці зазвичай об'єднують однорідні ознаки в декілька груп, залежно від специфіки досліджуваного феномена. На нашу думку, під час дослідження особистості злочинця, який незаконно рубає ліс, до зазначених вище соціально-демографічних і морально-психологічних рис варто додати й групу кримінально-правових ознак, адже інформація про попередню судимість, мотив і мету вчинення протиправного діяння якнайкраще розкриває причини злочинної поведінки.

Принагідно зауважимо, що більшість архівних кримінальних справ і проваджень, порушених за ст. 246 Кримінального кодексу (далі – КК) України, не містить важливих відомостей, необхідних для повноцінного вивчення тих якостей особистості, що традиційно становлять предмет кримінологічного дослідження (сфера потреб, мотивації, поглядів та інтересів). Також, через високий рівень латентності незаконної порубки лісу, поза увагою органів охорони правопорядку залишаються невстановлені злочинці, а переважають ті, хто вчинив так звані злочини в умовах очевидності. Однак нами була зроблена спроба скласти узагальнену кримінологічну характеристику осіб, які вчинили незаконну порубку лісу.

Соціально-демографічні ознаки: стать, вік, освіта, рід занять, сімейний стан, рівень доходів значною мірою впливають на коло інтересів і потреб, напрями спілкування й дозвілля та, зрештою, на лінію поведінки. У соціально-демографічній підструктурі особистості злочинця велике кримінологічне значення відіграють дані про соціальний стан і професійну належність, оскільки нерідко саме можливість здійснення незаконної порубки лісу на систематичній основі безпосередньо пов'язана з родом занять злочинця.

Однією із соціально-демографічних рис, що характеризують особистість, є стать. За підсумками проведеного нами аналізу статистичних даних про осіб, засуджених за злочин, передбачений ст. 246 КК України, на чоловіків і жінок припадають частки обсягом 97,79% та 2,21% відповідно. Причини кількісного домінування чоловіків у цій сфері злочинності варто шукати насамперед у тих соціальних умовах, що визначають ролі чоловіків і жінок у суспільстві, та вимогах, що висуваються до них у традиційній суспільній свідомості (у чоловіках здебільшого вбачають годувальників сімей, що підштовхує до пошуку додаткового нелегального промислу). Окрім того, варто зазначити, що об'єктивний бік злочину у вигляді незаконної порубки лісу неможливий без спеціального вчинення дій, які зазвичай є складними для попередньо непідготовлених жінок. Зокрема, це стосується використання бензопил та інших пристроїв для рубки деревостанів, наявність транспорту підвищеної прохідності, необхідність застосування великої фізичної сили для виконання вантажних робіт тощо. Також треба досконало володіти водійськими навичками на вантажному автомобілі, бути готовим до дій в екстремальних ситуаціях, наприклад, у разі переслідування працівниками поліції. Нарешті, значну частину злочинців чоловічої статі становили колишні або діючі матеріально відповідальні працівники лісових господарств, які зазвичай не є привабливим працевлаштуванням для жінок. Останні здебільшого беруть участь у незаконній порубці лісу як співучасниці чоловіків.

Не менш важливою соціально-демографічною ознакою є вік злочинця. Звичайно, власне вік не може бути причиною злочинної поведінки, але вікові особливості певних періодів життя, наприклад молодого та середнього віку, на який припадає найбільша кількість складних життєвих ситуацій і конфліктів, загострена потреба в матеріальних ресурсах для створення й утримання сім'ї, атрибутах престижного способу життя та/або дозвіллі з колегами, сприяє формуванню корисливого цілепокладання.

Проведене нами дослідження свідчить про соціальну зрілість осіб, що скоюють злочини у сфері лісозаготівлі. Найбільш криміногенною є група злочинців віком 30–50 років – 47,15%, далі слідує вікова група засуджених 18–24 років – 21,94%; 25–29 років – 18,11%; 50–65 років – 8,22% та особи віком старше 65 років – 2,63%. Найменшу за чисельністю групу становлять неповнолітні – 1,95%. Переважання злочинців зрілого віку, з одного боку, обумовлене наявністю життєвого досвіду, що свідчить про потенціал максимального задіяння своїх фізичних та інтелектуальних можливостей, успішної соціалізації тощо для забезпечення результативності та приховування злочинної діяльності. Також не варто забувати про масштабне залучення до незаконного лісового промислу людей, компетентних у питаннях лісового господарства, які знаються на особливостях лісозаготівлі, володіють спеціальним обладнанням для порубки лісу, мають довірливі корупційні (а інколи родинні чи дружні) зв'язки із працівниками правоохоронних органів, викликають довіру у вузьких колах представників регіональної тіньової деревообробної промисловості. Серед вказаної вікової групи чимало професійних злочинців, для яких незаконна порубка лісу є основним або додатковим джерелом доходів.

На нашу думку, для описаної вище категорії осіб зазвичай характерний високий рівень кримінального професіоналізму, тобто різновиду злочинного промислу, за такими критеріями:

– зайняття злочинністю як бізнесом (особа отримує від незаконних оборудок із деревиною постійний дохід, має стабільні канали збуту видобутого лісу);

– спеціалізація на певному виді злочинів (наприклад, особа спеціалізується на неправомірній організації санітарної вирубки неушкодженого лісу, видобутку таких цінних порід деревини, як дуб, граб, сосна тощо);

– вміння ретельно планувати злочини, технічно оснащувати процес реалізації злочинного наміру та виконувати злочинні дії майстерно (особа може керувати вантажним автомобілем, орієнтується в лісі та на гірській місцевості, може використовувати спеціальну техніку для швидкої порубки дерев);

– удосконалення в межах злочинної діяльності своїх знань і досвіду;

– ставлення до злочину як своєї кар'єри, підпорядкування свого світогляду цій діяльності.

Так, наприклад, у листопаді 2017 р. прокуратурою Закарпатської області було викрито систематичне вимагання й отримання неправомірних вигод службовими особами ДП «Довжанське ЛМГ» Закарпатського обласного управління лісового та мисливського господарства. Зокрема, старший майстер лісу Загатянського лісництва «Довжанське ЛМГ», лісничий та директор вимагали грошові кошти в сумі 20 тис. грн. та 200 доларів Сполучених Штатів Америки за безперешкодне отримання приватною особою безоблікового лісу-кругляка породи «Дуб», отриманого під час самовільної рубки [24].

Зауважимо, що цьому виду злочинів притаманні й ситуативні злочини, здебільшого з метою заготівлі дрів в опалювальний період або ситуативного заробітку. Так, значна частка злочинців віком до 30 років вказує на представленість серед злочинців соціально невлаштованої молоді, серед якої в основному складається контингент вільнонайманих працівників тіньового ринку лісозаготівлі. Відсутність робочих місць у населених пунктах, де вони проживають, штовхає молодь шукати доступні джерела доходів, перебиватися випадковими підробітками, ризикувати і працювати у сфері незаконної деревообробної промисловості. В умовах гострої економічної кризи, падіння рівня доходів і високого рівня безробіття ситуація загострюється до межі. Зокрема, на думку експертів Організації Об'єднаних Нпцій, сьогодні понад 60% населення України отримує незначний дохід, має низьку купівельну спроможність, не може дозволити собі багато товарів довготривалого використання, має обмежений доступ до соціальної інфраструктури, комфортного житла, проживає в умовах бідності [19, с. 155]. У цьому аспекті молодь (особливо у сільській місцевості) найбільш соціально вразлива категорія населення, що в умовах скрутного матеріального становища схильна шукати нелегальні засоби до існування, вдаватися до протиправних дій. Проте свого часу науковці висловлювали сумнів щодо наявності «випадкових» злочинів, адже, як демонструють результати спеціальних досліджень, злочинцями зазвичай є люди, що потрапили в жорстку залежність від зовнішніх обставин; тоді вибір саме протиправного розв'язання проблеми свідчить про наявність нахилу до такого способу дій [14, с. 26].

Наступною соціально-демографічною ознакою, що характеризує особистість злочинця, є рівень освіти. Кореляція між рівнем освіти людей та імовірністю їхньої подальшої злочинної поведінки має складний характер, адже знання можуть бути використані не лише на користь, але й зі злочинними намірами. Проте рівень освіти, потяг до знань, безумовно, розширюють коло інтересів, становлять невід'ємну частину соціалізації та слугують меті запобігання правопорушенням [16, с. 39].

Отже, серед осіб, які були притягнені до кримінальної відповідальності за незаконну порубку лісу, було виявлено: з вищою освітою – 8% (повна вища – 3%, базова вища освіта – 5%), із професійно-технічною освітою – 24%, із загальною освітою – 68% (повна загальна середня освіта – 48%, базова загальна середня освіта – 19%, початкова загальна освіта – 1%). Дійсно, для скоєння досліджуваного нами злочину не обов'язково володіти знаннями, що їх викладають у вищих навчальних закладах, – навичкам порубки лісу можна швидко навчитися в старшого покоління. Водночас наведена статистика може створити враження абсолютного домінування серед осіб, що вчиняють незаконну порубку лісу, робітників нижчих ланок виробництва в деревообробній галузі, безробітних та інших малозабезпечених верств населення, однак не варто забувати, що очільникам злочинних синдикатів завжди притаманне бажання залишитися на волі будь-якою ціною, а також широкий арсенал способів приховання власної участі в злочинній діяльності, що залишає відповідати перед законом тільки безпосередніх виконавців злочину і викривляє реальний стан злочинності в цій сфері.

Розгорнуту характеристику засуджених за ст. 246 КК України за родом занять можна зобразити так: 77% засуджених за незаконну порубку лісу не мали постійної роботи і джерела доходів, тобто не мали легальних засобів до існування. Звідси припускаємо, що легальна трудова діяльність або не цікавила засуджених осіб через нахил до порушення трудової дисципліни, відсутність наполегливості й ініціативності в праці, або ж, через високий рівень безробіття, незаконна порубка лісу була для даної категорії осіб основним чи додатковим джерелом доходів.Швидке і відносно просте джерело доходів за мінімальних грошових витрат пояснює їхню мотивацію до цього злочину. Майже чверть (23%) осіб на момент вчинення злочину працювали, серед них: працівники господарських товариств – 2%, приватні підприємці – 2%, службовці – 3% (державні службовці – 0,2%), пенсіонери, зокрема й інваліди – 4%, робітники – 7%, інші заняття – 5%.

До більшості винних, які не були зайняті постійною роботою на момент учинення злочину, також додаються особи, які зайняті на роботі тимчасово, періодично або отримують засоби до існування самозайнятістю. Серед загальної кількості винних визначено 14% осіб, які займалися підприємницькою діяльністю. Вищою є питома вага осіб, які були зайняті на власній присадибній ділянці – 16%.

Як зазначалося раніше, для розуміння детермінації індивідуальної поведінки особи злочинця, що незаконно рубає ліс, можуть бути застосовані найрізноманітніші критерії, серед яких чільне місце посідає рід занять. Так, можна класифікувати осіб, які незаконно рубають ліс, за родом занять на три основні групи:

1) особи, які за характером своєї діяльності не пов'язані з лісовою промисловістю, але проживають неподалік від лісових масивів. До них належать мешканці сіл і міст, розташованих у лісовій або лісостеповій смузі України;

2) особи, які за родом діяльності пов'язані з лісовими об'єктами, тобто постійно перебувають на території лісових масивів. До цієї категорії належать лісники державних лісових господарств, лісоруби, водії тощо, зайняті як у приватному, так і в державному секторі деревообробної промисловості, працівники Державної екологічної інспекції. У своїй роботі вони можуть припускатися таких правопорушень: порубка лісу не тієї породи, з порушенням обсягу або на місці, не зазначеному в лісорубному квитку, призначення суцільних санітарних рубок здорового лісу, відсутність реагування на незаконну порубку лісу приватними особами за неправомірну винагороду тощо;

3) особи, які незаконно вирубують ліс на системних засадах. Таким злочинним організованим групам властива глибока і стійка антисуспільна спрямованість, чітка внутрішня організація, потужне лобі в органах охорони правопорядку, зв'язки з недобросовісними митниками [8, с. 225]. У цих угрупованнях спостерігається чіткий розподіл праці: найнижчу ланку посідають безпосередні лісоруби; другу – перевізники, які доставляють товар до місця збуту, третю (найвищу) – організатори, наприклад, очільники й інші відповідальні особи державних лісгоспів, регіональної державної екологічної інспекції, деревообробних підприємств тощо.

Суттєву роль у поведінці злочинців відіграють чинники, пов'язані із сімейним станом. Негативний відбиток на особистість накладають подружні конфлікти, психологічний клімат у родині [25, с. 93]. Розглядаючи зміст незаконної порубки лісу, тобто корисливий вид злочинної діяльності, не варто забувати, що з перебуванням у шлюбних взаєминах нерідко пов'язана наявність утриманців. Майже 64% досліджуваних злочинців на момент винесення обвинувального вироку перебували в шлюбі, водночас 43% мали на утриманні неповнолітніх дітей. Також варто врахувати, що 7% досліджуваних мали піклуватися про непрацездатних батьків, а 2% – про інших непрацездатних членів сім'ї. Так, сумарно 52% мали

на утриманні інших членів сім'ї, що за умов гострої соціальної кризи та низького рівня доходів понад 60% українських домогосподарств пояснює формування злочинної мотивації таких осіб.

Кримінально-правові ознаки характеризують форму вини, мотиви і мету злочинних посягань, предмет і знаряддя, місце і час вчинення злочину, одноособовий чи груповий характер злочинних дій, дані про судимість, розмір заподіяної шкоди, вид і розмір призначеного покарання. Так, за результатами дослідження було встановлено, що 63,4% злочинів, пов'язаних із незаконною порубкою лісів, учинено одноособово, рідше у групах за попередньою змовою – 19,7%, решта – організованими групами. Значне переважання одноособового вчинення злочину пояснюється тим, що за способом вчинення незаконна порубка лісу в невеликих розмірах не вимагає специфічної додаткової підготовки та залучення численних співучасників.

На нашу думку, слушним є зауваження О.В. Шаріпової, що підвищену суспільну небезпеку становлять випадки, коли незаконні порубки лісу здійснюються постійними бригадами (або навіть фірмами) з високим рівнем організації праці, використанням спеціальної техніки, призначеної для заготівлі й вивезення значних обсягів деревини, за наявності сталого ринку збуту незаконно видобутої деревини й одержання від цього надприбутків. Такі діяння, здійснювані систематично й поєднані з незаконним збутом деревини й інших продуктів лісової промисловості, фактично спрямовані на знищення лісових масивів і їх ділянок [26, с. 51–57]. Тим самим визначається чинник професійної злочинної діяльності та рівня усвідомлення незаконності дій.

Практика свідчить, що планування злочину в описаних вище випадках, навпаки, вимагає додаткової підготовки та ретельного планування незаконних дій. Так, наприклад, варто звернути увагу на умисні підпали лісових масивів. З метою отримання дозволів на порубку лісу для його подальшої реалізації злочинні групи імітують лісові пожежі. Механізм злочинних дій у такому прикладі визначений: винаймаються безробітні, яким видаються керосин і смолоскипи; вони йдуть до наміченої ділянки лісу або ж лісосмуги, підпалюють суху траву, кору дерев, умисно створюючи імітовану чи контрольовану пожежу. Надалі під виглядом вирубки горілого лісу оформлюють необхідні для вирубки й реалізації лісу документи [15, с. 258].

Варто врахувати і той факт, що проведений нами аналіз стадій, на яких була виявлена злочинна діяльність, вказує на те, що в усіх випадках мав місце закінчений злочин, тобто, на жаль, випадків попередження злочину на етапі готування або закінченого замаху встановити не вдалося. Беручи до уваги загальну класифікацію злочинних груп, наведену в літературі, а також ґрунтуючись на даних проведеного дослідження, пропонуємо таку класифікацію злочинних груп, які вчиняють незаконну порубку лісу:

1) за формою співучасті в злочині:

– групи із простою формою співучасті (сумісне виконання за попередньою змовою) (91%);

– групи зі складною формою співучасті (організовані групи) (9%).

На практиці, якщо група осіб, яка вчинила незаконну порубку за попередньою змовою, залишається своєчасно не викритою й продовжує свою злочинну діяльність, то зазвичай вона поступово перетворюється (трансформується) на організовану групу. За вивченими матеріалами справ установлено, що остаточне припинення діяльності зазначених груп мало місце тільки після викриття та затримання організатора групи. У будь-яких інших ситуаціях, наприклад, у разі затримання осіб, які здійснюють незаконну порубку лісу або ж транспортують незаконно отриману продукцію, їхні місця заповнювалися новими членами, і група функціонувала далі;

2) за характером участі в незаконній порубці лісу:

– злочинні групи, у яких усі члени, зокрема й організатор групи, беруть безпосередню участь у вчиненні злочинів (63%);

– злочинні групи з наявністю у своєму складі формувань чи окремих членів, які безпосередньо не беруть участі в незаконній порубці лісу, а виконують злочинні функції щодо планування злочинів, гарантування «безпеки» злочинної діяльності групи, реалізації викраденого тощо (37%).

Наступним важливим параметром блоку кримінально-правових ознак є попередня судимість досліджуваних осіб. Під час вивчення архівних кримінальних проваджень за ст. 246 КК України було встановлено, що лише 9% злочинців на момент винесення вироку мали незняту та непогашену судимість, а ще з 18% були законним порядком зняті попередні судимості (здебільшого за майнові злочини та злочини у сфері обігу наркотичних речовин). Даний факт є цілком закономірним з огляду на приналежність великої кількості таких злочинців до виробництва на лісових господарствах, а не маргіналізованих, найбідніших верств населення.

Морально-психологічна група показників передбачає вивчення деформації психіки та свідомості особи злочинця, зокрема, потреб та інтересів, моральних, культурних, правових рис, типу мислення та стереотипів поведінки. Найбільше уваги серед цих елементів зазвичай приділяється мотивації конкретного різновиду злочинної поведінки. Принагідно уточнимо, що мотивація тут розуміється як психічна (когнітивна) діяльність із формування провідного (цільового) мотиву, що реалізується в намірі та рішенні вчинити злочин [7, с. 248].

Оскільки в 90,24% досліджених нами архівних кримінальних справ засуджені називали основним спонуканням до вчинення злочину бажання заробити, варто надалі зосередити увагу на корисливому характері даного злочину. За своїм семантичним походженням корисливість означає «пристрасть до наживи, матеріальної вигоди тощо» [5, с. 16]. Варто зауважити, що в науковій літературі корисливість розглядається як деформація суспільної свідомості й психології, змістом якої є протиріччя між прагненням людей отримувати матеріальну вигоду та необхідністю робити це законним шляхом. Як зазначає А.Ф. Зелінський, корисливість як домінантна риса особистості злочинця, що обумовлює злочинну мотивацію, містить негативну моральну оцінку вчинку і вказує на його егоїстичний зміст. На відміну від звичайної матеріальної зацікавленості, вона означає отримання матеріальної вигоди в аморальний спосіб [12, с. 67]. «Корисливість – це завжди засуджуване, аморальне, нице спонукання, що характеризує поведінку людини як приватновласницьку, здирницьку, вузько егоїстичну» [3]. М.Г. Мінєнок і Д.М. Мінєнок звертають увагу на те, що корисливість за своїм змістом має багатоаспектний характер: 1) прагнення до особистої наживи, що виражається в бажанні збагатитися за рахунок незаконного вилучення майна; 2) бажання позбутися матеріальних витрат; 3) прагнення забезпечити майнову вигоду іншим особам [22, с. 104]. Але й перший із наведених видів корисливої мотивації також може різнитися – так, збагачення може бути покликаним:

– забезпечити дозвілля, асоціальний спосіб життя (небажання працювати і вчитися, утримання, борги, алкоголізм, наркоманія, токсикоманія);

– знизити рівень тривожності, що виникає внаслідок незабезпеченості, невпевненості, позбавлення «справжнього» життя;

– забезпечити матеріальний добробут певного рівня;

– задовольнити тимчасову або постійну потребу, пов'язану з низьким соціальним рівнем, психічними і соматичними захворюваннями.

Наступним параметром морально-психологічної групи ознак є морально-ціннісні орієнтири осіб, які займаються незаконною вирубкою лісу. У даному разі простежується

яскрава дихотомія між безпосередніми виконавцями наказів організованих груп і ситуативних злочинців, з одного боку, та вищою ланкою в незаконному обігу деревини, тобто «білокомірцевою злочинністю», з іншого боку, споріднених корисливими мотивами. Якщо для першої, незаможної верстви населення, здебільшого характерний яскраво виражений правовий нігілізм, низький рівень культурних потреб, подекуди навіть цинізм і зухвалість, то «білокомірцеві» злочинці найбільш соціально адаптовані, прагнуть дотримуватися сталих соціальних норм, мають великий досвід міжособистісних контактів і характеризуються високим рівнем підприємницької ініціативи. Як слушно стверджує Т.М. Мельничук, морально-психологічні та ціннісно-нормативні якості білокомірцевих злочинців за багатьма параметрами можуть збігатися з аналогічними якостями громадян, які не порушують закон [21, с. 189].

Навколишнє середовище сприймається досліджуваною категорією злочинців як невичерпне джерело, створене для безконтрольного задоволення їхніх власних потреб [10, с. 84, 152], що почасти дістає у вітчизняній літературі визначення як «низький рівень екологічної свідомості» або «відсутність екологічної культури». Однак, з позицій науковців, єдиним коректним варіантом є вживання терміна «екологічна свідомість» у значенні «позитивного» вияву екологічної культури, без штучного поділу на «високий / низький» [23, с. 130].

Висновки. Отже, за підсумками аналізу соціально-демографічних, морально-психологічних і кримінально-правових рис, ми можемо навести узагальнену кримінологічну характеристику особи злочинця, що вчинив незаконну порубку лісу. Зазвичай це чоловіки середнього віку, із середнім рівнем освіти, працездатні, без постійного джерела доходів, але велика частка перебуває в шлюбі. Проте не варто забувати, що, подібно до інших надприбуткових видів організованої злочинності в Україні, нелегальний обіг лісової промисловості, тобто його реальні обсяги й організатори злочинних схем, майже не відображений офіційною статистичною звітністю органів охорони правопорядку. Високий рівень конспірації, наявність сигналів оповіщення та захист каналів збуту сировини за допомогою корумпованих зв'язків у правоохоронних органах зумовлюють потребу в поглибленому кримінологічному вивченні причин і умов цього негативного явища соціальної дійсності.

Список використаної літератури:

1. Антонян Ю.М., Кудрявцев В.Н., Эминов В.Е. Личность преступника: монография. СПб.: Юридический центр «Пресс», 2004. С. 47.

2. Валуйська М.Ю. Кримінологічне вчення про особу злочинця – основа ефективності попередження злочинності на індивідуальному рівні. Проблеми законності: республік. міжвід. наук. зб. / відп. ред. В.Я. Тацій. Х.: Нац. юрид. акад. України. 2006. С. 136–143.

3. Владимиров В.А., Ляпунов Ю.И. Ответственность за корыстные посягательства на социалистическую собственность. М., 1986. 224 с.

4. Гилинский Я.И. Криминология. Теория, история, эмпирическая база, социальный контроль: курс лекций. СПб.: Изд. «Питер», 2002. 384 с.

5. Головкін Б.М. Корислива насильницька злочинність в Україні: феномен, детермінація, запобігання: монографія. Х.: Право, 2011. С. 16.

6. Головкін Б.М. Причинність у системі детермінації злочинності. Теорія і практика правознавства. 2014. Вип. 1. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/tipp_2014_1_24.

7. Головкін Б.М. Мотивація корисливих насильницьких злочинів. Вісник Академії правових наук України. 2010. № 1. С. 247–256. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vapny_2010_1_25.

8. Головкін Б.М. Тіньова зовнішня торгівля і корупція на митницях. Проблеми законності. 2017. Вип. 139. С. 218–230.

9. Даньшин И.Н. К вопросу о понятии личности преступника. Проблемы социалистической законности. Вып. 6. Х.: Вища шк., 1980. С. 117–126.

10. Дубовик О.Л., Жалинский А.Э. Причины экологических преступлений. М.: Наука, 1988. С. 84, 152.

11. Закалюк А.П. Курс сучасної української кримінології: теорія і практика: у 3 кн. Кн. 1: Теоретичні засади та історія української кримінологічної науки. К.: Ін Юре, 2007. С. 239.

12. Зелинский А.Ф. Корысть: опыт криминологического и психологического анализа. Государство и право. 1993. № 3.

13. Зелінський А.Ф. Кримінологія: навч. посібник. Харків: Рубікон, 2000. 240 с.

14. Криминология / под ред. В.Н. Кудрявцева, В.Е. Эминова. М.: Юристъ, 1997. 512 с.

15. Джужа О.М., Василевич В.В., Колб О.Г. та ін. Кримінологія: навч. посібник / за заг. ред. О.М. Джужі. К.: Атіка, 2010. С. 258.

16. Кудрявцев В.Н. Стратегии борьбы с преступностью. Москва: Норма; Инфра-М, 2005. 368 с.

17. Кузнецова Н.Ф. Преступления и преступность. М., 1969. С. 226, 304.

18. Ломброзо Ч. Преступный человек. СПб.: Мидгард, 2005. 877 с.

19. Лопушняк Г.С., Шандар А.М. Проблема бідності сільського населення України як складне соціально-економічне явище. Соціально-трудові відносини: теорія і практика: зб. наук. пр. М-во освіти і науки України; ДВНЗ «Київ. нац. екон. ун-т ім. В. Гетьмана»; Ін-т соц.-труд. відносин; редкол.: А.М. Колот (голова) та ін. Київ: КНЕУ, 2017. № 2. С. 151–160.

20. Лукашевич С.Ю., Бочарова К.А., Кападзе А.С. Сучасні теорії індивідуальної злочинної поведінки. Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Юридичні науки». 2016. № 3. Т. 2. С. 76–79.

21. Мельничук Т.М. Деякі проблеми кримінологічного вивчення білокомірцевої злочинності в період постмодерну. Юридичний вісник. 2014. № 4. С. 185–190.

22. Миненок М.Г., Миненок Д.М. Корысть. Криминологические и уголовно-правовые проблемы. СПб., 2001. 367 с.

23. Мусієздов О.О., Лісовенко Д.О. Особливості екологічної свідомості населення України. Людина та довкілля. Проблеми неоекології. 2015. № 1–2. С. 129–133. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ltd_2015_1-2_19.

24. На Закарпатті викрили корупційну схему вирубки лісу. Вголос. URL: http://vgolos.com.ua/news/na_zakarpatti_vykryly_koruptsiynu_shemu_vyrubky_lisu_289578.html.

25. Сахаров А.Б. О личности преступника и причинах преступности в СССР / Сахаров А. Б. – М. : Юрид. лит., 1961. – 279 с. – С. 93.

26. Шарипова О.В. Уголовная ответственность за незаконную порубку деревьев и кустарников, уничтожение или повреждение лесов (по материалам Дальневосточного региона): дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Омск, 2006. С. 51–57.

ДОВІДКА ПРО АВТОРА

Заічко Олена Вікторівна – здобувач кафедри кримінології та кримінально-виконавчого права Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

INFORMATION ABOUT THE AUTHOR

Zaichko Olena Viktorivna –Applicant at the Department of Criminology and Penitentiary Lawof Yaroslav Mudryi National Law University

zaichko.olena@meta.ua

УДК 343.851

ЗАХОДИ ПРОТИДІЇ ПРОПАГАНДІ ВІЙНИ В УКРАЇНІ

Олександр ОЛІШЕВСЬКИЙ,
кандидат юридичних наук, старший викладач кафедри кримінального права і кримінології факультету № 1
Харківського національного університету внутрішніх справ

АНОТАЦІЯ

У статті розглянуто міжнародні та національні правові основи протидії пропаганді війни. Здійснено короткий огляд історії органів пропаганди за період становлення радянської влади до закінчення Великої Вітчизняної війни. Визначено конкретні діючі й перспективні заходи протидії пропаганді війни. Виділено групи осіб, на яких останні мають бути спрямовані. Окреслено методи протидії пропаганді війни (засудження, заборони, обмеження, заохочення, популяризації, роз'яснення, критичного аналізу тощо). Запропоновано створити окрему консолідуючу структурну одиницю – власний орган агітації і пропаганди з мережею структурних підрозділів в інших органах влади, установах, організаціях і засобах масової інформації.

Ключові слова: інформація, пропаганда війни, публічні заклики, воєнний конфлікт, протидія, заходи протидії.

MEASURES OF COUNTERING WAR PROPAGANDA IN UKRAINE

Oleksandr OLISHEVSKYI,
Candidate of Law, Senior Lecturer of the Department of Criminal Law and Criminology,
Faculty 1 of Kharkiv National University of Internal Affairs

SUMMARY

The international and national legal bases of counteraction to war propaganda are considered. A brief overview of the history of the propaganda organs during the period of the formation of Soviet Union before the end of the Great Patriotic War was carried out. Specific active and perspective measures of countering war propaganda are determined. The groups of people on which the latter should be directed are allocated. The methods of countering the war propaganda (conviction, prohibition, restriction, promotion, popularization, explanation, critical analysis, etc.) are outlined. To create a separate consolidating structural unit – its own campaigning and propaganda agency with a network of structural subdivisions in other government bodies, institutions, organizations and mass media is proposed.

Key words: information, war propaganda, public appeals, military conflict, counteraction, measures of counteraction.

REZUMAT

Sunt luate în considerare bazele juridice internaționale și naționale de contracarare a propagandei de război. A fost efectuat un scurt sondaj al istoriei organelor de propagandă în perioada înființării puterii sovietice până la sfârșitul Marelui Război Patriotic. Sunt identificate măsuri eficiente și prospective specifice pentru a contracara propaganda războiului. Grupurile de persoane pe care acestea trebuie trimise sunt separate. Sunt definite metode de combatere a propagandei de război (condamnare, interdicții, restricții, promovare, popularizare, clarificare, analiză critică etc.). Sa propus crearea unei unități structurale consolidate separate – propriul organism de agitație și propagandă, cu o rețea de unități structurale în alte organe, instituții, organizații și mass-media guvernamentale.

Cuvinte cheie: informații, propagandă de război, apeluri publice, conflicte militare, contracarare, măsuri de contracarare.

Постановка проблеми. Соціально шкідливі та суспільно небезпечні наслідки розповсюдження інформації, що містить пропаганду війни, можна поділити на прямі та опосередковані. Прямі, у свою чергу, варто ще умовно поділити на душевні й фізичні. Перші – набуття таких душевних якостей, як цинізм, байдужість, холоднокровність, жорстокість; формування відчуттів безкарності та вседозволеності; утворення в уяві злочинних алгоритмів соціальної поведінки особи; нестійкість до прояву агресії у вигляді страху й боягузтва; криза самоідентифікації; фрустраційні та дезадаптивні стани, стресові розлади, депресія, інші психологічні й психічні розлади. До фізичної шкоди реципієнта – інсульт, інфаркт міокарда, вегето-судинна дистонія, гіпертонія, тромбоз тощо, але за умови інтенсивного впливу. До опосередкованих наслідків розповсюдження інформації, що містить пропаганду війни, належить та шкода, яка заподіюється власне збройним конфліктом, – знищення національної, етнічної, расової чи релігійної групи, в тому числі заподіяння смерті, тілесних ушкоджень людям, повалення конституційного ладу або захоплення державної влади, зміна меж території чи державного кордону країни, позбавлення волі, честі й гідності осіб, знищення або пошкодження майна, підприємств, установ, організацій, житлових будинків та об'єктів інфраструктури, забруднення або псування земель, водних ресурсів, атмосферного повітря, знищення тваринного та рослинного світу, а також багато іншого.

Актуальність теми дослідження. З установлених небезпечних наслідків випливає необхідність боротьби з досліджуваним явищем. У період війни на сході України й на території інших країн питання протидії пропаганді війни стоїть гостро як ніколи. Від успішної боротьби із цим злочином залежить спокій і благополуччя всього людства.

Стан дослідження. У кримінології проблема протидії злочинності якісно висвітлена. Однак питання заходів протидії безпосередньо негативному впливу інформації, що

містить пропаганду війни, залишається малодослідженим. Про останнє мову ведуть переважно військові та медичні працівники.

Метою й завданням статті є визначення конкретних діючих і перспективних заходів протидії пропаганді війни в Україні, що може слугувати підґрунтям для інших країн.

Виклад основного матеріалу. Аналіз кримінологічної літератури та практики протидії злочинності свідчить про доцільність поділу останньої на такі рівні:

– загальний, який включає загальносоціальну та спеціально-кримінологічну;

– індивідуальний.

Розглянемо їх почергово, звернувшись спочатку до правових основ. У Резолюції Генеральної Асамблеї ООН «Заходи, що повинні вживатися проти пропаганди та розпалювачів нової війни» зазначено, що Генеральна Асамблея:

1) засуджує будь-яку форму ведення в будь-якій країні пропаганди, що має на меті або здатна створити чи посилити загрозу миру, порушення миру або акт агресії;

2) пропонує урядам усіх членів Організації зробити відповідні кроки, які допускаються їх основними законами, для:

a) сприяння всіма наявними в їхньому розпорядженні засобами інформації і пропаганди, дружнім відносинам між державами на основі цілей і принципів Статуту;

b) заохочення поширення всієї інформації, призначеної для вираження безсумнівного бажання миру всіма народами;

3) доручає передати цю Резолюцію майбутній Конференції з питання про свободу інформації [1].

Таким чином, основними заходами протидії пропаганді війни країни-учасники ООН одноголосно визнали таке:

1) засуджувати, тобто давати офіційну публічну оцінку протиправним діям винних осіб;

2) створювати й розповсюджувати через засоби масової інформації (далі – ЗМІ) й державні органи пропаганди інформацію, що містить безсумнівне бажання миру всіма народами;

3) обмежувати право на свободу слова в частині створення й розповсюдження інформації, що містить пропаганду війни.

З приводу першого пункту варто вказати, що в національному кримінальному законодавстві є три норми, присвячені прямо або опосередковано засудженню створення та обігу інформації, що досліджується. Так, у ст. 436 Кримінального кодексу (далі – КК) України під терміном «пропаганда війни» передбачена кримінальна відповідальність за публічні заклики до агресивної війни або розв'язування воєнного конфлікту, а також виготовлення матеріалів із закликами до вчинення таких дій з метою їх розповсюдження або розповсюдження таких матеріалів [2]. Розповсюдження інформації, що містить пропаганду війни, не є самоціллю. Кінцевим бажаним результатом такого діяння може бути сама війна чи воєнний конфлікт. За останнє ст. 437 «Планування, підготовка, розв'язування та ведення агресивної війни» КК України передбачена відповідальність за планування, підготовку або розв'язування агресивної війни чи воєнного конфлікту, а також участь у змові, що спрямована на вчинення таких дій. Крім цього, відповідно до ст. 436-1 КК України, засуджується виготовлення, поширення комуністичної, нацистської символіки та пропаганда комуністичного й націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів. Остання норма є опосередкованим засобом боротьби, оскільки комуністична та нацистська ідеології містять у собі образ ворога, який не відповідає їхньому типу світогляду. Для комунізму – релігійні й класові групи, а для нацизму – расові та національні. Небезпека цих ідейних платформ у тому, що вони виключають лояльність до зазначених груп людей. Велику кількість яскравих прикладів надає історія нацистської Німеччини й Радянського Союзу.

Указані вище положення закріплені на основі норм Закону України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їх символіки» [3], де в ст. 3 міститься заборона пропаганди комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів і їхньої символіки.

Варто звернути увагу й на наявність процесуального механізму притягнення до кримінальної відповідальності за вище зазначеними статтями, що підтверджується статистичними даними. За 2014 рік зареєстровано:

– 3 випадки пропаганди війни;

– 1 випадок виготовлення, поширення комуністичної, нацистської символіки й пропаганди комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів;

– 1 випадок планування, підготовки, розв'язування й ведення агресивної війни [4].

За 2015 рік зареєстровано:

– 1 випадок пропаганди війни;

– 4 випадки виготовлення, поширення комуністичної, нацистської символіки й пропаганди комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів, із яких 1 провадження направлено до суду з обвинувальним актом;

– 38 випадків планування, підготовки, розв'язування й ведення агресивної війни, з яких 10 проваджень направлені до суду з обвинувальними актами [5].

За 2016 рік зареєстровано:

– 1 випадок пропаганди війни;

– 20 випадків виготовлення, поширення комуністичної, нацистської символіки й пропаганди комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів;

– 11 випадків планування, підготовки, розв'язування й ведення агресивної війни, з яких 4 провадження направлені до суду з обвинувальними актами [6].

Укажемо також на наявність Доктрини інформаційної безпеки України, де визначено національні інтереси України в інформаційній сфері, загрози їх реалізації, напрями і пріоритети державної політики в інформаційній сфері [22].

Проте наявність ст. ст. 436, 436-1 та 437 КК України, норм Закону України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їх символіки», а також Доктрини інформаційної безпеки України недостатньо для успішної протидії пропаганді. Необхідний не лише механізм репресії, а й, що важливіше, зміна світогляду населення до «позитивних» цінностей. Тому другим основним заходом протидії пропаганді війни країни-учасники ООН одноголосно визнали створювати та розповсюджувати через ЗМІ й державні органи пропаганди інформацію, що містить безсумнівне бажання миру всіма народами.

Деструктивна пропаганда в Україні, безумовно, ведеться. Протистояння їй має собою являти високоорганізовану, системну, цілеспрямовану діяльність, що потребує значних сил і ресурсів. Тому в країні має бути власний орган пропаганди й агітації, має бути створено окрема консолідуюча структурна одиниця, як це було, наприклад, у СРСР, але з урахуванням демократичної форми правління. Із цією метою згадаємо коротко історію останнього питання.

За короткий час після Жовтневої революції в складі першого радянського уряду було створено Комітет з воєнних та морських справ у складі трьох народних комісарів, який із листопада 1917 року отримав назву – Народний

комісаріат з воєнних справ (далі – Наркомвоєн) [7]. Свої функції Наркомвоєн здійснював через комісарів. Воєнний комісар нарівні з командиром відповідав за політико-моральний стан частини, за її бойову, оперативну, мобілізаційну готовність і виховання особового складу [8, с. 123].

У грудні 1917 року при Народному комісаріаті іноземних справ (далі – Наркоміндел) було створено відділ міжнародної революційної пропаганди (АГІТПРОМ), а при видавництві ВЦВК (Всеросійський центральний виконавчий комітет) – воєнний відділ друку літератури іноземними мовами. До кола їх завдань (серед іншого) входило розроблення матеріалів інформаційно-психологічного впливу на противника [9, с. 31].

Після нападу на СРСР армій держав пронімецької коаліції пропагандистський вплив на противника та населення в його тилу здійснювався декількома відомствами і громадськими організаціями. Основними серед них були Бюро воєнно-політичної пропаганди та ГоловПУ РСЧА (Робітничо-селянська Червона Армія). Радянське бюро воєнно-політичної пропаганди було створено 25 червня 1941 року рішенням Політбюро ЦК ВКП(б) (Центральний комітет Всесоюзної комуністичної партії (більшовиків)) [10]. До його складу ввійшли члени ЦК, представники Виконкому Комінтерну, Наркоміндел, ТАРС (Телеграфне агентство Радянського союзу), Радінформбюро, Інституту світового господарства і світової політики. Відділ з роботи серед військ противника Головного політичного управління став його робочим органом [11].

Бюро здійснювало координацію пропагандистської роботи серед військ і населення противника та в окупованих гітлерівцями країнах. Завданнями вищезазначеного відділу ГоловПУ було інформувати Бюро про політико-моральний стан військ противника, зміни, які відбуваються в його військах і тилу, розробляти за вказівкою Бюро пропагандистські документи, спрямовані на населення та війська противника, військовополонених; доповідати на засіданні Бюро про роботу органів політичної пропаганди фронтів, армій і дивізій на ввірених їм ділянках фронту [12].

Крім того, до виконання завдань пропагандистського забезпечення бойових дій Червоної Армії були залучені Народний комісаріат внутрішніх справ (НКВС), Виконавчий комітет Комінтерну, комуністичні партії республік СРСР, комуністичні спілки молоді республік СРСР, Всесоюзний радіокомітет. Координували цю роботу Центральний комітет ВКП(б) і Головне політуправління РСЧА [8, с. 125].

Згідно з рішенням Політбюро ЦК ВКП(б) від 16 липня 1941 року, Президія Верховної Ради СРСР видала наказ «Про реорганізацію органів політичної пропаганди і введення інституту військових комісарів в РСЧА» [13]. Відповідно до вищезазначеного наказу, Головне управління політичної пропаганди Червоної Армії було перетворено в Головне політичне управління РСЧА (ГоловПУ РСЧА) [7].

Відповідно до вищезазначеного наказу Президії Верховної Ради СРСР, у всіх полках, дивізіях, штабах, військово-навчальних закладах, установах Червоної Армії вводилась посада військового комісара, а в ротах, батареях, ескадронах – політичного керівника. Політпрацівники із цього часу не мали права обмежуватись лише пропагандою та агітацією, а повинні були виступати передусім організаторами політико-виховної роботи, а також були підзвітними за результати бойової діяльності своєї частини, підрозділу [8, с. 125].

У складі Головного політичного управління ЧА продовжував роботу раніше згаданий відділ з роботи серед військ противника. Його порядковий номер у 1941 році був сьомим, тому для збереження таємності його називали «7-й відділ». Штат цього підрозділу в 1941 році становив 25 чоловік. Відділ залучив для роботи до 30 політемігрантів-іноземців, які протягом усієї війни постійно займалися тільки пропагандистською діяльністю [10].

Пропаганду серед населення СРСР у тилу ворога й поміж тих колишніх громадян СРСР, хто воював на боці Німеччини, вів «відділ з роботи серед населення окупованих областей і з керівництва партизанським рухом» (8-й відділ) ГоловПУ РСЧА. Він був створений за наказом Народного комісаріату оборони (НКО) від 4 вересня 1941 року № 338 і діяв до жовтня 1942 року. До завдань 8-го відділу входили керівництво й координація роботи з підготовки та видання матеріалів литовською, латиською, естонською, молдавською, татарською, українською, білоруською мовами. Крім цього, відділ контролював роботу п'яти редакцій газет мовами народів СРСР (литовською, латиською, молдавською, білоруською, українською), які в грудні 1941 року були утворені при НКО СРСР. Із листопада 1942 року пропаганду мовами населення окупованих районів СРСР став вести відділ агітації і пропаганди (2-й відділ) ГоловПУ РСЧА [10]. Із зазначеного випливає, що інформаційний вплив був комплексним, спрямованим не лише на власні війська та населення, а й на опозиційні та окуповані противником.

Окрім штатних співробітників, у складі політичних відділів діючої армії з літа 1943 року й до кінця війни використовувалися підготовлені оперативними чекістськими відділами таборів НКВС (Народний комісаріат внутрішніх справ) військовополонені-пропагандисти. Їх кількість у 1943 році становила 63 особи, а до січня 1945 року перевищила 2 тисячі чоловік. Після створення в таборах демократичних союзів військовополонених різних національностей ЦК ВКП(б) прийняло рішення дозволити їм мати військову структуру у вигляді підрозділів у Червоній Армії [10]. Це положення демонструє велике значення інформаційного впливу, оскільки навіть колишньому ворогові надається шана, тоді як для зрадників чи підозрюваних у зраді помилування не було.

При деяких управліннях контррозвідки (спочатку в підпорядкуванні НКВС, потім контррозвідки СМЕРШа (абревіатура початкових букв гасла російською мовою «Смерть шпионам!») Червоної Армії) фронтів були створені антифашистські школи (всього 6 шкіл), які готували з числа військовополонених помічників пропагандистам діючої армії для ведення пропаганди серед противника. Таким чином, загальна кількість підрозділів, що проводили пропаганду серед війська, військовополонених і населення в тилу німецько-румунської армії, становила 2,3–3,5 тисячі чоловік [14, с. 67]. Останній показник ще раз засвідчує нам неоціненне значення інформації та її властивостей.

Для роботи в діючій армії з липня 1943 року по лютий 1944 року апарат НКВС разом із німцями підготував 21 пропагандиста з числа полонених угорців і 15 – із числа румун. Підготовка військовополонених-пропагандистів для заміщення в діючій армії посад у підрозділах пропаганди на противника здійснювалася НКВС на «спецоб'єктах» № 40, 41, 42 з несекретною назвою «Антифашистська школа» в Оранському, Юзькому і Красногірському таборах військовополонених. Кожен зі спецоб'єктів мав штат 250 чоловік адміністрації, викладачів і змінного складу. У школі три місяці навчали полонених за затвердженою програмою ГоловПУ РСЧА [10]. Отже, незважаючи на скрутне матеріально-технічне становищу власної армії та населення, радянське керівництво, враховуючи значення пропаганди, створює окремі установи для підготовки відповідних спеціалістів.

На фронтах разом із військовополоненими-пропагандистами в політвідділах використовувалися й політемігранти – члени комуністичних партій зарубіжних держав. Як правило, з них створювали пропагандистські групи

для роботи в діючій армії. Наприклад, на 3-му Українському фронті в 1944 році угорська пропагандистська група вела пропаганду на угорські дивізії, які діяли проти 18-ї армії [10].

Нові зміни в штаті підрозділів з роботи серед військ і населення противника відбулись після того, як у 1944 році Червона Армія перейшла кордон країн Східної Європи. Так, у серпні 1944 року було реформовано ГоловПУ РСЧА. Додатково до управління кадрів, управління агітації і пропаганди було додано управління з роботи серед військ і населення противника (відповідно до наказу НКО від 4 серпня 1944 року № 0268, у складі ГоловПУ ЧА [7]).

Водночас, згідно з постановою ГоловПУ РСЧА від 2 травня 1945 року, при політуправліннях фронтів були створені редакції газет іноземними мовами. До роботи в них були залучені полонені-пропагандисти і члени компартій зарубіжних держав [15, с. 341].

Головне політичне управління РСЧА діяло до лютого 1946 року, коли у зв'язку з об'єднанням Наркомату оборони та Наркомату ВМФ в один орган – Наркомат Збройних Сил СРСР – створюється єдине Головне політичне управління, яке вже з квітня 1958 року, згідно з рішенням ЦК КПРС (Центральний комітет Комуністичної партії Радянського Союзу), іменується Головним політичним управлінням Радянської Армії та ВМФ [8, с. 128].

Таким чином, короткий огляд історії органів пропаганди свідчить про неоціненну значущість інформаційного впливу, необхідність залучення різногалузевих органів, установ, організацій і фахівців, знарядь і засобів протягом значного часу. Діяльність таких органів має бути спрямована як на захист власних збройних сил і населення, так і на супротивника, проте не з метою знищення, а направлення на шлях до істини та миру.

Щодо питання захисту власного населення звернемо увагу на думки інших науковців про необхідність прийняття державної Стратегії охорони психічного здоров'я нації. Як зазначають П.В. Волошин та Н.О. Марута, запобігти погіршенню психічного здоров'я і психологічного благополуччя численних верств населення, яке потребує системної спеціалізованої медико-психологічної допомоги, можливості надання якої нині не відповідають реальним потребам, можна було б через прийняття державної Стратегії охорони психічного здоров'я нації [16, с. 5].

Така Стратегія закріпила б обов'язковість міжвідомчої взаємодії та координації різних державних секторів, що опікуються питаннями психічного здоров'я; містила б програму структурної реформи психіатричної служби й модернізації професійної підготовки кадрів з оптимізацією кадрового забезпечення галузі, а також сприяла б законодавчому забезпеченню її впровадження. Ключовим розділом Стратегії мало б стати збереження психічного здоров'я в умовах бойових дій та екстремальних ситуацій, зважаючи на негативний вплив ІПВ (інформаційно-психологічної війни) на колективну й індивідуальну свідомість, що провокують у населення різноманітні порушення психічної сфери та психологічного благополуччя, від кризи самоідентифікації, фрустраційних і дезадаптивних станів до клінічно окреслених психопатологічних адаптаційних і стресових розладів [17, с. 8].

Базисом для реалізації такої Стратегії в сучасних умовах має стати медична психологія, яка є підґрунтям у розвитку соціально скерованого напряму реформи охорони здоров'я та повинна мати провідну роль у розвитку й удосконаленні всієї системи надання медичної допомоги населенню [18, с. 11].

Першочергові питання цього напряму:

а) впровадження мультидисциплінарного підходу в галузі охорони здоров'я, що потребує кадрового підкріплення медико-психологічного напряму, яке доцільно здійснювати за рахунок усебічної підтримки становленню спеціальності «медична психологія» з підготовкою лікарів за фахом «лікар-психолог», а також широкого залучення не лише лікарів-психологів із медичною освітою, а й психологів із психологічною та педагогічною освітою;

б) вивчення впливу соціальних стресів на психічне здоров'я;

в) реалізація превентивного підходу через здійснення психоосвітніх заходів, розроблення методів підвищення стресостійкості населення і стійкості до прийомів ІПВ, запобігання психічним стресовим розладам;

г) створення дієвої мережі для лікування психогенних розладів і психосоматичних захворювань;

д) упорядкування системи психологічного консультування здорового населення та концепції чинної медико-психологічної підтримки населення.

Затвердження й реалізація зазначеної Стратегії сприяли б забезпеченню інформаційно-психологічної безпеки населення на системному (державному) рівні [17, с. 8–9].

Таким чином, розглянувши думки інших науковців про необхідність прийняття державної Стратегії охорони психічного здоров'я нації, вкажемо на виключне значення розроблення такого нормативно-правового акта, в якому має бути визначено загрози, механізм захисту населення та Збройних Сил від негативних наслідків впливу інформації, що тут досліджується.

Перейдемо до розгляду індивідуального рівня протидії злочинності. На думку М.В. Маркової, на особистому рівні особливої актуальності набувають засоби так званої «інтелектуальної гігієни». Найнадійнішими методами захисту в цьому випадку є толерантність і вміння думати. Щоб не стати жертвою інформаційно-психологічної війни, не можна ставати на захист чи, навпаки, на боротьбу з висловленою позицією, доцільно сприймати це саме як позицію, на яку інша людина має право. До того ж необхідно уважно визначити, що саме намагається сказати людина, який сенс вкладає у своє повідомлення – поза емоційним навантаженням. Як не дивно, але якраз найрадикальніші й послідовні захисники своїх цінностей і є найуразливішими для прийомів інформаційно-психологічної війни. Людина, яка не може стримати й виплескує свою агресивну реакцію на співрозмовника, котрий висловив позицію, що видається неприйнятною, людина, яка не припускає існування іншої позиції, думки чи світогляду, яка не визнає своїх помилок і не вміє вибачатися – така людина є оптимальним об'єктом маніпуляції [17, с. 9].

З іншого боку, спроможність контролювати агресію, толерантність, повага до чужого права висловити свою думку, спроможність проаналізувати запропонований набір фактів, відділити гіпотези й інтерпретації від фактів і припущень, критичне ставлення до інформації, цілісне розуміння власної системи цінностей і моральних координат – усе це робить людину захищеною від впливу інформаційно-психологічної війни (ІПВ) [18; 19].

Під час роботи з особовим складом Збройних Сил України надзвичайно дієвим методом у системі інформаційно-психологічної протидії визнається інформування та критичне ставлення до інформації [20, с. 27, 36].

Звісно, про користь здатності критичного осмислення інформації як засобу протидії ІПВ вказував ще керівник пропагандистської машини фашистської Німеччини Й. Геббельс, який відзначав, що «найгірший ворог будь-якої пропаганди – інтелектуалізм» [21, с. 7].

Уміння людини залежно від ситуації скористатися тим чи іншим способом психологічного захисту від негативного впливу інформації сприяє формуванню її інформаційної культури, яка, зрештою, й забезпечить інформаційно-

психологічну безпеку особистості. Отже, в арсеналі сучасної людини існують різноманітні способи протидії ІПВ, серед яких максимально простими є критичне осмислення інформації, формування навичок позитивного мислення, інтелектуальна й фізична активність, перенесення акценту уваги на близьких і родинну взаємодію, навички спілкування з природою та самим собою без додаткових засобів інформаційного впливу [17, с. 9].

Висновки. Заходи протидії пропаганді війни мають бути спрямовані на дві категорії осіб – тих, хто виготовляє, бере участь в обігу таких відомостей або даних, і тих, хто сприймає (а серед них, по-перше, власні населення та армія, відповідні агресора і третіх країн, а по-друге, ще дві підгрупи – свідомих і тих, хто ще не зрозуміли можливості негативного впливу інформації). Серед таких заходів відмітимо діючі та перспективні:

1) офіційно публічно засуджувати діяння, пов'язані зі створенням і розповсюдженням інформації, що містить пропаганду війни, в тому числі ідеологій, які являють собою загрозу для миру й безпеки людства, на основі ст. ст. 436 «Пропаганда війни», 436-1 «Виготовлення, поширення комуністичної, нацистської символіки та пропаганда комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів», 437 «Планування, підготовка, розв'язування та ведення агресивної війни» КК України й норм Закону України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їх символіки»;

2) створити окрему консолідуючу структурну одиницю – власний орган агітації і пропаганди з мережею структурних підрозділів в інших органах влади, установах, організаціях і ЗМІ;

3) створювати й розповсюджувати через ЗМІ та державні органи пропаганди інформацію, що містить безсумнівне бажання миру всіма народами, дружби й любові між людьми;

4) роз'яснювати населенню, які саме відомості або дані належать до інформації, що містить пропаганду війни, чому вона приносить шкоду і яку саме;

5) роз'яснювати населенню необхідність перенесення акценту з роботи в мережі Інтернет і з технікою на безпосереднє спілкування із сім'єю, родичами, друзями та природою;

6) активно аналізувати й критично оцінювати інформаційні продукти і послуги на предмет наявності досліджуваного в цій роботі;

7) не сприймати (тобто не дивитися, не прослуховувати, не грати) завідомо шкідливу інформаційну продукцію;

8) заборонити й обмежити обіг конкретних інформаційних матеріалів, що містять пропаганду війни та ідеологій, які являють собою загрозу для миру й безпеки людства (із цією метою необхідно створити та активно оновлювати відповідні банки даних (каталогів) з відкритим доступом Національною експертною комісією України з питань захисту суспільної моралі);

9) організувати масові схвальні оцінки духовному та високоморальному способів життя, зокрема, в частині розбудови мирних і дружніх відносин між людьми;

10) популяризувати життя видатних історичних осіб з метою наслідування їхніх позитивних думок і вчинків тощо.

До методів протидії пропаганді війни варто зарахувати засудження, заборону, обмеження, заохочення, популяризацію, роз'яснення, критичний аналіз тощо.

Список використаної літератури:

1. Заходи, що повинні вживатися проти пропаганди та розпалювачів нової війни: Резолюція 110 (II) Генеральної Асамблеї ООН від 3 листопада 1947 року. База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_274 (дата звернення: 01.12.2017).

2. Кримінальний кодекс України: Закон України від 5 квітня 2001 року № 2341-III. База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2341-14 (дата звернення: 15.12.2016).

3. Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки: Закон України від 9 квітня 2015 року № 317-VIII. База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/317-19 (дата звернення: 01.12.2017).

4. Єдиний звіт про кримінальні правопорушення по державі за січень-грудень 2014 року / Генеральна прокуратура України. URL: http://www.gp.gov.ua/ua/stst2011.html?dir_id=112661&libid=100820# (дата звернення: 01.12.2017).

5. Єдиний звіт про кримінальні правопорушення по державі за січень-грудень 2015 року / Генеральна прокуратура України. URL: http://www.gp.gov.ua/ua/stst2011.html?dir_id=112173&libid=100820# (дата звернення: 01.12.2017).

6. Єдиний звіт про кримінальні правопорушення по державі за січень-грудень 2016 року / Генеральна прокуратура України. URL: http://www.gp.gov.ua/ua/stst2011.html?dir_id=112661&libid=100820 (дата звернення: 01.12.2017).

7. Военная пропаганда Второй Мировой: общая структура советских органов пропаганды. Форум «Штыки в землю!». URL: http://agitka.su/forum/ viewtopic.php?f=6&t=4#p220 (дата обращения: 11.11.2017).

8. Куцька О. Радянські органи пропаганди та їх функції в період Великої Вітчизняної війни (1941–1945 рр.). Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки». 2013. Вип. 20. С. 122–129. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nznuoai_2013_20_21 (дата звернення: 11.11.2017).

9. Никонов С.М., Петрухін В.С. Психологічні операції: Короткий нарис історії: інформаційно-методичний посібник: у 2 ч. Львів: ЛВІ при НУ «ЛП», 2001. Ч. 1. 64 с.

10. Мощанский И.Б. Информационная война: Органы спецпропаганды Красной армии. Киев: Вече, 2010. 406 с. URL: http://lib.rus.ec/b/356074/read (дата обращения: 11.11.2017).

11. Троян В.Г. Военно-политическая деятельность Д.З. Мануильского в годы Великой Отечественной войны: автореф. дисс. … канд. ист. наук: спец. 07.00.01. Киев, 1992. URL: http://rudocs.exdat.com/docs/index-264780.html (дата обращения: 11.11.2017).

12. Бурцев М.И. Прозрение. Москва: Воениздат, 1981. 320 с.

13. Великая Отечественная война // Публичная историческая библиотека. URL: http://www.istmira.com/knigi-vtoraya-mirovaya-vojna/11/11/page/137/11/page/1/11/page/2/ Russkiy-arhiv--Velikaya-Otechestvennaya--T--17-6-1-2.html (дата обращения: 11.11.2017).

14. Гинцберг Л.И., Драбкин Я.С. Немецкие антифашисты в борьбе против гитлеровской диктатуры. Москва: Издательство Академии наук СССР, 1961. 152 с.

15. Советская военная печать: Исторический очерк / под ред. И.А. Портянкина. Москва: Военное издательство Министерства обороны Союза ССР, 1960. 418 с.

16. Волошин П.В., Марута Н.О. Стратегія охорони психічного здоров'я населення України: сучасні можливості та перешкоди. Український вісник психоневрології. 2015. Т. 23. Вип. 1 (82). С. 5–11.

17. Маркова М.В. Інформаційно-психологічна війна: медико-психологічні наслідки та стратегії протидії. Проблеми безперервної медичної освіти та науки. 2016. № 4. С. 6–10. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Psmno_2016_4_3 (дата звернення: 11.11.2017).

18. Марута Н.О. Інформаційно-психологічна війна як новий виклик сучасності: стан проблеми та напрямки її подолання. Український вісник психоневрології. 2015. Т. 23. Вип. 3 (84). С. 21–28.

19. Маркова М.В. Інформаційно-психологічна війна як нова загроза здоров'ю населення України: реальність небезпеки та напрями протидії. Здоров'я України. Неврологія. Психіатрія. Психотерапія. 2016. № 1 (36). С. 51–53.

20. Методичні матеріали з воєнно-ідеологічної підготовки особового складу збройних сил України на 2015 навчальний рік / Військовий інститут Київського національного університету імені Тараса Шевченка. URL: mil.univ.kiev.ua/files/67_1074163600.doc (дата звернення: 11.11.2017).

21. Сучасні технології та засоби маніпулювання свідомістю, ведення інформаційних війн і спеціальних інформаційних операцій: навчальний посібник / В.М. Петрик, В.В. Остроухов, О.А. Штоквиш та ін. Київ: Росава, 2006. 208 с.

22. Рішення Ради національної безпеки і оборони України від 29 грудня 2016 року «Про Доктрину інформаційної безпеки України», затверджене Указом Президента України від 25 лютого 2017 року № 47/2017 // Офіційне інтернет-представництво «Президент України Петро Порошенко». URL: http://www.president.gov.ua/documents/472017-21374.

ІНФОРМАЦІЯ ПРО АВТОРА

Олішевський Олександр Володимирович – кандидат юридичних наук, старший викладач кафедри кримінального права і кримінології факультету № 1 Харківського національного університету внутрішніх справ

INFORMATION ABOUT THE AUTHOR

Olishevskyi Oleksandr Volodymyrovych – Candidate of Law Sciences, Senior Lecturer of the Department of Criminal Law and Criminology, Faculty 1 of Kharkiv National University of Internal Affairs

sainara.prof@gmail.com

УДК 343.9(477)

СТАВЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО СОЦІУМУ В МІСТАХ КОНЦЕНТРАЦІЇ ВНУТРІШНЬО ПЕРЕМІЩЕНИХ ОСІБ (ПЕРЕСЕЛЕНЦІВ) ДО ПРОБЛЕМИ ЗЛОЧИННОСТІ ВНУТРІШНЬО ПЕРЕМІЩЕНИХ ОСІБ (ПЕРЕСЕЛЕНЦІВ) В УКРАЇНІ

Юлія ТАРАСЕНКО,
аспірант
Науково-дослідного інституту вивчення проблем злочинності імені академіка В.В. Сташиса
Національної академії правових наук України, викладач Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ

АНОТАЦІЯ

У статті з позиції кримінологічної науки аналізується думка українського соціуму в містах концентрації внутрішньо переміщених осіб (переселенців) стосовно злочинності внутрішньо переміщених осіб (переселенців). Нами проведено безпосереднє анкетування представників громадськості й анкетування громадськості за допомогою мережі Інтернет з метою аналізу громадської думки стосовно впливу процесу внутрішнього переміщення осіб на криміногенну обстановку в державі; характеристики поведінки загалом внутрішньо переміщених осіб (переселенців) з боку приймаючих громад; виявлення можливого створення внутрішньо переміщеними особами (переселенцями) будь-яких незручностей для місцевого населення; виявлення обставин, які слугують детермінантами вчинення кримінальних правопорушень внутрішньо переміщеними особами (переселенцями); пропонування громадськістю заходів, які можна застосувати для запобігання злочинності внутрішньо переміщених осіб (переселенців) в Україні; дослідження готовності надавати допомогу приймаючими громадами внутрішньо переміщеним особам (переселенцям).

Ключові слова: внутрішньо переміщені особи, переселенці, злочинність, соціум, громадська думка.

THE ATTITUDE OF UKRAINIAN SOCIETY IN CITIES OF CONCENTRATION OF IDP (MIGRANTS) TO THE PROBLEM OF CRIMINALITY OF THE IDP (MIGRANTS) IN UKRAINE

Yuliia TARASENKO,
Postgraduate Student of Academician Stashis Scientific Research Institute for the Study of Crime Problems
National Ukrainian Academy of Law Sciences, Teacher of Dnipropetrovsk State University of Internal Affairs

SUMMARY

In the article, from the position of criminological science, is analyzed the opinion of the Ukrainian society of regions with high concentration of internally displaced persons (migrants), concerning the criminality of internally displaced persons (migrants), and cause of increasing the level of crime. We conducted a direct questionnaire of public representatives and questionnaires on the Internet for the purpose of: analyzing public opinion regarding the influence of the process of internal movement of persons into the crime situation in the state; the characteristics of internally displaced persons (migrants) on the part of host communities in general; the creation by internally displaced persons (migrants) of any inconvenience to the local society; the reasons which serve as determinants of criminal offenses committed by internally displaced persons (migrants); measures that can be used to prevent the crime committed by internally displaced persons (migrants) in Ukraine; the willingness of host communities to help internally displaced persons (migrants).

Key words: internally displaced persons, migrants, crime, society, public opinion.

REZUMAT

Într-un articol din perspectiva științei criminologice, a analizat opinia societății ucrainene în orașele de concentrare a persoanelor strămutate în interiorul țării (strămutate) în ceea ce privește criminalitatea persoanelor strămutate în interiorul țării (strămutate). Am efectuat un studiu direct al publicului și al publicului prin intermediul Internetului pentru a: analiza opinia publică cu privire la impactul procesului de deplasare internă a persoanelor asupra situației criminalității în stat; caracteristicile comportamentului persoanelor deplasate intern (colonișți) din partea comunităților gazdă; identificarea unei posibile creări de către persoanele strămutate intern (coloniștii) a oricăror inconveniente pentru populația locală; identificarea circumstanțelor care servesc ca factori determinanți ai infracțiunilor persoanelor strămutate în interiorul țării (strămutate) oferta publică de activități care pot fi aplicate pentru a preveni crima a persoanelor strămutate în interiorul țării (strămutate) în Ucraina; studiul dorinței de a ajuta persoanele strămutate în interiorul țării (colonișții) cu comunitățile gazdă.

Cuvinte cheie: persoane strămutate intern, imigranți, criminalitate, societate, opinia publică.

Постановка проблеми. 20 лютого 2014 року є офіційною датою початку тимчасової окупації території України, відповідно до Закону України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» від 15 квітня 2014 року [1]. Одним із наслідків окупації є переміщення людей із зони конфлікту на мирні території. Таке переміщення має «вимушений» характер, оскільки особи залишають свої домівки, місця роботи, втрачають свій соціальний статус і соціальні зв'язки не добровільно. Закон України «Про забезпечення

прав та свобод внутрішньо переміщених осіб» від 20 жовтня 2014 року визначає вищевказаних осіб як таких, яких «змусили залишити або покинути своє місце проживання у результаті або з метою уникнення негативних наслідків збройного конфлікту, тимчасової окупації, повсюдних проявів насильства, порушень прав людини та надзвичайних ситуацій природного чи техногенного характеру» [2].

Деякі сучасні українські вчені, які досліджують проблеми внутрішньо переміщених осіб в Україні, на думку автора, застосовують вузький науковий підхід під час своїх досліджень. Наприклад, дослідники починають відраховувати досвід України стосовно внутрішньо переміщених осіб лише з часів незалежності, не застосовуючи системного наукового підходу до розгляду цієї проблематики, забуваючи про історичний метод дослідження та про таку юридичну категорію, як «правонаступництво держав», і, як наслідок, стверджують, що Україна лише вперше стикається з явищем внутрішнього переміщення й тільки починає налагоджувати практику у сфері регулювання таких процесів. Так, незалежна Україна стикнулася з проблемою правового регулювання великої кількості переселенців уперше. Проте наша історія пронизана прикладами вимушеного внутрішнього переміщення ще з давніх часів. Беручи до уваги хоча б Новітню історію, не можна не пригадати внутрішню міграцію населення під час війни з більшовиками в 1919 році; воєнні дії на території ЗУНР у 1919 році; радянсько-польську війну в 1920 році; агресивну політику асиміляції українців з боку керівництва СРСР, яка проявлялася переміщенням українців у різні частини Союзу; внутрішня міграція населення УРСР під час Другої світової війни, і найбільш ближчий до сучасних процесів приклад внутрішнього переміщення стався за 5 років до отримання незалежності – це масштабна катастрофа на ядерних об'єктах – аварія на ЧАЕС, яка сталася 26 квітня 1986 року. Після аварії на Чорнобильській АЕС лише в 1986 році з постраждалих районів евакуйовані близько 250 тисяч осіб [3]. Загалом проблеми, з якими стикнулися постраждалі від катастрофи, певним чином схожі – розрив соціальних зв'язків, утрата майна, роботи, але ключова відмінність полягає в тому, що надії на повернення додому чорнобильці вже не мали. Представники органів державної влади, місцевого самоврядування як у ті часи, так і зараз не квапилися зі швидким і раціональним використанням державних фінансових і майнових ресурсів для забезпечення прав і свобод, які декларувалися в тодішній і сучасній Конституціях. Першу допомогу завжди надавало переселенцям суспільство.

За даними Міністерства соціальної політики України, станом на 4 грудня 2017 року, кількість ВПО офіційно досягла цифри 1 488 051 осіб. Проте необхідно наголосити на певній латентності цього явища, оскільки не всі, хто переміствився, отримав статус «внутрішньо переміщена особа». Тому задля об'єктивності ми будемо застосовувати щодо такої категорії осіб термін «внутрішньо переміщена особа» (далі – ВПО (переселенці)).

З 20 лютого 2014 року волонтери та пересічні громадяни активно беруть участь у вирішенні проблем ВПО (переселенців). Створені численні громадські об'єднання, наприклад, такі як «Крим SOS», «Восток SOS», ГО «Департамент захисту прав внутрішньо переміщених осіб України», ГО «Нове життя» тощо. Тобто ключову роль у вирішенні питань ВПО (переселенців) узяв на себе український соціум, а саме та його частина, де найбільше сконцентрувалися ВПО (переселенці). Це такі області, як частина мирних Луганської області та Донецької області, Дніпропетровська область, Харківська область, Запорізька область, Одеська область і місто Київ.

Як відомо, людина – це істота біологічна й соціальна. У кримінології століттями точився спір між ученими-кримінологами: злочинцем народжуються чи злочинцем стають? Габрієль Тард, Еміль Дюркгейм, Франц фон Ліст, Іван Фойницький як представники соціологічної школи в кримінології не відмовлялися від впливу біологічних факторів, які можуть стати причинами вчинення кримінальних правопорушень особою, але надавали таким факторам друге місце, на першому ж постали негативні явища соціального буття, такі як погані життєві умови, безробіття, відсутність опіки та піклування тощо. То ж чи не поставив український соціум у такі умови наших ВПО (переселенців)? Чи не сприяла сама держава тому, що ВПО (переселенці) йшли на порушення кримінального закону в певних конкретних життєвих ситуаціях?

Актуальність теми дослідження. Проблематику правового статусу внутрішньо переміщених осіб досліджували багато сучасних учених, такі як О. Балакірєва, В. Близнюк, О. Бородіна, Н. Супрун, Т. Бєльська, Ю. Галустян, Д. Дмитрук, Р. Левін, С. Князєв, Ю. Середа, А. Солодько, Т. Доронюк, І. Тітар, Є. Білоус, І. Локтєва, С. Марущенко та багато інших. Однак з позиції сучасної кримінології проблемами саме вчинення злочинів ВПО (переселенцями) сучасні українські вчені не займалися. Тому виявляється актуальним дослідити існування такої проблеми в Україні, починаючи дослідження з вивчення думки осіб, які є корінними жителями міст концентрації ВПО (переселенців).

Метою й завданням статті є вивчення ставлення українського соціуму в містах концентрації ВПО (переселенців) до проблеми злочинності вищезазначених осіб; виявлення можливого соціального напруження через присутність великої кількості ВПО (переселенців), які потребують особливого соціального захисту на фоні загальнодержавної девальвації, інфляції та зростання рівня безробіття.

Виклад основного матеріалу. Опитування громадської думки в містах концентрації ВПО (переселенців) проводилося двома шляхами: через безпосереднє анкетування осіб і за допомогою мережі Інтернет. Більшість респондентів проживають у містах найбільшої концентрації ВПО (переселенців) – це м. Дніпро, м. Харків і м. Київ. Важливо, що результати анкетування не мали між собою суттєвих відмінностей. Загалом респондентам ставилося 15 запитань про досвід безпосереднього спілкування з ВПО (переселенцями), вивчена думка респондентів стосовно проблем злочинності ВПО (переселенців), також з'ясовувавсь ступінь готовності допомагати ВПО (переселенцям) на нових місцях проживання та роботи. Похибка під час проведення наукового дослідження шляхом безпосереднього анкетування респондентів становить близько 3%; похибка під час анкетування за допомогою мережі Інтернет становить 4,4% [4].

Розподіл респондентів дослідження, що проводилося за допомогою безпосереднього анкетування за ключовими демографічними характеристиками, такий: 1) вік осіб, які опитані, становив 97,5% – від 18 до 45 років, від 46 до 65 років – 2,5% опитаних; 2) освіта респондентів – середню освіту мали 44% опитаних, середню спеціальну – 6% опитаних, вищу – 50% опитаних; 3) соціальний статус респондентів розподілився так: офіційно працюють (у томі числі фізичні особи-підприємці) – 20,5%, працюють неофіційно – 8,5%, навчаються – 20%, працюють і навчаються – 28%, безробітні – 21,5%, у відпустці по догляду за дитиною – 1,5%; 4) розподіл респондентів за статтю: 64% становили жінки та 36% становили чоловіки.

Розподіл респондентів дослідження, що проводилося за допомогою мережі Інтернет за ключовими демографічними характеристиками такий: 1) вік осіб, які опитані, становив 94,7% – від 18 до 45 років, від 46 до 65 років – 2,6%, особи віком понад 66 років – 2,6%; 2) освіта респондентів – середню освіту мали 0%, середню спеціальну 2,7%,

вищу – 97,3%; 3) соціальний статус респондентів розподілився так: офіційно працюють (у томі числі фізичні особи-підприємці) – 71,1%, працюють неофіційно – 5,3%, навчаються – 7,9%, працюють і навчаються – 10,5%, безробітні – 2,6%, є фрилансерами – 2,6%. Можна зробити висновок, що дослідником охоплені досить різнорідні категорії осіб.

На запитання: «Чи проживають у Вашій місцевості внутрішньо переміщені особи (переселенці)?» респонденти, які брали безпосередню участь в анкетуванні, надали такі відповіді: 70,5% знають, що поряд із ними проживають ВПО (переселенці), 7,5% зазначили, що в їхній місцевості не проживають ВПО (переселенці), 12,5% не мають уявлення, чи проживають у їхній місцевості ВПО (переселенці), 9,5% вказали можливим проживання поряд із ними ВПО (переселенців), але точної відповіді надати не можуть.

Інтернет-користувачі на вищезазначене питання надали такі відповіді: 86,5% знають, що поряд із ними проживають ВПО (переселенці), 2,7% зазначили, що в їхній місцевості не проживають ВПО (переселенці), 10,8% вказали можливим проживання поряд із ними ВПО (переселенців), але точної відповіді надати не можуть. Тобто можна зробити висновок, що в більшості випадків поруч із корінними жителями міст концентрації ВПО (переселенців) проживають особи, які перемістилися із зони конфлікту на мирні території, їхня присутність є помітною для місцевих жителів.

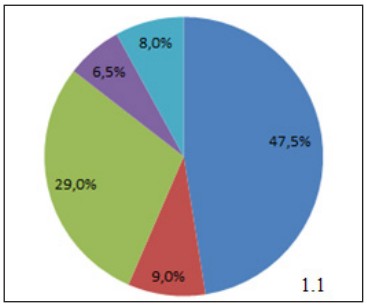

Відповіді респондентів, які брали безпосередньо участь в анкетуванні, на запитання: «Як ви вважаєте, чи вплинув процес внутрішнього переміщення осіб на криміногенну обстановку у державі» розподілились так: 47,5% відповіли «так», цілком погодившись із тим, що процес внутрішнього переміщення вплинув на криміногенну обстановку в державі; 29% відповіли «скоріше так, ніж ні»; 6,5% відповіли «скоріше ні, ніж так»; 8% важко відповісти; 9% не вважають, що процес внутрішнього переміщення будь-яким чином вплинув на криміногенну обстановку в державі. Відповіді відображені в діаграмі 1.1.

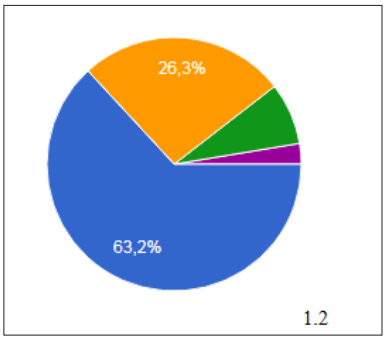

Відповіді Інтернет-користувачів розподілились так: 63,2% погодились із тим, що процес внутрішнього переміщення впливає на криміногенну обстановку в державі; 26,3% відповіли «скоріше так, ніж ні»; 7,9% відповіли «скоріше ні, ніж так»; 2,6% «важко відповісти». Тобто можна зробити висновок, що більшість респондентів погоджуються з тим, що процеси «внутрішнього переміщення впливають або скоріше впливають, ніж не впливають на криміногенну обстановку в державі». Відповіді відображені в наступній діаграмі 1.2.

У наступному питанні респондентам, які вважали, що процес внутрішнього переміщення впливає на криміногенну обстановку в державі, пропонувалось самостійно пояснити, «як воно саме впливає». У більшості випадків респонденти переважно зазначали таке: 1) ВПО (переселенці) втрачають свій соціальний статус, незабезпечення державою належного контролю за такими особами створює у ВПО (переселенців) почуття психологічного дискомфорту, невпевненості в собі, фрустрації. Декого це може спонукати до вчинення кримінальних правопорушень; 2) збільшення рівня злочинності (як безпосередньо ВПО (переселенцями), так й опосередковано проявляється через зниження рівня життя, завезення на підконтрольну Україну наркотичних засобів і зброї); 3) неблагополучні верстви населення, які перемістилися з окупованих територій, учиняють деструктивний влив на місцеве населення; 4) у людини немає іншого виходу, окрім злочинної діяльності (тобто з метою забезпечення звичного рівня життя або необхідного рівня життя), або особа вже була злочинцем і вимушена була переміститися та переміщення знизило її соціальну відповідальність; 5) середовище мігрантів (особливо тих, які переміщуються з бідних регіонів у столицю), які працюють неофіційно, не мають соціальних гарантій, дуже соціально різнорідне, вона являє собою живильний ґрунт для криміналу; 6) ВПО (переселенці) агресивно налаштовані стосовно уряду держави й населення загалом, тим самим уважають, що всі оточуючі винні в тому, що їм довелося покинути свої домівки та переселитися на більш спокійні території, через це вони скоюють злочини щодо мирного населення або провокують його на скоєння злочину проти них самих; 7) переміщенню піддані не лише особи, які вели (і ведуть) законослухняний спосіб життя, а й правопорушники.

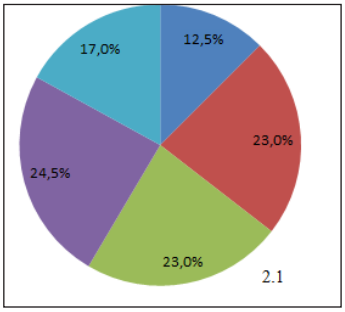

На запитання: «Як часто ви стикались і/або чули про кримінальні правопорушення, суб'єктами вчинення яких були ВПО (переселенці)?» респонденти, які безпосередньо взяли участь в анкетуванні, надали такі відповіді: 12,5% опитаних досить часто чули про кримінальні правопорушення, суб'єктами вчинення яких були ВПО (переселенці); 23% опитаних часто чули про кримінальні правопорушення, суб'єктами вчинення яких були ВПО (переселенці); 23% опитаних частіше чули, ніж не чули про кримінальні правопорушення, суб'єктами вчинення яких були ВПО (переселенці); 24,5% опитаних переважно не чули, ніж чули про кримінальні правопорушення, суб'єктами вчинення яких були ВПО (переселенці); 17% опитаних не чули про кримінальні правопорушення, суб'єктами вчинення яких були ВПО (переселенці). Відповіді відображені в діаграмі 2.1.

Інтернет-користувачі на запитання: «Як часто ви стикались і/або чули про кримінальні правопорушення, суб'єктами вчинення яких були ВПО (переселенці)?» надали такі відповіді: 21,6% опитаних досить часто чули про кримінальні правопорушення, суб'єктами вчинення яких були ВПО (переселенці); 10,8% опитаних часто чули про кримінальні правопорушення, суб'єктами вчинення яких були

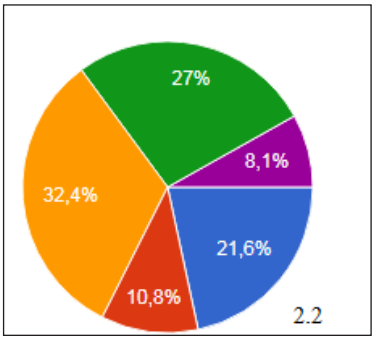

ВПО (переселенці); 32,4% опитаних частіше чули, ніж не чули про кримінальні правопорушення, суб'єктами вчинення яких були ВПО (переселенці); 27% опитаних переважно не чули, ніж чули про кримінальні правопорушення, суб'єктами вчинення яких були ВПО (переселенці); 8,1% опитаних не стикались/не чули про кримінальні правопорушення, суб'єктами вчинення яких були ВПО (переселенці). Тобто досить суттєвий відсоток опитуваних обізнаний з проблемою злочинності ВПО (переселенців). Відповіді відображені в діаграмі 2.2.

На запитання: «Як, на Вашу думку, можна охарактеризувати загалом ВПО (переселенців)?» респонденти, які безпосередньо взяли участь у анкетуванні, надали такі відповіді: «як достатньо освічених, толерантних громадян, які заповзято намагаються закріпитися на новому місці, наполегливо працюють і підтримують українські цінності, є порядними та прагнуть своїми силами досягти успіху, не порушуючи при цьому закон» – 14,5%; «як досить пасивно налаштованих до всього осіб, які не мають особливого бажання працювати, ведуть здебільшого паразитарний спосіб життя, пасивно налаштовані до всього українського та європейського, переслідують лише особисті інтереси» – 29,5%; «як озлоблених на державу та всіх оточуючих громадян, які мають установку в поведінці, сформульовану за принципом «мені всі винні», не мають бажання працювати, нетерпимі до держави та державної політики, нехтують українським законодавством, негативно налаштовують до себе оточуючих» – 28%; «як жертв обставин, яким унаслідок ведення бойових дій довелося покинути своє місце проживання й учитися виживати в нових для них умовах. Така особа потребує особливої уваги та піклування з боку держави й громади, у якій вона проживає на теперішній час» – 28%. Відповіді відображені в діаграмі 3.1.

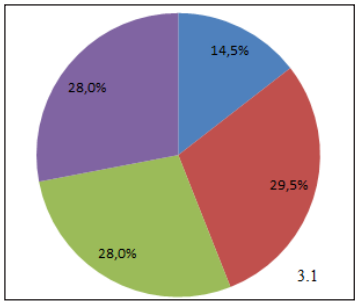

Інтернет-користувачі на запитання: «Як, на Вашу думку, можна охарактеризувати загалом ВПО (переселенців)?» надали такі відповіді: «як достатньо освічених, толерантних громадян, які заповзято намагаються закріпитися на новому місці; наполегливо працюють і підтримують українські цінності, є порядними та прагнуть своїми силами досягти успіху, не порушуючи при цьому закон» – 5,3%; «як досить пасивно налаштованих до всього осіб, які не мають особливого бажання працювати, ведуть здебільшого паразитарний спосіб життя, пасивно налаштовані до всього українського та європейського, переслідують лише особисті інтереси» – 18,4%; «як озлоблених на державу та всіх оточуючих громадян, які мають установку в поведінці, сформульовану за принципом «мені всі винні», не мають бажання працювати, нетерпимі до української держави та державної політики, нехтують законодавством, негативно налаштовують до себе оточуючих» – 31,6%; «як жертв обставин, яким унаслідок ведення бойових дій довелося покинути своє місце проживання й учитися виживати в нових для них умовах. Така особа потребує особливої уваги та піклування з боку держави й громади, у якій вона проживає на теперішній час» – 39,5%; 2,6% опитаних наголосили на тому, що кожен варіант є правильним; 2,6% опитаних не погодились із жодним із варіантів. Відповіді відображені в діаграми 3.2. Отже, більшість респондентів охарактеризувало ВПО (переселенців) як «жертв обставин», що вказує на прояв співчуття соціуму до ВПО (переселенців). Водночас тривожними є показники сприйняття ВПО (переселенців) як «агресивно або пасивно налаштованих до всього громадян».

На запитання: «На Вашу думку, основними причинами вчинення кримінальних правопорушень внутрішньо переміщеними особами (переселенцями) є» респонденти, які безпосередньо взяли участь в анкетуванні, надали такі відповіді: «проблеми адаптації ВПО (переселенців) на підконтрольній Україні території з вини самої особи (відсутність бажання працювати, ведення паразитарного способу життя, схильність до вчинення кримінальних правопорушень, правовий нігілізм, зловживання алкоголем, психотропними речовинами тощо)» – 22,5%; «проблеми адаптації на підконтрольній Україні з вини окремих членів суспільства, у т. ч. посадових осіб (свідоме ігнорування та негативне або навіть вороже ставлення до таких осіб за їхнім новим місцем проживання, відмова в допомозі з працевлаштуванням, житлом через упереджене ставлення до ВПО (переселенців) тощо)» – 17,5%; «нестача матеріальних ресурсів у ВПО (переселенців), щоб облаштуватися на новому місці проживання, що поставило таких осіб у безвихідну ситуацію» – 27,5%; «психологічні причини, що виникли в особи внаслідок переміщення та сприяли вчиненню кримінального правопорушення (наприклад, озлобленість на державу через неможливість ефективного захисту від військової агресії; наявність у ВПО (переселенців) думки, що внаслідок проведення антитерористичної операції або окупації їхнього населеного пункту «тепер усі нам винні» на мирній території» – 27,5%; «неможливість (неспроможність) адаптуватися до укладу життя, світогляду, менталітету, традицій того чи іншого регіону України, до якого переїхали ВПО (переселенці)» – 5%. Відповіді відображені в діаграмі 4.1.

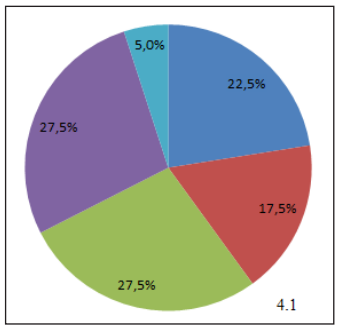

Інтернет-користувачі на таке запитання надали такі відповіді: «проблеми адаптації внутрішньо переміщеної особи (переселенця) на підконтрольній Україні території з вини самої особи (відсутність бажання працювати, ведення паразитарного способу життя, схильність до вчинення кримінальних правопорушень, правовий нігілізм, зловживання алкоголем, психотропними речовинами тощо)» – 27%; «проблеми адаптації на підконтрольній Україні з вини окремих членів суспільства, у т. ч. посадових осіб (свідоме ігнорування та негативне або навіть вороже ставлення до таких осіб за їхнім новим місцем проживання, відмова в допомозі з працевлаштуванням, житлом через упереджене ставлення до ВПО (переселенців) тощо)» – 13,5%; «нестача матеріальних ресурсів у ВПО (переселенців), щоб облаштуватися на новому місці проживання, що поставило таку особу в безвихідну ситуацію» – 29,7%; «психологічні причини, що виникли в особи внаслідок переміщення та сприяли вчиненню кримінального правопорушення (наприклад, озлобленість на державу через неможливість ефективного захисту від військової агресії; наявність у ВПО (переселенців) думки, що внаслідок проведення антитерористичної операції або окупації їхнього населеного пункту «тепер усі нам винні» на мирній території» – 18,9%; «неможливість (неспроможність) адаптуватися до укладу життя, світогляду, менталітету, традицій тощо того чи іншого регіону України, до якого переїхали ВПО (переселенці)» – 5,4%; 2,7% опитаних наголошують на сукупності

всіх варіантів відповідей; 2,7% опитаним складно обрати будь-яку відповідь. Відповіді відображені в діаграмі 4.2. Отже, у більшості випадків причини вчинення ВПО (переселенцями) кримінальних правопорушень респонденти пов'язують зі скрутним матеріальним становищем.

На запитання: «Які заходи Ви можете запропонувати стосовно запобігання злочинності ВПО (переселенців) в Україні» респонденти, які безпосередньо взяли участь в анкетуванні, надали такі відповіді: 15% опитаних сказали, що «слід позбавляти соціальної допомоги тих внутрішньо переміщених осіб, які постійно зловживають своїм правом, а в разі вчинення кримінальних правопорушень такими особами потрібно мінімально застосовувати пільгові норми Кримінального кодексу України»; 8% опитаних уважають, що «необхідно якомога ширше застосовувати пільгові норми Кримінального кодексу України до таких осіб, які вчинили кримінальні правопорушення; також варто прописувати в адміністративному, трудовому й іншому законодавстві пільгові норми для ВПО (переселенців) з метою забезпечення для них максимальної підтримки від держави»; 44% опитаних зазначили про «посилення державою соціально-економічної підтримки ВПО (переселенців) (наприклад, створення квоти на робочі місця, сприяння наданню постійного житла з нормальними умовами проживання, надання інших пільг тощо)»; 17% опитаних наголосили на «вихованні державою й суспільством загалом почуття толерантності один до одного»; 16% опитаних зазначили про «посилення всіляким чином у ВПО (переселенців) адаптаційних здібностей до життєвих труднощів (психологічна допомога, будь-які тренінги, курси, створення свого роду асоціацій ВПО (переселенців) тощо)». Відповіді відображені в діаграмі 5.1.

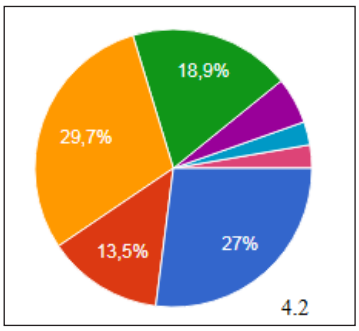

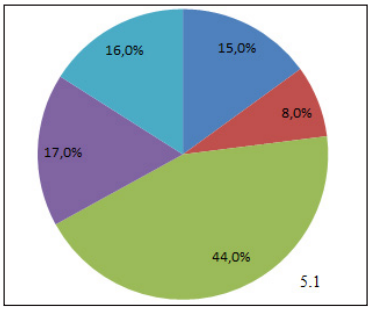

Інтернет-користувачі на запитання: «Які заходи Ви можете запропонувати стосовно запобігання злочинності ВПО (переселенців) в Україні» надали такі відповіді: 2,5% опитаних уважають, що «слід позбавляти соціальної допомоги тих ВПО (переселенців), які постійно зловживають своїм правом, а в разі вчинення кримінальних правопорушень такими особами потрібно мінімально застосовувати пільгові норми Кримінального кодексу України»; 0% опитаних уважає, що «необхідно якомога ширше застосовувати пільгові норми Кримінального кодексу України до таких осіб, які вчинили кримінальні правопорушення; також варто прописувати в адміністративному, трудовому й іншому законодавстві пільгові норми для ВПО (переселенців) з метою забезпечення для них максимальної підтримки від держави»; 45% опитаних надали перевагу «посиленню державою соціально-економічної підтримки ВПО (переселенців) (наприклад, створення квоти на робочі місця, сприяння наданню постійного житла з нормальними умовами проживання, надання інших пільг тощо)»; 22,5% опитаних надали перевагу «вихованню державою й суспільством загалом почуття толерантності один до одного»; 30% опитаних наголосили на «посиленні всіляким чином у ВПО (переселенців) адаптаційних здібностей до життєвих труднощів (психологічна допомога, будь-які тренінги, курси, створення свого роду асоціацій ВПО (переселенців) тощо)». Додатково опитані залишали поодинокі коментарі, пропонуючи незаконні методи запобігання злочинності – це «позбавлення громадянства» ВПО (переселенців). Такі радикальні настрої в суспільстві можуть слугувати підгрунтям для вчинення кримінальних правопорушень проти ВПО (переселенців), або агресивно налаштовані представники приймаючих громад свідомо можуть ставити ВПО (переселенцям) перешкоди під час закріплення на новому місці.

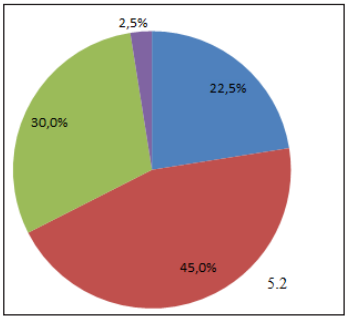

Проте у більшості випадків респонденти наголошували на соціально-економічній підтримці ВПО (переселенців), що відповідає тій більшості причин, через які ВПО (переселенці), раніше не схильні до девіантної поведінки, вчинили кримінальне правопорушення. Відповіді відображені в діаграмі 5.2.

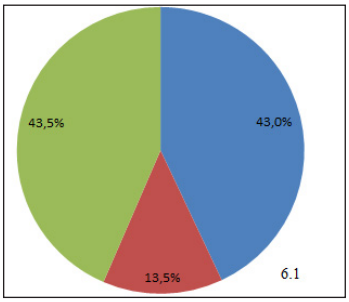

На запитання: «Як Ви вважаєте, чи створюють ВПО (переселенці) будь-які незручності для місцевого населення?» респонденти, які брали безпосередню участь в анкетуванні, надали такі відповіді: «так, такі особи сприяють посиленню соціального напруження в регіоні: займають робочі місця місцевих жителів, конкурують в оренді житлових приміщень, унаслідок переїзду сімей ВПО (переселенців) збільшується навантаження на школи, дитячі садочки тощо» – 43%; «ні, приїзд таких осіб лише сприяє розвитку регіону» – 13,5%; «не звертаю уваги на наслідки проживання таких осіб у моїй місцевості» – 43,5%. Відповіді відображені в діаграмі 6.1.

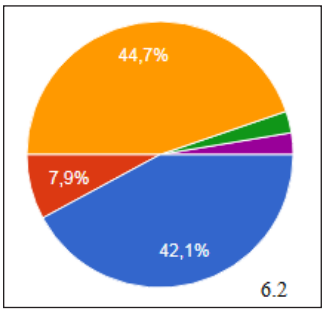

Інтернет-користувачі на запитання: «Як Ви вважаєте, чи створюють ВПО (переселенці) будь-які незручності для місцевого населення?» надали такі відповіді: «так, такі особи сприяють посиленню соціального напруження в регіоні: займають робочі місця місцевих жителів, конкурують в оренді житлових приміщень, унаслідок переїзду сімей ВПО (переселенців) збільшується навантаження на школи, дитячі садочки тощо» – 42,1%; «ні, приїзд таких осіб лише сприяє розвитку регіону» – 7,9%; «не звертаю уваги на наслідки проживання таких осіб у моїй місцевості» – 44,7%; 2,6% опитаних зазначили, що відчувають емоційне напруження під час вимушеного контакту з такою категорією осіб; 2,6% опитаних відповіли, що ВПО (переселенці) сприяють соціальному напруженню в суспільстві через

закритість до спілкування (можливо через те, що відчувають себе «не у своїй тарілці»). Відповіді відображені в діаграмі 6.2. Отже, в більшості випадків ми або не звертаємо уваги на наслідки їх проживання в наших місцевостях, або агресивно до них ставимося через те, що конкуруємо з ними в усіх сферах суспільного життя.

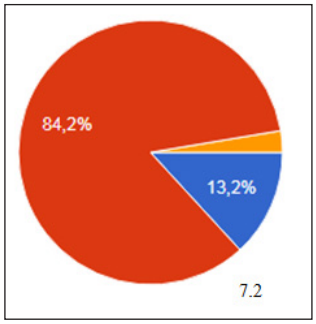

На запитання стосовно ставлення держави до ВПО (переселенців) респонденти, які безпосередньо взяли участь в анкетуванні, надали такі відповіді: «держава надає підтримку в повному обсязі таким особам і максимально сприяє їхній адаптації» – 16,5%; «держава особливо не сприяє підтримці цієї категорії осіб. Весь тягар наслідків вищезазначеної ситуації взяли на себе волонтери, громадські організації, пересічні громадяни та самі ВПО (переселенці)» – 83,5%. Відповіді відображені в діаграмі 7.1.

Інтернет-користувачі на запитання стосовно ставлення держави до ВПО (переселенців) надали такі відповіді: «держава надає підтримку в повному обсязі таким особам і максимально сприяє їхній адаптації» – 13,2%; «держава особливо не сприяє підтримці цієї категорії осіб. Весь тягар вищезазначеної ситуації взяли на себе волонтери, громадські організації, пересічні громадяни та самі внутрішньо переміщені особи» – 84,2%; 2,6% опитаних зазначили, що держава надає допомогу таким особам, однак її не вистачає для повноцінного існування ВПО (переселенців). Тому значну частину матеріальної, а особливо моральної (а саме психологічної) допомоги надають саме волонтерські організації. Відповіді відображені в діаграмі 7.2. Отже, респонденти в більшості випадків погоджуються з тим, що держава особливо не підтримує фінансово та матеріально ВПО (переселенців), про що не раз зазначали й самі ВПО (переселенці) під час їх інтерв'ювання автором.

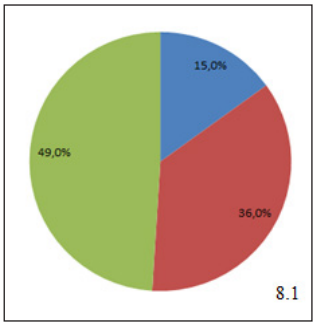

На запитання: «Якою, на Вашу думку, у разі закінчення антитерористичної операції повинна бути подальша доля ВПО (переселенців)?» респонденти, які брали безпосередньо участь в анкетуванні, відповіли таке: 15% уважають, що «вони повинні в обов'язковому (а можливо, навіть і примусовому) порядку повернутися в місця, з яких виїхали»; 36% уважають, що «вони мають право залишитися в місцевості, в якій проживають тепер, адже за чималий час перебування в ній вони вже облаштували своє життя, тому повторний переїзд спричинить необхідність нової адаптації, що може мати негативні наслідки, як-то психологічні проблеми у зв'язку з фактичною втратою внаслідок бойових дій свого майна, житла, родичів тощо»; 49% уважають, що «рішення щодо подальшої долі таких осіб має прийматися ними самими». Відповіді відображені в діаграмі 8.1.

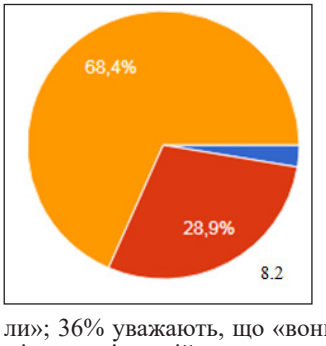

Інтернет-користувачі на запитання: «Якою, на Вашу думку, у разі закінчення антитерористичної операції повинна бути подальша доля ВПО (переселенців)?» надали такі відповіді: 2,6% опитаних уважають, що «вони повинні в обов'язковому (а можливо, навіть і примусовому) порядку повернутися в місця, з яких виїхали»; 28,9% опитаних уважають, що «вони мають право залишитися в місцевості, в якій проживають тепер, адже за чималий час перебування в ній вони вже облаштували своє життя, тому повторний переїзд спричинить необхідність нової адаптації, що може мати негативні наслідки, як-то психологічні проблеми у зв'язку з фактичною втратою внаслідок бойових дій свого майна, житла, родичів тощо»; 68,4% вважають, що «рішення щодо подальшої долі таких осіб має прийматися ними самими». Відповіді відображені в діаграмі 8.2. Тобто більшість респондентів не налаштована радикально щодо подальшої долі ВПО (переселенців). Проте варто зауважити, що все ж таки є невеликий відсоток осіб, які негативно налаштовані щодо подальшого перебування ВПО (переселенців) на мирних територіях. Таке ставлення до ВПО (переселенців) з боку корінних жителів місцевості може негативно відобразитися на подальшій адаптації ВПО (переселенців) на новій території.

Й останнє (відкрите) питання, яке ставилося всім респондентам, спрямоване на визначення готовності допомогти ВПО (переселенцям). Питання ставилося таке: «Що Ви особисто можете зробити для ВПО (переселенців) і чи вважаєте Ви їх такими, які обов'язково потребують допомоги?» Відповіді респондентів можна розподілити на три групи. Згідно з першою, респонденти наголошували на обов'язковій допомозі ВПО (переселенцям). У більшості випадків відповіді були такими: 1) «ВПО (переселенці) дійсно потребують більше співчуття та уваги під час спілкування»; 2) «вважаю їх такими, що потребують підтримки й допомоги. Можу підтримати в разі необхідності матеріально та психологічно»; 3) «участь у різних волонтерських програмах, наприклад, надання будь-яких речей (одягу)».

До другої групи варто зарахувати відповіді респондентів, які готові допомагати, але лише певним категоріям ВПО (переселенців): 1) «ці громадяни обов'язково потребують не тільки матеріальної допомоги, а й психологічної. Але не всі! Так як велика частина ВПО (переселенців) є ледачими та не мають бажання працювати, вони впевнені, що ті громадяни, які живуть на мирній території, повинні їм догоджати й матеріально забезпечувати. Держава поставила ВПО (переселенців) у скрутне становище, безвихідь і неможливість нагодувати дітей. Це призводить до скоєння кримінальних правопорушень. Особисто я можу допомогти таким людям їжею або теплими речами»; 2) «деякі ВПО (переселенці) є досить заможними людьми, а от тим категоріям, які належать до середнього й нижче класу, допомога потрібна завжди хоча б на етапі адаптації. Я можу допомогти лише коштами, які можу надати тій чи іншій громадській організації, яка спеціалізовано допомагає таким особам»; 3) «допомоги потребують ті, хто з об'єктивних причин не здатні забезпечити себе. Наприклад, інваліди».

І до третьої групи варто зарахувати відповіді респондентів, які досить негативно налаштовані щодо ВПО (переселенців): 1) «українці більше потребують допомоги, ніж ці ВПО (переселенці)»; 2) «ні, ВПО (переселенці) не потребують допомоги»; 3) «вважаю, що такі особи не потребують допомоги особисто всіх і кожного»; 4) «багато таких осіб, з якими мені довелося зустрітись, досить забезпечені люди. І, попри це, вони все одно вважають, що держава їм щось винна. Власне я можу просто не звертати уваги на таких людей і тим паче не піддаватися на їхні провокації

та агресію»; 5) «я готова допомагати ВПО (переселенцям), якщо вони будуть вести себе адекватно. Так як вони поводять себе зухвало, то в багатьох ситуаціях бажання допомагати немає»; 6) «їхня поведінка дуже зухвала й агресивна в багатьох ситуаціях, тому допомагати немає бажання».

Висновки. Результат опитування громадської думки вказав на те, що злочинність ВПО (переселенців) – факт не надуманий. У більшості випадків респонденти погодилися з тим, що внутрішнє переміщення сприяло погіршенню криміногенної обстановки, також багато респондентів знають про кримінальні правопорушення, суб'єктами вчинення яких були ВПО (переселенці). Більшість респондентів охарактеризувало ВПО (переселенців) як «жертв обставин», що показує співчуття соціуму та розуміння проблем, із якими стикнулися ВПО (переселенці). Водночас тривожними є показники сприйняття ВПО (переселенців) як «агресивно або пасивно налаштованих до всього». Такі дані можна пояснити тим, що особи, які не схильні до девіантної поведінки, вже успішно закріпилися на новому місці, інша ж категорія ВПО (переселенців), яка була схильна порушувати закон на окупованих територіях, вірогідно, не змінила своїх принципів. Так само можна зарахувати до цієї категорії ВПО (переселенців), які потрапили в складні життєві обставини. Байдуже ставлення оточуючих і держави до їхнього тяжкого становища могло стати підґрунтям для вчинення ними кримінального правопорушення. У більшості випадків причини вчинення ВПО (переселенцями) кримінальних правопорушень респонденти пов'язують зі скрутним матеріальним становищем, у якому вони опинилися. Ця інформація вказує на те, що державі варто звернути увагу на таку категорію осіб, оскільки продумана фінансово-матеріальна політика дасть змогу запобігти вчиненню корисливих кримінальних правопорушень такими особами.

Наші приймаючі громади не стикались особисто з тим комплексом матеріальних, психологічних та інших проблем, які постали перед ВПО (переселенцями). У більшості випадків ми або не звертаємо уваги на наслідки їх проживання в наших місцевостях, або агресивно до них ставимося через те, що конкуруємо з ними в усіх сферах життя. Певний, хоча й невеликий відсоток осіб з приймаючої сторони агресивно налаштований щодо ВПО (переселенців). У нашій мові навіть існують образливі жаргонні слова для осіб, особливо тих, які раніше проживали в Донбасі. Цю ситуацію потрібно виправляти, оскільки провокація своїм гнівом і відмовою в допомозі підштовхує осіб, які опинилися в скрутній життєвій ситуації, до вчинення кримінальних правопорушень, щоб забезпечити себе та своїх дітей матеріально. Показово, що в дослідженні в більшості випадків ВПО (переселенців) сприймають як позбавлених матеріальних благ осіб, а отже, вважають більш схильними до вчинення корисливих злочинів, ніж осіб, які не є ВПО (переселенцями).

Отже, державі необхідно звернути більшу увагу на стабільну й достатню матеріально-фінансову підтримку ВПО (переселенців). Варто впроваджувати спеціальні програми, які б посилювали фінансову спроможність цієї категорії осіб, задля загального запобігання злочинності такої категорії населення та займатися правопросвітницькою діяльністю серед приймаючих громад для зниження рівня агресії щодо ВПО (переселенців), адже на мирну територію України перемістилися саме ті особи, які не підтримали агресії й сепаратизму стосовно України.

Список використаної літератури:

1. Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України: Закон України від 15.04.2014 (зі змінами і доповн.). Відомості Верховної Ради України. 2014. № 26. Ст. 892.

2. Про забезпечення прав та свобод внутрішньо переміщених осіб: Закон України від 20.10.2014 (зі змінами і доповн.). Відомості Верховної Ради України. 2015. № 1. Ст. 1.

3. Цікаві факти про ЧАЕС. URL: http://cikavo-znaty.com/421-ckav-fakti-pro-chaes-html/.

4. Лунеев В.В. Юридическая статистика. URL: http://www.vuzlib.su/beta3/html/1/19309/19339.

ІНФОРМАЦІЯ ПРО АВТОРА

Тарасенко Юлія Миколаївна – аспірант Науково-дослідного інституту вивчення проблем злочинності імені академіка В.В. Сташиса Національної академії правових наук України, викладач Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ

INFORMATION ABOUT THE AUTHOR

Tarasenko Yuliia Mykolaivna – Postgraduate Student of Academician Stashis Scientific Research Institute for the Study of Crime Problems National Ukrainian Academy of Law Sciences, Teacher of Dnipropetrovsk State University of Internal Affairs

tarasenko8@i.ua

УГОЛОВНЫЙ ПРОЦЕСС, КРИМИНАЛИСТИКА

УДК 343.98

ПОВНЕ ФІКСУВАННЯ СУДОВОГО ПРОЦЕСУ ТЕХНІЧНИМИ ЗАСОБАМИ: СТАН УПРОВАДЖЕННЯ ТА ШЛЯХИ УДОСКОНАЛЕННЯ

Василь БІЛОУС,
кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри криміналістики
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

АНОТАЦІЯ

Стаття присвячена дослідженню генези законодавчої регламентації та впровадження в правозастосовну практику України повного фіксування судового процесу технічними засобами, а також формулюванню на цій основі універсальних криміналістичних рекомендацій щодо реалізації даного конституційного принципу судочинства в усіх видах судового процесу шляхом упровадження сучасних інформаційних технологій, призначених для фіксування аудіовізуальної інформації.

Ключові слова: інформаційні технології, повне фіксування судового процесу технічними засобами, аудіовізуальна інформація, аудіозапис, відеозапис.

FULL-SCALE RECORDING OF JUDICIAL PROCEEDINGS THROUGH TECHNICAL MEANS: IMPLEMENTATION CONDITION AND THE WAYS OF IMPROVEMENT

Vasyl BILOUS,
Candidate of Law Sciences, Associate Professor, Associate Professor
at the Department of Criminalistics of Yaroslav Mudryi National Law University

SUMMARY

The article is dedicated to examination of the genesis of legislative regulation and implementation in the law enforcement practice of Ukraine of full-scale recording of judicial proceedings through technical means and formulation on this basis of universal criminalistics recommendations in regard to implementation of this constitutional principle of judicial proceedings in all types of litigation based on introduction of modern information technologies designed to record audiovisual information.

Key words: information technology, full-scale recording of judicial proceedings through technical means, audiovisual information, audio recording, video recording.

REZUMAT

Articolul investighează geneza reglementării juridice și punerea în aplicare de aplicare a legii Ucraina de înregistrare proces complet prin mijloace tehnice, precum și formularea baza orientărilor medico-legale universale pentru punerea în aplicare a principiului constituțional al justiției în toate tipurile de litigii prin introducerea tehnologiilor informaționale moderne, concepute pentru a înregistra informații audiovizuale .

Cuvinte cheie: tehnologia informației, litigii de înregistrare completă prin mijloace tehnice, informații audiovizuale, audio, video.

Постановка проблеми. Під час свого виступу на Міжнародній конференції «Українське правосуддя: вимір у контексті європейських стандартів», яка відбулася в м. Києві за організації Центру політико-правових реформ та сприяння Посольства Королівства Нідерландів і Департаменту юстиції Сполучених Штатів Америки, виконавчий директор Інституту моніторингу прав людини Генрікас Мічкевічус зазначив, що немає сенсу робити суддів незалежними, якщо вони є некомпетентними, безвідповідальними та безконтрольними. Цілковита згода із цим твердженням спонукає нас погодитися з висновком В. Гевка про те, що реформу судочинства доцільно було б розпочинати з виконання Конституції України, ст. 129 якої до основних засад судочинства віднесено гласність судового процесу та його повне фіксування технічними засобами. Адже сьогодні правосуддя здебільшого здійснюється «за зачиненими дверима», а суспільство не має достатніх правових механізмів для здійснення контролю за судами. Це неприпустимо з огляду на той факт, що саме неупереджений, незалежний і справедливий суд своїм рішенням може зупинити безчинства та свавілля з боку інших гілок влади в особі державних чиновників [1, с. 68, 69, 71]. Така засада судочинства, як фіксування судового провадження технічними засобами, є важливою умовою неупередженого розгляду справи судом, дотримання етики взаємовідносин між учасниками процесу та незловживання учасниками судового провадження їхніми процесуальними правами [2, с. 32]. Тому висловимо переконання, що саме в поєднанні з повним фіксуванням судового процесу технічними засобами, аудіовізуальні матеріали якого дозволятимуть широкому загалу профільних фахівців і представників громадянського суспільства як online, так і post factum, безпосередньо контролювати й оцінювати активність кожного учасника процесу і суду в будь-якому відкритому провадженні («дабы дурь каждого

была видна»), гласність судочинства може слугувати рушійною силою якісних перетворень вітчизняного судочинства та відновлення довіри громадян до судової системи.

Актуальність теми дослідження підтверджується важливістю останнього, адже на кінець 2017 р. свою недовіру судовій системі висловили 80,9% громадян України, ще 78,1% не вважають суди в нашій країні самостійними, а суддів – незалежними [3, с. 2, 25]. Відновлення довіри до судової системи виявилося найскладнішим з усіх завдань. Саме її відсутність була використана зацікавленими олігархічними групами (те, що англійською називається vested interests, а в нашій країні іменується «олігархи»), агентами впливу ззовні, які протистояли змінам і намагалися зберегти статус-кво – ухвалення рішень і розподіл надходжень у закритий спосіб за відсутності системи контролю та незалежного справедливого судочинства. Доки через зловживання судовою системою можна скасувати будь-яке рішення (як держави, так і приватного сектора) та ухвалити будь-яке «потрібне» рішення – жодна реформа не стане незворотною. Зміни в Україні залежать від того, чи буде насправді працювати верховенство права. Тільки верховенство права поверне довіру людей до держави та її інституцій. І тільки ця довіра дозволить всім реформам, нарешті, стати безповоротними [4]. Адже відправлення правосуддя на засадах верховенства права є необхідним підґрунтям повноцінного й ефективного функціонування механізму захисту прав людини та правової системи загалом [5]. Нині ж за показником верховенства права, який розраховується World Justice Project з урахуванням рівня корупції, відкритості уряду, фундаментального характеру права, гарантування порядку і безпеки, цивільного і кримінального судочинства тощо, Україна посідає лише 77 місце з-поміж 113 країн. Відомий український філософ М. Попович застерігає: «Балансування між реформаторством і олігархократією приречене на безславний кінець» [6].

Стан дослідження. У вивчення окремих проблем фіксування технічними засобами судових процесів різних видів зробили вагомий внесок В. Дем'янчук, О. Крикунов, В. Кампо, Н. Максимишин, М. Сербін, К. Озерова, В. Стефанюк та інші вітчизняні і закордонні вчені. Проте це не призвело до вичерпного вирішення всіх без винятку актуальних аспектів досліджуваної проблеми. Тому метою і завданням статті є дослідження генези законодавчої регламентації й упровадження в правозастосовну практику України повного фіксування судового процесу технічними засобами, а також формулювання на цій основі універсальних криміналістичних рекомендацій щодо реалізації даного конституційного принципу судочинства в усіх видах судового процесу шляхом упровадження сучасних інформаційних технологій, призначених для фіксування аудіовізуальної інформації.

Виклад основного матеріалу. Імперативним приписом п. 6 ч. 2 ст. 129 Конституції України до основних засад судочинства віднесено гласність судового процесу та його повне фіксування технічними засобами. Послідовно відстоюючи необхідність забезпечення реальної, а не декларативної повноти фіксування всіх видів судового процесу з метою підвищення рівня судочинства та забезпечення права на справедливий суд [7], ми продовжуємо активно відстежувати перебіг судової реформи і реагувати на найважливіші зміни унікальним криміналістичним продуктом. У зв'язку із чим у межах статті вважаємо за необхідне привернути увагу до нижчезазначеного.

За результатами Революції Гідності 2013–2014 рр. з метою підвищення національних стандартів судоустрою і судочинства та забезпечення права на справедливий суд Законом України «Про забезпечення права на справедливий суд» від 12 лютого 2015 р. № 192–VIII було викладено в новій редакції Закон України «Про судоустрій і статус суддів» від 7 липня 2010 р. № 2453–VI. У зв'язку із цим в абз. 2 ч. 3, ч. 5 і ч. 6 ст. 11 останнього було визначено, що під час розгляду справ перебіг судового процесу фіксується технічними засобами встановленотим законом порядком, а також закріплено прогресивні положення, відповідно до яких учасники судового процесу, інші особи, присутні в залі судового засідання, представники засобів масової інформації можуть проводити в залі судового засідання фотозйомку, відео- й аудіозапис із використанням портативних відео- й аудіотехнічних засобів без отримання окремого дозволу суду, але з урахуванням обмежень, установлених законом. Трансляція судового засідання здійснюється з дозволу суду. Проведення в залі судового засідання фотозйомки, відеозапису, а також трансляція судового засідання повинні здійснюватися без створення перешкод у веденні засідання та здійсненні учасниками судового процесу їхніх процесуальних прав. Учасникам судового процесу на підставі рішення суду забезпечується можливість брати участь у судовому засіданні в режимі відеоконференції встановленим законом порядком. Обов'язок забезпечити проведення відеоконференції покладається на суд, який отримав судове рішення про проведення відеоконференції, незалежно від спеціалізації та інстанції суду, який ухвалив таке рішення.

Однак вже за півтора роки після набрання цим Законом чинності, за усталеною негативною традицією вихолощування здобутків реформування в міру зменшення тиску громадянського суспільства, втрати пильності західними партнерами і пристосування суб'єктів права законодавчої ініціативи до поточних соціально-політичних реалій, ухвалено новий Закон України «Про судоустрій і статус суддів» від 2 червня 2016 р. № 1402–VIII, абз. 2 ч. 4 ст. 11 якого на тлі дослівного збереження перелічених вище прогресивних норм закріпив положення про те, що суд може визначити місце в залі судових засідань, з якого має проводитися фотозйомка, відеозапис. На нашу думку, у такий спосіб були впроваджені додаткові обмеження щодо проведення в залі судового засідання фотозйомки та відеозапису особами, присутніми в залі судового засідання, представниками засобів масової інформації (далі – ЗМІ), а також реалізації адвокатами своїх професійних прав. Адже згідно з п. 8 ч. 1 ст. 20 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність», під час здійснення адвокатської діяльності адвокат має право застосовувати технічні засоби, зокрема й для фіксування процесуальних дій, в яких він бере участь, а також перебігу судового засідання передбаченим законом порядком.

Шляхом надання суду права визначати місце в залі судових засідань, з якого має проводитися фотозйомка і відеозапис, були розширені дискреційні повноваження суду. У юриспруденції дискреційні повноваження визначаються як право голови держави, уряду, інших посадовців в органах державної влади в разі ухвалення рішення з питання, віднесеного до їхньої компетенції, діяти за певних умов на власний розсуд у межах закону. А в Рекомендаціях Комітету міністрів Ради Європи вказано, що адміністративний орган може здійснювати «дискреційні повноваження», користуючись певною свободою розсуду в разі ухвалення будь-якого рішення. Такий орган, за наявності у нього дискреційних повноважень, може обирати з декількох варіантів припустимих рішень той, який він вважає найбільш відповідним у даному разі [8]. У понятті судової дискреції (суддівського розсуду) вирізняють два важливих елементи: 1) динамічний, що визначає розсуд крізь призму діяльності суду як інтелектуально-вольову владну діяльність, сутність якої полягає в наданні суб'єкту правозастосування у відповідних випадках повноваження вирішувати спірне правове питання, з огляду на цілі та принципи права, інші

загальні положення закону, конкретних обставин справи, справедливості тощо; 2) статичний, що розглядає природу розсуду з позицій змісту повноважень суду, що становлять його права й обов'язки, тобто правомочність суду, надану державою.

Верховний Суд дотримується правової позиції, відповідно до якої поняття судової дискреції (судового розсуду) у кримінальному судочинстві охоплює повноваження суду (права й обов'язки), надані йому державою, обирати між альтернативами, кожна з яких є законною, та інтелектуально-вольову владну діяльність суду з вирішення у визначених законом випадках спірних правових питань, виходячи із цілей і принципів права, загальних засад судочинства, конкретних обставин справи, даних про особу винного, справедливості й достатності обраного покарання тощо. Дискреційні повноваження суду визнаються і Європейським судом із прав людини (зокрема, справа «Довженко проти України»), який у своїх рішеннях зазначає лише необхідність визначення законності, обсягу, способів і меж застосування свободи оцінювання представниками судових органів, з огляду на відповідність таких повноважень суду принципу верховенства права. Це забезпечується, зокрема, відповідним обґрунтуванням обраного рішення в процесуальному документі суду тощо [9].

На думку Ю. Грошевого, наявність оцінних понять у кримінально-процесуальному праві надає суб'єктам застосування норм права деяку свободу в тлумаченні норми. Їх використання, з одного боку, є проявом динамізму права, умовою його пристосування до ситуацій та обставин, які постійно змінюються, умовою ефективного правозастосування. Вони виконують функцію прив'язки юридичного формалізму до конкретних умов життя. З іншого боку, невизначеність змісту норми права значно знижує її інформаційне та ціннісно-орієнтуюче значення, припускає можливість необмеженого розсуду в процесі правозастосування, що може призвести до свавілля з боку правозастосовувача, наділеного владними повноваженнями, зловживання владою, порушення принципу законності [10]. Отже, судова дискреція має бути обмежена певними рамками, без яких вона перетворилася б на свавілля суду [11].

Необхідно зазначити, що, відповідно до ст. 8 Конституції України, в Україні визнається і діє принцип верховенства права. Одним з основних фундаментальних елементів цього принципу є юридична визначеність, згідно з якою юридичні норми мають бути чіткими, ясними і недвозначними, оскільки інше не може забезпечити їх однакове застосування та не виключає необмеженості трактування в правозастосовній практиці. На це звертав увагу і Конституційний Суд України у відповідних рішеннях № 5 від 22 вересня 2005 р., № 17 від 29 червня 2010 р., № 10 від 11 жовтня 2011 р.

Європейський суд із прав людини також неодноразово підкреслював, що закони мають відповідати встановленому Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод стандарту, який вимагає достатньо чіткого формулювання правових норм у тексті нормативно-правових актів. Зокрема, «<…> Закон має бути доступним для зацікавлених осіб та сформованим з достатньою точністю для того, щоб надати їм можливість регулювати свою поведінку аби бути здатними – за потреби, за відповідної консультації, – передбачати тією мірою, що є розумною за відповідних обставин, наслідки, які може потягнути за собою його дія» (рішення у справі «Вєренцов проти України», 11 квітня 2013 р.) [12].

Згідно з доповіддю «Верховенство права», схваленою Венеційською комісією на 86-му пленарному засіданні (Венеція, 25–26 березня 2011 р.), «доступність закону означає, що закон має бути зрозумілим, чітким і передбачуваним», «юридична визначеність вимагає, щоб юридичні норми були чіткими і точними та спрямованими на забезпечення того, щоб ситуації та правовідносини залишалися передбачуваними», а «парламентові не може бути дозволено зневажати основоположні права [людини] внаслідок ухвалення нечітких законів»; хоча «потреба у визначеності не означає, що органові, який ухвалює рішення, не повинні надаватися дискреційні повноваження (де це необхідно) за умови наявності процедур, що унеможливлюють зловживання ними. У цьому контексті закон, яким надаються дискреційні повноваження певному державному органові, повинен вказати чітко і зрозуміло на обсяг такої дискреції. Не відповідатиме верховенству права, якщо надана законом виконавчій владі дискреція матиме характер необмеженої влади. Отже, закон повинен вказати на обсяг будь-якої такої дискреції та на спосіб її здійснення з достатньою чіткістю, аби особа мала змогу відповідним чином захистити себе від свавільних дій [влади]» [13]. Юридична невизначеність суперечить також положенню ст. 57 Конституції України, згідно з яким кожному гарантується право знати свої права й обов'язки [14, с. 156]. Тому, на наше переконання, наведене вище положення щодо визначення судом місця в залі судових засідань, з якого має проводитися фотозйомка і відеозапис, у зв'язку з повною дискрецією повноважень суду може призвести до порушення такої засади судочинства, як гласність судового процесу.

Водночас із початком роботи Верховного Суду (15 грудня 2017 р.) набрав чинності Закон України «Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів» від 3 жовтня 2017 р. № 2147–VIII, яким у нових редакціях були викладені перелічені в його назві процесуальні кодекси. Метою ухвалення цього Закону проголошено нормативне врегулювання процесуальних механізмів, які мають забезпечити ефективний, справедливий, неупереджений та своєчасний захист прав і свобод особи в суді, а завданнями: забезпечення реального дотримання принципів судочинства на всіх стадіях судового процесу; забезпечення своєчасності розгляду спорів судами та практичної реалізації принципу правової визначеності; гармонізація правил цивільного, господарського й адміністративного судочинства зі збереженням специфіки кожного та ін. Законом були внесені зміни до низки інших законів, які (зміни) спрямовані на забезпечення ефективної дії нових процесуальних законів і уніфікацію відповідних норм права.

Зокрема, були внесені зміни до Закону України «Про судоустрій і статус суддів», згідно з якими абз. 1 ч. 4 неодноразово зміненої ст. 11 останнього було викладено в редакції, відповідно до якої особи, присутні в залі судового засідання, представники засобів масової інформації можуть проводити в залі судового засідання фотозйомку, відео- й аудіозапис із використанням портативних відео- й аудіотехнічних засобів без отримання окремого дозволу суду, але з урахуванням обмежень, встановлених законом. Трансляція судового засідання здійснюється з дозволу суду. Якщо всі учасники справи беруть участь у судовому засіданні в режимі відеоконференції, здійснюється транслювання перебігу судового засідання в мережі Інтернет обов'язковим порядком.

Із приписами абз. 1 ч. 4 ст. 11 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» були уніфіковані положення процесуальних кодексів, відповідно до яких: особи, присутні в залі судового засідання, представники засобів масової інформації можуть проводити в залі судового засідання фотозйомку, відео- та аудіозапис із використанням портативних відео- та аудіотехнічних засобів без отримання окремого дозволу суду, але з урахуванням обмежень, вста-

новлених відповідним Кодексом (ч. 5 ст. 8 Господарського процесуального кодексу (далі – ГПК), ч. 4 ст. 7 Цивільного процесуального кодексу (далі – ЦПК), ч. 5 ст. 10 Кодексу адміністративного судочинства (далі – КАС); трансляція судового засідання здійснюється з дозволу суду. Якщо всі учасники справи беруть участь у судовому засіданні в режимі відеоконференції, здійснюється транслювання перебігу судового засідання в мережі Інтернет в обов'язковому порядку (ч. 6 ст. 8 ГПК, ч. 5 ст. 7 ЦПК, ч. 6 ст. 10 КАС); проведення в залі судового засідання фотозйомки, відеозапису, а також трансляція судового засідання повинні здійснюватися без створення перешкод у веденні засідання і здійсненні учасниками судового процесу їхніх процесуальних прав (ч. 7 ст. 8 ГПК, ч. 6 ст. 7 ЦПК, ч. 7 ст. 10 КАС); якщо судове рішення оголошується прилюдно, учасники справи, інші особи, присутні в залі судового засідання, представники засобів масової інформації можуть проводити в залі судового засідання фотозйомку, відеозапис, транслювання оголошення рішення по радіо і телебаченню, у мережі Інтернет (ч. 18 ст. 8 ГПК, ч. 18 ст. 7 ЦПК, ч. 17 ст. 10 КАС), що можна вважати апогеєм у реалізації принципу гласності судочинства в нашій країні.

Водночас доцільно нагадати, що, згідно із ч. 1 ст. 18 Закону України «Про судоустрій і статус суддів», суди спеціалізуються на розгляді цивільних, кримінальних, господарських, адміністративних справ, а також справ про адміністративні правопорушення. Відповідно до п. 1 ч. 4 ст. 17 цього Закону, єдність системи судоустрою забезпечується єдиними засадами організації та діяльності судів. Однак проведений нами системний аналіз чинного законодавства дозволив дійти однозначного висновку про відсутність єдиних засад організації та діяльності судів у частині повного фіксування судового процесу технічними засобами, які не залежали б від територіальності, спеціалізації й інстанційності конкретного суду, а також місця проведення ним окремих процесуальних дій (у залі засідань чи за його межами – В. Б.).

Зокрема, положеннями ч. 6 ст. 27 КПК присутнім у залі судового засідання надано право вести стенограму та робити нотатки, а з технічних засобів використовувати тільки портативні аудіозаписуючі пристрої. Проведення ж у залі судового засідання фотозйомки, відеозапису, транслювання судового засідання по радіо і телебаченню, а також проведення звукозапису із застосуванням стаціонарної апаратури допускаються тільки на підставі ухвали суду, що ухвалюється з урахуванням думки сторін і можливості проведення таких дій без шкоди для судового розгляду. Із зазначеного випливає, що, на відміну від цивільного, господарського й адміністративного процесів і всупереч приписам абз. 1 ч. 4 ст. 11 Закону України «Про судоустрій і статус суддів», особи, присутні в залі судового засідання, і представники засобів масової інформації в кримінальному провадженні позбавлені права проводити в залі судового засідання фотозйомку та відеозапис за власним волевиявленням без отримання окремого дозволу суду.

Зазначимо, що ознаки як об'єкт дослідження розглядаються криміналістикою не ізольовано одна від одної, а у взаємозв'язку та залежності. Сукупність ознак підвищує їхню ідентифікаційну значущість [15, с. 338]. Тому, за нашим переконанням, можливість комплексного фіксування вербальних і невербальних проявів поведінки всіх учасників судового процесу сьогодні може забезпечувати тільки застосування технічних засобів відеозапису. Однак повне фіксування технічними засобами процесу розгляду судами справ про адміністративні правопорушення та розгляду Конституційним Судом України конституційної скарги не передбачено взагалі, навіть за допомогою технічних засобів звукозапису. Ч. 5 ст. 27 Кримінального процесуального кодексу (далі – КПК) встановлено, що під час судового розгляду й у випадках, передбачених цим Кодексом, під час досудового розслідування забезпечується повне фіксування судового засідання та процесуальних дій за допомогою звуко- та відеозаписувальних технічних засобів. Однак у частині застосування під час судового розгляду відеозаписувальних технічних засобів ця норма набирає чинності тільки з 1 січня 2019 р. Випадки ж обов'язкового використання технічних засобів відеозапису в усіх інших видах судового процесу зараз зведені суто до фіксування: 1) перебігу і результатів процесуальних дій, проведених у режимі відеоконференції (абз. 1 ч. 4 ст. 11 Закону України «Про судоустрій і статус суддів», ч. 7 ст. 336, ч. 5 ст. 567 КПК, ч. 11 ст. 197 ГПК, ч. 11 ст. 212 ЦПК, ч. 11 ст. 195 КАС); 2) перебігу і результатів огляду доказів за їх місцезнаходженням за відсутності хоча б однієї зі сторін (ч. 5 ст. 82 ГПК, ч. 5 ст. 85 ЦПК, ч. 5 ст. 81 КАС); 3) судового засідання адміністративного суду в разі неявки на судове засідання всіх учасників адміністративної справи або якщо, відповідно до положень КАС, розгляд справи здійснюється за відсутності учасників справи (зокрема за розгляду справи порядком письмового провадження).

Останній висновок випливає з відсутності уніфікації між однаковими за призначенням положеннями різних процесуальних кодексів. Так, нормами ч. 3 ст. 222 ГПК і ч. 2 ст. 247 ЦПК встановлено, що в разі неявки на судове засідання всіх учасників справи чи в разі, якщо, відповідно до положень відповідного Кодексу, розгляд справи здійснюється судом за відсутності учасників справи, фіксування судового процесу за допомогою технічного засобу не здійснюється (ч. 3 ст. 222 ГПК, ч. 2 ст. 247 ЦПК). Тобто йдеться про незастосування в перелічених випадках будь-яких технічних засобів: як відео-, так і звукозаписувального. Однак текст ч. 4 ст. 229 КАС містить, на наш погляд, недоречне уточнення виду технічного засобу фіксування, згідно з яким у разі неявки на судове засідання всіх учасників адміністративної справи або якщо, відповідно до положень цього Кодексу, розгляд справи здійснюється за відсутності учасників справи (зокрема й під час розгляду справи порядком письмового провадження), не здійснюється фіксування судового засідання за допомогою звукозаписувального технічного засобу. Виходячи ж із положення абз. 1 ч. 1 ст. 229 КАС, яким встановлено базове правило про те, що суд під час судового розгляду справи здійснює повне фіксування судового засідання за допомогою відео- та (або) звукозаписувального технічного засобу, можна дійти висновку про обов'язковість здійснення фіксування судового засідання в таких випадках за допомогою відеозаписувального технічного засобу.

Загальне ж для більшості видів судочинства правило залишає невиправдану, на наш погляд, альтернативу у виборі технічних засобів фіксування. Так, згідно із ч. 6 ст. 11 Закону України «Про судоустрій і статус суддів», під час розгляду справ перебіг судового процесу фіксується технічними засобами встановленим законом порядком. Такий порядок установлено ч. 14 ст. 8 ГПК, ч. 14 ст. 7 ЦПК і ч. 13 ст. 10 КАС, згідно з положеннями яких суд під час розгляду справи в судовому засіданні здійснює повне фіксування його перебігу за допомогою відео- та (або) звукозаписувального технічного засобу, крім випадків, передбачених цим Кодексом. Порядок такого фіксування встановлюється відповідним Кодексом. Цьому положенню, своєю чергою, кореспондують норми абз. 1 ч. 1 ст. 222 ГПК, абз. 1 ч. 1 ст. 247 ЦПК і абз. 1 ч. 1 ст. 229 КАС, згідно з якими суд під час судового розгляду справи здійснює повне фіксування судового засідання за допомогою відео- та (або) звукозаписувального технічного засобу передбаченим Положенням про Єдину судову інформаційно-телекомунікаційну систему

порядком, яке дотепер відсутнє. Вищій раді правосуддя рекомендовано його затвердити за поданням Державної судової адміністрації України та після консультацій із Радою суддів України до 1 березня 2018 р.

Але навіть затвердження найближчим часом цього Положення не гарантуватиме обов'язкового повного фіксування судового процесу технічними засобами відеозапису. Адже, відповідно до абз. 2 ч. 1 ст. 222 ГПК, абз. 2 ч. 1 ст. 247 ЦПК і абз. 2 ч. 1 ст. 229 КАС, за наявності заперечень зі боку будь-кого з учасників судового процесу проти здійснення повного фіксування судового засідання за допомогою відеозаписувального технічного засобу – таке фіксування здійснюється лише за допомогою звукозаписувального технічного засобу. Отже, на заваді реальної повноти фіксування судового процесу може стати сам факт наявності заперечень (не обов'язково обґрунтованих) хоча б одного-єдиного учасника судового процесу. Це дискримінуватиме інших учасників процесу, які бажають його максимальної відкритості та повноти фіксування технічними засобами відеозапису.

Крім того, процесуальні кодекси передбачають широке коло заборон на таке фіксування. Йдеться про те, що використання систем відеоконференц-зв'язку та транслювання перебігу судового засідання в мережі Інтернет (а відповідно, і здійснення відеозапису) не допускається у закритому судовому засіданні. Може йтися про заборону на використання систем відеоконференц-зв'язку та транслювання перебігу закритого судового засідання в мережі Інтернет цілком або тільки тієї його частини, яка оголошена закритою відповідною ухвалою суду (ч. ч. 9, 11 ст. 8 ГПК, ч. ч. 9, 11 ст. 7 ЦПК, ч. ч. 9, 11 ст. 10 КАС).

Крім того, інформацію, отриману будь-якою зі сторін, а також суддею під час проведення врегулювання спору за участю судді, визнано конфіденційною. У зв'язку із цим під час проведення врегулювання спору за участю судді протокол наради не ведеться та не здійснюється фіксування технічними засобами. Використовувати портативні аудіотехнічні пристрої, а також здійснювати фото- і кінозйомку, відео-, звукозапис забороняється (ч. ч. 8, 10 ст. 188 ГПК, ч. ч. 7, 9 ст. 203 ЦПК, ч. ч. 7, 9 ст. 186 КАС). За порушення цієї заборони навіть передбачено застосування такого заходу процесуального примусу, як штраф у сумі від 0,3 до трьох розмірів прожиткового мінімуму для працездатних осіб (п. 5 ч. 1 ст. 135 ГПК, п. 5 ч. 1 ст. 148 ЦПК, п. 4 ч. 1 ст. 149 КАС).

Щодо зазначеного знов наголосимо на тому, що п. 6 ч. 2 ст. 129 Конституції України до основних засад судочинства віднесено гласність судового процесу та його повне фіксування технічними засобами. Тому ми поділяємо позицію Головного юридичного управління Апарату Верховної Ради України, згідно з якою зазначені законодавчі положення не відповідають принципу гласності судового процесу, не узгоджується із Законом України «Про інформацію», не враховують вимог ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, яка передбачає право на справедливий і публічний розгляд справи упродовж розумного строку незалежним безстороннім судом, та не враховують завдань та основних засад відповідних видів судочинства [12].

У кримінальному провадженні речовий доказ або документ, наданий добровільно або на підставі судового рішення, зберігається в сторони кримінального провадження, якій він наданий. Речові докази, які отримані або вилучені слідчим, прокурором, оглядаються, фотографуються та докладно описуються в протоколі огляду. У випадках, передбачених ч. 6 ст. 100 КПК, речові докази, що не містять слідів кримінального правопорушення, у вигляді предметів, великих партій товарів, зберігання яких через громіздкість або з інших причин неможливо без зайвих труднощів або витрати із забезпечення спеціальних умов зберігання яких співмірні з їхньою вартістю, а також речові докази у вигляді товарів або продукції, що піддаються швидкому псуванню, фіксуються за допомогою фотографування або відеозапису та докладно описуються (ч. 2, ч. 6 ст. 100 КПК).

Запровадження ж судової дискреції щодо вирішення питання про застосування наочно-образної форми фіксування доказової інформації (фотозйомки, відеозапису) під час огляду та зберігання речових доказів у господарському, цивільному й адміністративному провадженні, на нашу думку, є невиправданим, а вербальної (звукозапису) [15, с. 347] – безглуздим. Так, письмові, речові й електронні докази, які не можна доставити до суду, оглядаються за їх місцезнаходженням. У разі необхідності, зокрема й за клопотанням учасника справи, під час огляду доказів за їх місцезнаходженням може бути здійснено фотографування, звуко- і відеозапис (ч. ч. 1, 3 ст. 82 ГПК, ч. ч. 1, 3 ст. 85 ЦПК, ч. ч. 1, 3 ст. 81 КАС), а під час огляду речових доказів, що швидко псуються, – фотографування і відеозапис (ч. 2 ст. 83 ГПК, ч. 2 ст. 86 ЦПК, ч. 2 ст. 82 КАС). Про огляд доказів за їх місцезнаходженням складається протокол, що підписується всіма особами, які беруть участь в огляді. До протоколу додаються разом з описом усі складені або звірені під час огляду на місці плани, креслення, копії документів, а також зроблені під час огляду фотознімки, електронні копії доказів, відеозаписи тощо (ч. 4 ст. 82 ГПК, ч. 4 ст. 85 ЦПК, ч. 4 ст. 81 КАС). Якщо огляд проводиться (здійснюється) за відсутності хоча б однієї зі сторін, а також в інших випадках, коли суд визнає це за необхідне, здійснюється відеофіксація огляду технічними засобами (ч. 5 ст. 82 ГПК, ч. 5 ст. 85 ЦПК, ч. 5 ст. 81 КАС). Речові докази, що не можуть бути доставлені до суду, зберігаються за їх місцезнаходженням. Вони повинні бути докладно описані в протоколі огляду і, за необхідності та можливості, їхні суттєві особливості сфотографовані або зафіксовані у відеозапису, або в інший аналогічний (подібний) спосіб, після чого вони підлягають опечатуванню. Протоколи огляду та зображення речового доказу додаються до матеріалів справи (ч. 2 ст. 94 ГПК, ч. 2 ст. 97 КАС). Речові докази, що не можуть бути доставлені до суду, зберігаються за їх місцезнаходженням за ухвалою суду; вони повинні бути докладно описані й опечатані, а в разі необхідності – сфотографовані (ч. 2 ст. 98 ЦПК). Зазначене додатково позбавляє можливості вести мову про реальність передбаченого п. 6 ч. 2 ст. 129 Конституції України повного фіксування технічними засобами судового процесу, а не окремих судових засідань чи процесуальних дій.

Висновки. Згідно із ч. 2 і ч. 3 ст. 8 Основного закону України, Конституція України має найвищу юридичну силу. Закони й інші нормативно-правові акти ухвалюються на основі Конституції України і повинні відповідати їй. Норми Конституції України є нормами прямої дії. У рішенні Конституційного Суду України від 8 грудня 2011 р. № 16-рп/2011 наголошується на тому, що на підставі ч. 3 ст. 8 Основного закону України положення ст. 129 Конституції України щодо повного фіксування судового процесу технічними засобами є нормою прямої дії, що застосовується безпосередньо. Тому реальна, а не декларативна повнота фіксування судового процесу технічними засобами матиме місце лише тоді, коли здійснення всіх без винятку процесуальних дій обов'язково супроводжуватиметься їх фіксуванням у такій наочно-образній формі фіксування доказової інформації, як відеозапис всіх без винятку судових засідань і здійснюваних будь-яким судом процесуальних дій, незалежно від територіальності, спеціалізації та інстанційності суду, а також місця проведення останніх (у залі засідань чи за його межами), починаючи із самого першого засідання в суді першої інстанції та завершуючи розглядом конституційної скарги після вичерпання всіх інших національних засобів юридичного захисту. У кри-

мінальному провадженні таке фіксування повинно стати закономірним продовженням аналогічної повноти фіксування технічними засобами аудіовізуальної інформації на стадії досудового розслідування.

Відеотеки (систематизовані зібрання) відеозаписів судових засідань і процесуальних дій можуть слугувати банком даних для розроблення ефективної вітчизняної автоматизованої системи детекції неправди в показаннях різних учасників процесу. Наприклад, у Сполучених Штатах Америки створено систему штучного інтелекту "DARE", яка допомагає розпізнавати неправду d показаннях підсудного за виразом його обличчя і голосом у 91% випадків [16], що здається важливим не тільки під час розгляду справи судом першої інстанції, але й під час перегляду справи судом апеляційної інстанції. Такі відеотеки можуть також бути використані з метою ототожнення особи: а) за ознаками зовнішності шляхом проведення такої слідчої (розшукової) дії, як пред'явлення особи для впізнання за матеріалами відеозапису; б) за фізичними параметрами голосу шляхом проведення криміналістичної експертизи відеозвукозапису; в) за лінгвістичними ознаками усного мовлення шляхом проведення криміналістичної лінгвістичної експертизи усного мовлення, під час якої може бути вирішено широке коло не тільки ідентифікаційних, але й діагностичних завдань (визначення типу висловлювання (спонтанне, неспонтанне мовлення, читання тексту тощо); визначення в мовленні ознак імітації, рідної мови тощо; вирішення питань щодо наявності у мовленні досліджуваної особи ознак: спонтанної підготовленості (навчення) чи спонтанної непідготовленості; читання тексту; імітації мовленнєвих навичок іншої людини або спотворення своїх; іншої мови; лінгвістичних ознак, що характеризують соціально-біографічні риси її особистості тощо).

До узгодження із принципом верховенства права згаданої вище дискреційної норми про визначення судом місця в залі судових засідань, з якого має проводитися фотозйомка, відеозапис, зловживання судовою дискрецією під час визначення судом такого місця може бути нейтралізовано шляхом: 1) відповідного обґрунтування судом обраного рішення в належному процесуальному документі; 2) використання зацікавленими особами фото- і відеокамер, оснащених потужними зум-об'єктивами з універсальним діапазоном фокусних відстаней (від ширококутового до телескопічного положення); 3) використання портативних аудіотехнічних засобів, стосовно яких суд не наділений дискреційними повноваженнями щодо визначення місця в залі судових засідань, з якого має проводитися аудіозапис; 4) облаштування залів судових засідань коштом держави стаціонарними системами багатоточкової відеофіксації та відеотрансляції чи іншими аналогічними інформаційними технологіями, які забезпечували б зацікавленим особам можливості реалізації гарантованого кожному ч. 2 ст. 34 Конституції України права вільно, у визначений на свій вибір спосіб, збирати, зберігати, використовувати і поширювати аудіовізуальну інформацію, зафіксовану з їх використанням в офіційному записі судового засідання. З огляду на трагедію, яка нещодавно сталася в Нікопольському міськрайонному суді Дніпропетровської області, де внаслідок підриву двох бойових гранат у залі судового засідання загинули двоє і були поранені приблизно десять осіб [17], це забезпечуватиме можливість уникнути таких ризиків і одержати офіційну відеограму судового засідання дистанційно (без особистої участі в судовому засіданні).

Список використаної літератури:

1. Гевко В. Очікування та ризики від реформи вітчизняного судочинства. Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія «Юридичні науки». Том. 28. № 1. 2017. С. 68–72.

2. Спеціальна доповідь Уповноваженого Верховної Рад України із прав людини за результатами пілотного моніторингу застосування нового Кримінального процесуального кодексу України судами м. Києва. К: Арт-Дизайн, 2015. 132 с.

3. Ставлення громадян України до судової системи: звіт за результатами соціологічного дослідження / Український центр економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова. Київ, 2017. 28 с.

4. Шевальов А. Ви хочете, щоб олігархи були покарані? Економічна Правда. 26 січня 2018. URL: https://www.epravda.com.ua.

5. Крижова О. Дискреційні повноваження суду в контексті дотримання принципу верховенства права. Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Юридичні науки. 2015. № 827. С. 159–162. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vnulpurn_2015_827_28.

6. Попович М. Зачеплено важливий нерв України. Новое время. 11 лютого. URL: https://nv.ua.

7. Білоус В. Актуальні питання впровадження повного фіксування судового процесу технічними засобами. Jurnalul juridic national: teorie şi practică / National law journal: theory and practice / Национальный юридический журнал: теория и практика. 2017. № 2. С. 178–183.

8. Кривецький О. Дискреція – межі дозволеного або свавілля без меж? URL: http://www.nbuviap.gov.ua.

9. Постанова Верховного Суду від 1 лютого 2018 р. у справі № 634/609/15-к. Реєстраційний номер в ЄДРСР 72009792. URL: http://www.reyestr.court.gov.ua.

10. Грошевий Ю. Проблеми підвищення ефективності застосування норм кримінально-процесуального права. Унів. наук. зап. 2008. № 3 (27). С. 279.

11. Панасюк О. Дискреційні повноваження суду в кримінальному судочинстві України: теоретичні аспекти. Вісник Академії правових наук України. 2011. № 4. С. 248–258. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vapny_2011_4_27.

12. Зауваження Головного юридичного управління Апарату Верховної Ради України до проекту закону України «Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів» (реєстр. № 6232 від 23 березня 2017 р.). URL: http://rada.gov.ua.

13. Верховенство права: доповідь, схвалена Венеційською комісією на 86-му пленарному засіданні. Венеція, 25–26 березня 2011 р. URL: http://www.scourt.gov.ua.

14. Хавронюк М. Конституційна скарга і кримінальне право. Проблеми імплементації змін до Конституції України щодо правосуддя та статусу Конституційного Суду України. 2017. С. 144–159.

15. Белкин Р. Курс криминалистики: учебное пособие для вузов. 3-е изд., дополненное. М.: Юнти-Дана; Закон и право, 2001. 837 с.

16. The robot that knows when you're lying: Scientists create an AI that can detect deception in the courtroom (and it's already "significantly better" than humans). Daily Mail. 20 грудня 2017. URL: http://www.dailymail.co.uk.

17. У Нікополі під час судового засідання батько жертви жбурнув гранату, а потім підірвав себе. Українська асоціація власників зброї. 30 листопада 2017. URL: https://zbroya.info.

ДОВІДКА ПРО АВТОРА

Білоус Василь Васильович – кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри криміналістики Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

INFORMATION ABOUT THE AUTHOR

Bilous Vasyl Vasyliovich – Candidate of Law Sciences, Associate Professor, Associate Professor of Department of Criminalistics of Yaroslav Mudryi National Law University

baziles@ukr.net

МЕЖДУНАРОДНОЕ ПРАВО

УДК 341

THE DEVELOPMENT OF MACRO-PRUDENTIAL SUPERVISION AFTER THE GLOBAL FINANCIAL CRISIS

Mikele SHCHURBA,
Applicant PhD at the Department of International Law and Comparative Law
of Interregional Academy of Personnel Management

SUMMARY

The preceding wave of financial market deregulation and the lack of macro-prudential supervision were central reasons for the 2008 Global Financial Crisis (GFC). The regulatory authorities had completely underestimated the systemic risks arising from over-complex, highly leveraged, and internationally traded securities. After the GFC, the Financial Stability Oversight Board was established in the US to identify systemic risks at an early stage. At the G20 level, the Financial Stability Board was established for a similar purpose. In the EU, the implementation of the European Systemic Risk Board and the European System of Financial Supervision established a new macro-prudential supervisory regime.

Key words: Global Financial Crisis, macro-prudential supervision, systemic risk, financial regulation, Financial Stability Board, Dodd-Frank Act.

РОЗВИТОК МАКРОПРУДЕНЦІЙНОГО НАГЛЯДУ ПІСЛЯ ГЛОБАЛЬНОЇ ФІНАНСОВОЇ КРИЗИ

Мікеле ЩУРБА,
здобувач PhD кафедри міжнародного права та порівняльного правознавства
Міжрегіональної Академії управління персоналом

АНОТАЦІЯ

Попередня хвиля дерегулювання фінансового ринку і відсутність макропруденційного нагляду були основними причинами глобальної фінансової кризи 2008 року (GFC). Регулюючі органи повністю недооцінили системні ризики, пов'язані з надмірно складною, високовитратною міжнародною торгівлею цінними паперами. Після глобальної фінансової кризи в США була створена Рада з нагляду за фінансовою стабільністю для визначення системних ризиків на ранній стадії. На рівні G20 була створена для аналогічної мети Рада з фінансової стабільності. В ЄС імплементація Європейської ради із системних ризиків та Європейської системи фінансового нагляду встановила новий режим макропруденційного нагляду.

Ключові слова: Глобальна фінансова криза, макропруденційний нагляд, системний ризик, фінансове регулювання, Рада з фінансової стабільності, Закон про реформування Уолл-стріт і захисту споживачів Додда.

REZUMAT

Valul anterior al dereglementării pieței financiare și absența supravegherii macroprudențiale au fost principalele motive ale crizei financiare globale din 2008 (CFC). Autoritățile de reglementare au subestimat complet riscurile sistemice asociate cu titluri de valoare extrem de complexe, cu costuri ridicate și tranzacționate pe plan internațional. După criza financiară globală din Statele Unite, Consiliul de Supraveghere a Stabilității Financiare a fost creat pentru a identifica riscurile sistemice într-un stadiu incipient. La nivelul G20, Consiliul pentru Stabilitate Financiară a fost creat pentru un scop similar. În UE, punerea în aplicare a Consiliului European pentru riscuri sistemice și a sistemului european de supraveghere financiară a instituit un nou regim de supraveghere macroprudențială.

Cuvinte cheie: Criza financiară globală, supravegherea macroprudențială, riscul sistemic, reglementarea financiară, Consiliul pentru Stabilitate Financiară, Legea privind reforma pe Wall Street și Protecția Consumatorului Dodd.

Introduction. In 2007, a financial crisis erupted in the US that originated in the subprime mortgage market. Within the EU, the first signs of the impending crisis were evident in Germany after the subprime lender New Century Financial Corp. filed for insolvency on 14 March 2007 [1]. Nevertheless, European governments and regulators persistently underestimated the degree of interdependence of international financial markets and the systemic risks associated with highly leveraged and overly complex, internationally traded securities. At the beginning of 2007, the Deutsche Industriekreditbank (IKB), Sachsen LB, West LB AG and the Bavarian Landesbank reported the substantial need for value adjustments due to the value decline of securities backed with US real estate. The survival of these banks could only be ensured through takeovers by other banks in Germany and emergency loans worth billions. In Europe, however, the crisis was initially thought to be predominantly an US-American crisis [2, p. 1]. By the autumn of 2007, an increasing number of banks were reporting write-offs in the US and Europe due to subprime paper. In December 2007, the European Central Bank (ECB) and the Bank

of England provided EUR 20 billions of liquidity to prevent the financial markets from collapsing. In Europe, the generally shared assessment still prevailed that the financial markets were stable at this stage. At the beginning of 2008, the investment bank Bear Stearns had to be sold to JP Morgan Chase for rescue and in September 2008, the real estate financiers in the US Federal National Mortgage Association (Fannie Mae) and Federal Home Loan Mortgage Corporation (Freddie Mac) were de facto nationalised to avoid bankruptcy [3, p. 1-2]. Eventually, interbank lending came to a halt worldwide directly after the insolvency of Lehman Brothers, the US government's nationalisation of one of the world's largest insurance companies, the American International Group (AIG), and a USD 85 billions credit guarantee to AIG in September 2008. The collapse of AIG clearly showcased that also the failure of non-bank financial institutions can cause significant systemic risks that jeopardise the entire financial market and the economy as a whole. Accordingly, the mutual trust among banks and faith in the stability of the financial markets had collapsed. In his article 'Rational Irrationality', John Cassidy notes that economically rational behaviour by individual actors can lead to irrational, and, thus, even disastrous outcomes for the economic system at large [4, p. 314]. He stresses that 'in a market environment the individual pursuit of self-interest, however rational, can give way to collective disaster. The invisible hand becomes a fist' [5]. During the GFC, capital withdrawals by creditors had reached unprecedented global proportions, although it was characteristic in past financial crises such as in Mexico 1994–95, Argentina 1995 and in East Asia 1997 that they were local and limited [6, p. 2–3].

During the Asian crisis, the International Monetary Fund (IMF) promoted fiscal measures in order to ensure currency stability and significantly increase interest rates in the countries affected. This served to reduce credit volumes, resulting in the closing of non-profitable financial institutions and the implementation of corporate governance, and was aimed at restoring confidence in the markets [7, p. 50–51]. In the first phase of the crisis in 1997, the IMF procured considerable financial resources for emergency lending to countries in crisis, including Thailand, Indonesia and Korea. Funds from the US, Japan, Singapore and other European countries were added during the second phase. Overall, the measures taken during the Asian crisis involved loan packages, macro-economic measures to stabilise the exchange rate, considerable restructuring of the financial sector through an increase in good governance and transparency, and an improvement of competitiveness through privatisation and the break up of monopolies. Based on the lessons learned from the 1997 South East Asian Financial Crisis, the Financial Stability Forum (FSF) was established in 1999 with the objective of developing international standards that help nations prevent future crises. Prompted by this significant event, the Standards and Codes Initiative were adopted, which was primarily focussed on implementing systems to stabilise the exchange rate in the individual countries [8, p. 142]. This approach was corresponding to the different macro-economic initiatives of the IMF taken during the Asian crisis. The financial sector assessment programs the IMF created in 1998 were mainly based on the implementation of best practice, governance mechanisms and regulatory guidelines at the domestic level [9, p. 142–143]. These measures were fundamentally micro-prudential with the exception of the stabilisation of exchange rates.

The purpose of this article is to assess the relevant EU as well as national legislation and international regulations in the context of macro-prudential supervision to examine whether this new regulatory regime offers a sufficiently robust system to manage future crises. In order to achieve this aim, this article examines the measures introduced to ensure financial stability in the wake of the Global Financial Crisis (GFC) involving the supervision of banks, financial service providers, and other capital market participants at the micro- and macro-prudential levels in the European Union (EU) and internationally. The article argues that regulatory harmonisation is the only approach to create a robust global financial system that is resilient to systemic risks.

The Development of Macro-prudential Supervision after the Global Financial Crisis. For governments and international organisations, the GFC has dramatised the need for macro-economic oversight, as systemic risks are not contained by national borders, but pose a threat to the global financial system due to the international interdependence of banks and other international institutions. In the EU and G20, this realisation resulted in the establishment of new multilateral macro-prudential coordination and regulation that lead to the creation of Financial Stability Boards in the majority of G20 countries [10, p. 21]. In contrast to the Asian crisis that was primarily the result of enormous growth rates and a consequential balance of payments crisis, and, therefore, much more predictable than the GFC, the GFC revealed systemic risks only manageable through international regulatory measures at the macro-prudential level. Accordingly, the GFC confirms that the self-regulation of the market cannot overcome such a crisis because of systemic risks that can lead to a loss of confidence in the ability of financial markets to function at all [11, p. 572–573].

Implementation of Macro-prudential Supervision in the EU after the Global Financial Crisis. In 2008, the central banks tried to avert immense liquidity difficulties caused by the loss of trust among banks through massive injections of liquidity into the financial system. The US Federal Reserve provided USD 150 billion to the credit markets. The ECB and the Bank of England provided renewed liquidity of EUR 70 billion as early as September 2008 in order to prevent the markets in Europe from collapsing. The occurrences surrounding the bank Northern Rock, culminating in a bank run, illustrate that there was also an enormous deficit in recognising systemic risks in the UK. On 17 September 2007, the Chancellor of the Exchequer on Financial Markets expressed in his statement that Northern Rock had only short-term liquidity deficits [12]. It became clear that this was a misjudgement when Northern Rock was nationalised in February 2008 in the UK in order to be rescued. At the end of September, there were further takeovers in England to rescue banks [13]. In the US and Germany, the crisis evolved similarly dramatic as in the UK. The US government passed a USD 700 billion rescue package that came into force at the beginning of October 2008. The UK adopted a rescue package worth GBP 500 billion that entered into force on 10 October 2008. On 13 October 2008, the German Federal Government adopted a national rescue package for Germany worth EUR 480 billion. On 14 October 2008, the US government adopted a USD 250 billion rescue package for the funding of banks. As all major investment banks in the US applied for commercial bank licenses, pure investment banks did not exist anymore. The Eurozone governments adopted emergency financial support measures in the form of national rescue plans on 12 October 2008 and the EU Commission published principles on the application of the state aid rules on 25 October 2008 [14].

The very first crisis management measures were purely supportive and involved immense provision of state guarantees and liquidity as well as takeovers of distressed financial institutions by states. In light of the risks to the economy as a whole, the recognition of serious shortcomings within the global financial market supervision system led the EU Commission to instruct a group of experts in 2008, chaired by Jaques de Larosière, in order to provide recommendations for the future regulation and supervision of financial markets [15, p. 14]. The

resulting 2009 Report stressed the need to create a macro-prudential supervisory authority to address systemic risks at the EU level and strengthen monitoring and supervision of individual financial institutions and capital market participants [16]. As a consequence, the European System of Financial Supervision (ESFS) and the European Systemic Risk Board (ESRB) were founded at the EU level, the latter being responsible for macro-prudential supervision to avert and curb systemic risks [17], [18, p. 7–9]. Article 3 of Regulation 1092/2010 entrusts the mandate to the ESRB to pre-empt and prevent risks that could endanger the entire financial system and pose a threat to the internal market and the economy as a whole [19]. The ESRB is comparable to the Financial Stability Oversight Board (FSOB) in the US [20, p. 9].

The formation of a single supervisory mechanism (SSM) transferring the supremacy of banking supervision to the ECB and the establishment of a single mechanism for the settlement or restructuring of banks in crises (SRM) [21] created a three-pillar system [22, p. 327]. The EU Bank Recovery and Resolution Directive (BRRD) as well as the Single Resolution Fund (SRF) complement the SRM system [23]. The completion of the third pillar through a uniform deposit guarantee system (EDIS) is envisaged. Yet, political reservations exist, especially in Germany, concerning the collectivisation of liability risks [24, p. 588–589]. The ECB has the oversight of the largest system-relevant banks in the Eurozone since 2014. Banks with assets worth EUR 30 billion or banks account for more than 20% of the gross domestic product of the home country in which they are established fall under the supervision of the ECB. In addition, the three largest credit institutions in the individual EU Member State are placed under ECB supervision as a result of Article 6(4) of the Council Regulation (EU) No. 1024/2013 [25, art. 6(4)]. In the course of the completion of the EU-wide supervisory system, the EU founded the European Banking Authority (EBA), European Securities and Markets Authority (ESMA) and the European Insurance and Occupational Pensions Authority (EIOPA) for micro-prudential supervision [26]. The EBA is responsible for all EU Member States, develops standards for the banking market, issues instructions to the national supervisory authorities in emergencies and concludes final decisions in disputes between supervisory authorities of different Member States [27, p. 33]. The ESMA has been entrusted with the supervision of rating agencies and derivatives trading on the basis of the aforementioned regulation, as both areas have played a central role in the GFC [28].

This foundation has created a new banking and financial market regulation regime under the supervision of the ECB, aimed at ensuring financial stability, which takes into account the need for regional oversight beyond the national borders of the individual EU Member States [29, p. 327–328]. The ESRB is designed to ensure robust financial stability in the EU. In order to achieve this aim, the ESRB has formulated five macro-prudential objectives in its recommendations of 4 April 2013:

– Mitigate and prevent excessive credit growth and leverage
– Mitigate and prevent excessive maturity mismatch and market illiquidity
– Limit direct and indirect exposure concentrations
– Limit the systemic impact of misaligned incentives with a view to reducing moral hazard
– Strengthen the resilience of financial infrastructures [30].

During the GFC, advanced industrial nations completely neglected the dangers associated with the globalisation of the financial markets, especially the fact that the US could be so severely affected by the crisis. These dangers particularly arose from the trade in new financial products and the securitisation of mortgage-related securities. Internationally, this led to a vertically integrated regulatory process, consisting of (1) the setting of Agendas by the G20 and FSB, that led to (2) Agendas through the Basel Committee, IOSCO, FATF and others, leading to Basel III and (3) the monitoring by the IMF and World Bank and peer-review publications and (4) the implementation of new surveillance rules in national regulations [31, p. 145-146]. The supervision of banks based on the early detection of systemic risks and effective crisis management by providing recovery and resolution tools replaced a risk-based supervision, which prior to the crisis focused primarily on monitoring single financial institutions to ensure their compliance with legal requirements. The establishment of macro-prudential supervision within the EU after the GFC thereby aimed at making the risk and impact of failures of financial institutions manageable without compromising financial stability or the economy as a whole [32, p. 181].

Establishing Macro-prudential Regulations for Maintaining Financial Stability in the Banking and Capital Market System. The Basel III criteria [33] were incorporated into EU regulations in addition to the creation of a new EU supervisory structure and reflect the lessons learned from the GFC about the weaknesses of Basel II [34] in the area of macro-prudential supervision [35, p. 78]. This has led to increased equity ratio requirements of banks through the guidelines of CRD IV [36] and CRR [37] and the introduction of the MiFID II [38], which regulates the entire product and sales cycle in the financial market [39, p. 7-11]. To increase banks' resistance to crises, equity ratios have been increased from 2% to 4.5% and an additional capital conservation buffer of 2.5% was established [40, p. 353]. The CRD IV requires the implementation of a systemic risk buffer, which serves to prevent long-term non-cyclical systemic or macro-prudential risks that are not included in the CRR for institutions that could pose a threat to the national economy of respective EU Member States. Based on macro- and micro-economic indicators, national supervisory authorities can demand a counter-cyclical capital buffer of up to 2.5% from systemically important financial institutions (SIFIs). At the same time, national supervisory authorities must report to the competent authorities, EBA, ESRB or ESMA, based on the CRD IV [41, p. 347]. In the EU, macro-prudential regulation in the banking sector involves cross-border monitoring of possible systemic risks and associated cross-border risks in the finance sector [42, p. 359-360]. In essence, the implementation of the Basel III criteria increased the capital and liquidity requirements for banks and financial institutions to ensure that a certain proportion of high quality assets are available to cover short-term liabilities. As a result of increased monitoring and reporting of risk exposures, the supervision of systemic risks has considerably improved in the EU. Greater transparency and the commitment of banks and financial institutions to make financial disclosures to the supervisory authorities in line with the capital and liquidity requirements has ultimately resulted in the clear improvement in financial stability.

The International Implementation of Macro-prudential Supervision. The GFC led to the creation of macro-prudential governing authorities in many countries around the world, such as the US, Chile, Mexico, in order to identify systemic risks and to ensure financial stability in the financial sector at an early stage. The US was the first to implement measures that allowed the US government to buy distressed assets from financial institutions by passing the Emergency Economic Stabilization Act [43] and establishing the Treasury Department's Troubled Asset Relief Program [44] in 2008 [45, p. 13]. These short-term measures were followed by the enactment of the Dodd-Frank Act [46] and the creation of the Financial Stability Oversight Board as a macro-prudential authority responsible for the prevention of systemic risks [47, p. 425].

At the G20 meeting in Seoul in November 2010, the Member States declared the need for promoting regulatory change

in terms of the establishment of macro-prudential networks and supervision authorities at the national and regional level as an essential aim. The FSB, the BIS, and the IMF specified this macro-prudential policy objective in their Progress Report to the G20 in 2011 as follows:

(i) Its objective is to limit systemic risk – the risk of widespread disruptions to the provision of financial services that have serious negative consequences for the economy at large. (ii) Its scope covers the financial system as a whole (including the interactions between the financial and real sectors) as opposed to individual components (that take the rest of the system as given). (iii) The financial instruments and associated governance are focused primarily on prudential tools calibrated to target the sources of systemic risk. Any non-prudential tools that are part of the framework need to clearly target systemic risk [48, p. 4].

This newly agreed supervisory policy required the global exchange of information on financial stability and possible risks in the financial sector. The IMF Report [49] of 2013 on key aspects of macro-prudential policy assesses the implementation of macro-prudential supervision after the GFC as the key tool for avoiding systemic risks, both in emerging and in highly developed economies. Today, many countries have followed the IMF's recommendations in order to realise the main macro-prudential policy objective of creating robust financial markets capable of withstanding another financial crisis. This includes that counter-cyclical capital buffers were implemented to reduce vulnerabilities where systemic risks exist.

A key objective of the FSB and the G20 is to end the "too-big-to-fail" (TBTF) policy and substitute a system capable to absorbing losses in resolution situations of SIFIs. That is why the 2013 FSB Report [50] on steps to end the TBTF has developed principles to avoid systemic risks and moral hazard risks posed by G-SIFIs through a series of measures designed to secure financial stability [51, p. 162-164]. In 2013, the FSB also published Guidelines [52] to implement an effective resolution strategy for the planning of recovery and resolution for SIFIs. This has contributed to the development of a system, which, in addition to a single point of entry through which the home authority is responsible for the resolution approach, has created a multiple point of entry that allows different national and regional authorities to work together and enables the cooperation of authorities affected by the distressed financial institution. To ensure this cooperation between the different authorities, the FSB adopted a guideline for the resolution of cross-border banks aimed at the mutual recognition of jurisdiction in 2014, which was revised in 2015 [53].

Conclusions. The overall objective of financial regulations is to ensure the functioning of capital markets, protect depositors and secure the stability of financial markets. After the 2007/2008 GFC, it became evident that banks and financial markets that were previously considered as safe could not be saved without international cooperation and significant rescue measures of the US, the EU, IMF and World Bank. Accordingly, the worldwide shock was immense. Before the GFC, the protection of the stability of the financial system was not an explicit goal, but it was rather implicitly assumed to be sufficient when micro-prudential-oriented supervisors regulate and oversee individual financial institutions. Leading economists, such as Joseph E. Stiglitz [54], have notably argued that deregulation was the primary cause of the 2007/2008 GFC. This thesis is supported by the findings of the US Financial Crisis Inquiry Commission, stating that it 'conclude[s] dramatic failures of corporate governance and risk management at many systemically important financial institutions were a key cause of this crisis' [55, p. xvii]. One can certainly concede that regulatory measures can lead to over-regulation that brings about other problems, but the key question is not whether regulation is perfect but whether it is necessary. The GFC has definitely clarified that the globalisation of financial markets requires close cooperation and coordination within an institutional framework to detect and to avoid systemic risks that do not stop at jurisdictions or geographical borders [56, p. 329]. Systemic risks may only be controlled by means of effective global rules and regulations. The Trump Administration's intentions in the US to deregulate the financial industry and abolish the Dodd-Frank Act strongly contradict the measures necessary to ensure system stability, capital market functioning, and investor protection. Nonetheless, the operation among regulators and establishment of international cooperation through the FSB combined with the implementation of a recover and resolution strategy for G-SIFIs has led to a robust framework that is much better equipped to deal at an early stage with future financial crises than the measures in place prior to the GFC.

References:

1. M Hock, "Die Weltfinanzkrise". Frankfurter Allgemeine Zeitung, 5 June 2014. URL: www.faz.net/aktuell/finanzen/aktien/dax-geschichte-2007-2009-die-weltfinanzkrise-12972316.html accessed 26 July 2017.

2. M Jaletzke and P Veranneman. FMStG. Finanzmarktstabilisierungsgesetz. Kommentar (1st edn, CH BECK 2009).

3. B Nikolić, "Rise and Fall of Regulatory State in Financial Markets" (2013) JIBLR 28(1) 1-8.

4. N Moloney, E Ferran and J Payne. The Oxford Handbook of Financial Regulation (1st edn, OUP 2015).

5. J Cassidy, "Rational Irrationality". The New Yorker. 5 October 2009 URL: www.newyorker.com/magazine/2009/10/05/rational-irrationality accessed 26 July 2017 "abc".

6. S Radelet, JD Sachs, RN Cooper, BP Bosworth, "The East Asian Financial Crisis: Diagnosis, Remedies, Prospects" (1998) Brookings Papers on Economic Activity 1, 1-90.

7. S Radelet, JD Sachs, RN Cooper, BP Bosworth, "The East Asian Financial Crisis: Diagnosis, Remedies, Prospects" (1998) Brookings Papers on Economic Activity 1, 1-90.

8. N Moloney, E Ferran and J Payne. The Oxford Handbook of Financial Regulation (1st edn, OUP 2015).

9. N Moloney, E Ferran and J Payne. The Oxford Handbook of Financial Regulation (1st edn, OUP 2015).

10. International Monetary Fund (IMF), Financial Stability Board (FSB) and Bank for International Settlements (BIS), "IMF-FSB-BIS. Elements of Effective Macroprudential Policies Lessons from International Experience" (31 August 2016) 1-22.

11. R Rasiah, KC Cheong, R Doner, "Southeast Asia and the Asian and Global Financial Crises" (2014). Journal of Contemporary Asia 44(4) 572–580.

12. HM Treasury, "Statement by the Chancellor of the Exchequer on Financial Markets (95/07)". The National Archives. 17 September 2007. URL: http://webarchive.nationalarchives.gov.uk/20100407202846/http://www.hm-treasury.gov.uk/press_95_07.htm accessed 20 December 2017.

13. L Elliott and J Treanor, "The Minutes that Reveal how the Bank of England Handled the Financial Crisis". The Guardian. 7 January 2015. URL: https://www.theguardian.com/business/2015/jan/07/bank-of-england-minutes-financial-crisis-bank-bailouts accessed 20 December 2017.

14. Communication from the Commission – The Application of State Aid Rules to Measures Taken in Relation to Financial Institutions in the Context of the Current Global Financial Crisis [2008] ABI OJ C 270/08.

15. R Veil. Europäisches Kapitalmarktrecht (2nd edn, Mohr Siebeck 2014).

16. De Larosière Group, "The High-Level Group on Financial Supervision in the EU" (25 February 2009) 1-85.

17. Regulation (EU) No 1093/2010 of the European Parliament and of the Council Establishing a European Supervisory Authority

(European Banking Authority), Amending Decision No 716/2009/EC and Repealing Commission Decision 2009/78/EC [2010] OJ L 331/12.

18. M Lehmann. Grundriss des Bank- und Kapitalmarktrechts (1st edn, CF Müller 2016).

19. Regulation (EU) No 1092/2010 of the European Parliament and of the Council on European Union Macro-prudential Oversight of the Financial System and Establishing a European Systemic Risk Board [2010] OJ L 331/1.

20. M Lehmann. Grundriss des Bank- und Kapitalmarktrechts (1st edn, CF Müller 2016).

21. Regulation (EU) No 806/2014 of the European Parliament and of the Council Establishing Uniform Rules and a Uniform Procedure for the Resolution of Credit Institutions and Certain Investment Firms in the Framework of a Single Resolution Mechanism and a Single Resolution Fund and amending Regulation (EU) No 1093/2010 [2014] OJ L 225/1.

22. N Moloney, E Ferran and J Payne. The Oxford Handbook of Financial Regulation (1st edn, OUP 2015).

23. Directive 2014/59/EU of the European Parliament and of the Council Establishing a Framework for the Recovery and Resolution of Credit Institutions and Investment Firms and Amending Council Directive 82/891/EEC, and Directives 2001/24/EC, 2002/47/EC, 2004/25/EC, 2005/56/EC, 2007/36/EC, 2011/35/EU, 2012/30/EU and 2013/36/EU, and Regulations (EU) No 1093/2010 and (EU) No 648/2012, of the European Parliament and of the Council [2014] OJ L 173/190.

24. M Huertas. "EDIS – The Third-pillar of the EU»s Banking Union: Big, Bold but can it be Beautiful?" (2016) JIBLR 31(11) 587-604.

25. Council Regulation (EU) No 1024/2013 Conferring Specific Tasks on the European Central Bank concerning Policies Relating to the Prudential Supervision of Credit Institutions [2013] OJ L 287/63.

26. The micro-prudential supervision is essentially governed by law by the following regulations: Reg 1093/2010, above, n. 19; Reg 1094/2010 of the European Parliament and of the Council Establishing a European Supervisory Authority (European Insurance and Occupational Pensions Authority), Amending Dec 716/2009/EC and Repealing Commission Dec 2009/79/EC [2010] OJ L 331/48; and Reg 1095/2010 of the European Parliament and of the Council Establishing a European Supervisory Authority (European Securities and Markets Authority), Amending Dec 716/2009/EC and Repealing Commission Dec 2009/77/EC [2010] OJ L 331/84.

27. M Lehmann. Grundriss des Bank- und Kapitalmarktrechts (1st edn, CF Müller 2016).

28. Regulation (EC) No 1060/2009 of the European Parliament and of the Council on Credit Rating Agencies [2009] OJ L 302/1 and Regulation (EU) No 648/2012 of the European Parliament and of the Council on OTC Derivatives, Central Counterparties and Trade Repositories [2012] OJ L 201/131.

29. N Moloney, E Ferran and J Payne. The Oxford Handbook of Financial Regulation (1st edn, OUP 2015).

30. Recommendation (ESRB/2013/1) of the European Systemic Risk Board on Intermediate Objectives and Instruments of Macro-prudential Policy [2013] OJ C 170/1.

31. N Moloney, E Ferran and J Payne. The Oxford Handbook of Financial Regulation (1st edn, OUP 2015).

32. A Keller, "Independence, Accountability and Transparency: Are the Conventional Accountability Mechanisms Suitable for the European Systemic Risk Board?" (2017) ICCLR 28(5) 176-195.

33. Basel Committee on Banking Supervision, "Basel III: A Global Regulatory Framework for more Resilient Banks and Banking Systems" (December 2010, Revised June 2011) 1-69.

34. Basel Committee on Banking Supervision, "International Convergence of Capital Measurement and Capital Standards. A Revised Framework" (Basel II) (June 2004) 1-239.

35. EP Ellinger, E Lomnicka and CVM Hare. Ellinger's Modern Banking Law (5th edn, OUP 2011).

36. Directive 2013/36/EU of the European Parliament and of the Council on Access to the Activity of Credit Institutions and the Prudential Supervision of Credit Institutions and Investment Firms, Amending Directive 2002/87/EC and Repealing Directives 2006/48/EC and 2006/49/EC [2013] OJ L 176/338.

37. Regulation (EU) No 575/2013 of the European Parliament and of the Council on Prudential Requirements for Credit Institutions and Investment Firms and Amending Regulation (EU) No 648/2012 [2013] OJ L 176/1.

38. Directive 2014/65/EU of the European Parliament and of the Council on Markets in Financial Instruments and Amending Directive 2002/92/EC and Directive 2011/61/EU [2014] OJ L 173/349.

39. P Pfisterer. Die neuen Regelungen der MiFID II zum Anlegerschutz. Analyse und Vergleich zur bestehenden Rechtslage (1st edn, Springer Gabler 2016).

40. G Baber. "Basel III Implementation and the European Union: the Proposed Capital Requirements Directive (CRD IV)" (2012) Company Lawyer 33(11) 341-355.

41. G Baber. "Basel III Implementation and the European Union: the Proposed Capital Requirements Directive (CRD IV)" (2012) Company Lawyer 33(11) 341-355.

42. N Moloney, E Ferran and J Payne. The Oxford Handbook of Financial Regulation (1st edn, OUP 2015).

43. The Emergency Economic Stabilization Act 2008 (Division A of Pub. Law 110-343).

44. US Department of the Treasury, "TARP Programs" URL: www.treasury.gov/initiatives/financial-stability/TARP-Programs/Pages/default.aspx accessed 26 July 2017.

45. SM Bainbridge. Corporate Governance after the Financial Crisis (1 edn, OUP 2012).

46. The Dodd-Frank Wall Street Reform and Consumer Protection Act 2010 (Dodd-Frank Act) (Pub. Law 111–203).

47. J Armour, D Awrey et al. Principles of Financial Regulation (1st edn, OUP 2016).

48. Financial Stability Board (FSB), International Monetary Fund (IMF) and Bank for International Settlements (BIS), "Macroprudential Policy Tools and Frameworks: Progress Report to G20" (27 October 2011).

49. International Monetary Fund (IMF). "Key Aspects of Macroprudential Policy" (10 June 2013) 1-61.

50. Financial Stability Board (FSB), "Progress and Next Steps Towards Ending "Too-Big-To-Fail" (TBTF): Report of the Financial Stability Board to the G-20" (3 September 2013) 1-26.

51. N Kleftouri. Deposit Protection and Bank Resolution (1st edn, OUP 2015).

52. Financial Stability Board (FSB) "Recovery and Resolution Planning for Systemically Important Financial Institutions: Guidance on Developing Effective Resolution Strategies" (16 July 2013) 1-21.

53. Financial Stability Board (FSB) "Principles for Cross-border Effectiveness of Resolution Actions" (3 November 2015) 1-20.

54. JE Stiglitz, "Lessons from the Global Financial Crisis of 2008" (2010) Seoul Journal of Economics 23(3) 321-339.

55. The Financial Crisis Inquiry Commission, "The Financial Crisis Inquiry Report: Final Report of the National Commission on the Causes of the Financial and Economic Crisis in the United States" (2011) 1-634.

56. N Moloney, E Ferran and J Payne. The Oxford Handbook of Financial Regulation (1st edn, OUP 2015).

ДОВІДКА ПРО АВТОРА

Щурба Мікеле – здобувач PhD кафедри міжнародного права та порівняльного правознавства Міжрегіональної Академії управління персоналом

INFORMATION ABOUT THE AUTHOR

Shchurba Mikele – Applicant PhD at the Department of International Law and Comparative Law of Interregional Academy of Personnel Management

lekolosicc@gmail.com